

Brno v minulosti a dnes

XV

BRNO

V MINULOSTI A DNES

Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna

XV

MAGISTRÁT MĚSTA BRNA
ARCHIV MĚSTA BRNA

BRNO 2000

ISBN: 80-902931-5-8

OBSAH

Úvodní slovo primátora města Brna, RNDr. Petra Duchoně 9

ČLÁNKY

Jiří Doležel

Cruciburgensis monetae magister a jeho místo v brněnských dějinách 13. věku 13 – 32

Ivana Shromáždilová

Kožedělná výroba ve středověkém Brně 33 – 62

Martina Coufalová

Finanční vztahy města Brna s markrabaty ve 14. století 63 – 74

Petr Fiala

Totožné v pohybu. Pojem identity v přírodní filosofii 15. století.

Výběr textů vídeňského univerzitního komentáře k Aristotelově

„O vzniku a zániku“ z rukopisného sborníku 110/119

Svatojakubské knihovny v Brně. 75 – 106

David Merta - Marek Peška - Jaroslav Sadílek - Kateřina Urbánková

Kostel sv. Mikuláše na Dolním trhu v Brně 107 – 132

Tomáš Sterneck-Kahuda

Bartoloměj Paprocký z Hlohohol a královské město Brno 133 – 152

Tomáš Jeřábek

Brněnský Breuner - Schrattenbachovský palác v 18. století 153 – 170

Irena Zachová

Moravští historiografové v Mitrovského sbírce rukopisů

v Archivu města Brna 171 – 190

Dagmar Černoušková, Miroslava Menšíková

Park na Špilberku 191 – 212

Jana Kubíčková

Vznik Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově

a osobnost Františka Hudce 213 – 244

Radana Červená
František Vojta, významná osobnost brněnské tělovýchovy a sportu 245 – 268

STUDIE

Tomáš Borovský
Kaplan, oltářníci a jejich benefícia v kostele sv. Jakuba v Brně 271 – 312

Helena Rišlinková
Dílo architekta Jiřího Krohy v prvním desetiletí Československé republiky 313 – 380

Jana Svobodová
Brněnské obytné kolonie 381 – 462

BAREVNÁ OBRAZOVÁ PŘÍLOHA 463

ÚVODNÍ SLOVO PRIMÁTORA MĚSTA BRNA

RNDr. Petra Duchoně

Úvod do sborníku Brno v minulosti a dnes 15/2001

Proud našeho života směřuje do budoucnosti, která má své kořeny v minulosti. Proto má dobrý smysl se minulostí zabývat i v případech, kdy se naše mysl upírá do budoucna.

Minulost Brna objevuje a také uchovává řada sborníků „Brno v minulosti a dnes“, jejíž počátek najdeme v době před více než čtyřiceti lety. Poslední, patnáctý svazek vznikl v prvním roce nového tisíciletí. S tímto rokem bude navždy spjata stavba Moravské zemské knihovny, rekonstrukce Schrattenbachova paláce, Domu pánů z Lipé či Uměleckoprůmyslového muzea. Tyto budovy reprezentují několik staletí vývoje města Brna a zároveň spoluutvářejí jeho současnost. Podobně je tomu i s jednotlivými statěmi sborníku Brno v minulosti a dnes. Příspěvky jeho nynějšího svazku časově pokrývají období od 13. do 20. století.

Patnáctý díl vychází v krátké době po čtrnáctém svazku. Oba tak po dlouhé době dokazují velký zájem o brněnské dějiny. Sborník, který držíte v ruce, je oproti minulým vybaven barevnou přílohou a má dvojnásobný rozsah. Je dokladem velkého bohatství materiálu, uloženého v Archivu města Brna. Množství historicky ještě stále nevytěžených archivních informací dává dobrou perspektivu pro zajímavé příspěvky v dalších stejnojmenných sbornících, na něž se my, obyvatelé Brna i jeho návštěvníci, můžeme těšit.

Petr Duchoně

ČLÁNKY

CRUCIBURGENSIS MONETAE MAGISTER A JEHO MÍSTO V BRNĚNSKÝCH DĚJINÁCH 13. VĚKU

Studium vrstvy nejvýznačnějších členů středověkých městských obcí má v české historiografii nezastupitelné místo a většinou se mu také dostalo odpovídající pozornosti.¹ Zvláště poznání tak zvaného starého patriciátu 13. a první poloviny 14. století přináší důležité indicie k sociální a ekonomické struktuře konkrétního městského organismu. Jak bylo opakovaně zdůrazněno, může ale rovněž přispět k objasnění samotného vzniku jednotlivých měst a jejich relací k městské vrchnosti, především panovníkovi.² Jestliže i v případě Brna je otázka vlivu měšťanských elit na život středověkého města tématem neobyčejně frekventovaným,³ také zde je nutné vedle dalších výzkumů korigovat výsledky dosavadního bádání. Revize vztahu muže nazývaného Kreuzburger k brněnskému prostředí 13. věku toho může být dobrým příkladem.

Osobu mincmistra s přízviskem *Cruciburgensis* uvedl do brněnských dějin vlastně již roku 1841 moravský zemský archivář Antonín Boček, když ve třetím díle svého Kodexu otiskl z několika mladších opisů listinu moravského markraběte Přemysla, pocházející snad z roku 1247. Markrabě touto písemností potvrdil, že jeho stejnojmenný předchůdce a strýc Přemysl převedl někdy ve 30. letech 13. století z benefícia markraběcího číšníka tři lány s mlýnem a příslušnými rybáři při řece Svitavě na poz-

¹ Obecně namátkou např. Jaroslav MEZNÍK, *Z problematiky středověkého patriciátu*. In: Československý časopis historický 11, 1963, s. 628-637; Jaroslav ČECHURA, *Patriciát ve struktuře českých a moravských měst 14. – 16. století*. In: Časopis Národního musea – řada historická 157, 1988, s. 32-51; nejnověji souhrnně Jiří KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998, s. 289-293 s další literaturou.

² Obdobně např. již Ludmila SULITKOVÁ, *Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. století (K původu brněnského patriciátu)*. In: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 13, 1995, s. 47. O svrchovanosti zeměpána při zakládání měst srov. J. KEJŘ, *Vznik městského zřízení*, s. 121-123; klasickou zůstává rovněž studie Antonín HAAS, *Pravomoc českého krále nad poddanskými městy a městečky*. In: Právněhistorické studie 4, 1958, s. 153-184.

³ Bez nároku na úplnost lze uvést alespoň tituly Berthold BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Briinn. Erster Band. Bis 1411*, Brünn 1911, s. 32-36, 67-78, 324-362; Bedřich MENDL, *Sociální krise měst ve století čtrnáctém*. In: Český časopis historický 31, 1925, s. 548-565; 32, 1926, s. 276; J. MEZNÍK, *Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století*. In: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 79, 1960, s. 129-147; TÝŽ, *Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století*. In: BMD 4, 1962, s. 247-349; TÝŽ, *Členové brněnských městských rad z let 1343 – 1473*. Přílohy k práci *Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století*, Brno 1962 (rkp. v Archivu města Brna, sign. H 10 312); Jaroslav DŘÍMAL, *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*. In: BMD 6, 1964, zvl. s. 191-227, 274-289; Miroslav FLODR (ed.), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. III. Rejstříky a přehledy*, Brno 1993, s. 211-247; Mojmír ŠVÁBENSKÝ, *K hospodářským dějinám Brna v období 1243 – 1411*. In: BMD 12, 1994, s. 210-221; L. SULITKOVÁ, *Několik poznámek*, s. 46-62. Příkladem přínosné biografie jednotlivého patricije může být práce J. MEZNÍK, *Jindřich Fuchs. Příspěvek k vývoji brněnského měšťanstva ve 14. století*. In: BMD 1, 1959, s. 151-158.

dějším brněnském předměstí Cejlu k državám brněnského kostela sv. Petra. Stalo se tak náhradou za dosud pod svatopetrskou působnost spadající filiální kostel sv. Michala v Brně, u kterého byli nově usazeni dominikáni. Tuto transakci tehdy zvláštním privilegiem s exkomunikační sankcí schválil rovněž olomoucký biskup Robert.⁴ Na konci svědecké řady dokumentu z roku 1247 přitom vystupují v jeho patrně značně zkomolených transkripcích z 18. věku rovněž *Ulricus civis Brunensis, Arlanus ejusdem civitatis civis et Cruciburgensis monetae magister*.⁵ Právě asi Bočkova interpunkce totiž vedla jeho následovníka Josefa Chytila k tomu, že obrat *Cruciburgensis monetae magister* chápal jako pouhé adjektivum, titul brněnského měšťana Alrama, předcházejícího v řadě svědků, a takto celou věc interpretoval roku 1850 v indexu k prvním pěti dílům moravského kodexu. Takovýto výklad převzal o pět let později při edici prvního svazku českých a moravských Regest i Karel Jaromír Erben.⁶

V početné části české a zejména moravské historiografie se v těchto intencích ujal přirozeně názor, že označení „mincmistr“ náleží brněnskému měšťanu a rychtáři Alramovi, známému z let 1237 - 1252, patrně jednomu z patricijů podílejících se na samotném vzniku brněnské městske obce a pravděpodobně i zakladateli rodu Alramů, známého v Brně od přelomu 13. a 14. století.⁷ Navíc, na základě údajů o domě mincmistra Bruma z let 1234 a 1240 a o hostování krále Václava II. v brněnském domě nejspíše Alramova syna nebo vnuka někdy na počátku 14. věku, byly dle tohoto ztotožnění v literatuře vyvozovány dalekosáhlé závěry o místní kontinuitě domu brněnských mincmistrů či dokonce mincovny po celé 13. století.⁸

⁴ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále CDM) III, s. 82, č. 111, ještě jednou je pak listina s datem 1241 otištěna v CDM V, s. 233-234, č. 17. K věcné náplni písemnosti a širším souvislostem srov. např. Rudolf PROCHÁZKA, *Počátky osídlení a církevního života*. In: Libor JAN – R. PROCHÁZKA – Bohumil SAMEK, *Sedm set let brněnské kapituly*, Brno 1996, s. 26-31.

⁵ Moderní edici přináší *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále CDB) IV/1, s. 222-224, č. 127, kde jsou rovněž uvedeny veškeré dochované opisy a jejich textové varianty. Diplomatický rozbor srov. v díle Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, *Kritický komentář k moravskému diplomatáři. Zpracování látky z III. svazku Bočkova moravského kodexu*, Praha 1952, s. 79-81; TÍŽ, *Panovnická a biskupská listina v českém státním dobo Václava I.*, Praha 1961, s. 94-99.

⁶ Josef CHYTIL, *Index in omnes quinque hucusque editos tomos Codicis diplomatici et epistolaris Moraviae studio et opera Antonii Boczek congesti*, Brunae 1850, s. 23 a 36; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (dále RBM) I, s. 649 a 721 (index), vlastní listina s. 547, č. 1 171.

⁷ K samotnému Alramovi kromě pojednávání listiny srov. CDB III/1, s. 207, č. 165; IV/1, s. 224-225 a 443, č. 128 a 260; V/2, s. 240, č. 631. K rodu Alramů viz např. J. MEZNIČEK, *Brněnský patriciát*, s. 255-261, 273; TÝŽ, *Členové brněnských městských rad*, s. 51-52; M. FLODR, *Právní kniha města Brna*, s. 218-219; L. SULITKOVÁ, *Několik poznámek*, s. 49-50, 58, pozn. č. 45-48; Milena FLODROVÁ, „Královský“ a „markraběcí“ dům v Brně. In: BMD 13, 1995, s. 70-74. Vzhledem k typice osobního jména je možné, že Alram náležel k dosud nedocenené románské (snad valonské) části prvých brněnských měšťanů.

⁸ Zmíněné doklady viz CDB III/1, s. 108, č. 91; III/2, s. 330, č. 247; *Fontes rerum Bohemicarum* IV, s. 103. Srov. např. Eduard FIALA, *České denáry*, Praha 1895, s. 52, 65; František ŠUJAN, *Dějepis Brna*, Brno 1902, s. 80; J. ŠEBÁNEK, *Některé problémy nejstarších dějin brněnských ... (zprávy o literatuře)*. In: ČMM 52, 1928, s. 427-428; J. DRÍMAL, *Zemský dům v Brně*, Brno 1947, s. 14; TÝŽ, *Od zeměpanského hradu, vesnického osídlení a slovanského tržiště k městu Brnu (II. století až 1243). Rozvoj a stagnace města v období vrcholného feudalismu (1243 – 1411)*. In: J. DRÍMAL – Václav PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna 1*, Brno 1969, s. 36, 39, 61; Jaroslav

Při téměř obecně přijímané atribuci mincmistrovského úřadu brněnskému měšťanu Alramovi panovala ovšem nejistota, co značí v dokladu z roku 1247 onen záhadný přívlastek *Cruciburgensis*. Část badatelů tento fakt pomíjela mlčením,⁹ další se domnívali, že jde o místo původu Alrama, dnešní Creuzburg u Eisenachu v Durynsku.¹⁰ Jiní vysvětlovali dochovanou podobu adjektiva deformací při prepisování originálu v 18. věku a jeho původní podobu rekonstruovali jako *Arlanus ejusdem civitatis civis et iudex Brunensis, monetae magister*.¹¹ Zásadnější způsoby řešení naproti tomu navrhli v nedávné době Ivo Pánek a Libor Jan. Prvý z nich vystoupil s možným postřehem, že jde o latinizovanou podobu přídomku „křižanovský“ a následně konstruoval výklad o Alramově působení v úřadu mincmistra mincovny v Křižanově, která měla být ve 40. letech 13. století přechodným článkem mezi starší mincovnou brněnskou a budovanou mincovnou jihlavskou.¹² Tuto hypotézu však záhy filologickými argumenty přesvědčivě vyvrátil Jindřich Šilhan a její autor následně na jednoznačné řešení resignoval.¹³ L. Jan se pak pokusil přívlastek *Cruciburgensis* vztáhnout k dosud neznámé moravské johanitské komendě *in Cruce*, kterou ztotožnil s řádovým domem při špitálu sv. Ducha na Starém Brně, a na základě této identifikace usoudil, že se tak původně nazývalo starobrněnské tržiště s blízkou kaplí sv. Prokopa a mincovnou, kde

POŠVÁŘ, *O umístění brněnské mincovny*. In: Numismatické listy 6, 1951, s. 94; TÝŽ, *Nástin dějin brněnské mincovny I. Příspěvek k měnovým a obchodním poměrům Brna a Moravy do poloviny 17. století*. In: Numismatický sborník 5, 1958, s. 116-118; TÝŽ, *Brněnští mincmistři*. In: BMD 1, 1959, s. 42; TÝŽ, *Moravské mincovny*, Brno 1970, s. 20-21; Oldřich VIČAR, *Místopis Brna v polovici 14. století (Prostor uvnitř městských hradeb)*. In: BMD 7, 1965, s. 261; Cecílie HÁLOVÁ – JAHODOVÁ, *Brno. Dílo přírody, člověka a dějin*, Brno 1975 (druhé vydání), s. 79; Jiří SEJBAL, *Dějiny peněz na Moravě*, Brno 1979, s. 46; TÝŽ, *Základy peněžního vývoje*, Brno 1997, s. 121; L. SULITKOVÁ, *Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. a 14. století*. In: Vojtěch HORVÁTH (red.), *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Referáty zo sympózia 28. – 30. októbra 1986, Bratislava 1988, s. 278-279; L. SULITKOVÁ, *Několik poznámek*, s. 49-50; M. ŠVÁBENSKÝ, *Osudy města Brna do roku 1243*. In: BMD 11, 1993, s. 258; TÝŽ, *K hospodářským dějinám Brna*, s. 232; TÝŽ, *K dějinám Brna v letech 1243 – 1411*. In: BMD 13, 1995, s. 268 a ještě Vratislav VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české II. 1197 – 1250*, Praha – Litomyšl 2000, s. 421-423. Přelom v tomto ohledu přinesla svojí kritickou analýzou až M. FLODROVÁ, „Královský“ a „markraběcí“ dům, s. 65-88.

⁹ Např. B. BRETHOLZ, *Geschichte*, s. 33 a 70; J. DRĚMAL, *Od zeměpanského hradu*, s. 36; Rostislav NOVÝ, *Organizace a vývoj českého mincovnictví v 13. století do měnové reformy Václava II.* In: Sborník archivních prací (dále SAP) 24, 1974, s. 383; M. ŠVÁBENSKÝ, *Osudy města Brna*, s. 258; L. SULITKOVÁ, *Několik poznámek*, s. 49-50; J. SEJBAL, *Základy peněžního vývoje*, s. 121.

¹⁰ Beda DUDÍK, *Mährens allgemeine Geschichte. VII. Band. Mährens Kulturzustände vom Jahre 1197 bis 1306 (Land und Volk)*, Brünn 1878, s. 276; dle něj pak např. Inocenc Ladislav ČERVINKA, *Moravské brakteáty*. In: Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 19, č. 74, seš. 2, 1902, s. 40; opětovně Lubomír KONEČNÝ, *Počátky Brna ve světle nejnovějších poznatků*. In: Forum Brunense 1995/1996, s. 14-15.

¹¹ J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVÁ, *Kritický komentář*, s. 80; toto řešení akceptovali kupř. J. POŠVÁŘ, *Nástin dějin brněnské mincovny*, s. 116; TÝŽ, *Brněnští mincmistři*, s. 42; TÝŽ, *Moravské mincovny*, s. 20; Emanuela NOHEJLOVÁ – PRÁTOVÁ, *Pražské groše Václava II. (1300 – 1305) a české pečetě*. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, řada historická C-9, č. 7, 1960, s. 105, pozn. č. 28.

¹² Ivo PÁNEK, *Mincovna v Křižanově a počátky města Jihlavy*, ČMM 88, 1969, s. 267-274. V Pánkově pojetí by bylo možné konec svědecké řady privilegia z roku 1247 přeložit v podobě „Oldřich, měšťan brněnský, Alram, téhož města měšťan a mincmistr křižanovský“.

¹³ Jindřich ŠILHAN, *Listina Přibyslava z Křižanova pro brněnský špitál z r. 1239 (Antithese I.)*. In: Vlastivědný věstník moravský 22, 1970, s. 156; I. PÁNEK, *Tři příspěvky k moravskému mincovnictví 13. století*. In: Folia numismatica 6 – 7, Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales 76-77, 1991/1992 (1994), s. 3-4.

měl brněnský měšťan Alram jako mincmistr před polovinou 13. věku působit.¹⁴ Rovněž tato interpretace se ale z více stran dočkala kritiky a zásadně byla zpochybněna poté, co sám L. Jan johanitskou komendu *in Cruce* nově lokalizoval do jihomoravských Mutěnic.¹⁵ Mezi historiky, zabývajícími se počátky Brna, proto v současnosti při výkladu přízviska *Cruciburgensis* v listině z roku 1247 převažuje opatrná skepse, o jeho souvztažnosti k brněnskému rychtáři Alramovi však není pochybováno.¹⁶

Již roku 1952 ale J. Šebánek připustil druhou variantu řešení, totiž že při odlišně chápané interpunkci inkriminované pasáže jde vlastně o dvě osoby, brněnského měšťana Alrama na straně jedné a brněnského mincmistra, snad se nazývajících *Crux* na straně druhé.¹⁷ Nešlo ovšem o názor ani zdaleka původní, ani zcela vystihující podstatu věci. Už více než osmdesát let předtím formuloval totiž Hermenegild Jireček vlastní soud, podle kterého se ve skutečnosti jedná o dva muže, z nichž *Cruciburgensis monetae magister* není nikdo jiný než pražský důlní a mincovní podnikatel Jindřich, zvaný *Crancpurgarius* či *Chruczburgarius*, známý i z dalších dokladů z let 1253 a 1261. Podle Jirečkova mínění odvozoval tento pražský měšťan své přízvisko podle durynského Creuzburgu a byl po něm jako po zakladateli či lokátorovi obdobně pojmenován i Krucemburk u Hlinska.¹⁸ Takovéto vysvětlení kupodivu v příspěvcích k brněnským dějinám zcela zapadlo, i když jinak bylo některými českými historioграфy akceptováno.¹⁹

¹⁴ L. JAN, *Kdo byl Cruciburgensis monetae magister? Několik poznámek k počátkům města Brna*. In: Folia numismatica 3, Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales 73, 1988, s. 23-30; náběh k tomuto řešení viz již TÝŽ, *Starobrněnský špitál svatého Ducha a počátky johanitů na Moravě*, Brno 1985 (rkp.), s. 51, pozn. č. 14a.

¹⁵ Např. I. PÁNEK, *Tri přispěvky*, s. 4; L. KONEČNÝ, *Počátky Brna*, s. 14-15; jiné vývody Janovy studie z roku 1988 podrobila kritickému rozboru též L. SULITKOVÁ, *Brno v listinách do počátků institucionálního města*. In: BMD 11, 1993, s. 57-58. K revizi lokalizace komendy *in Cruce* viz L. JAN, *Ivanovice na Hané, Orlovice a johanitský řád (Příspěvek k poznání struktury a ekonomiky rytířských duchovních řádů do konce 15. století)*. In: ČMM 111, 1992, s. 220-222; opakovaně např. L. JAN – Vít JESENSKÝ, *K funkci a stavební podobě johanitských komend na Moravě*. In: Průzkumy památek 3/1, 1996, s. 77-78.

¹⁶ Srov. např. L. SULITKOVÁ, *Několik poznámek*, s. 50; R. PROCHÁZKA, *Zrod středověkého města na příkladu Brna. (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech)*. In: Mediaevalia archaeologica 2 – Brno a jeho region, 2000, s. 24-25.

¹⁷ J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVÁ, *Kritický komentář*, s. 80.

¹⁸ Hermenegild JIREČEK, *Příspěvek k životopisné*. In: Památky archaeologické a místopisné (dále PAM) 8 (1868 – 1869), 1870, sl. 307.

¹⁹ Bez výhrady přijal Jirečkovu korekci kupříkladu Václav NOVOTNÝ, *České dějiny I.3. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197 – 1253)*, Praha 1928, s. 878-879, pozn. č. 1; TÝŽ, *České dějiny I.4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253 – 1271)*, Praha 1937, s. 376; z novějších badatelů např. František HOFFMANN, *Mincmistr Eberhard*. In: Pražský sborník historický 12, 1980, s. 77-79, pozn. č. 47. Anonymní autor hesla o východočeském Krucemburku v Ottově slovníku naučném sice rovněž ztotožnil pražského měšťana a mincmistra Jindřicha z 50. a 60. let 13. století s mincmistrem brněnské listiny z roku 1247, nepochopením či přehlédnutím Jirečkovy argumentace ale k Jindřichovu jménu přidal i jméno brněnského patricije Alrama a zcela mylně hovořil o mincmistru zvaném Arlanus Henricus – srov. ANONYM, *Krucemburk*. In: Ottův slovník naučný 15, Praha 1900, s. 271. Takto nesprávně modifikované tvrzení pak přetrvává v regionálních vlastivědných publikacích o Krucemburku dosud, když bylo navíc rozšířeno na základě zmatených údajů starší literatury o mincmistrovském úřadě Alramově již roku 1241 (srov. J. POŠVÁŘ, *Brněnský mincmistr*, s. 42) o další nemožný a zkršený údaj o Adamovi (= Alramovi), který se v Krucemburku již tehdy měl zabývat „ražením stříbrných mincí“ – viz Jitka MĚŘÍNSKÁ, *Krucemburk*

Pro rozhodnutí, které z obou nastíněných identifikací dát přednost, se jako nezbytná jeví opětovná revize všech historických pramenů, v nichž se mincmistr či vůbec osoba s adjektivem *Cruciburgensis* nebo adjektivem podobným objevuje. Jestliže pomineme doklad nejstarší, již probranou brněnskou listinu markraběte Přemysla z roku 1247, druhým takovýmto dokumentem je velké privilegium krále Václava I., datované 6. dubna 1253 v Praze, kterým špitálu sv. Františka *Pragae in latere pontis* potvrdil veškerá jeho nadání a statky. Řadu svědků zde uzavírají Frovin, monetář Ebrlin a *Heinricus dictus Crancpurgarius cives Pragenses*.²⁰ Z jakého důvodu tehdy Jindřich *Crancpurgarius* svědčil královskému pořízení ve prospěch křížovníků s červenou hvězdou, není na prvý pohled zřejmé. V dalším výkladu se však pokusím doložit, že tomu tak mohlo být s ohledem k předchozí hypotetické Jindřichově angažovanosti v Humpolci a jeho okolí – Humpolec je totiž v listině z roku 1253 připomínán poprvé poté, co jej špitál sv. Františka získal patrně z rukou zeměpána.²¹ Nápadná a pro další zprávy o Jindřichovi příznačná je i skutečnost, že v jeho těsné blízkosti vystupuje právě minciř Eberlin.²²

Třetí a poslední zcela nepochybnou zmínku o obdobně nazývaném muži obsahuje další královská výsada, tentokrát Přemyslem Otakarem II. vydaná 9. ledna 1261 v Německém Brodě pro těžaře a důlního podnikatele Dětricha zvaného Freiberg *pro sue merita* (obr. 1).²³ Přemysl touto listinou vyňal dvě Dětrichovy dědičné štolý stříbrných dolů na Buchbergu u Utína na Německobrodsku z pravomoci svých moravských (jihlavských) mincmistrů (urburěřů), kterými byli v té době *magistri monete Eberlo, Chruczburgarius et Ditmarus*. Není však zcela jasné, zdali tento krok znamenal úplné předání dispozičních práv k oběma štolám do rukou Freibergových (veškeré dědičné náležitosti důlních děl na drahé kovy bylo jinak možné převádět pouze prostřednictvím těchto králových urburěřů), nebo pouze vyloučil povinnost dvojnásobného propůjčování dědičných štol českými i moravskými urburěři zároveň při jejich nevyjasněných územních kompetencích.²⁴ Pro naše úvahy je zde však důležitá

– Křížová. *Pohled do historie a současnosti městečka*, Křížová 1991, s. 4. Jirečkův názor mohl alespoň v otázce původu mincmistra Jindřicha ovlivnit B. Dudík, znal jej (a kupodivu zcela jeho argumentaci ignoroval) také I. Pánek. Srov. výše pozn. č. 10 a 12.

²⁰ CDB IV/1, s. 455, 458, č. 266.

²¹ Srov. např. Josef Vítězslav ŠIMÁK, *České dějiny I.5. Středověká kolonizace v zemích českých*, Praha 1938, s. 692-693; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II*, Praha 1997, s. 347-351.

²² Eberlina ztotožnil F. Hoffmann (a před ním již V. Tomek, A. Zycha a V. Novotný) se známým mincmistrem a pražským lokátorem Eberhardem, což ovšem patrně oprávněně odmítl R. Nový – viz F. HOFFMANN, *Mincmistr Eberhard*, s. 71; R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 384, pozn. č. 96; TÝŽ, *Český mincmistr Eberhard*. In: Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1, Z pomocných věd historických 5, 1982, s. 135 a 138, pozn. č. 7. K výskytu Eberlina ve smlouvách na pronájem mince v dobových formulářových sbírkách srov. kupř. J. POŠVÁŘ, *Slezské a moravské mincovny ve 13. století*. In: Slezský sborník – Acta Silesiaca 51 (11), 1953, s. 345; R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 377-378 a 385-387.

²³ CDB V/1, s. 384-385, č. 252.

²⁴ K celé záležitosti též CDB V/1, s. 266 - 268 a 280-281, č. 167 a 175. Někdy podstatně odlišný výklad věcně náplně listiny z roku 1261 podávají např. Adolf ZYCHA, *Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechts von Iglau. I. Die Geschichte des Iglauer Bergrechts und die böhmische Bergwerksverfassung*, Berlin

především samotná podoba jména druhého z mincmistrů, obdobně jako na brněnské listině z roku 1247 zapsaná pouze ve formě adjektiva (*Chruczburgarius*). Jako ne nepodstatné se jeví i umístění působnosti zmíněných tří urburerů na moravskou stranu Českomoravské vrchoviny, s přirozeným centrem v Jihlavě, kde je třetí z mincmistrů, Dietmar, nejpozději od počátku 70. let 13. věku navíc doložen jako měšťan a přísežný.²⁵

Podoby osobních přívlasků ve všech třech probraných dokumentech – 1247 *Cruciburgensis*, 1253 *Crancpurgarius*, 1261 *Chruczburgarius* – jsou natolik blízké, že lze bezpečně přiřknout jedinému muži, dle privilegia z roku 1253 pražskému měšťanu a královu mincmistrovi Jindřichovi.²⁶ Substantivizovaná latinská podoba Jindřichova přízviska v obou mladších originálních dokladech pochází přitom bezpochyby z původní německé formy adjektiva (*Kriuzburger*, *Krúzburger*, po diftongizaci *Kreuzburger*). Je tudíž možné, že stejný tvar měl přídomek Jindřichův i v původním, opisy neporušeném textu listiny z roku 1247, pokud jej jeho diktátor, Přemyslův notář Přisnobar, již prvotně nepřeložil jako jméno přídavné. Příklad z roku 1261 svědčí konečně pro to, že pod svým přízviskem byl Jindřich běžně znám a v písemnostech mohl figurovat pouze pod ním, což vysvětluje i absenci vlastního osobního jména Jindřichova na brněnské listině z roku 1247. K běžnému užívání samotného Jindřichova přívlasku, s vlastním jménem rovnocenného, přispěla bezpochyby i nutnost odlišit jej od jiného královského mincmistra té doby, známého Jindřicha řečeného Pták. Na-

1900, s. 146, pozn. č. 26; J. POŠVÁŘ, *O hornictví a mincovnictví v Havlíčkově Brodě v 13. století*. In: Vlastivědný sborník Vysočiny 3, Oddíl věd společenských, 1959, s. 44-45; TÝŽ, *O stříbrných horách na Brodsku*. In: Studie z dějin hornictví 11, 1981, s. 119; R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 381, pozn. č. 78, s. 384-385; TÝŽ, *Český mincmistr Eberhard*, s. 136-138; značně nepřesně pak i F. HOFFMANN, *Mincmistr Eberhard*, s. 77-78.

Pravomoci královských urburerů (mincmistrů) při udělování nebo propůjčování dědičných částí horních děl na zlato a stříbro striktně vymezilo *Ius regale montanorum* Václava II., zcela běžně však byly respektovány již od 50. let 13. století. Z Brodska lze vedle výše snesených dokladů uvést další příklad z roku 1288 – srov. A. ZYCHA, *Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechts von Iglau. II. Die Quellen des Iglauer Bergrechts*, Berlin 1900, s. 166, 169, Lib. III, Cap. I/I; Jaroslav BÍLEK (ed.), *Ius regale montanorum aneb Právo královské horníkuov*, Kutná Hora 2000, s. 52, Lib. III, Cap. I/I; RBM II, s. 536-537, č. 1 240. K poloze a topografii utinského důlního areálu nejnověji Pavel ROUS, *Středověké hornické sídliště neznámého jména u Havlíčkova Brodu na k. ú. Termesivy*. In: Stříbrná Jihlava. Seminář K dějinám hornictví a důlních prací na Vysočině, Jihlava, 19.9. – 20.9.1998. Sborník příspěvků, Jihlava – Havlíčkův Brod 1998, s. 107-108, 114, obr. 6.

²⁵ Dietmar vystupuje s titulem *magister monetae* v souvislosti s Jihlavou již roku 1258, kdy spolu se třemi dalšími mincmistry a s jihlavskými přísežnými předal zdejší špitál do správy želivského opata a jihlavského faráře. Poté je jako *mercator in Ygla* uváděn roku 1271 mezi věřiteli jihomoravského šlechtice Hartléba z Myslibořic, o rok později figuruje přímo ve sboru jihlavských přísežných. Konečně 1288 přisuzují a potvrzují jihlavský rychtář a radní želivskému klášteru na základě závěti *felix recordationis domini Dithmari, quondam concivis nostri nec non magistri monete per Morauiam* les a pole, které Dietmar premonstrátům odkázal mezi Kostelcem u Jihlavy a Popicemi. Srov. CDB V/1, s. 269, 510, č. 168 a 342; V/2, s. 242, 320, č. 632 a 681; CDM IV, s. 343-344, č. 264. K listině z roku 1288 srov. J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVÁ, *Kritický komentář*, s. 114, 236, pozn. č. 7; J. ŠEBÁNEK, *Česká listina doby přemyslovské. III. – Listina měst a jejich obyvatel*. In: SAP 6, 1956, s. 104, 124; J. MEZNÍK, *Jihlavské privilegium a počátky města Jihlavy*. In: SAP 4, 1954, s. 8-9.

²⁶ Že *Chruczburgarius* privilegia z roku 1261 je totožný s Jindřichem řečeným *Crancpurgarius*, pražským měšťanem z roku 1253, usoudil i R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 385; dle něj taktéž J. SEJBAL, *Základy peněžního vývoje*, s. 122.

opak, brněnský měšťan a rychtář Alram, vystupující jinak ve třech písemných prame-
nech v letech 1237, 1247 a 1252, není ani v jednom z nich jmenován jako *magister*
monetae.²⁷ Je proto velmi pravděpodobné, že *Arlanus ejusdem civitatis civis et Cruci-*
burgensis monetae magister z výsady markraběte Přemysla pro brněnský kostel sv.
Petra jsou skutečně dvě rozdílné osoby, jak soudil již H. Jireček, přičemž Jindřich
Kreuzburger neměl patrně nikdy žádné bližší vztahy k Brnu a brněnský patricij Alram
nebyl pro změnu nikdy královským mincmistrem. Jinými slovy, „mincmistra Kru-
cemburského“ je nejspíše třeba z dějin města Brna ve 13. století v zásadě vypustit, se
všemi důsledky, co se sídla v Brně doložených mincmistrů týče. Neznamená to ovšem,
že Jindřich řečený Kreuzburger neměl potenciálně k brněnskému prostředí určité vol-
nější vazby, právě jeho svědectví roku 1247 při pořízení ve věci úzce místního význa-
mu je toho snad dokladem.

Zde by bylo možné výklad ukončit. Využiji však příležitosti, abych zcela vyčerpá
nabízející se zdroje a vykreslil jistě pozoruhodnou postavu Jindřicha Kreuzburgera
v co největší úplnosti. Lze jej totiž nejspíše zastihnout ještě nejméně v jedné, snad
dokonce dvou dalších písemnostech. Prvým, bezpečnějším případem je obecně pově-
domá listina, vyhotovená dne 2. listopadu 1258 u jihlavských minoritů, kterou čtyři
mincmistři království českého spolu s jihlavskými přísežnými svěřili a inkorporovali
městský špitál v Jihlavě do rukou želivského opata Marsilia a jihlavského faráře. Jen
počátečními literami osobních jmen v originále označené mincmistry přitom identifi-
kuje o čtyři roky mladší konfirmace olomouckého biskupa Bruna jako Eberharda,
Dietmara, Jindřicha a dalšího Jindřicha.²⁸ V případě Dietmara se nepochybně jedná
o muže známého z výše vzpomenutého privilegia z 9. ledna 1261, později jihlavské-
ho měšťana a člena městské rady. Eberhard je nejspíše totožný s věhlasným pražským
patricijem, důlním podnikatelem a lokátorem pražského Havelského města.²⁹ Bližší
určení jednoho ze dvou Jindřichů umožňuje jeho pečeť, zřetelná na šťastně dochované
fotografii dnes bohužel nezvěstného originálu listiny – jde nepochybně o mincmistra
Jindřicha zvaného Pták, vydavatele listiny pro Dětricha Freiberga a Gernota Černého
z předchozího měsíce a možná zakladatele jihlavské rodiny Vogelů 14. století.³⁰ Jest-

²⁷ CDB III/1, s. 207, č. 165; IV/1, s. 224-225 a 443, č. 128 a 260; V/2, s. 240, č. 631.

²⁸ CDB V/1, s. 268-269, č. 168; s. 510-511, č. 342 (konfirmace Brunova). Viz i J. ŠEBÁNEK – S. DUŠKOVÁ, *Kritický komentář*, s. 235-236, 409; J. MEZNÍK, *Jihlavské privilegium*, s. 7; J. ŠEBÁNEK, *Česká listina*, s. 122-123, 144.

²⁹ K Dietmarovi viz výše a pozn. č. 25; o Eberhardovi srov. F. HOFFMANN, *Mincmistr Eberhard*, s. 70-82 a R. NOVÝ, *Český mincmistr Eberhard*, s. 135-138. Též např. L. SULITKOVÁ, *Několik poznámek*, s. 49-50 a 58, pozn. č. 39-41.

³⁰ CDB V/1, s. 266-268, č. 167. K diplomatické stránce listiny srov. J. ŠEBÁNEK, *Česká listina*, s. 125-126; k její faktické náplni kupř. J. POŠVÁŘ, *O hornictví a mincovnictví*, s. 43-44; TÝŽ, *O stříbrných horách*, s. 119; R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 381; TÝŽ, *Český mincmistr Eberhard*, s. 136-137; P. ROUS, *Středověké hornické sídliště*, s. 107. O pečetí Jindřicha zvaného Pták (*Avis*) viz CDB V/4, s. 500, sig. č. 180, obr. 5a, 1; též Jana DAMMOVÁ, *Městské a měšťanské pečete v českých zemích do roku 1310*, rkp. diplomové práce, FF MU Brno 1989, s. 51 a 119, č. 1.

liže neznáme (alespoň na moravské straně Českomoravské vrchoviny) ze třetí čtvrtiny 13. věku žádného dalšího mincmistra či urburéře Jindřicha, než právě Jindřicha Kreuzburgera, je dosti pravděpodobné, že posledním z mincmistrů, předávajících roku 1258 jihlavský špitál, je právě on.³¹ K pergamentu bylo v souhlasu s počtem vydavatelů přivěšeno celkem pět pečetí, ze kterých se tři spolehlivě podařilo přiřadit Eberhardovi, Jindřichu Ptákovi a jihlavským přísežným. Našemu Jindřichovi by pak náležela jedna ze dvou přesněji neidentifikovaných pečetí mandorlovitého tvaru – buď prvá, v pečetním poli s obrazem dvou ptáků sedících na stromě, nebo pátá v pořadí, v pečetním poli s postavou světce a pod ním klečícího prosebníka.³²

³¹ Usoudil tak již V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.4*, s. 376, pozn. č. 3; obdobně např. J. SEJBAL, *Základy peněžního vývoje*, s. 122. Mincmistry či urburéře, známé z let 1253 – 1278, vypočítávají např. V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.3*, s. 878-879; TÝŽ, *České dějiny I.4*, s. 376-377; R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 383-387; srov. též CDB V/4, s. 371, 379 a 438 (Glossarium, hesla *magister monete et montis*, *monetarius*, *urburarius*).

³² Pečeti listiny z 2. listopadu 1258 popisuje J. ŠEBÁNEK, *Česká listina*, s. 123, pozn. č. 35; CDB V/1, s. 269, č. 168; též J. DAMMOVÁ, *Městské a měšťanské pečeti*, s. 51. Na základě kanonického, špičaté oválného tvaru i zobrazeného námětu poslední pečeti (výjev světce s prosebníkem) soudil J. ŠEBÁNEK, *Česká listina*, s. 123, pozn. č. 35, že se může jednat spíše o pečeť nižšího duchovního, snad jihlavského plebána Štěpána, než někoho z mincmistrů. Na soudobá *sigilla* církevních osob svými formálními znaky tento exemplář skutečně upomíná nejvíce, připojení pečeti některého z jihlavských duchovních k listině ovšem není možností jedinou. V koroboraci je sice ohlášeno pouze ověření městskou pečetí jihlavskou, která také byla skutečně k listině přivěšena, celkový počet pečetí však odpovídá pěti vydavatelům listiny a jim patří také dva další identifikovatelné kusy. Bylo by proto logické, že rovněž obě neurčené pečeti náležejí vydavatelům – mincmistrům, Dietmarovi a Jindřichovi (snad Kreuzburgerovi). Vcelku nepochybné je to u první, kde znamenání dvou na větvích sedících ptáků plně koresponduje s dobovými analogiemi měšťanských pečetí (srov. CDB V/4, s. 500, sig. č. 180 a 181, obr. 5a, 1 a 2; též pečeť litoměřického měšťana Vojslava z roku 1282 – RBM II, s. 548, č. 1 275a; J. ŠEBÁNEK, *Česká listina*, s. 129, pozn. č. 84; J. DAMMOVÁ, *Městské a měšťanské pečeti*, s. 119-120, č. 5). Teoreticky sice mohl poslední z mincmistrů, pečetním typářem momentálně nedisponující, požádat některého z církevních hodnostářů, pořízení přítomných, aby v zastoupení k listině přivěšil vlastní pečeť. Ani mandorlovitá forma páté pečeti na jihlavském pergamentu z roku 1258, ani náboženská téma v jejím pečetním poli ale nevyvracíjí, že mohlo jít o pečeť mincmistrovskou. Z celkem šesti v literatuře presentovaných pečetí měšťanů v českých zemích přemyslovského období mají čtyři z nich (včetně pečeti mincmistra Jindřicha Ptáka) shodný, špičaté - oválný tvar, scénu patrně s tematikou z Apokalypsy přitom zobrazuje obdobně utvářená pečeť malostranského měšťana Rudemana z roku 1306 (J. ŠEBÁNEK, *Česká listina*, s. 139, pozn. č. 153; J. DAMMOVÁ, *Městské a měšťanské pečeti*, s. 120, č. 6). Někdy byl mandorlovitý tvar volen rovněž u pečetí samotných městských obcí – mezi lety 1273 – 1284 u Mostu a roku 1288 u Chebu (J. DAMMOVÁ, *Městské a měšťanské pečeti*, s. 107, 111-112, č. 3 a 13). Typáři této podoby však pečetili ve 13. století i někteří urození laikové, zejména zbožné vdovy po významných šlechticích – vzpomenout je možné Bohuslavu z Černuce, Markétu z Miroslavi nebo Alžbětu, vdovu po Kadoltovi Sirotkovi v letech 1237, 1243, 1266 a 1281, také ale Voka z Rožmberka v době před rokem 1259, Boreše z Riesenburka roku 1275 či o sedm let později Voka z Kravař. Ovšem pouze oba typáře vdovy Alžběty naproti tomu nesou náboženská výjevy (Madonu s asistujícím andělem a Alžbětou jako prosebnicí, resp. v kombinaci Ukřižovaného, snad Zvěstování a opět orodující Alžběty). Srov. CDB III/3, s. 406-407 a 451, č. 288, Appendix II – sigilla, obr. č. 14; CDB IV/2, s. 15, č. 35, Appendix II – sigilla, obr. č. 35; CDB V/4, s. 497 a 499, č. 129, 134, 136 a 176, obr. č. 4, 20, 25 a 28/I, dále 5, 5; Jana HRADECKÁ, *Soupis šlechtických pečetí dochovaných na listinách z období přemyslovského*, rkp. diplomové práce, FF MU Brno 1973, s. 28, 33 (pozn. č. 2), 49-50, 56 a 69, č. 66, 102 a 159; Petra CHLEBORADOVÁ, *Soupis pečetí duchovních osob a institucí na území českého přemyslovského státu z let 1278 – 1310*, rkp. diplomové práce, FF MU Brno 1986, s. 90-91, č. 117.

V souvislosti s pečetí Jindřicha Ptáka z roku 1258 je zajímavé upozornění J. Šebánka na tematickou i formální shodu jejího pečetního obrazu s výjevem na jednom z brakteátů Václava II. - srov. J. ŠEBÁNEK, *Heraldické obrazy na moravských mincích 13. století*. In: J. SEJBAL – Jan BOBEK (red.), *Sborník II. numismatického symposia 1969*. K problematice moravského mincovnictví 13. století, Brno 1976, s. 141. Obdobných analogií mezi nejstaršími měš-

Hypoteticky může Jindřich Kreuzburger ovšem vystupovat ještě v proslulé lokační smlouvě vyšehradských kanovníků z 13. prosince 1252, kterou děkan Engelbert spolu s celou kapitulou postoupili svá zboží mezi Humpolcem a masivem Melechova v zahrádecké části Svatačina újezdu jistému Jindřichu, mincmistrovi v Humpolci (... *locavimus bona prebendarum nostrarum ... domino Heinricho, magistro monete in Gumpolze* ...). Onen mincmistr Jindřich měl pak do roka svěřenou půdu rozměřit na lány podle vzoru německých kolonistů na okolních državách želivského kláštera a osadit ji hospodáři, kterým byly přesně určeny poplatky z jednotlivých lánů. Ve všech takto vysazených vsích měl přitom Jindřich od kapituly dostat po složení vazalského (manského) slibu lénem do dědičného a bezplatného držení každý sedmý a osmý lán. Tyto majetky mohl Jindřich nebo jeho dědici rovněž prodat nebo darovat, musely však být přednostně ke koupi nabídnuty vyšehradské kapitule. Mincmistrovi dle smlouvy náležely až do konce života také rychtářské soudní pravomoci a užitky nad takto osazenými lidmi, po jeho smrti ale veškerá soudní práva měla přejít na kapitolu, která mohla svého rychtáře dosadit bez jakýchkoliv námitek Jindřichových dědiců. Pokud by Jindřich svěřený okrsek do roka od uzavření smlouvy neosadil, veškerá svá práva lokátora ztratil a určení ručitelé museli zaplatit 30 hřiven stříbra – vedle vyšehradského kanovníka Konráda to byli pražští měšťané Walthar, syn Svatkův, a Albero, „bratr onoho mincmistra“ (*Waltharus, Zwatconis filius, et Albero, frater dicti monetarii, cives Pragenses*). Zdá se ovšem, že k emfyteutickému osazení tohoto drsného koutu mezi Sázavou a Želivkou Jindřichovou péčí skutečně došlo – svědčit by pro to mohla německá jména některých zdejších vsí (Lichtenfeld a Schönfeld, dnešní Světlice a snad Lhotka, z jiných vsí eventuálně i Horní Rápotice). Dohodou určené lenní državy pak dle poznámky na dorsu listiny vyšehradská kapitula vykoupila od mincmistrova následovníka (*a filio Hamronis*) za 29 kop až někdy ve 14. století.³³

Lze souhlasit s názorem, že humpolecký mincmistr Jindřich se z titulu svého úřadu přímo angažoval v důlním podnikání v bezprostředním zázemí Humpolce, kde vykonával horní jurisdikci, zastupoval zájmy královského fisku a dozíral na báňské provozy. Mohlo tedy jít spíše o důlního než finančního odborníka.³⁴ K rozmachu a kulminaci těžby drahých kovů tu ale jak se zdá došlo již v průběhu první poloviny 13. století, německý hornický živel je možné tušit jak za brzkým rozvojem Humpolce v trhovou

řanskými pečetěmi a českými ražbami 13. věku by však bylo možno asi vyhledat více – srov. např. *sigillum* litoměřického měšťana Jana Herbertova z roku 1262 a mince Vladislava Jindřicha či Přemysla Otakara II. (CDB V/4, s. 500, č. 181, obr. č. 5a, 2; J. SEJBAL, *Dějiny peněz na Moravě*, tab. 17:53, 18:84).

³³ CDB IV/1, s. 435-437, č. 256. Ke smlouvě podrobněji např. Václav Vladivoj TOMEK, *Dějepis města Prahy I*, Praha 1855, s. 405-406; Jan Karel ROJEK, *Schönfeld a Lichtenfeld v Újezdu Svatačině*. In: PAM 12/6, seš. 8, 1865, s. 308; František VACEK, *Emfyteuse v Čechách ve XIII. a XIV. století*. In: Časopis pro dějiny venkova 8, 1921, s. 72-73, 177; J.V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 681; Josef ŽEMLIČKA, *Století posledních Přemyslovců*, Praha 1998 (druhé vydání), s. 127. K jednotlivým vsím újezdu srov. RBM V/3, s. 618, č. 1 307.

³⁴ Tak např. R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 384 a před ním již V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.3*, s. 101. J.V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 692 naproti tomu omylem považoval Jindřicha za výběrčího cla.

osadu už ve 30. letech, tak za jeho vlastním názvem.³⁵ Za prvotní důlní konjunkturou však nestály (jak bývá většinou tradičně uváděno) jen průměrně výnosné výskyty stříbrných rud v širším okolí, ale především velmi bohaté zlatonosné pásmo, procházející přímo humpoleckou kotlinou. V této zóně bylo možné zlatý kov získat jak rýžováním a povrchovou těžbou z náplavů a svahových uloženin, tak dobývkami z primárních zdrojů.³⁶ Patrně až do 40. či dokonce počátku 50. let 13. věku přitom vlastní

³⁵ Jestliže pomíneme patrně roku 1221 vzniklou listinou krále Přemysla Otakara I., hlásící se do roku 1219 a datovaná in *Gumpoldis*, již roku 1233 byl spolu s kaplí v Humpolci prodáván desátek celních poplatků ze zdejšího tržiště (*capella in Gumpolch cum decima theloney de ipso foro*) – srov. CDB II, s. 410, č. 374; III/1, s. 48-50, č. 48 a 49; IV/1, s. 91, č. 19. O časně prosperitě a lidnatosti osady hovoří i velkoryse založený farní kostel sv. Mikuláše, půdorysně snad inspirovaný kostelem kláštera Porta coeli u Tišnova a datovaný do druhé poloviny 13. století – Jiří KUTHAN, *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely*, Vimperk 1994, s. 133-134. Ke svědeckví místního jména Humpolec o německém osídlení viz Josef DOBIÁŠ, *Německé osídlení ostrávku jihlavského*, zvláštní otisk z Časopisu Archivní školy 8 (1931), Praha 1931, s. 39-40, pozn. č. 56; Ivan LUTTERER – Rudolf ŠRÁMEK, *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*, Havlíčkův Brod 1997, s. 104. Je zajímavé, že nejstarší doklad o neagrárním, trhovém charakteru Humpolce, z textu královské listiny z roku 1243 převoditelný i do doby o deset let dříve, unikl pozornosti velké většiny badatelů. Pokud jsem mohl zaznamenat, téměř všechny dosavadní tituly zaznamenávají Humpolec jako městskou osadu teprve k roku 1253 (*villam forensem Gumpolcs cum theloneo* – CDB IV/1, s. 454, č. 266). Srov. např. Gustav KOBLIHA, *Humpolec a jeho okolí. Nástin dějepisný, popisný a statistický*, Humpolec 1896, s. 3; Zdeněk WIRTH, *V horách*. In: Čechy společnou prací spisovatelů a umělců českých 13. Výhodní Čechy, Praha 1905, s. 508; J.V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 693; Josef LUKÁŠEK, *Dějiny hradu Orlika nad Humpolcem*, Praha 1945, s. 24; Ernst SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte der Sudetenländer. II. Teil: Mähren – Schlesien*, München 1966, s. 223; J. KEJŘ, *Trhy a trhové vsi v Čechách a na Moravě*. In: Právněhistorické studie 28, 1987, s. 24, pozn. č. 79; K. KUČA, *Města a městečka II*, s. 437, 351. Negativně též např. A. ZYCHA, *Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden*, Prag 1914; J. KEJŘ, *Die Anfänge der Stadtverfassung und des Stadtrechts in den Böhmischen Ländern*. In: Walter SCHLESINGER (Hrsg.), *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau – Vorträge 1970 – 1972*, Sigmaringen 1975, s. 439-470; TÝŽ, *Vznik městského zřízení*, s. 219. Poněkud paradoxně si údaje o trhu v Humpolci nejpozději již k roku 1243 povšiml pouze dva nejstarší historiografové města – srov. Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt. XI. Časlauer Kreis*, Prag 1843, s. 136 a Jeroným Jan SOLAR, *Paměti města Humpolce*, Praha 1863, s. 5; dle nich ojediněle např. Emanuel POCHE a kol., *Umělecké památky Čech I (A/J)*, Praha 1977, s. 480. August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého. XII. Časlavsko*, Praha 1900, s. 178 hovoří sice neurčitě o Humpolci jako městě již při jeho založení před rokem 1233, v pozdější publikaci jej však jako městskou osadu rovněž uvádí až k roku 1253 – srov. TÝŽ, *Místopisný slovník království Českého*, Praha 1908, s. 300

³⁶ Souhrnně Jiří LITOCHEB, *K těžbě zlata v okolí Humpolce*. In: Studie z dějin hornictví 11, 1981, s. 105-117, tab. 1-3. Rýžování zlata probíhalo podél jednotlivých vodních toků, na severovýchod od Humpolce v povodí Pstružného potoka, zvláště mezi Čejovem a Kejžlicemi, na jihozápadě pak zejména kolem Petrovického, Trucbabského a Hejnického potoka a jejich přítoků (Trucbaba, Valcha, Kletečná, Šimonice). Zlatý kov poskytovaly pak také deluviální (svahové) uloženiny, povrchové těžené či rýžované mezi Trucbabou a samotou Valcha při Želivce a na severních svazích vrchu Orlík nad Humpolcem. Tyto druhotné výskyty však záhy dovedly prospektory i k primárním žilným ložiskům, hornickou těžbou dobývaným jednak v prostoru západně od Trucbavy (moderní prospekce zastihla zrudnění s obsahem 2 – 15 g Au/t), zejména ale v dnešní lesní trati „Na štúlách“ na severozápadním svahu Orlíku. Zdejší zlatonosné polohy poskytovaly průměrně 5 – 20 g Au/t, nechýběly tu ale ani hojně akumulace (bonanzy) s výskyty makroskopického zlata ve formě plíškovitých agregátů o velikosti až okolo 1 cm. Celkový výtěžek pouze z orlického primárního ložiska je odhadován minimálně na 100 kg Au, tedy zhruba okolo 460 pražských hřiven zlata, reálně ale mohl být až několikanásobně vyšší – J. LITOCHEB, in verb. srov. např. I. PÁNEK, *Mincovní hřivna měnové reformy Václava II.* In: Numismatický sborník 11 (1969 – 1970), 1970, s. 13-25. Viz též Josef KOPÁČ, *Nejstarší nálezy na Humpolecku*. In: Zálesí 8, 1926 – 1927, s. 55-56 (archeologické nálezy spjaté s dolováním); O. HRUŠKA, *O starých dolech v okolí Humpolce*. In: Zálesí 20, 1938 – 1939, č. 1, s. 26-30. Výskyty zlata na Humpolecku byly situovány jak na vlastním humpoleckém domínium, tak na přiléhajícím území želivského kláštera – cf. kupř. J. DO-

Humpolec náležel ke královským komorním statkům a do vlastnictví pražských křížovníků s červenou hvězdou byl předán teprve asi krátce před rokem 1253. Pouze patronát místního kostela sv. Mikuláše, k beneficiu kostela náležející vsi a desátky z místních trhových poplatků nebo cla drželi okolo roku 1233 krátce němečtí rytíři a od tohoto data po celý středověk premonstráti v Želivě.³⁷ Lze proto předpokládat, že humpolecký mincmistr Jindřich měl jako králův úředník, působící navíc na patrně

BIÁŠ, *Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí. I. Doba předhusitská*, Pelhřimov 1927, tab. XXIV. K topografii a dějinám těžby stříbrných rud v širším regionu J. LITOCHEB, *Pelhřimovský rudní revír*. In: Stříbrná Jihlava. Seminář K dějinám hornictví a důlních prací na Vysočině, Jihlava, 16. 9. – 17. 9. 1995. Sborník příspěvků, Jihlava 1996, s. 8-18 se starší lit.

K časovému zařazení exploatace zlata v humpolecké kotlině je možné poznamenat, že údaj o humpoleckém mincmistru Jindřichovi se vztahuje možná už ke konci důlní konjunktury. Jestliže o rok později (1253) již Humpolec prokazatelně náležel pražskému špitálu sv. Františka, lze jen těžko předpokládat, že by panovník odevzdal duchovní instituci korunní pozemky s nevytěženými či jen částečně vydobytými ložisky drahého kovu. Jak naznačují nejstarší dějiny Jihlavy, v takovýchto případech neváhal zeměpán naopak restituovat církevní půdu do svého přímého vlastnictví za menší náhradu. Proto i v případě Humpolce může jeho převod do rukou křížovníků s červenou hvězdou někdy krátce před rokem 1253 signalizovat již podstatné vyčerpání zdejších nejobohatších výskytů. Přesné datum postupení humpoleckého královského dominia špitálním bratřím nelze bezpečně určit, mohlo se tak stát ale až po faktické stabilizaci řádu roku 1238, snad někdy na počátku 50. let 13. věku (srov. Václav BĚLOHLÁVEK, *Dějiny českých křížovníků s červenou hvězdou. I. Konvent pražský*, Praha 1930, s. 20-21; Milan M. BUBEN, *Rytířský řád křížovníků s červenou hvězdou*, Praha 1996, s. 4-8).

³⁷ Patrně 26. července 1221 zde za své cesty vstříc papežskému legátu, kardinálu Řehoři de Cescencio na Moravu datoval Přemysl Otakar I. listinu, kterou daroval vysehradské kapitule zahrádecký újezd, tedy dosud zeměpanské území v těsném severozápadním okolí Humpolce (CDB II, s. 409-410, č. 374; k dataci listiny srov. V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.3*, s. 506, pozn. č. 2; Ivan HLAVÁČEK, *Die Itinerare der böhmischen Herrscher bis zum Jahre 1253 aus verwaltungsgeschichtlicher Sicht*. In: *Folia diplomatica* 1, Brno 1971, s. 122). Pravděpodobně až v rozmezí let 1231 - 1233 poté v Humpolci dostali farní patronát snad s některými k faře příslušnými vesnicemi a desátky ze cla němečtí rytíři. Stalo se tak nejspíše za složitých majetkových a finančních transakcí, provádějících přípravy královny – vdovy Konstancie Uherské k založení vlastní cisterciácké fundace. Řád mohl tyto užitky získat od Václava I. či Konstancie kupříkladu v rámci splácení obnosu, který Konstancie rytířům dlužila za prodej pražské komendy u sv. Petra na Poříčí. Ještě roku 1233 ale tyto humpolecké majetky spolu s jihlavskou farou odkoupil od německých rytířů natrvalo želivský klášter. Samotnou osadu, již trhové městečko s mýtem, pak král převedl křížovníkům *cum stella rubea* zřejmě až nedlouho před 6. dubnem 1253, kdy je Humpolec poprvé uváděn jako součást temporálního nadání pražského špitálu sv. Františka. Srov. CDB III/1, s. 48-50, č. 48 a 49; IV/1, s. 89-92, 436, 454 a 457, č. 19, 256 a 266; VI/1, s. 144-145, 177-178, 208 a 224, č. 78, 103, 129 a 139. Z literatury např. J. MEZNÍK, *Falsa želivská*. In: *Folia diplomatica* 1, seš. 1, 1952, s. 5-19; TÝŽ, *Jihlavské privilegium*, s. 20-24; Jiřina JOACHIMOVÁ, *Fundace královny Konstancie a pražské statky německých rytířů*. In: *Umění* 14, 1968, s. 495-501, zvl. s. 498 a 501, pozn. č. 16; Jitka KALISTOVÁ, *Majetkové poměry řádu německých rytířů v českých zemích v I. polovině 13. století*. In: Sborník prací k sedmdesátinám universitního profesora PhDr. Ladislava Hosáka, Olomouc 1968, s. 27-28; J. KUTHAN, *Fundace a počátky kláštera cisterciáček v Tišnově*. In: *ČMM* 93, 1974, s. 364; přehledně pak L. KONEČNÝ, *K románské podobě a funkci kostela sv. Jana Křtitele v Jihlavě*. In: Václav FROLEC (red.), *Rodná země*. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc., Brno 1988, s. 408-412. V podstatě obdobně již Maxmilian MILLAUER, *Der deutsche Ritterorden in Böhmen*, Prag 1832, s. 15 a 98 a dle něj J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 136. V dalších titulech ovšem od dob želivského archiváře V. Bezděky převažují nepřesně formulovaná či zcela chybná tvrzení, předpokládající v případě německých rytířů a želivských premonstrátů plné vlastnictví celého Humpolce, či dokonce založení vlastní osady německým řádem – viz např. Viktor BEZDĚKA, *Památky města Humpolce v Čáslavském kraji*. In: *PAM* 3/8, 1859, s. 337; J. J. SOLAŘ, *Paměti*, s. 6; G. KOBLIHA, *Humpolec a jeho okolí*, s. 2-3; TÝŽ, *Humpolec*. In: *Ottův slovník naučný* 11, Praha 1897, s. 883; A. SEDLÁČEK, *Hrady*, s. 178; TÝŽ, *Místopisný slovník*, s. 300; Z. WIRTH, *V horách*, s. 508; Antonín TOMÍČEK, *Z dějin Humpolce*. In: *Zálesí* 5, 1923 – 1924, s. 20; V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.3*, s. 896; Ladislav KOPÁČ, *Kdy bylo založeno město Humpolec*. In: *Zálesí* 17, 1935 – 1936, s. 24; J. V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 692; J. LUKÁŠEK, *Dějiny hradu Orlíka*, s. 24; K. KUČA, *Města a městečka II*, s. 348 a 351.

zeměpanském zboží, úzké vztahy především k panovníkovi (rovněž jeho bratr Albero byl pražským měšťanem, tedy příslušníkem přední královské městské obce). Vedle prokázaných kontaktů s vyšehradskou kapitulou ovšem mohl mít určité vazby také ke třem dalším, výše zmíněným duchovním institucím.

Dosavadní bádání se blíže osobou humpoleckého mincmistra Jindřicha z roku 1252 příliš nezabývalo. Konstatovalo nejvýše jeho bližší vztah k místnímu hornictví než peňěžnictví,³⁸ popřípadě náležitost k pražské městské obci.³⁹ Zcela logicky se ovšem nabízí ztotožnění humpoleckého Jindřicha s některým ze dvou dalších stejnojmenných mincmistrů oněch let. Určité indicie přitom hovoří spíše pro Jindřicha Kreuzburgera než Jindřicha Ptáka.⁴⁰ Jestliže o rodovém původu Jindřicha zvaného *Avis* není známo nic bližšího, je nápadné, že na jedné straně se Jindřich Kreuzburger jmenuje roku 1253 pražským měšťanem, na straně druhé byl pražským měšťanem také Albero, bratr humpoleckého mincmistra Jindřicha o rok dříve. Rovněž svědectví Jindřicha Kreuzburgera na královském privilegiu pro křížovníky s červenou hvězdou z roku 1253 navozuje možnost jeho bližšího vztahu k Humpolci – jak již bylo výše uvedeno, právě tato listina poprvé uvádí Humpolec s jeho příslušenstvím v majetku křížovnického špitálu sv. Františka a Jindřich Kreuzburger mohl být k tomuto pořízení přizván jako důvěryhodná osoba blízká králi a podrobněji zasvěcená do místních poměrů na Humpolecku – kupříkladu jako královský mincmistr (urburěř) u tamních dolů.

S osobností Jindřicha Kreuzburgera souvisí konečně i další dva historické problémy, totiž jeho vztah k východočeskému Krucemburku a otázka Jindřichova původu i dalších jeho osudů. Možnost, že Jindřich Krucemburk u Hlinska založil a nová osada byla pojmenována podle přízviska svého lokátora, nadhodil patrně jako prvý H. Jireček.⁴¹ Autory některých pozdějších statí o dějinách městečka zároveň Jindřichova funkce mincmistra podnítila (stejně jako v případě Humpolce) k naprosto nepodloženým hypotézám o zdejší mincovně, kde se mělo zpracovávat stříbro z okolních dolů na Německobrodsku a Chotěbořsku.⁴² Prvá bezpečná zpráva písemných

³⁸ Viz výše pozn. č. 34. Pochopitelně jako zcela neodůvodněné je možno odmítnout dohady starších regionálních humpoleckých historiků, vyvozujících z Jindřichova mincmistrovského úřadu existenci místní humpolecké mincovny – J. J. SOLAŘ, *Paměti*, s. 6-7; J. LUKÁŠEK, *Dějiny hradu Orlíka*, s. 24.

³⁹ Tak V. VANÍČEK, *Velké dějiny II*, s. 418 v jinak zcela nesprávných souvislostech.

⁴⁰ Jedině V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.3*, s. 878 se takovouto identifikací zabýval, ovšem odmítl ji.

⁴¹ Srov. pozn. č. 18.

⁴² Viz ANONYM, *Krucemburk*, s. 271; dle něj např. Z. WIRTH, *Na Doubravce*. In: Čechy společnou prací spisovatelů a umělců českých 13. Východní Čechy, Praha 1905, s. 418; J. MĚŘÍNSKÁ, *Krucemburk – Křížová*, s. 4. Badatelé o českém a moravském mincovnictví 13. století ovšem Krucemburk v seznamech tehdejších mincoven oprávněně nikdy neuvedli, jedině s výjimkou E. Nohejlové – Prátové, která však posléze rovněž existenci krucemburské mincovny odmítla, byť na základě chybných předpokladů – srov. E. NOHEJLOVÁ – PRÁTOVÁ, *Pražské groše Václava II.*, s. 105, pozn. č. 28; k celé věci též J. ŠEBÁNEK, *Několik zpráv o mincovních a měnových poměrech v českých zemích ve 13. století ve světle diplomatickém*. In: J. SEJBAL (red.), *Sborník I. numismatického symposia 1964, Brno 1966*, s. 86, pozn. č. 10. Nověji vztahují Jindřicha Kreuzburgera ke Krucemburku ještě E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte II*, s. 219 a K. KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III*, Praha 1998, s. 220 a 222, ani oni ale již o mincovně nehovoří.

pramenů ale roku 1321 uvádí Krucemburk jako bývalý majetek řádu německých rytířů, s královským svolením přešly na pány z Lipé, a za vlastní zakladatele městečka tak většina historiků považovala právě německé rytíře, podle kterých nové sídliště dostalo i svůj název. Mincmistr Jindřich Kreuzburger či dokonce mincovna přitom až na výjimky v úvahách o počátcích Krucemburku nefigurují.⁴³ Tento výklad o vzniku a označení osady zásluhou německých křížovníků bez angažovanosti mincmistra Jindřicha se jeví jako pravděpodobnější, uvážíme-li navíc, že Krucemburk leží již mimo vlastní výskyty stříbrných rud v okolí České Bělé a Chotěboře.⁴⁴ Určitá spojitost mezi městečkem a Jindřichem Kreuzburgerem je jen málo reálná, zcela vyloučit ji však na druhé straně rovněž nelze – místo není od předpokládaného působiště mincmistrova na Německobrodsku a Jihlavsku příliš vzdáleno a Jindřich se na lokaci skutečně mohl podílet, stejně jako mincmistr Eberhard na lokačních podnicích pražských nebo humpolecký mincmistr na vysazování vsí v okolí Humpolce (nebyl-li to Jindřich Kreuzburger sám).⁴⁵ Do úvahy posléze připadá i (jakkoliv hypotetická) eventualita, že mincmistr Jindřich se ve skutečnosti nepsal po Kreuzburgu v Durynsku nebo Slezsku (viz dále), ale právě po Krucemburku u Hlinska, který by tak byl východiskem jeho pozoruhodného vzestupu mezi královské úředníky a pražské měšťany.⁴⁶

Přízvisko *Crancpurgarius* či *Chruczburgarius* ovšem navozuje i další, vzhledem k dobovým souvislostem pravděpodobnější možnosti původu mincmistra Jindřicha. Stále nej přijatelnější se přitom jeví varianta prosazovaná již H. Jirečkem, že se Jindřich psal po durynském Creuzburgu, městečku s benediktinským klášterem na levém břehu řeky Werra, 10,5 km severozápadně od Eisenachu. Tato lokalita je navíc situována relativně blízko harzkého revíru s rozvinutou středověkou těžbou stříbrných a měděných rud a Jindřich tu tak mohl získat dovednosti, které později uplatnil

⁴³ CDM VII, s. 811, č. 204; RBM III, s. 287, č. 689; též Rudolf KOSS, *Archiv Koruny české. 2. Katalog listin z let 1158 – 1346*, Praha 1928, s. 87–88, č. 104. Srov. A. SEDLÁČEK, *Hrady*, s. 170; TÝŽ, *Místopisný slovník*, s. 473; Karel Václav ADÁMEK, *Chlum, Košínov a Vortová u Hlinska*. In: PAM 21, 1904 – 1905 (1906), s. 147; J.V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 698–699; Antonín PROFOUS, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny II*, Praha 1949, s. 421; E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte II*, s. 219; L. JAN, *Řád německých rytířů v Čechách a na Moravě (1204 – 1411)*. In: L. JAN – František SKŘIVÁNEK, *Němečtí rytíři v českých zemích*, Praha 1997, s. 20. Jedině J.V. ŠIMÁK, *České dějiny I.5*, s. 699, pozn. č. 1 přitom mylně ztotožnil dle zprávy z roku 1261 Jindřicha Kreuzburgera s celným v Krucemburku.

⁴⁴ V tomto smyslu je třeba korigovat tvrzení o počátcích Krucemburka jako německého horního městečka – viz K. KUČA, *Města a městečka III*, s. 222.

⁴⁵ Teoreticky by bylo možné uvažovat o případných dalších lokacích Jindřicha Kreuzburgera na Jihlavsku a Německobrodsku – pod názvem Heinrichsdorf jsou kupř. v letech 1305 a 1351 uváděny (spolu se stříbrnými doly) dnešní Počátky mezi Českou Bělou a Chotěboří – cf. A. ZYCHA, *Das böhmische Bergrecht I*, s. 69, pozn. č. 24, s. 149; E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte II*, s. 219. Při obecném rozšíření osobního jména Jindřich by ovšem takto vedené pokusy byly pouhou spekulací.

⁴⁶ Vzestupy obyvatel drobných poddanských městeček mezi měšťany nebo dokonce patriciát velkých královských měst nebyly sice asi příliš časté, zvláště v časech důlní konjunktury 13. a 14. věku je ale zcela vyloučit nelze – srov. např. přehledy přistěhovalých do větších českých a moravských měst, jak je podává E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte I*, s. 35, 71, 77, 333, 434, obr. 2, 7, 10, 60 a 78; TÝŽ, *Volkstumsgeschichte II*, s. 23, 148, 202, 428, obr. 3, 17, 28 a 53.

ve službách českých králů.⁴⁷ Jeho dalším reálným východiskem mohlo ale být také hornoslezské město Kreuzburg, dnes Kluczbork na řece Stobrawa asi 85 km východně od Vratislavi. Jde totiž o místo velmi úzce spjaté s dějinami řádu českých křižovníků s červenou hvězdou – snad již těsně před rokem 1241 v Kluczborku založil pozdější mistr křižovnických domů ve Vratislavi a v Praze Merbot špitál a roku 1253 dostal povolení přeměnit osadu na město na německém právu. Vratislavskému špitálu jako slezské filiaci křižovníků s červenou hvězdou přitom navíc v okolí Kluczborku náleželo několik dalších vsí, snad zčásti již dříve Merbotem založených a postupně emfyteutizovaných.⁴⁸ Nabízí se proto hypotéza, podle které by Jindřich Kreuzburger do Čech přišel ze slezského Kluczborku (Kreuzburgu) někdy ve 40. letech 13. století prostřednictvím křižovníků. Vztahy k tomuto řádu by pak vysvětlovaly i jeho přítomnost jako svědka na velkém řádovém privilegii roku 1253 i jeho eventuální vazby k Humpolci, posléze majetku bratří *cum rubea stella*.⁴⁹

Stejně jako o původu Jindřicha Kreuzburgera se ale lze pouze dohadovat také o jeho dalších osudech po roce 1261. Ačkoliv původně pražský měšťan, nejpozději od konce 40. let 13. věku byl jako králův mincmistr v úzkém vztahu k jihlavskému hornímu revíru v jeho širším správním vymezení. Je proto možné, že obdobně jako mincmistři Dietmar a patrně i Jindřich Pták nebo někteří důlní podnikatelé na Českomoravské vrchovině (např. Gernot Černý) přesídlil nakonec do Jihlavy a jeho potomci tam žili ještě po polovině 14. století.⁵⁰ Napovídalo by tomu alespoň přízvisko jihlavského měšťana Alberta, zvaného Kreuzpurger či Kreuzperger, doloženého roku 1365, nebo i jiných jihlavských usedlíků, doložených v nejstarší městské knize.⁵¹ Nemusela

⁴⁷ K hornictví v Harzu přehledně např. Heiko STEUER, *Bergbau auf Silber und Kupfer im Mittelalter*. In: H. STEUER – U. ZIMMERMANN (Hrsg.), *Alter Bergbau in Deutschland, Sonderheft der Zeitschrift „Archäologie in Deutschland“*, Stuttgart 1993, s. 76, 77, 79-81.

⁴⁸ Srov. V. BĚLOHLÁVEK, *Dějiny českých křižovníků*, s. 39, 46-47; Josef HRADEC, *Dějiny českých křižovníků s červenou hvězdou. II. Konvent vratislavský*, Praha 1930, s. 17-21; M. BUBEN, *Rytířský řád křižovníků*, s. 7. K dispozici jsem bohužel neměl eventuální novější literaturu německou a polskou.

⁴⁹ Z důvodů historických a chronologických lze při úvahách o místě původu Jindřicha Kreuzburgera pominout dvě další města s původním jménem Kreuzburg, obě položená v Pobaltí. Prvé z nich vzniklo na říčce Pasmar v bývalém východním Prusku (okres Preussisch Eylau), 23 km jižně od Královice, dnes v ruské královecké enklávě. Druhým je dnešní lotyšský Krustpils na pravém břehu Západní Dviny (Düna), přibližně 120 km jihovýchodně od Rigy, prvotně na území řížského arcibiskupství. Jejich identické názvy patrně shodně souvisí s výboji řádu německých rytířů, obě města však byla založena až po polovině 13. století.

⁵⁰ K Dietmarovi srov. výše pozn. č. 25, k Jindřichu Ptákovi pozn. č. 30 a např. CDM IX, s. 245, 293 a 295, č. 325, 394 a 396; X, s. 237-238 a 253, č. 221 a 241; XI, s. 32, č. 36. O Gernotovi Černém srov. CDB V/1, s. 267-268 a 281, č. 167 a 175; V/2, s. 320, č. 681. Obdobně přesuny patriciů z Prahy do Kutné Hory zachytil Tomáš BOROVSÝ, *Správa města a radní vrstva v předhusitské Kutné Hoře*. In: Pavel GRULICH (red.), *Celostátní studentská vědecká konference Historie 1996, Hradec Králové 26. – 28. 11. 1996, Hradec Králové 1997*, s. 68, 81-82.

⁵¹ CDM IX, s. 294-295, č. 394 a 396; E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte II*, s. 202-203 a 219, obr. 28. Jistý Vinrik, syn Jindřichův, vystupoval roku 1288 jako jihlavský fojt, Pavel, syn Jindřicha z Jihlavy, pak roku 1293 patrně jako na severní Moravu povoláný důlní odborník svědčil na listině Oldřicha z Lichtenburka – CDM IV, s. 344 a 398, č. 264, 313. Z úvah o souvislosti s Jindřichem Kreuzburgerem je naproti tomu asi třeba vyloučit jihlavského měšťana Jana s přízviskem *der Chrevczcr* z roku 1318 – CDM VI, s. 100, č. 130.

to být ale varianta jediná, obdobná adjektiva nesli v předhusitském období měšťané také ve dvou dalších horních městech, Německém Brodě a Kutné Hoře, či v blízké Chrudimi. Rovněž zde (stejně jako v případě Jihlavy) se ale mohlo jednat stejně tak o řadové přistěhovalce z nedalekého Krucemburku u Hlinska nebo dalších osad podobného jména, bez jakékoliv spojitosti s mincmistrem Jindřichem.⁵²

Závěrem je tak možno nastínit krátké *curriculum vitae* Jindřicha zvaného Kreuzburger. Zdá se, že do Čech přišel tento muž německé národnosti někdy ve 30. nebo v první polovině 40. let 13. věku nejspíše buď z durynského Creuzburgu či hornoslezského Kreuzburgu, v druhém případě snad při blíže neznámých kontaktech s křižovníky s červenou hvězdou. Jeho domácí původ (kupříkladu z Krucemburku u Hlinska) je jen málo pravděpodobný. Mohlo jít o odborníka v horním podnikání, který se záhy zařadil mezi majetné členy pražské městské obce a při soudobém rozmachu důlní činnosti na Českomoravské vrchovině se již před rokem 1247 stal jedním z prvních králových úředníků, pověřených dozorem nad kutacími pracemi, hájících zájmy královského fisku a organizujících ražbu mincí.⁵³ Snad jej lze ztotožnit i s humpoleckým mincmistrem Jindřichem, zapojujícím se na počátku 50. let 13. století do osídlování a lokování okolních držav, což by vysvětlovalo Kreuzburgerovy relace k pražskému špitálu sv. Františka (při této identifikaci bychom znali i Jindřichova bratra, pražského měšťana Albera). Nejpozději od konce šestého desetiletí 13. věku se mincmistr Jindřich angažoval přímo při správě jihlavské horní a městské obce, kde patrně s dalšími mincmistry roku 1258 převedl tamní špitál pod svrchovanost želivského kláštera. Ještě roku 1261 byl zmiňován jako *magister monetae* v souvislosti s výkonem regálních pravomocí na Německobrodsku, je možné, že na sklonku života přesídlil do Jihlavy. Tam také určité indicie naznačují existenci jeho rodu v pozdějších letech. K brněnskému prostředí však dle všeho neměl žádné bezprostřední nebo soustavnější vztahy.⁵⁴

⁵² E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte I*, s. 77, obr. 10; TÝŽ, *Volkstumsgeschichte II*, s. 210, 219, 292-293, obr. 31 a 41. Asi bezpečně z Krucemburka na Hlinecku pocházel usedlík *Creuzpurger*, okolo roku 1350 doložený v Bartoušově u Německého Brodu, naproti tomu obdobně přízvisko jednoho z předhusitských měšťanů v Olomouci lze vztáhnout nejspíše k hornoslezskému Kreuzburgu – Josef EMLER (ed.), *Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente – Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými*, Praha 1881, s. 20; E. SCHWARZ, *Volkstumsgeschichte II*, s. 428, obr. 53.

⁵³ K praktické náplni úřadu královských mincmistrů či urburěřů ve druhé a třetí čtvrtině 13. století srov. např. Josef ŠUSTA, *České dějiny II.1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, Praha 1935, s. 545; J. POŠVÁŘ, *Horní regál a jeho vývoj v českých zemích*. In: Numismatický časopis 20, 1951, s. 18-20; TÝŽ, *Slezské a moravské mincovny*, s. 341-347; R. NOVÝ, *Organizace a vývoj*, s. 383-387; Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*, Praha 1989, s. 68-71. Srov. též vymezení v *Ius regale montanorum* – A. ZYCHA, *Das böhmische Bergrecht II*, Lib. I, Cap. II-V; J. BÍLEK, *Ius regale montanorum*, s. 19-22, Lib. I, Cap. II-V.

⁵⁴ Studie vznikla v rámci prací na projektu Grantové agentury ČR č. 404/01/0490 „Archeologie středověkých měst v českých zemích“.

SEZNAM PŘÍLOH:

- Příloha č. 1: Listina Přemysla Otakara II. z 9. ledna 1261, ve které je naposledy jako *Chruczburgarius* připomínán mincmistr Jindřich Kreuzburger.
Státní ústřední archiv v Praze, fond Archivy českých zrušených klášterů, sign. ŘC
Pohled – 3 (č. 756). Foto J. Olszewiczová, Státní ústřední archiv v Praze.

Cruciburgensis monetae magister und seine Stelle in der Brüner Geschichte des 13. Jahrhunderts

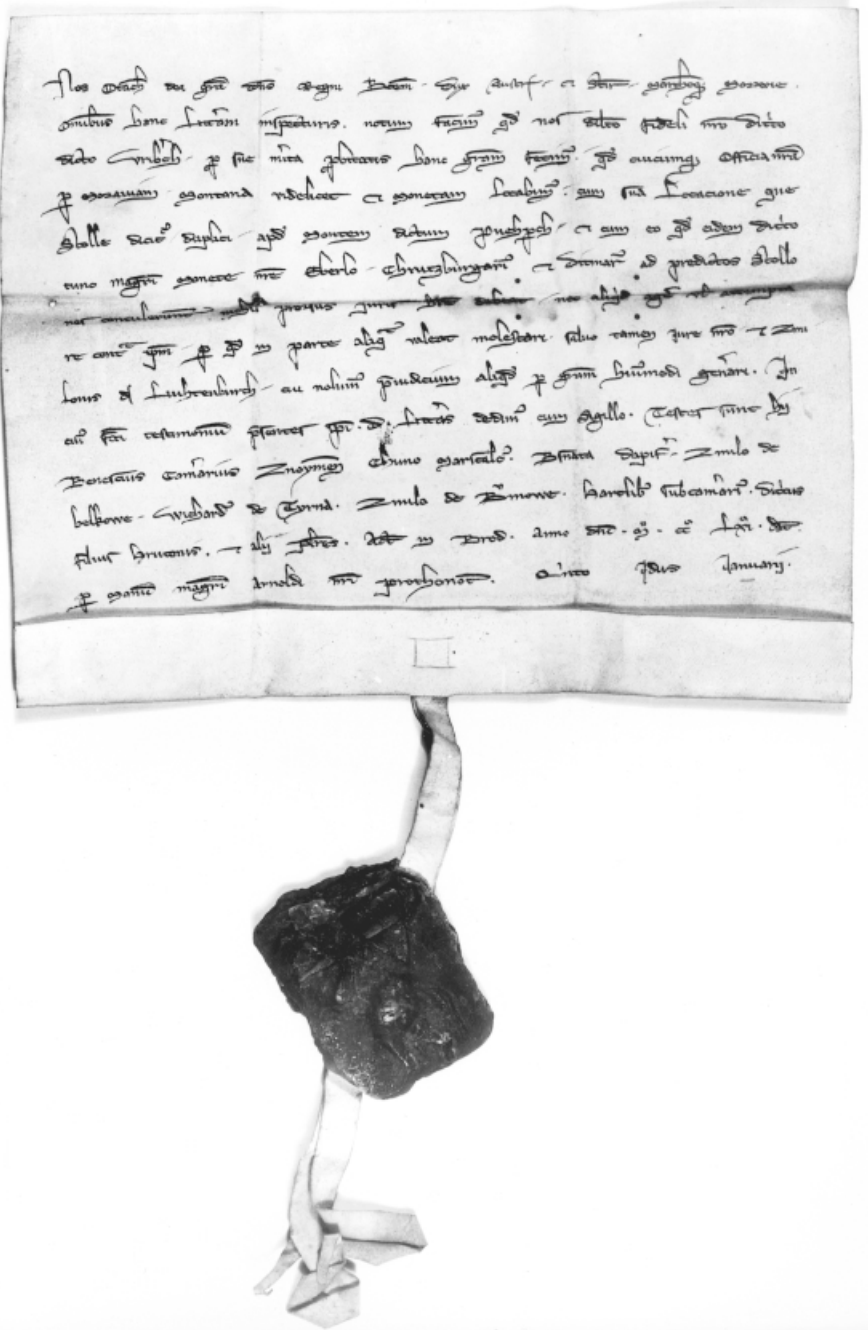
RESÜMEE

Die Frage des Einflusses der Bürgereliten auf das Leben der mittelalterlichen Stadt ist auch im Falle von Brünn ein außerordentlich frequentiertes Thema. Hier muss man jedoch neben den neuen Forschungen auch die Ergebnisse der bisherigen Studien korrigieren. Ein Beispiel kann hier die Meinung eines Teils der Forscher über das Münzmeisteramt darstellen, das Ende der 40er Jahre des 13. Jahrhunderts vom damaligen Brüner Stadtrichter Alram ausgeübt werden sollte. Einen Anhaltspunkt für diese Behauptung stellt die Reihenfolge der Zeugen auf einer Urkunde des Markgrafen Přemysl aus dem Jahre 1247 dar, in der auch *Ulricus civis Brunensis, Arlanus ejusdem civitatis civis et Cruciburgensis monetae magister* (Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae – nachstehend CDB – IV/1, S. 222-224, Nr. 127) angeführt sind. Obwohl Bedenken über den Sinn des Adjektivs *Cruciburgensis* herrschen, wird die gesamte abschließende Redewendung meistens für eine Angabe hinsichtlich Alrams Münzmeisteramt gehalten. Aufgrund dieser Identifikation werden dann in Kombination mit anderen Quellen tiefgreifende Schlussfolgerungen zur örtlichen Kontinuität des Hauses der Brüner Münzmeister und des Münzhauses im Laufe des gesamten 13. Jahrhunderts gezogen.

Bereits 1870 machte allerdings der tschechische Historiker H. Jireček darauf aufmerksam, dass 1253 ein Prager Bürger Heinrich *Crancpurgarius* und 1261 ein Münzmeister *Chruczburgarius* erwähnt werden, und bezog alle drei genannten Belege auf eine einzige Person (vgl. CDB IV/1, S. 455, Nr. 266; V/1, S. 384-385, Nr. 252). Diese fast völlig außer Acht gelassene Identifizierung zeigt sich nach einer wiederholten Quellenrevision und Beurteilung der breiten Zusammenhänge als sehr wahrscheinlich, sodass die These von dem Brüner Bürger Alram als Münzmeister deshalb (mit allen Konsequenzen) nicht aufrechtzuerhalten ist. Gleichzeitig ermöglicht es die Forschung, zumindest andeutungsweise die Biographie des Münzmeisters Heinrich zu rekonstruieren, der in seiner Muttersprache den Beinamen Kreuzburger trug.

Es scheint, dass dieser Mann irgendwann in den 30er oder in der ersten Hälfte der 40er Jahre des 13. Jahrhunderts nach Böhmen kam, am ehesten entweder aus dem Thüringer Creuzburg oder aus Kreuzburg in Oberschlesien, im letzteren Fall vielleicht aufgrund nicht näher bekannter Kontakte mit dem Orden der Böhmisches Kreuzherren. Seine inländische Herkunft (beispielsweise aus Krucemburk bei Hlinsko) ist nur wenig wahrscheinlich. Es konnte sich um einen Bergbaufachmann handeln, der

bald zu den wohlhabenden Mitgliedern der Prager Stadtgemeinde zählte. Bei dem damaligen Aufschwung des Bergbaus im Böhmisches-Mährisches Hügelland wurde er bereits vor 1247 zu einem der ersten königlichen Beamten, die mit der Aufsicht über die Schürfarbeiten beauftragt waren, für die Interessen des königlichen Fiskus eintraten und die Münzprägung organisierten. Man kann ihn vielleicht sogar mit dem Humpoletzer Münzmeister Heinrich identifizieren, der sich Anfang der 50er Jahre des 13. Jahrhunderts an der Besiedlung und Lokatorientätigkeit in den umliegenden Gebieten beteiligte (CDB IV/1, S. 435-437, Nr. 256). Das würde Kreuzburgers Beziehungen zum Prager Spital des hl. Franziskus erklären (bei dieser Identifikation würden wir auch Heinrichs Bruder, den Prager Bürger Alber, kennen). Spätestens bis zum Ende des sechsten Jahrzehnts des 13. Jahrhunderts engagierte sich der Münzmeister Heinrich direkt in der Verwaltung der Iglauer Bergbau- und Stadtgemeinde; hier übertrug er 1258, wahrscheinlich gemeinsam mit anderen Münzmeistern, das örtliche Spital unter die Obergewalt des Klosters in Selau (CDB V/1, S. 268-269, Nr. 168). Noch 1261 wurde er als *magister monetarum* im Zusammenhang mit der Ausübung der Regalbefugnisse in der Region von Deutsch-Brod erwähnt. Es ist möglich, dass er zum Ende seines Lebens nach Iglau übersiedelte. Dort deuten in späteren Jahren gewisse Indizien auf das Fortbestehen seines Geschlechts hin. Zum Brüner Milieu hatte er allem Anschein nach keine unmittelbaren oder systematischeren Beziehungen.

Příloha č. 1: Listina Přemysla Otakara II. z 9. ledna 1261, ve které je naposledy jako *Chruczburgarius* připomínán mincmistr Jindřich Kreuzburger.

KOŽEDĚLNÁ VÝROBA VE STŘEDOVĚKÉM BRNĚ

Kůže měla v životě středověkého člověka velký význam, byla velmi důležitou a často používanou surovinou. Svědčí o tom například velké množství řemeslníků, kteří se zabývali zpracováním kůží, jejich rozšíření ve středověkých městech a četné zmínky v písemných pramenech.

Prvotní zpracování kůží zajišťovali především koželuzi (latinsky nazývaní *cerdo-nes*) a jircháři (latinsky *albicerdones* = bílí koželuhové), ale také méně se vyskytující zámišníci (*Semischferber*), štumfaři a kordovaníci (*cordoboner*). Tito řemeslníci zpracovávali surové kůže (kůže stažené ze zvířete) tak, aby byly měkké, ohebné a odolné proti hnilobě. Takto zpracované - vyčiněné kůže (tzv. usně) lze, na rozdíl od surových kůží, které snadno zahrňávají, po uschnutí jsou tvrdé, neohebné a lámou se, použít na výrobu kožených předmětů. Činění (postup, při kterém dochází k přeměně surových kůží v usně) je hlavní a také nejdůležitější fází zpracování kůží. Prvním krokem byl však tzv. námok - namočení surových kůží do vody. Účelem bylo odstranit z jejich povrchu nečistoty (krev, bláto, hnůj) a hnilobné bakterie.¹ Kůže ve vodě také změkly, což usnadnilo jejich další zpracování. Poté z nich řemeslníci pomocí dlouhého ostrého nože odstranili podkožní vazivo, zbytky masa a blán. Tento postup se nazývá mízďření.² Dalším krokem bylo odstraňování chlupů - odchlupování. Odchlupování bylo nejčastěji prováděno pomocí vápna. Při tomto postupu byly kůže na několik týdnů namočeny do vápenného mléka umístěného v jámách či kádích. Vápenné mléko vzniklo rozpuštěním hydroxidu vápenatého ($\text{Ca}(\text{OH})_2$) ve vodě³ a způsobovalo bobtnání kůží a uvolňování chlupů, které byly potom odstraňovány mízďřením. Kůže zbavená chlupů se nazývá holina. Po odvápňování následovalo tzv. moření kůží (při tomto procesu byly kůže změkčovány a zároveň docházelo také k jejich čištění). Středověcí koželuzi a jircháři vyráběli mořící lázně zkvašováním trusu různých zvířat. V našich zemích byl používán ptačí trus (především trus slepičí a holubí) nebo psí lejno.⁴ Tento způsob práce se do Evropy dostal pravděpodobně z Orientu a byl používán až do konce minulého století.

Po moření přistoupili řemeslníci k nejdůležitější fázi své práce, k tzv. činění (vydělávání) kůží. Až do tohoto kroku byl pracovní postup všech výše zmíněných řemesl-

¹ Václav KUBELKA, *Koželužství I.* (Výroba holiny ze surové kůže), Brno 1948, s. 35-36.

² J. POKORNÝ, *Koželužství*. In: Ottův slovník naučný 14, Praha 1899, s. 1057.

³ V. KUBELKA, *Koželužství*, s. 79.

⁴ Tamtéž, s. 176-177.

níků stejný. Odlišnosti nastaly až při činění kůží. Koželuzi činili kůže pomocí tzv. rostlinných třísliv.⁵ Jednalo se nejčastěji o kůru stromů (kůra smrková, dubová, buková, vrbová či javorová), dřevo stromů (především dřevo dubové, smrkové nebo kaštanové), dále plody stromů (duběnky nebo žaludy) či listy. Kůže byly i s rozdrcenými tříslivy naloženy do kádí nebo do jam a byly zality vodou. Po 6 až 8 týdnech z nich byly vyjmuty, byly opláchnuty vodou a znovu naloženy do roztoku. Tento postup se opakoval ještě několikrát. Celý proces vydělávání kůží byl totiž velmi dlouhý. U tenčích kůží trval asi 4 až 8 měsíců, u kůží silnějších však mohl trvat až rok, 2 roky, nebo dokonce i několik let.⁶ Jircháři k činění kůží nepoužívali rostlinná třísliva, ale ostré chemikálie, zejména kamenec hlinitodraselný (jeho chemický vzorec je $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$; v písemných pramenech je nazýván *alún* nebo *aloun*, latinsky *alumen*).⁷ Ke kamenci hlinitodraselnému přidávali jircháři kamennou sůl, pšeničnou mouku a vaječné žloutky, do tohoto roztoku potom naložili holiny. Zámíšníci vydělávali kůže pomocí tuků, především rybího tuku a rostlinných olejů, například oleje slunečnicového. Štumfaři postupovali stejným způsobem jako koželuzi, vyčiněné kůže však nesměli mazat tuky. Kordovaníci k činění kůží používali soli hliníku a cínu. Vyčiněné kůže (usně) byly dále zpracovávány - byly ždímány nebo lisovány, mazány tuky (vyčiněné kůže jsou tvrdé, neohebné a snadno se lámou, proto bylo nutné je mazat tuky, čímž se usně staly měkkými, ohebnými a jemnějšími na dotek, zvyšovala se jejich odolnost vůči vodě a pevnost),⁸ vyhlazovány pomocí kamenných nebo kostěných hlaidel a sušeny.

Koželuzi patřili ve středověkých městech mezi nejrozšířenější řemeslníky (jircháři, zámíšníci, štumfaři a kordovaníci se vyskytovali mnohem méně). Soustřeďovali se většinou na jednom místě - ve zvláštních ulicích nebo zvláštních městských čtvrtích, mimo centra měst, na předměstích. Důvodem byl nepříjemný zápach vycházející z jejich dílen (především z mořících roztoků), který obtěžoval široké okolí a znepříjemňoval tak měšťanům život (proto byli koželuzi v písemných pramenech nazýváni také *smradlaři*).⁹ Na předměstích se ve středověku usazovali také další řemeslníci, kteří z různých důvodů ohrožovali nebo obtěžovali obyvatele měst, například kvůli velkému hluku (kováři, mečíři, nožíři, bednáři atd.) nebo kvůli nebezpečí vzniku požáru (například hrnčíři, sladovníci, pekaři, již zmiňovaní kováři). Ze stejného důvodu jako koželuzi byli na okrajích měst nuceni sídlit i další řemeslníci zpracovávající kůže, ale také kožešníci nebo řezníci. Koželuzi a jircháři se usazovali v blízkosti vodních toků, potoků nebo řek. Ke své práci totiž potřebovali velké množství vody, ve které byly kůže namáčeny a vyplachovány od nečistot.

⁵ Miroslav TOMÍŠEK, *Učebnice koželužství*, Praha 1959, s. 205.

⁶ J. POKORNÝ, *Koželužství*, s. 1058.

⁷ M. TOMÍŠEK, *Učebnice*, s. 199; Zikmund WINTER, *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*, Praha 1906, s. 139.

⁸ M. TOMÍŠEK, *Učebnice*, s. 309.

⁹ Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 442.

V Brně měli koželuzi a jircháři své dílny za hradbami, ve druhé předměstské čtvrti nazývané „*quartale Cerdonum*“ nebo „*inter cerdones*“ (Koželužská), ale také „*extra Menesensem*“ (Před Měninou branou). Čtvrť koželuhů se totiž nacházela před Měninou branou (*porta Menesensis*), poblíž potoka Ponávky. Koželuzi a jircháři se v této čtvrti koncentrovali především v ulicích Koželužská (*Platea Cerdonum*) a Jirchářská (*Platea Irchairorum*). Koželužská čtvrť v Brně zanikla ve 2. polovině 17. století, v 80. letech 18. století byla znovu obnovena a v roce 1850 byla připojena k městu.¹⁰ Stejná situace byla také například v Praze na Novém městě, v Jihlavě, v Olomouci nebo ve Znojmě. Archeologicky není práce koželuhů a jirchářů v Brně doložena. Musíme tedy vycházet pouze ze zmínek v písemných pramenech. Představu o podobě dílen těchto řemeslníků si však můžeme udělat na základě vyobrazení ve středověkých ikonografických pramenech (příloha č. 1) nebo na základě nálezů pocházejících z některých zahraničních lokalit, ale také z Prahy. V Praze na Novém městě byly objeveny a prozkoumány dvě jirchářské dílny, a to v ulicích Pštrossově a Opatovické.¹¹ Dílny se nacházely v blízkosti řeky Vltavy, v místech, kde je ve středověku zmiňována koželužská čtvrť „*ve Smradářích*“.¹² Datovány jsou od konce 16. století do 18. století. Jirchářská dílna z 12. - 13. století byla prozkoumána ve švýcarském městě Schaffhausen. Byla situována za městskými hradbami, v blízkosti řeky Rýn.¹³ Nálezy, které dokládají práci koželuhů nebo jirchářů, pochází také z některých polských měst, například z Gdaňska.¹⁴

Usně odebírali od koželuhů a jirchářů další řemeslníci, kteří z nich šili jednotlivé kožené výrobky. Mezi nejrozšířenější patřili ve středověkých městech ševci. V písemných pramenech jsou uváděni *ševci novinníci* nazývaní také *novětníci*, *novotníci*, *novědlníci* či *nováci*, latinsky *sutores*, *sotulatores*, *calcifex* nebo *calcifices*, kteří vyráběli novou obuv z nových kůží a *ševci vetešníci* (*refléři*, *reflíři*, *flekýři* či *prtáci*, latinsky *renovatores*, *refler* či *calceorum*), kteří nesměli vyrábět novou obuv a specializovali se na opravu obuvi staré.¹⁵ Ševci nebyli v Brně soustředěni na jednom místě, jako například koželuzi, ale byli rovnoměrně rozšířeni ve všech městských čtvrtích. Ar-

¹⁰ Bedřich MENDL, *Knihy počtů města Brna z let 1343 - 1365*, Brno 1935, s. 443; Oldřich VIČAR, *Místopis Brna v polovici 14. století (Předměstí)*. In: Brno v minulosti a dnes 8, 1966, s. 231.

¹¹ Michaela WALLISOVÁ, *Pražské nálezy koželužen*. In: *Archeologia historica* (dále AH) 20, 1995, s. 623-628.

¹² Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 443.

¹³ Beatrice RUCKSTUHL, *Die Gerber im mittelalterlichen Schaffhausen*. In: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch. Die Stadt um 1300* (katalog výstavy), Zürich, Stuttgart 1992 - 1993, s. 419.

¹⁴ Henryk WIKLAK, *Pracownie garbarsko - szewskie z XI i XII wieku w Gdańsku*. In: *Z otchłani wieków* 25, 1959, s. 267-270.

¹⁵ B. MENDL, *Knihy počtů*, s. 567; Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 444.

Od ševců se oddělili tzv. *podeševkraječi* (latinsky nazývaní *solsneider*), kteří se zabývali výrobou podešví; viz Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 141. Ve středověkých městech se vyskytovali pouze ojediněle (ševci si totiž podešve většinou vyráběli sami). V písemných pramenech jsou uváděni také tzv. *ščibalníci*, řemeslníci vyrábějící obuv nazývanou ščibal či štibal (český název je odvozen od francouzského slova *e'stival*; Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 250; Čeněk ZÍBRT, *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*, Praha 1892, s. 330). Jednalo se o lehkou letní obuv, o vysoké, holené kryjící boty, vyráběné z jemné měkké kůže.

cheologické nálezy ševcovských dílen nejsou z Brna zatím známé. Dílny ševců však byly prozkoumány v jiných moravských a českých městech. Dílna datovaná do 2. poloviny 13. století byla objevena v Hradci Králové na Velkém náměstí čp. 143 a 144.¹⁶ Pracoviště ševce z poslední čtvrtiny 13. století prozkoumali archeologové v Českých Budějovicích na náměstí Přemysla Otakara II.¹⁷ Činnost ševce je doložena také v Jihlavě, kde bylo při záchranném archeologickém výzkumu na Masarykově náměstí čp. 39 – 41¹⁸ v jedné z odpadních jímek objeveno dřevěné ševcovské kopyto.¹⁹ Ševcovské kopyto pochází rovněž z archeologických výzkumů v Sezimově Ústí.²⁰ V literatuře je uváděna také dílna ševce ze 14. - 15. století objevená v Opavě na Masařské ulici.²¹ Další ševcovská dílna byla prozkoumána v Olomouci v ulici 8. května (zanikla v důsledku požáru okolo roku 1300).²²

Kromě ševců jsou v Brně v polovině 14. století podle zápisů v berních knihách doloženi také další řemeslníci pracující s kůží: *rukavičníci* (latinsky nazývaní *cyrothecarius*, *cerotecarius*, *figellatores* nebo *Hantschuster*), kteří vyráběli kožené, látkové nebo kožešinové rukavice, *pasíři* (latinsky nazývaní *cingulatores* nebo *gurtler*), kteří se zabývali výrobou kožených, kovových nebo látkových pásů, *měšičníci* (latinsky *bursifices*, *bursator*), výrobci kožených měšců, *tobolečníci* (latinsky *perator*, *tashner* či *taschner*), kteří vyráběli kožené tobolky a tlumoky k ukládání nejrůznějších věcí, *řemenáři* (*corrigiator*, *rymer*, *riemer*), tedy výrobci řemenů, či *uzdaři* nebo také *udidlníci* (latinsky *frenifices*), kteří vyráběli koňské uzdy a třmeny. Mezi řemeslníky, kteří pracovali s kůží, patřili také *sedláři* (latinsky *sellatores*, *satler*), specialisté na výrobu koňských sedel (sedla byla dřevěná, potažená kůží), *toulaři* nebo také *toulečnickíci* (latinsky *faretrarii*, *cochrer*), kteří vyráběli kožené toulce na šípy, *pergameníci* (latinsky *pergamenarius*, *pargamenarius*, *pirmeiter*), výrobci nejrozšířenější psací látky ve středověku – pergamenu, či *barvíři kůží* (latinsky *coloratores*), kteří prováděli konečnou úpravu usní před jejich použitím na výrobu kožených předmětů (usně byly barveny pomocí rostlinných barviv a od konce 15. století potom pomocí barevných dřev dovážených z Ameriky a z Indie). V souvislosti se zpracováním kůží je nutné zmínit i *kožešníky* (v písemných pramenech jsou nazýváni také *blanaři*, latinsky *pellifices*), kteří upravovali surové kožešiny tak, aby byly použitelné k dalšímu zapracování.

¹⁶ Miroslav RICHTER - Vít VOKOLEK, *Hradec Králové. Slovanské hradiště a počátky středověkého města*, Hradec Králové - Praha 1995, s. 82-84.

¹⁷ Nepublikováno.

¹⁸ V době výzkumu náměstí Míru.

¹⁹ Boris NOVOTNÝ, *Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren) (von der 2. Hälfte des 13. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts)*, Wien 1982, s. 12.

²⁰ Ladislav HRDLIČKA - Miroslav RICHTER - Zdeněk SMETÁNKA, *Výzkum v Sezimově Ústí v r. 1965*. In: *Archeologické rozhledy* (dále AR) 18, 1966, s. 678.

²¹ Jiří PAVELČÍK, *Středověké nálezy z Opavy - Masařské ulice*. In: *Přehled výzkumů* (dále PV) 1976, 1978, s. 101.

²² Josef BLÁHA, *Několik archeologických zjištění a hypotéz k počátkům raně středověké a středověké Olomouce*. In: *Vlastivědný věstník moravský* (dále VVM) 34, 1982, s. 196; TÝŽ, *Archeologické poznatky ke stavební konstrukci nejstarších měšťanských domů v Olomouci*. In: AH 24, 1999, s. 195-202.

vání, barvili je a vyráběli z nich nejrůznější součásti oděvů (v oděvnictví měly kožesiny široké uplatnění), ale také koberce a další předměty.²³ Archeologicky není činnost výše zmíněných řemeslníků v Brně ani v ostatních moravských městech doložena. V Čechách byla objevena pouze dílna pasíře, a to v Táboře na Pražské ulici čp. 220. Datována je na konec 15. století a počátek 16. století.²⁴ O ostatních řemeslnících jsme informováni pouze z písemných nebo ikonografických pramenů.

Usně byly používány také na výrobu oděvů, například kalhot, kabátů, plášťů, pokrývek hlavy atd., dále k potahování nábytku (truhlic, lavic či židlí). V písemných pramenech se objevují zmínky o výrobě „kožených polštářů sedacích“, „kožených polštářů lehačích“ nebo kožených peřin.²⁵ Do oken byly zpočátku místo skleněných tabulek dávány průsvitné blány ze zvířecích kůží.²⁶ Vyráběly se také kožené obklady stěn - tapety. Usně měly rovněž velké využití ve vojenství. Používaly se na výrobu oděvů a rukavic pro bojovníky, uplatnily se při výrobě pancířů, kožených pochev a pouzder na zbraně, helem, pytlů na potraviny a zásoby, vaků na vodu, byly jimi potahovány štíty, byly z nich vyráběny stany atd.²⁷ Kůže se používala také při výrobě hudebních nástrojů, například bubnů a dalších předmětů.

Z výše uvedeného výčtu je patrné, že kůže měla ve středověku velké využití, byla velmi důležitou a pro člověka nepostradatelnou surovinou. Řemesla kožedělná (koželuzi, jircháři, zámišníci, štumfaři, kordovaníci, pasíři, řemenáři, uzdaři atd.) a oděvní (například ševci, krejčí, kožešníci, rukavičníci) patřila ve středověkých městech mezi řemesla nejpočetněji zastoupená, a to vedle řemesel potravinářských (nejrozšířenější byli pekaři, řezníci a sladovníci), textilních (například soukeníci, pláteníci, tkalci) a kovodělných (kováři, zámečníci, nožíři, zlatníci atd.). Tato nejpočetněji zastoupená a pro obyvatele měst nepostradatelná řemesla tvořila základnu řemeslné výroby středověkých měst a jsou označována jako **řemesla silná**.²⁸ Mezi řemeslníky pracujícími s kůží byli nejrozšířenější koželuzi, ševci a kožešníci, kteří jsou písemnými prameny doloženi ve velkých i malých městech. Naopak úzce specializovaní řemeslníci, jako byli například jehelníkáři, rukavičníci, pošváři, podeševkraječi či toulari, se vyskytovali jen ojedinelé. Svě řemeslo provozovali pouze ve větších městech, v malých městech je nahradili jiní řemeslníci, například ševci. S výjimkou některých kožešníků patřili oděvní a kožedělní řemeslníci většinou mezi méně majetné vrstvy obyvatelstva.

²³ Ve středověkých písemných pramenech jsou uváděni také další řemeslníci pracující s kůží, kteří však nejsou v Brně v polovině 14. století doloženi - *pošváři* (latinsky *vaginator*), kteří vyráběli kožené pochvy k dýkám, nožům či mečům, *vačkáři* (latinsky nazývaní *peutler, peratores*) - specialisté na výrobu kožených váčků, *jehelníkáři* - výrobci kožených nebo dřevěných jehelníčků či *knihari* (*knihvazači*), kteří vázali knihy.

²⁴ Rudolf KRAJÍČ a kol., *Dům pasíře Prokopa v Táboře (archeologický výzkum odpadní jímky v domě čp. 220)*, Tábor 1998.

²⁵ Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 863.

²⁶ Agnieszka SAMSONOWICZ, *Wytwórczość skórzana w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1982, s. 105.

²⁷ A. SAMSONOWICZ, *Wytwórczość skórzana*, s. 108-116.

²⁸ Josef JANÁČEK, *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*, Praha 1963, s. 59.

Jako příklad uvedu situaci v Brně v 70. letech 15. století a na počátku 16. století. Podle zápisů v berní knize z roku 1477 a v berním rejstříku z roku 1479 bylo zjištěno, že v Brně na konci 15. století žilo a pracovalo celkem 592 řemeslníků.²⁹ Nejpočetněji zastoupena byla řemesla potravinářská se 120 řemeslníky (20,3% z celkového počtu řemeslníků). Následovala je řemesla oděvní s 89 řemeslníky (15% z celkového počtu), z nichž nejrozšířenější byli ševci (30 ševců = 5,1% z celkového počtu řemeslníků), kožešníci (22 kožešníků = 3,7% z celkového počtu) a krejčí. Na třetí místo se zařadila řemesla kovodělná se 40 zástupci (6,8% z celkového počtu řemeslníků), za nimiž následovala řemesla kožedělná s více než 20 řemeslníky (3,4% z celkového počtu; přesný počet autorka neuvádí). Z kožedělných řemesel byli nejpočetněji zastoupeni koželuzi, kterých je v Brně v 70. letech 15. století doloženo 18, což činí 3% z celkového počtu řemeslníků. Na počátku 16. století je v Brně podle údajů v berní knize z roku 1509 a berním rejstříku z roku 1510 doloženo 564 řemeslníků.³⁰ Nejpočetněji zastoupena byla opět řemesla potravinářská se 127 řemeslníky, což je 22,5% z celkového počtu řemeslníků. Na druhé místo se zařadila řemesla oděvní zastoupená 83 výrobci (14,7% z celkového počtu). Z nich téměř třetinu tvořili kožešníci (23 kožešníků = 4,1% z celkového počtu řemeslníků), méně zastoupeni byli potom ševci (15 ševců = 2,7% z celkového počtu) a krejčí. Za řemesly oděvními následovala řemesla kovodělná s přibližně 40 zástupci (přesný počet není uveden) a řemesla textilní se 42 výrobci (7,5% z celkového počtu řemeslníků). Na páté místo se zařadila řemesla kožedělná s 38 řemeslníky (6,7% z celkového počtu). Koželuhů bylo v té době v Brně zjištěno 28, což činí 4,9% z celkového počtu řemeslníků.

Ačkoliv patřila kůže ve středověku mezi nepoužívanější suroviny, kožené výrobky se mezi archeologickými nálezy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku objevují jen velmi zřídka. Do dnešní doby se totiž mohou zachovat pouze v podmínkách, které zabraňují mikrobiálnímu rozkladu: jsou-li uloženy v trvale vlhkém prostředí uzavřeném proti přístupu vzduchu pod hladinou spodní vody nebo naopak v prostředí zcela suchém. Tyto podmínky se však na našich lokalitách objevují pouze ojediněle. Výskyt kožených výrobků je v Čechách a na Moravě omezen téměř výhradně na prostředí měst (v Čechách byly větší soubory kožených výrobků objeveny například v Praze, v Plzni, v Mostě, v Hradci Králové, v Českých Budějovicích, v Sezimově Ústí, v Chebu nebo v Táboře, na Moravě byly významné nálezy získány v Brně, v Jihlavě, v Olomouci, v Uherském Hradišti, v Opavě, v Přerově, v Kroměříži, v Prostějově a na dalších lokalitách). Většina nálezů pochází z odpadních jímek a studen nebo z bahnitých středověkých vrstev (nejčastěji se jedná o vrstvy sídlištního odpadu). Představu o početnosti kožených výrobků a o jejich významu v životě středověkého člověka si můžeme udělat na základě nálezů ze zahraničních lokalit. V zemích západní a severní

²⁹ Ludmila SULITKOVÁ, *Řemesla v Brně ve středověku*. In: *Časopis moravského muzea* 103 (vědy společenské), 1984, s. 71-72.

³⁰ Tamtéž, s. 74-77.

Evropy (například v Německu, ve Velké Británii, v Nizozemí, ve Švédsku, ve Švýcarsku), ale také v některých polských nebo ruských městech (Gdaňsk, Vratislav, Štětín, Kolobřeh, Hnězdno, Opole; Novgorod, Stará Ladoga, Pskov), kde jsou na rozdíl od našeho území příznivé podmínky pro zachování organických materiálů, byly objeveny rozsáhlé soubory kožených výrobků zahrnující stovky a často až tisíce kusů kůží (pro tyto lokality jsou typická mohutná zamokřená souvrství, která se vytvářela během několika staletí).

Archeologické nálezy kožených výrobků

Další část tohoto příspěvku bude věnována nálezům kožených výrobků, které byly získány při archeologických výzkumech na čtyřech níže uvedených lokalitách v historickém centru Brna.³¹ Podmínky pro zachování organických materiálů nejsou v Brně, stejně jako v ostatních českých a moravských městech příliš vhodné (většina nálezů pochází z bahnitého prostředí odpadních jímek). Mezi koženými výrobky pocházejícími z Brna výrazně převažují nálezy obuvi. Tato situace není nijak výjimečná, je doložena také na ostatních českých a moravských lokalitách, ale i v zahraničí.³² V Brně se mezi archeologickými nálezmi nejčastěji objevují fragmenty obuvi, u nichž však nelze vzhledem k jejich poškození určit, z jakého druhu bot pocházely (podešve, stélky, často velmi poškozené nebo jejich zlomky a fragmenty svrškových dílců). Častými nálezmi jsou odřezky kůží, které představují odpad vznikající při výrobě nebo opravách kožených výrobků. Velmi často se objevují také drobné útržky kůží nebo zlomky kožených předmětů, často se stopami po šití, u nichž není možné zjistit jejich původní využití (vzhledem k jejich fragmentálnímu stavu). Významnými nálezmi jsou svršek střevíce a svršek škorňe, které se sice nezachovaly celé, ale lze na jejich základě rekonstruovat, jak obuv vypadala. Z jiných kožených výrobků byly v Brně objeveny pouze dvě zdobené kožené pochvy a fragment kožené tobolky.

³¹ Na tomto místě bych chtěla poděkovat PhDr. Ireně Loskotové (Muzeum města Brna) a PhDr. Rudolfu Procházkovi (společnost Archaia v Brně), kteří mi zpřístupnili kožené výrobky získané při archeologických výzkumech v Brně a poskytli informace o jednotlivých nálezích. Za určení druhu usní a vysvětlení základních technologických postupů děkuji doc. Ing. Petru Hlaváčkoví, CSc. (Technologická fakulta Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně). Dále děkuji prof. PhDr. Zdeňku Měřínskému, Csc., vedoucímu mé diplomové práce, z níž tento článek vychází (rukopis diplomové práce *Kožedělná výroba v archeologických dokladech středověku*, Brno 2000, je uložen na Ústavu archeologie a muzeologie FF MU v Brně). V práci jsou shromážděny archeologické nálezy kožených výrobků z území Moravy a Slezska.

³² Podle údajů zahraničních badatelů souvisí převážná většina nalázaných kůží s obuví (nálezy celých bot nebo jejich fragmentů) nebo s její výrobou (odřezky kůží, výrobní odpad). Zajímavé informace poskytl například archeologický výzkum v Kostnici v Německu, kde 91% všech nálezů z kůže tvořily součásti obuvi a pouze 9% jiné kožené výrobky (Christiane SCHNACK, *Mittelalterliche Lederfunde aus Konstanz (Grabung Fischmarkt)*, Stuttgart 1994, s. 9). O tom, že obuv patřila mezi nejčastěji zhotovované kožené výrobky, svědčí také velké rozšíření ševců ve středověkých městech.

Soubor výrobků z kůže byl objeven v roce 1985 při záchranném archeologickém výzkumu na České ulici č. 5.³³ Při tomto výzkumu bylo odkryto 7 středověkých odpadních jímek, v nichž se ve vlhkém a bahnitém prostředí bez přístupu vzduchu zachovalo velké množství předmětů z organických materiálů - kromě kůže také výrobky ze dřeva a rostlinné zbytky. Fragments kožených výrobků pocházejí především z jímký č. 4 (příloha č. 6). Nálezy jsou datovány na přelom 13. a 14. století, uloženy jsou v depozitáři společnosti Archaia v Brně.³⁴ Nejvýznamnějším nálezem je zdobená pochva dýky (příloha č. 6/5). Pochva je neúplná, je vyrobena z jednoho, v polovině přehnutého kusu kůže, který byl sešit na boční straně. Ve spodní části se nezužuje do hrotu, ale naopak rozšiřuje. Kruhovitě rozšíření má pouze ozdobnou funkci. Pochva je dlouhá 120 mm, její šířka v horní části je 30 mm, v místě před kruhovitým rozšířením 20 mm a v nejširším místě tohoto rozšíření 30 mm. Přední strana pochvy je pokryta ornamentem. Při výzdobě byla použita kombinace dvou technik - vyřezávání a vtačování ornamentu pomocí matrice.³⁵ Hlavní část výzdoby je soustředěna v orámovaném postupně se zužujícím pásu (jeho horní šířka je 17 mm). Ústředním motivem je klikatka, která prochází celým pásem, zbytek plochy je vyplněn šikmým šrafováním. Tato část výzdoby je provedena vyřezáváním. Pás zdobený klikatkou je z pravé i levé strany lemován úzkými pásy (šířka asi 5 mm) vyplněnými vtačovými ornamenty v podobě přesýpacích hodin. Pochva dýky je vyrobena z hovězího či něně tríslem.³⁶ Z rubové strany je přišita podšívka, vyrobena rovněž z trísločiněné hovězí, která měla pochvu zpevnit a zároveň také chránit před poškozením od hrotu a ostří dýky. Pochvy dýk či nožů se mezi archeologickými nálezy na našem území objevují poměrně často (pochvy mečů jsou vzácné).³⁷ Velmi časté jsou také na zahra-

³³ Zdeňka HIMMELOVÁ - Rudolf PROCHÁZKA, *Záchranné výzkumy v Brně v roce 1985*. In: PV 1985, 1987, s. 62.

³⁴ Bez inventárního čísla.

³⁵ Vyřezávání bylo ve středověku u kožených výrobků často používanou výzdobnou technikou. Useň byla nejprve navlhčena, aby se stala poddajnou a tvárnou a poté byly pomocí nožů vyřezány jednotlivé ornamenty. Aby nedošlo k opětovnému stažení materiálu, byly vyřezané motivy protaženy horkým železem (Vladimír BRYCH, *Středověké nálezy z Emauzského kláštera ve sbírkách Národního muzea v Praze*. In: Časopis národního muzea 155 (řada historická), 1986, s. 24; Günter GALL, *Leder im europäischen Kunsthandwerk*, Braunschweig 1965, s. 28-29). Kožené výrobky byly často zdobeny také vtačováním ornamentů pomocí matrice (tzv. slepotiskem). Kovové matrice nebo kolky s výzdobnými motivy byly zahřívány a poté vtačovány do vlhkých usní (G. GALL, *Leder im*, s. 17-27; Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 866). Tato technika se často používala například při výrobě knižních vazeb nebo při zdobení nejrůznějších truhlic, schránek atd.

³⁶ Podle archeologických nálezů byla ve středověku na výrobu obuvi a dalších kožených předmětů používána nejčastěji hovězí kůže (hověžina). Je pevná, odolná proti opotřebení a je možné ji relativně dobře tvarovat - při nošení je schopna se dodatečně přizpůsobit tvaru nohy. Mnohem méně se v archeologických nálezech objevuje telecí kůže (teletina), kozí kůže (kozinka), ovčí kůže nebo kůže z vepřů (vepřovice), vzácné jsou kůže koňské, jelení a bobří (například A. SAMSONOWICZ, *Wytwórczość skórzana*, s. 25-38; Ch. SCHNACK, *Mittelalterliche Lederfunde*, s. 12; Henryk WIKLAK, *Obuwie gdańskie w X - XIII. wieku*. In: Gdańsk wczesnośredniowieczny 3, 1960, s. 12; TÝŽ, *Polskie obuwie wczesnośredniowieczne z VIII - XIII w. na podstawie wykopalisk*. In: *Materiały wczesnośredniowieczne* 6, 1969, s. 477-478). Podle písemných pramenů byly ve středověku zpracovávány také kůže psí, bůvolí, oslí nebo losová (Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 358).

³⁷ Na Moravě byly pochvy dýk či nožů kromě Brna nalezeny také v Jihlavě (B. NOVOTNÝ, *Funde*, s. 7-11; Boris NOVOTNÝ - Bedřich KAREL - Vlastislav DUŠEK, *Středověké objekty ze 14. až z počátku 15. století v historickém*

ničních lokalitách, odkud pocházejí rovněž pochvy seker, srpů a dalších nástrojů. Vyobrazení dýk, nožů či mečů s koženými pochvami známe ze středověkých ikonografických pramenů, kde se objevují bohatě zdobené pochvy (například se stříbrným nebo zlatým kováním), které nosili příslušníci vyšších vrstev společnosti, ale také prosté nezdobené pochvy.

Při archeologickém výzkumu na České ulici č. 5 byly kromě pochvy dýky objeveny také fragmenty obuvi - zlomky podešví a stélek a části poškozených svršků (příloha č. 6/1-2, 6).³⁸ Materiálem je ve všech případech hovězina činěná tříslem. Mezi nálezy byly také úzké kožené pásky (šířka 4 mm - 7 mm), na nichž jsou patrné stopy po šití, které svým tvarem kopírují tvar podešví (příloha č. 6/3, 4). Jedná se pravděpodobně o tzv. těsnící pásky, jež byly ve středověku přišívány mezi podešve a svrškové dílce, měly zajistit jejich pevnější spojení, chránit šev, zabránit vniknutí vody do obuvi atd.³⁹

Podrobněji se zmíním o dvou nálezech, které jsou důkazem toho, že obuv byla ve středověku opravována. Jedním z nich je neúplná stélka poškozená v oblasti paty a ve špici (její současná délka je 200 mm). Ve vzdálenosti 100 mm a 145 mm od špice jsou patrné dvě rovnoběžné linie otvorů po šití, které svědčí o tom, že byl ke stélce přišit opravný dílec (příloha č. 6/1). Důvodem opravy obuvi, z níž stélka pocházela, byla pravděpodobně poškozená podešev, protože u zmíněné stélky nejsou v místech, kde byl opravný dílec přišit, patrné žádné známky poškození. Za zmínku stojí také nález podrážky,⁴⁰ která byla použita k opravě poškozené podešve, konkrétně její horní části

Jádra Jihlavy. In: VVM 30, 1978, s. 54, 56), v Olomouci (nepublikováno) a v Uherském Hradišti (nepublikováno), v Čechách byly objeveny v Praze (Jaroslav PODLIŠKA, *Nález středověké kožené pochvy z Prahy 1 - Starého Města*. In: *Archeologica Pragensia* 12, 1996, s.327), v Chebu (Pavel ŠEBESTA, *Výzkum středověké studny v Chebu*. In: AH 4, 1979, s. 269), v Českých Budějovicích (nepublikováno), v Hradci Králové (M. RICHTER - V. VOKOLEK, *Hradec Králové*, s. 83), v Mostě (Jan KLÁPŠTĚ, *Studie o středověké studně z Mostu*. In: *Památky archeologické* 74, 1983, s. 465), v Hradištku u Davle (Miroslav RICHTER, *Hradištko u Davle. Městečko ostrovského kláštera*, Praha 1982, s. 194) nebo na Kozím hrádku u Tábora (Miloš DRDA, *Archeologické nálezy z Kozího hrádka*. In: AR 30, 1978, s. 400).

³⁸ Obuv je složena z několika součástí (dílčů). Dvě základní funkční části obuvi jsou svršek (svrškové dílce) a spodek (spodkové dílce; příloha č. 5/1).

Svršek - horní část obuvi, která chrání horní a boční části nohy. Je připevňován ke spodkovým dílcům (stélce a podešvi). Ve středověku byly vyráběny svršky jednodílné, častěji však byly sešívány z většího počtu dílčů. Podle toho, kterou část nohy dílec pokrývá, se rozlišuje nárt (chrání přední - nártovou část nohy) a zadní dílec (pokrývají boční a patní části nohy; příloha č. 5/3).

Spodek - chrání chodidlo nohy před poraněním při chůzi. Dva základní spodkové dílce jsou stélka a podešev (příloha č. 5/2), spodek však mohl být tvořen také větším počtem dílčů.

Stélka - základní spodkový dílec, ke kterému je připevňován svršek. Protože se jedná o vnitřní spodkový dílec, je stélka v kontaktu s chodidlem (příloha č. 5/2).

Podešev - dílec, který je přišíván na vnější stranu stélky. Tvoří nášlapnou část obuvi, která se při chůzi dotýká s povrchem, na němž se člověk pohybuje. Podešev je z celé obuvi nejvíce namáhána, proto jsou na ni kladeny největší nároky (příloha č. 5/2).

³⁹ Například Ch. SCHNACK, *Mittelalterliche Lederfunde*, s. 11-12; H. WIKLAK, *Obuwie gdańskie*, s. 84; TÝŽ, *Polskie obuwie wczesnośredniowieczne*, s. 495 atd.

⁴⁰ Termín **podrážka** je používán pro dílec, kterým je opravována (podrážena) poškozená (prošlapaná) podešev.

(délka 110 mm, maximální šířka 90 mm). Asi uprostřed opravného dílce je nepravidelný otvor o rozměrech přibližně 14 mm x 15 mm, jenž byl s největší pravděpodobností způsoben prošlapáním (příloha č. 6/2).

Obuv byla ve středověku vzhledem ke své krátké životnosti často opravována. Svědčí o tom například velké množství ševců vetešníků (refléřů, flekýřů, prtáků), kteří ve středověkých městech podle písemných pramenů provozovali svou živnost (zabývali se opravou poškozené obuvi a dalších výrobků z kůže). Ševci vetešníci byli hojně rozšíření zejména ve velkých městech, v menších městech se vyskytovali pouze ojedinelé. Jejich práci tam prováděli jiní řemeslníci, především ševci novinníci. Vetešníci neměli taková práva jako novinníci, byli omezováni v nákupu surovin i v produkci, byli také méně váženi než novinníci.⁴¹ V některých městech mohli vetešníci kromě opravování staré obuvi šít také obuv novou (počet byl omezen), ale většinou pouze na zakázku, nesměli toto zboží nabízet v krámu nebo na trhu.⁴² Práce ševců vetešníků je doložena také v archeologických nálezech. Fragменты obuvi nebo jiných výrobků z kůže se stopami po opravách jsou poměrně častými nálezy nejen na našich lokalitách, ale i v zahraničí, odkud jsou známy také dílny ševců vetešníků. Odkryty byly například na dvou německých lokalitách, v Kostnici⁴³ nebo v areálu augustiniánského kláštera ve Freiburgu.⁴⁴ Z našeho území zatím podobné nálezy neznáme.

Kožené výrobky byly objeveny také při záchranném archeologickém výzkumu, který proběhl při příležitosti rekonstrukce areálu Staré radnice v Brně v roce 1991. Při tomto výzkumu bylo na nádvoří radnice kromě dalších středověkých objektů prozkoumáno také 8 odpadních jímek.⁴⁵ Z jímků č. 10 pochází mimo jiné unikátní zdobená pochva dýky, fragmenty obuvi a odřezky kůží (příloha č. 7). Materiál z této jímký je datován před polovinu 14. století, uložen je v Muzeu města Brna.⁴⁶

Pochva dýky není úplná - její horní část je odřezána (příloha č. 7/1). Je vyrobena z jednoho po stranách přehnutého kusu kůže, který byl sešit na zadní straně. Pochva je dlouhá 225 mm, její šířka v horní části je 35 mm. Přední strana je zdobena vtačovaným ornamentem. Výzdoba se soustřeďuje v orámovaném postupně se zužujícím pásu (jeho šířka v horní části je 27 mm). Hlavním výzdobným motivem jsou čtyři draci, konkrétně dvě dvojice draků obrácených hlavami k sobě. Velikost draků chrlících oheň se směrem ke hrotu pochvy postupně zmenšuje, čtvrtý drak není celý, protože horní část pochvy se nezachovala. Zbytek plochy je vyplněn drobnými vtačenými tečkami. Pochva je vyrobena z hovězího činěného tříslem.

⁴¹ Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 695; TÝŽ, *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*, Praha 1909, s. 588.

⁴² Z. WINTER, *Řemeslnictvo a živnosti*, s. 868-869.

⁴³ Ch. SCHNACK, *Mittelalterliche Lederfunde*, s. 35-36.

⁴⁴ Ilse FINGERLIN, *Der Lederabfall*. In: M. UNTERMANN (ed.): *Die Latrine des Augustinereremiten - Klosters in Freiburg im Breisgau*, Materialhefte zur Archäologie in Baden - Württemberg 31, 1995, s. 129-265.

⁴⁵ Milena FLODOVÁ - Irena LOSKOTOVÁ, *Výrobky brněnských řemeslníků 14. století*. In: AH 20, 1995, s. 551-561.

⁴⁶ Bez inventárního čísla.

Kromě zdobené kožené pochvy byly v jímcě č. 10 objeveny také fragmenty poškozených podešví (příloha č. 7/2 - 5), tzv. těsnící pásky (příloha č. 7/6) a větší množství odřezků kůží. Podle písemných pramenů vlastnil parcelu s uvedenou jímkou před polovinou 14. století platněř Konrád, který patřil mezi zámožné brněnské měšťany.⁴⁷ Zmíněné odřezky kůží souvisejí s největší pravděpodobností s provozováním platněřského řemesla. Platněři totiž kromě kovu pracovali také s kůží. Vyráběli tzv. „kožené krytí“, které bylo ve středověku součástí pancíře, nebo kožené rukavice posítené plíšky.⁴⁸

Unikátní nálezy byly získány při záchranném archeologickém výzkumu na Kobližné ulici č. 4, který probíhal od prosince roku 1998 do února roku 1999.⁴⁹ Vyvolán byl výstavbou nových sklepních prostor a kompletní rekonstrukcí budovy Knihovny Jiřího Mahena (Schrattenbachův palác). Ve středověku byly v tomto prostoru pravděpodobně tři městské parcely. Na lokalitě byly velmi příznivé podmínky pro zachování organických materiálů (vysoká vlhkost a nasycenost terénu vodou), které nemají na území Brna zatím obdoby. Proto bylo při výzkumu mimo jiné objeveno také větší množství kožených a dřevěných předmětů. Většina objektů (kamenná studna, 25 odpadních jímek, řada kulturních a komunikačních vrstev) je datována do 13. - 16. století. Nálezy jsou uloženy v depozitáři společnosti Archaia v Brně.

Významným nálezem je fragment svršku nízkého střevíce.⁵⁰ Svršek je zhotoven z jednoho kusu usně, který byl sešit na boční straně (příloha č. 8/1). Jeho délka je 370 mm, délka nártové části svršku je 140 mm, šířka nártu asi 175 mm (výšku střevíce není možné vzhledem k poškození svršku zjistit). Nelze určit, zda byl střevíc nošen na pravé nebo na levé noze. Na nártu je svršek opatřen úzkým páskem dlouhým přibližně 70 mm a širokým asi 5 mm - 10 mm. Lze předpokládat, že svršek byl na obou stranách symetrický a pásky byly původně s největší pravděpodobností dva (příloha č. 8/2). Část svršku s druhým páskem se však nezachovala. Oba pásky byly na nártu nohy zřejmě spojovány (u střevců podobného typu nalezených na zahraničních lokalitách byly pásky na nártu nohy zavazovány, byly spojovány pomocí přezky nebo knoflíku). Vzhledem k tomu, že jeden pásek chybí a druhý není úplný, není možné zjistit způsob spojování. Pásky měly nejen praktickou funkci (měly zabezpečovat, aby střevíc nespadol z nohy), ale také funkci ozdobnou. Svršek je vyroben z hovězího činěného tříslem, datován je do 1. poloviny 13. století. V oblasti špice a na bočních stranách střevíce jsou patrné stopy po opotřebením, které byly způsobeny nošením.

⁴⁷ M. FLODOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Výrobky brněnských řemeslníků*, s. 554

⁴⁸ Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 259.

⁴⁹ Nepublikováno.

⁵⁰ Inv.č. A 098/59-0344-002/11; nepublikováno.

Termín střevíc je převzat ze středověkých písemných pramenů, kde se objevuje v různých obměnách - *třeví, střeví, třevíce, střevíce, čřevíce*, latinsky *calceus, calceolus* (Lubor NIEDERLE, *Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů II/ 2*, Praha 1913, s. 487; Čeněk ZÍBRT, *O staročeské obuvi a těch, kteří ji robili*. In: *Vesna* 12, 1887, s. 204; TÝŽ, *Dějiny kroje*, s. 75, 248). Jednalo se o nízkou obuv sahající ke kotníkům nebo mírně nad kotníky.

Podobný typ obuvi je poměrně častý mezi archeologickými nálezy v zahraničí - v západní i východní Evropě.⁵¹ Střevíce uzavírané pomocí jednoho nebo více pásků přes nárt se velmi často objevují také v ikonografických pramenech 13. - 16. století (příloha č. 3/1-17).

Dalším významným nálezem, získaným rovněž při záchranném archeologickém výzkumu na Koblišné ulici č. 4, je svršek škorně, který byl nalezen v odpadní jímce datované do 1. poloviny 15. století (příloha č. 9/1, 2).⁵² Svršek není úplný, původně byl sešit pravděpodobně ze dvou dílců, druhý dílec se však nezachoval. Jeho délka je 220 mm, výška 154 mm. Podle velikosti lze usuzovat, že šlo o ženskou nebo dětskou škorní. Svršek je zdoben - ve špici jsou patrné stopy po ozdobném šití ve tvaru písmene „V“ v délce 40 mm.⁵³ Škorně byla uzavřena šněrováním umístěným na přední straně nohy (příloha č. 9/3). Ke šněrování sloužily dva otvory trojúhelníkového tvaru (délka stran je 12 mm a 4 mm). Místo šněrování bylo na rubové straně zpevněno přišítkou vyztužovacího dílce - koženého pásku, který je v současné obuvnické terminologii nazýván podkroužek.⁵⁴ Dokládají to stopy po šití a část podkroužku, která se zachovala (příloha č. 9/2). Délka zachovaného pásku je 40 mm, šířka 24 mm. Stopy po přišítkách vyztužovacího dílce jsou patrné také v místě paty (tento zpevňovací dílec je obuvníky nazýván opatek). Svršek je na rubové i lícové straně znečištěn černou hmo-

⁵¹ Střevíce podobného typu byly nalezeny například na polských lokalitách Gdaňsk (H. WIKLAK, *Obuwie gdańskie z XIII - XIV wieku*. In: Gdańsk wczesnośredniowieczny 6, 1967, s. 154, obr. 12, 18), Kolobřeh (Beata WYWROT - WYSZKOWSKA, *Znalezisko skórzane*. In: Archeologia średniowiecznego Kolobrzegu 3, 1998, s. 63, 81, tabulky 42, 57 atd.) či Gniew (H. WIKLAK, *Obuwie wykopaliskowe z Gniewa*. In: Pomorania Antiqua 15, 1993, s. 101-102, obr. 1, 13), dále při archeologických výzkumech v Londýně (Francis GREW - Margrethe de NEERGAARD, *Shoes and Pattens*. In: Medieval Finds from Excavations in London 2, London 1996, s. 32-33, obr. 42-46, 102-103) nebo v Kostnici v Německu (Ch. SCHNACK, *Mittelalterliche Lederfunde*, s. 26-28, tabulky 17-18; v práci jsou uvedeny další nálezy tohoto typu obuvi v Evropě a odkazy na příslušnou literaturu). Nálezy ze zmíněných lokalit jsou datovány od 13. do 15. století.

⁵² Inv.č. A 098/59-0154-020.

Termínem *škorně*, latinsky *ocreae* (pochází ze slova skora = kůže) je ve středověkých písemných pramenech označována obuv, která sahala vysoko nad kotníky, někdy až ke kolenům nebo i nad kolena (L. NIEDERLE, *Slovanské starožitnosti*, s. 489; Č. ZÍBRT, *O staročeské obuvi*, s. 204; TÝŽ, *Dějiny kroje*, s. 248, 329). Škorně jsou zmiňovány například v rukopisu Mater verborum, datovaném do doby před polovinu 13. století, kde je k latinskému slovu a jeho českému překladu (*ocreae* = *skorne*) připojeno vysvětlení, že se jedná o obuv, která pokrývá hleň a lýtko (Václav HANKA, *Zbjrka neyďawnějšich slownjků latinsko - českých*, Praha 1833, s. 15; Č. ZÍBRT, *Dějiny kroje*, s. 76). Slovo škorně je doloženo nejen v češtině, ale také v ostatních slovanských jazycích.

⁵³ Vyšívání patřilo ve středověku mezi nejčastěji používané techniky při zdobení obuvi a dalších výrobků z kůže (vedle vyřezávání a vtláčování ornamentů pomocí kolků a matric). Svědčí o tom archeologické nálezy z našeho území, ale především ze zahraničí, například z polských lokalit. Nejčastějším výzdobným motivem byly geometrické a rostlinné ornamenty (Włodzimierz HOŁUBOWICZ, *Opole w wiekach X - XIII*, Katowice 1956, s. 325-332; Maria NORSKA - GULKOVA, *Wczesnośredniowieczne hafty na wyrobach skórzanych z ostrówka w Opolu z X - XIII wieku*. In: Wiadomości Archeologiczne 30, 1964, s. 1-17; A. SAMSONOWICZ, *Wytwórczość skórzana*, s. 125-134).

⁵⁴ Účelem vyztužovacích dílců bylo zpevnit svršek a udržovat tvar obuvi. Ve středověku byly svršky vyztužovány ve špici, v patě, v místech šněrování a na bočních stranách. Všechny vyztužovací dílce byly přišívány z rubové strany svršku. Jejich používání při šití obuvi však nebylo ve středověku pravidlem.

tou, která byla interpretována jako ševcovská smůla.⁵⁵ Na dolním okraji jsou zřetelné otvory po šídle, které dokládají spojení svršku s podešví (podešev se však nezachovala). Kolem dolního okraje jsou rovněž viditelné stopy po opotřebením způsobeném nošením obuvi. Škorně uzavíraná šněrováním na přední straně nohy byla ve středověku velmi rozšířeným typem obuvi, který byl ve 13. - 15. století nošen v celé Evropě.⁵⁶ V ikonografických pramenech z našeho území se tento typ obuvi objevuje velmi zřídka. Obuv je většinou jen schematicky nakreslena (příloha č. 4/1-14), detaily (například způsob zapínání, zdobení) nejsou zobrazovány vůbec nebo jsou pouze naznačeny (příloha č. 4/4).

Při výzkumu na Kobližné ulici byl objeven také další, velmi poškozený svršek, datovaný rovněž do 1. poloviny 15. století.⁵⁷ Vzhledem k jeho fragmentálnímu stavu nelze určit, z jakého druhu obuvi pochází, je však zdoben stejným způsobem jako svršek popsany výše. Také v tomto případě jsou ve špici patrné otvory po ozdobném prošití ve tvaru písmene „V“ v délce 35 mm (příloha č. 10/1). Stejný způsob výzdoby byl použit i u dalšího svršku, z něhož se však zachovala pouze velmi poškozená nártová část.⁵⁸ Tento nález je datován do 1. poloviny 13. století. Všechny tři svršky jsou vyrobeny z hovězího činěné třísel.

Při archeologickém výzkumu na Kobližné ulici č. 4 byly nalezeny také další součásti obuvi, u nichž však nelze určit, z jakého druhu bot pocházely. Zajímavý je nález podešve, která se zachovala i se stélkou (příloha č. 10/3).⁵⁹ Datována je do 1. poloviny 15. století. Podešev je neúplná, poškozená zejména v patní části, její délka je 215 mm. Stélka je rovněž velmi opotřebovaná - schází její nášlapná část.

Za zmínku stojí také nález další podešve.⁶⁰ Podešev je dlouhá 230 mm, ve špici je prošlapána (rozměry prošlapané plochy jsou přibližně 60 mm x 40 mm). Po obvodu této plochy jsou patrné stopy po stezích, které jsou dokladem toho, že podešev byla

⁵⁵ Ševcovská smůla sloužila ke zpevnění a impregnaci nití používaných při šití. Vyráběna byla ze včelího vosku a z pryskyřice. Nálezy ševcovské smůly jsou známé ze zahraničí (W. HOŁUBOWICZ, *Opole*, s. 132; S. A. IZJUMOVA, *K istorii koževnogo i sapožnego remesel Novgoroda Velikogo*. In: *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR* 65, 1959, s. 199; A. SAMSONOWICZ, *Wytwórczość skórzana*, s. 124), pocházejí však také z některých lokalit na našem území.

⁵⁶ Dokládají to nálezy na zahraničních lokalitách, například v Polsku (H. WIKLAK, *Obuwie gdańskie v X - XIII. wieku*, s. 35, obr. 12; H. WIKLAK, *Polskie obuwie*, s. 493, obr. 32; Jerzy WOJTASIK, *Wczesnośredniowieczne wyroby ze skóry znalezione na stanowisku 4 w Wolinie*. In: *Materiały Zachodniopomorskie* 6, 1960, s. 207-208, tabulky 13-14; B. WYWROT - WYSZKOWSKA, *Znalezisko skórzane*, s. 102, 106-107, tabulky 71, 74-75 atd.), v Nizozemí (W. GROENMAN-van WAATERINGE - L. M. VELT, *Schuhmode im späten Mittelalter*. Funde und Abbildungen. In: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 3, 1975, s. 104, obr. 6), v Německu (I. FINGERLIN, *Der Lederabfall*, s. 154, tabulky 13-14; Günter GALL, *Deutsches Ledermuseum*. In: *Deutsches Schuhmuseum, Katalog Heft 6*, Offenbach 1980, kapitola 6.10), v Anglii (F. GREW - M. de NEERGAARD, *Shoes and Pattens*, s. 36-37, obr. 55, 57-58, 100-101), ale také v dalších evropských zemích (Ch. SCHNACK, *Mittelalterliche Lederfunde*, s. 30-31, v práci jsou uvedeny další nálezy známé z Evropy).

⁵⁷ Inv.č. A 098/59-0154-018.

⁵⁸ Inv.č. A 098/59-0334-001.

⁵⁹ Inv.č. A 098/59-0154-018.

⁶⁰ Inv.č. A 098/59-0334-001.

opravována a v poškozených místech byl přišit opravný dílec. Nález je datován do 1. poloviny 13. století.

Dalším nálezem, o němž se zmíním podrobněji, je podešev pocházející patrně z dětské boty.⁶¹ Její délka je 180 mm. V patní a klenkové části podešve,⁶² ve vzdálenosti asi 85 mm a 150 mm od špice jsou patrné otvory o průměru asi 2 mm (příloha č. 10/2). Tyto otvory by mohly být interpretovány jako stopy po hřebících, kterými byla podešev při sešívání se svrškem připevněna k ševcovskému kopytu. Tento pracovní postup ševců je poměrně často doložen také na zahraničních lokalitách. Podešev je datována do 1. poloviny 15. století.

Při výzkumu na Kobližné ulici byly získány také zlomky dalších podešví a stélek a 8 fragmentů svrškových dílců. Většinou se jedná o poškozené nártové části svršků (v několika případech byla ke svršku přišita podšívka), často se stopami po šití. Na některých z nich byly objeveny zbytky ševcovské smůly. Z dalších nálezů je nutné zmínit fragmenty blíže neurčených kožených výrobků (využití nelze zjistit vzhledem k jejich značnému poškození), dále velké množství odřezků kůží, úzkých kožených řemínků a drobných útržků. Všechny nálezy jsou vyrobeny z hovězího činěného tříslu, datovány jsou do 1. poloviny 13. století nebo do 1. poloviny 15. století.

Zajímavým nálezem získaným na Kobližné ulici č. 4 je také fragment kožené tobolky (příloha č. 10/4).⁶³ Kožené tobolky (tlumoky, mošny) měly ve středověku velký význam. Vzhledem k tomu, že gotický oděv nebyl opatřen kapsami, nosili lidé všechny důležité věci zavěšené u opasku (například dýky, nože, meče, svazky klíčů atd.) nebo v kožených tobolekách. Představu o podobě tobolek používaných ve středověku si můžeme udělat podle četných vyobrazení v ikonografických pramenech (příloha č. 4/15-18). Výrobou tobolek se zabývali řemeslníci nazývaní v písemných pramenech *tobolečníci*, *tlumočníci*, *taškáři*, *tašvičníci* nebo *mošnáři*, v cizojazyčných pramenech *perator*, *taschner* či *tassner*.⁶⁴ Fragment tobolky nalezený při archeologickém výzkumu na Kobližné ulici č. 4 má pravidelný obdélníkový tvar (delší strana je dlouhá 160 mm, kratší strana 125 mm), je velmi poškozen, po obvodu jsou patrné stopy po šití. Pochází z tobolky, která bývá často vyobrazována v ikonografických pramenech 14. a 15. století (příloha č. 4/15, 18). Vyrobena je z hovězího činěného tříslu a datován je do 1. poloviny 15. století.⁶⁵

⁶¹ Inv.č. A 098/59-0154-020.

⁶² Klenková část obuvi se nachází mezi prstovou a patní částí (příloha č. 5/4).

⁶³ Inv.č. A 098/59-0154-061.

⁶⁴ B. MENDL, *Knihy počtů*, s. 572; Z. WINTER, *Dějiny řemesel*, s. 446.

⁶⁵ Analogie k brněnskému nálezu pochází z Hradce Králové, byla získána při archeologickém výzkumu ševcovské dílny na Velkém náměstí čp. 143 a 144 (M. RICHTER - V. VOKOLEK, *Hradec Králové*, s. 83, tabulka 131). Část kožené tobolky, která zde byla objevena, se svým tvarem podobá fragmentu tobolky nalezenému v Brně, na rozdíl od brněnského nálezů je však zdobena - jsou na ní patrné stopy po ozdobném šití. Nález z Hradce Králové je datován do 2. poloviny 13. století. Fragmenty kožené tobolky zdobené vtačenými rýhami byly objeveny také v Táboře v Pražské ulici čp. 220, kde byla prozkoumána dílna pasíře (R. KRAJÍČ a kol., *Dům pasíře Prokopa*, s. 123, obr. 65). Nález pochází z vrstvy datované od konce 15. století do 1. třetiny 16. století. Jedná se o jiný typ tobolky, který se

Nálezy z kůže byly získány také při záchranném archeologickém výzkumu na náměstí Svobody č. 20, který proběhl v dubnu roku 1998 a byl vyvolán stavebními pracemi pod sklepními prostory domu (nepublikováno). Při této příležitosti byla prozkoumána středověká odpadní jámka, z níž kromě kůže pochází také keramika a dřevěné předměty. Nálezy jsou datovány do dlouhého časového období - od 13. do počátku 15. století, většina z nich však pochází ze 2. poloviny 14. století. Uloženy jsou v Muzeu města Brna. V jámce byly objeveny součásti obuvi - dva svrškové dílce, v nichž jsou zhotoveny otvory pro šněrování, po obvodu jsou patrné stopy po šití (příloha č. 11/2, 3).⁶⁶ Dalším nálezem je fragment usně, který s největší pravděpodobností nesouvisí s obuví, ale byl součástí jiného koženého výrobku (příloha č. 11/1).⁶⁷ Vzhledem k jeho značnému poškození však nelze určit původní využití. Mohlo jít například o součást kožené tobolky, součást oděvu atd.

tvarově odlišuje od tobolek získaných v Brně a v Hradci Králové a který má také četné analogie ve středověkých ikonografických pramenech (příloha č. 4/16-17).

⁶⁶ Inv.č. 352792.

⁶⁷ Inv.č. 352793.

SEZNAM PŘÍLOH:

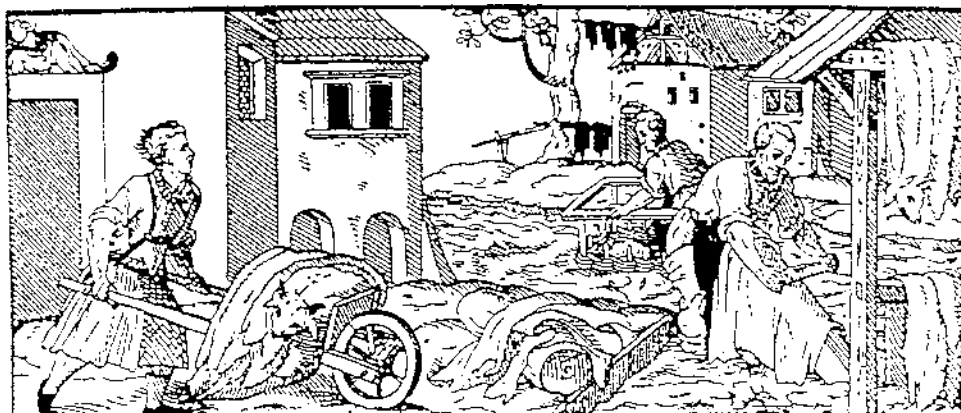
- Příloha č. 1: Dílny koželuhů podle ikonografických pramenů.
Příloha č. 2: Ševcovské dílny podle ikonografických pramenů.
Příloha č. 3: Obuv 13. - 16. století podle ikonografických pramenů.
Příloha č. 4: Obuv 13. - 16. století podle ikonografických pramenů. Kožené tobolky podle ikonografických pramenů.
Příloha č. 5: Popis základních součástí obuvi.
Příloha č. 6: Kožené výrobky nalezené při archeologickém výzkumu na České ulici č. 5 v Brně.
Příloha č. 7: Kožené výrobky nalezené při archeologickém výzkumu v areálu Staré radnice v Brně.
Příloha č. 8: Svršek střevíce z Brna, Koblížné ulice č. 4.
Příloha č. 9: Svršek škorně z Brna, Koblížné ulice č. 4.
Příloha č. 10: Kožené výrobky nalezené při archeologickém výzkumu na Koblížné ulici č. 4 v Brně.
Příloha č. 11: Fragменты kožených výrobků z Brna, náměstí Svobody č. 20.

Die Lederverarbeitung im mittelalterlichen Brünn

RESÜMEE

Das Leder hatte im Leben des mittelalterlichen Menschen eine große Bedeutung, es war ein sehr wichtiger und häufig genutzter Rohstoff. Deshalb gehörten die lederverarbeitenden Handwerke in den Städten des Mittelalters zu den meistvertretenen (die häufigsten Handwerker waren die Gerber, Schuster und Kürschner). Lederprodukte findet man allerdings unter den archäologischen Funden auf unserem Gebiet nur sehr selten. Sie können sich nämlich nur in einer feuchten und sumpfigen Umgebung ohne Luftzugang oder im Gegenteil in einer vollkommen trockenen Umgebung erhalten, also in Bedingungen, die die mikrobielle Zersetzung verhindern. Diese Bedingungen findet man hier zu Lande nur vereinzelt (auch Brünn stellt hier keine Ausnahme dar). Das Vorkommen von Lederprodukten ist in Böhmen und Mähren fast nur auf das städtische Milieu beschränkt (die meisten Funde stammen aus schlammigen Abfallgruben oder Brunnen bzw. aus schlammigen Schichten aus dem Mittelalter). Der Hauptteil des Artikels ist den Lederprodukten gewidmet, die bei den archäologischen Untersuchungen an vier Orten im historischen Zentrum von Brünn gefunden wurden – in der Straße Česká Nr. 5, im Areal des Alten Rathauses, in der Straße Koblížná Nr. 4 und am Platz Náměstí Svobody Nr. 20. Unter den Brünnener Funden sind kleine Lederfetzen oder Fragmente von Lederprodukten sehr zahlreich vertreten, allerdings kann man bei ihnen aufgrund ihrer Beschädigung die ursprüngliche Nutzung nicht ermitteln. Häufig sind es auch Lederreste aus Abfall bei der Herstellung und bei Reparaturen von Ledergegenständen. Unter den Funden, bei denen ihre Nutzung ersichtlich ist, überwiegen deutlich das Schuhwerk und seine Teile. Meistens handelt es sich nur um Schuhfragmente, bei denen man nicht bestimmen kann, aus welcher Schuhart sie stammten (Schuhsohlen, Brandsohlen oder ihre Fragmente und Teile beschädigter Schuhoberteile). Nur bei zwei Funden konnte man das ursprüngliche Aussehen rekonstruieren. Der eine ist ein Fragment eines flachen Schuhs, der in der Straße Koblížná Nr. 4 gefunden wurde, auf die 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts datiert wird und zahlreiche Analogien zu ausländischen Lokalitäten aufweist (Tabelle VIII: 1). Häufig ist auch die Abbildung dieses Schuhtyps in ikonographischen Quellen des 13.-16. Jahrhunderts (Tabelle III: 1 - 17). Ein weiterer wichtiger Fund aus der Straße Koblížná Nr. 4 ist ein unvollständiger Oberteil eines Stiefels, der auf die 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert wird (Tabelle IX: 1, 2). Der Stiefel war auf der Vorderseite mit einer Schnürung versehen und geschmückt – an der Spitze sind Spuren einer Zierstepperei in V-Form erkennbar. Die Stiefel dieses Typs trug man im

13.-15. Jahrhundert in ganz Europa, was zahlreiche Funde im Ausland belegen. In ikonographischen Quellen aus unserem Gebiet erscheint jedoch dieser Schuhtyp nur sehr selten. Von weiteren Lederprodukten wurden in Brünn nur zwei verzierte Dolchscheiden und ein Fragment eines ledernen Geldbeutels gefunden. Eine mit einem geometrischen Ornament verzierte Dolchscheide aus der Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert (Tabelle VI: 5) wurde in der Straße Česká Nr. 5 gefunden. Ein einmaliger Fund ist die Dolchscheide, die mit einem eingepägten Ornament in Form von vier Feuer speienden Drachen geschmückt ist, vor die Mitte des 14. Jahrhunderts datiert wird und bei einer archäologischen Untersuchung im Areal des Alten Rathauses in Brünn gefunden wurde (Tabelle VII: 1). Das Fragment des ledernen Geldbeutels aus der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts wurde in der Straße Koblížná Nr. 4 gefunden; es weist zahlreiche Analogien zu ausländischen Lokalitäten und zu ikonographischen Quellen auf (Tabelle X: 4). Alle Brünner Funde wurden aus mit Lohe gegerbtem Rindsleder hergestellt.

1

2

3

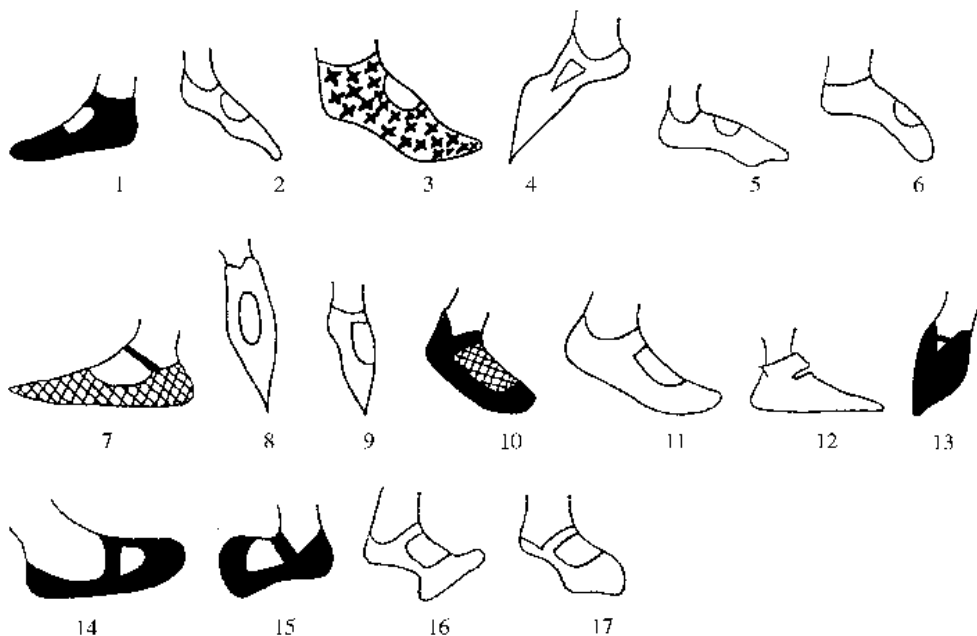
Příloha č.1: Dílny koželuhů podle ikonografických pramenů.

- 1 dřevoryt Josta Ammana, 2. polovina 16. století
- 2 miniatura Baltazara Behema, 16. století
- 3 dřevoryt Josta Ammana, 2. polovina 16. století

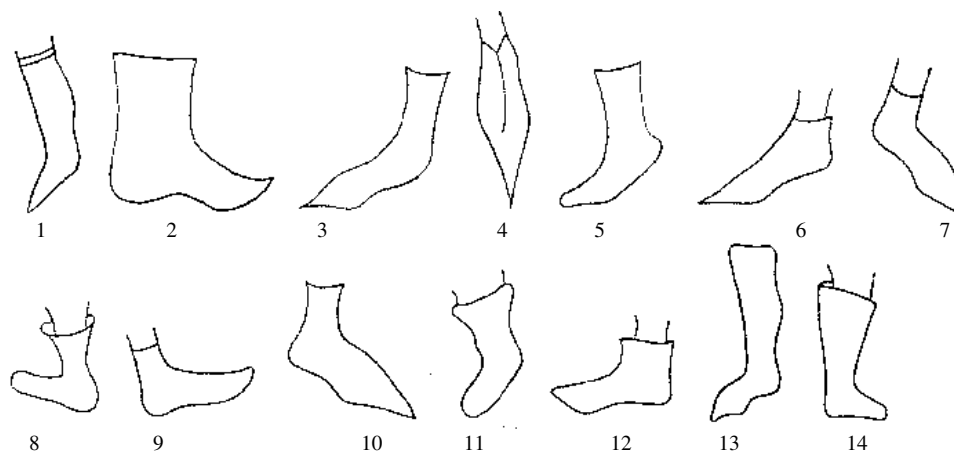
Příloha č. 2: Ševcovské dílny podle ikonografických pramenů.

- 1 freska z presbyteria kostela ve Slavětíně nad Ohří, 2. polovina 14. století
- 2 Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, Norimberk, okolo roku 1529
- 3 ševcovská dílna v 15. století, pramen neuveden
- 4 dřevoryt Josta Ammana, 2. polovina 16. století

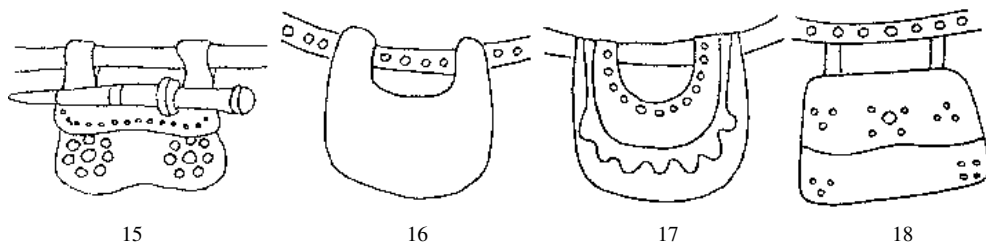
Příloha č. 3: Obuv 13. - 16. století podle ikonografických pramenů.

- 1 rukopis *Speculum humanae salvationis*, 2. polovina 13. století
- 2 Velislavova bible, před polovinou 14. století
- 3 deskový obraz *Zvěstování Panny Marie* od Mistra vyšebrodského cyklu, okolo roku 1350
- 4-5 *Legenda sv. Hedviky*, rok 1353
- 6 *Niská bible*, rok 1354
- 7 nástěnná malba v kostele Panny Marie na Karlštejně, okolo roku 1357
- 8-9 *Bible Václava IV.*, okolo roku 1390
- 10 právní kodex města Jihlavy *Jana z Gelnhausenu*, po roce 1407
- 11 ilustrace *Mandevillových cest*, před rokem 1420
- 12 *Krumlovský sborník*, okolo roku 1420
- 13 *Kájovský oltář – umučení sv. Matěje*, před rokem 1500
- 14 rukopis *Život sv. Františka*, přelom 15. a 16. století
- 15 ilustrace *Kutnohorského horního práva*, rok 1525
- 16 cestovní deník *Bedřicha z Donína*, 2. polovina 16. století
- 17 *Cesare Vecellio – Český šlechtic*, 2. polovina 16. století

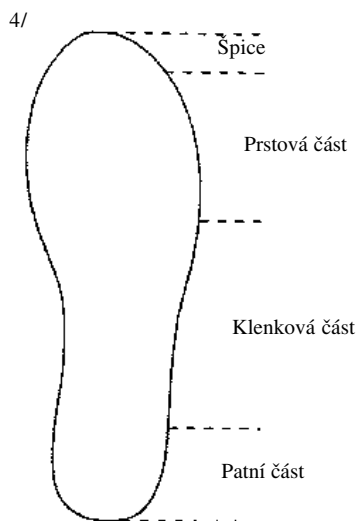
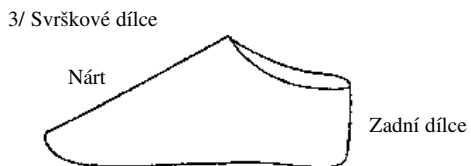
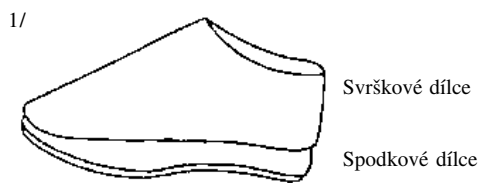
Příloha č. 4: Obuv 13. - 16. století podle ikonografických pramenů.

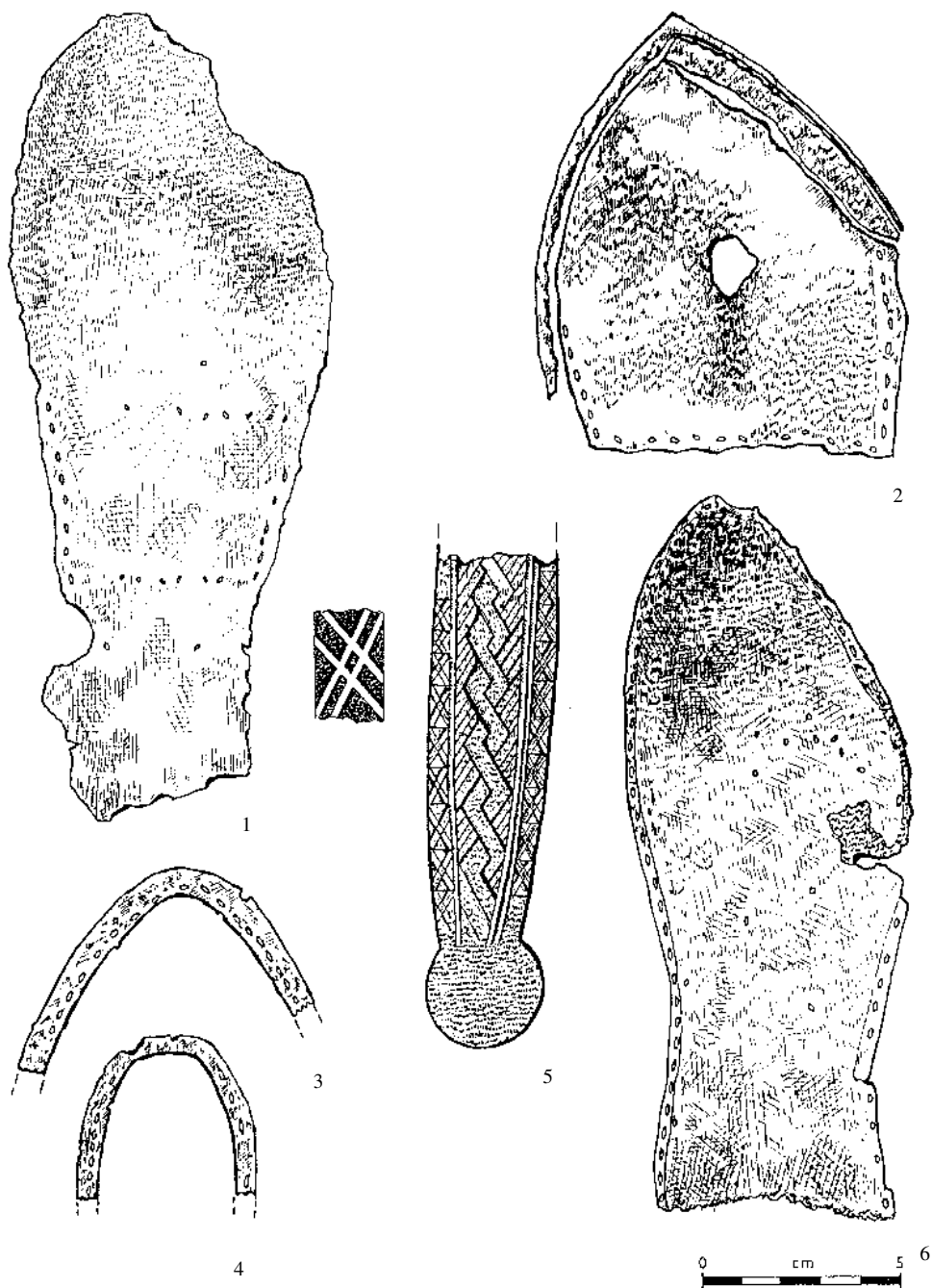
- 1 Mater verborum, před polovinou 13 století
- 2 Františkánská bible, po roce 1270
- 3 rukopis Tomáše Štítného, rok 1376
- 4-6 Bible Václava IV., okolo roku 1390
- 7 Veraikon svatovítský, krátce před rokem 1400
- 8 ilustrace Mandevillových cest, před rokem 1420
- 9 oltář rajhradský – Zmrtvýchvstání, před rokem 1420
- 10 rukopis De moribus et officiis viventium, 1. polovina 15. století
- 11 Kutnohorské graduály, 90. léta 15. století
- 12 Kancionál královéhradecký, rok 1505
- 13 Bible Melantrichova, polovina 16. století
- 14 Strahovský kodex, rok 1556

Příloha č. 4: Kožené tobolky podle ikonografických pramenů

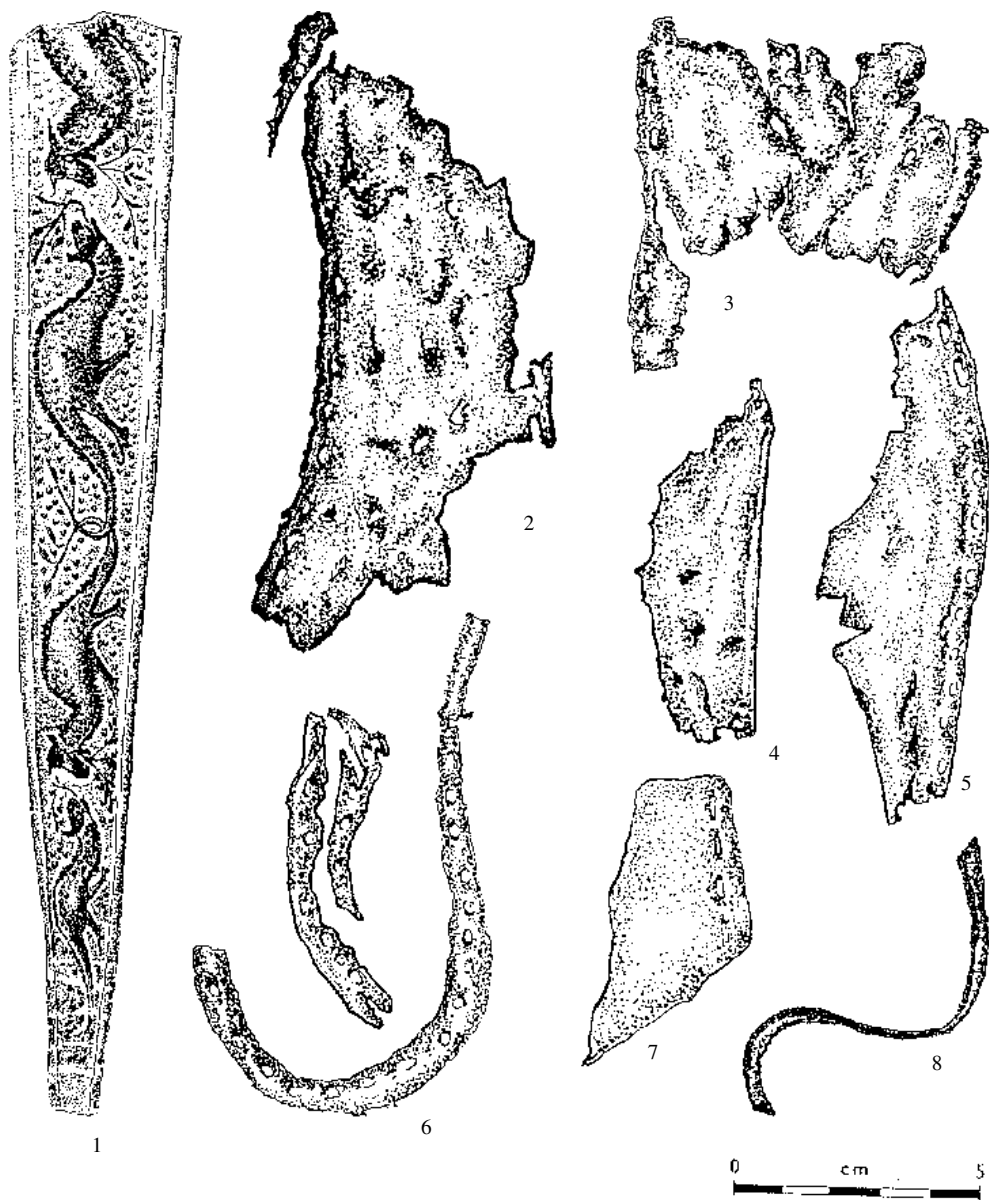
- 15 Krumlovský rukopis, počátek 15. století
- 16 právní kodex města Jihlavy Jana z Gelnhausenu, po roce 1407
- 17 altář ze Zádově - křesť Kristův v Jordáně, po roce 1430
- 18 brněnská právní kniha Václava z Jihlavy, rok 1446

Příloha č. 6: Kožené výrobky nalezené při archeologickém výzkumu na České ulici č. 5 v Brně (kreslila L. Švestková).

- 1-4, 6 fragmenty obuvi
 5 zdobená pochva dýky

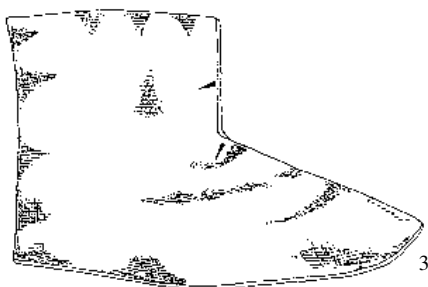
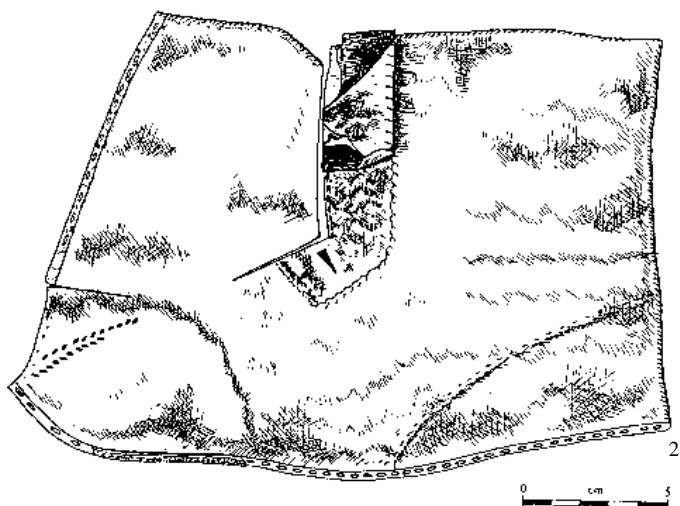
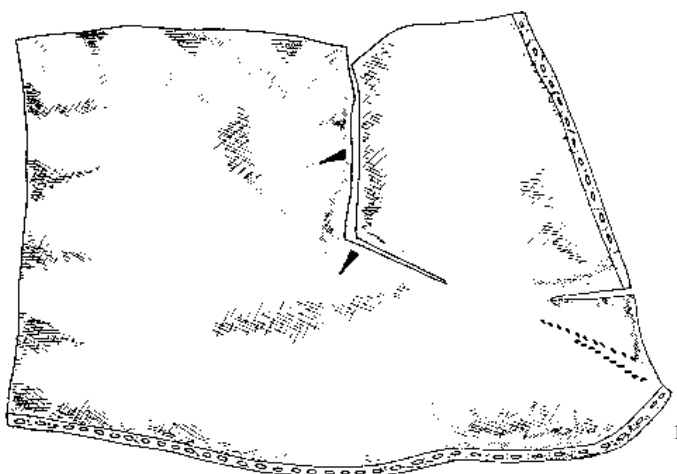
Příloha č. 7: Kožené výrobky nalezené při archeologickém výzkumu v areálu Staré radnice v Brně (kreslila A. Žáková).

- 1 zdobená pochva dýky
- 2-8 fragmenty obuvi

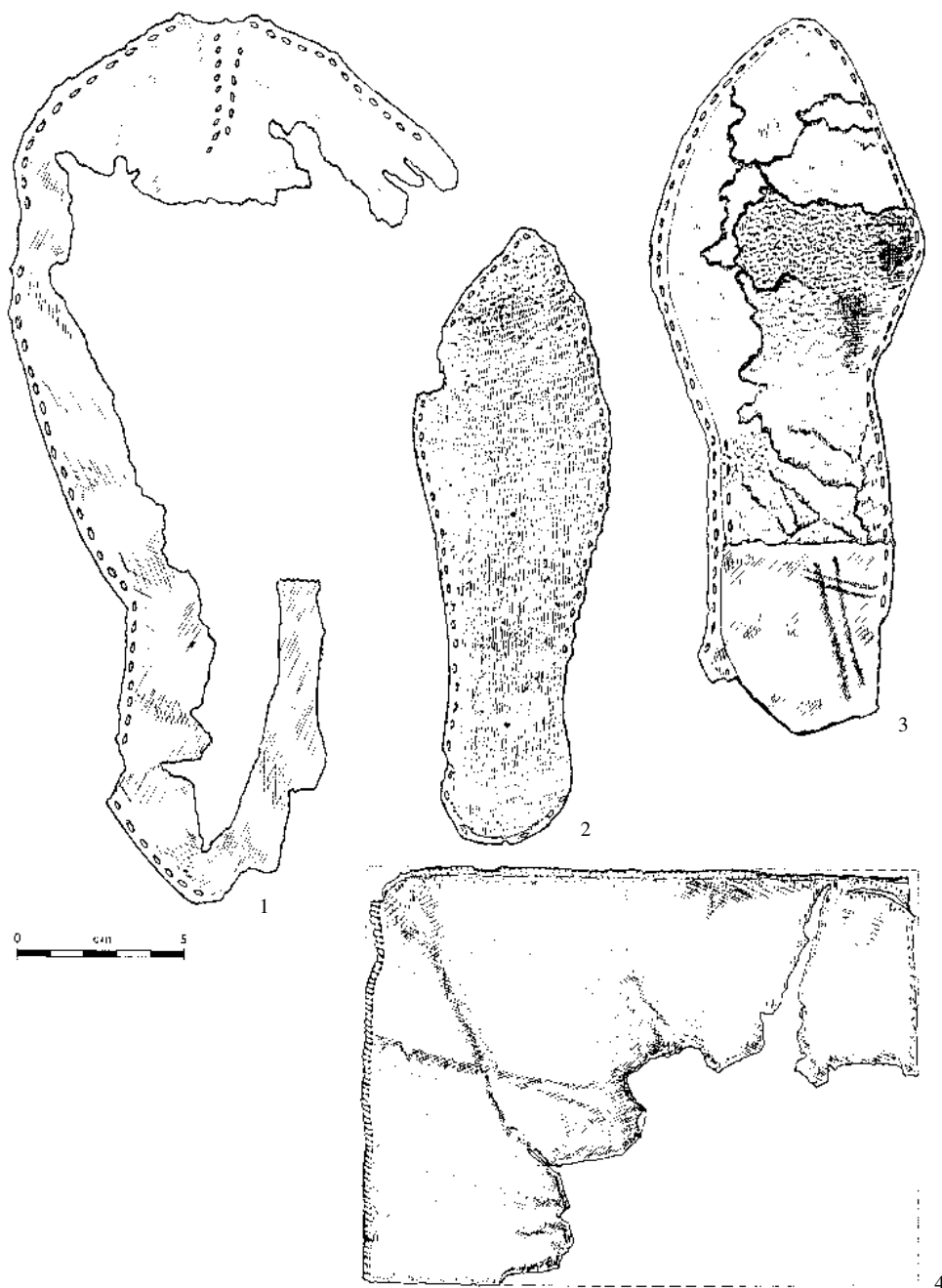
Příloha č. 8: Svršek střevíce z Brna, Kobližné ulice č. 4
(kreslila L. Švestková)

- 1 lícová strana svršku
- 2 rekonstrukce střevíce

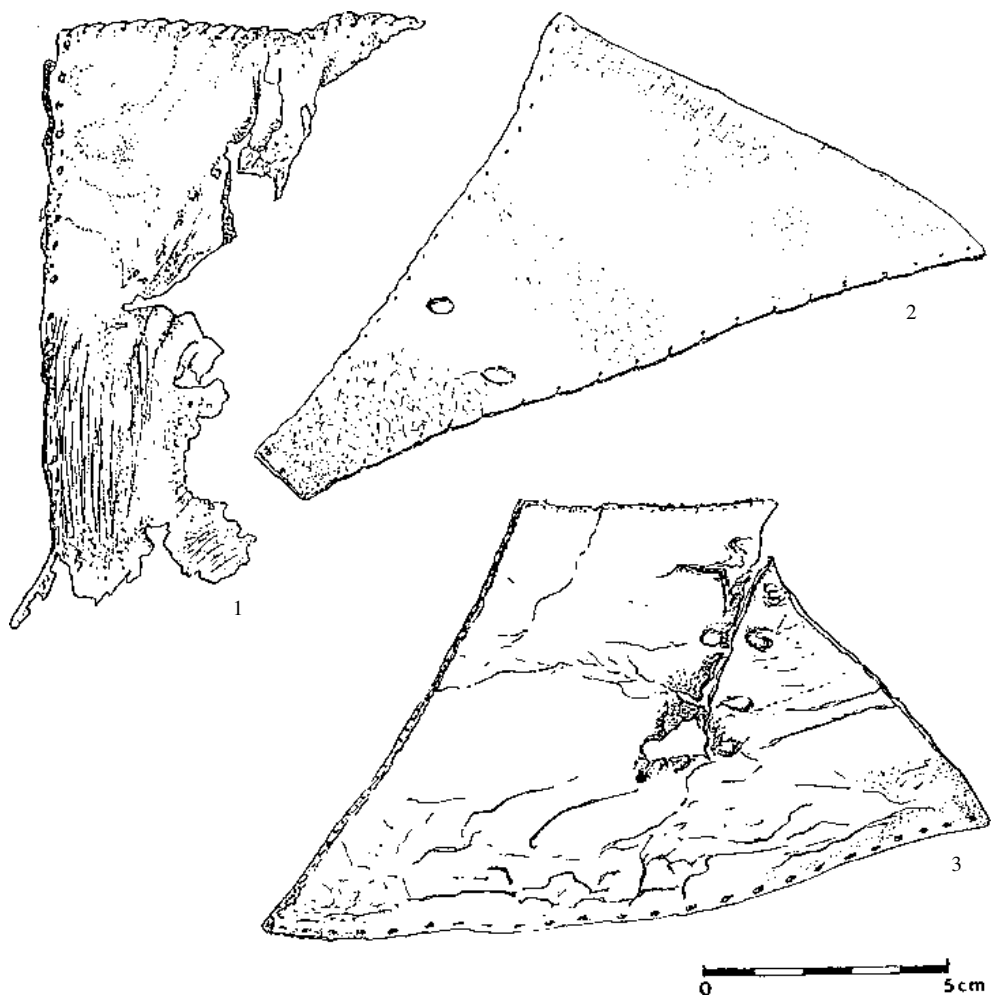
Příloha č. 9: Svršek škorňe z Brna, Kobližné ulice č. 4 (kreslila L. Žáková)

- 1 lícová strana svršku
- 2 rubová strana svršku
- 3 rekonstrukce obuvi

Příloha č. 10: Kožené výrobky nalezené při archeologickém výzkumu na Kobližné ulici č. 4 v Brně (kreslila L. Švestková).

- 1-3 fragmenty obuvi
- 4 část kožené tobočky

Příloha č. 11: Fragментy kožených výrobků z Brna, náměstí Svobody č. 20.

FINANČNÍ VZTAHY MĚSTA BRNA S MARKRABATY VE 14. STOLETÍ

Brno patřilo spolu s Olomoucí, Jihlavou a Znojmem ve 14. století k největším moravským městům a jako takové bylo i významnou oporou markraběcí moci. Pro poznání vztahů mezi markrabětem a jeho městem máme pro Brno k dispozici pramen mimořádný jak svým stářím, tak mírou dochování. Jde o městské finanční knihy. Roku 1935 vydal jejich část Bedřich Mendl pod názvem *Knihy počtů města Brna*.¹ Pro svou edici použil čtyř rukopisů uložených v Archivu města Brna. Jedná se o rukopis č. 14, tj. nestarší berní knihu založenou roku 1343, rukopis č. 16, rejstřík z roku 1348, a rejstřík z roku 1365, rkp. č. 17. Z druhé berní knihy (rkp. č. 15) otisknul jen část zahrnující léta 1361 - 1365, tedy období mezi koncem první berní knihy (1361) a rejstříkem z roku 1365. Zbývající, nevydaná část rkp. č. 15 pak sahá až do roku 1377. Dále existuje ještě berní rejstřík z roku 1367 (rkp. č. 18) a z poslední čtvrtiny 14. století jsou dochovány dva rejstříky, a to z let 1387 (rkp. č. 19) a 1389 (rkp. č. 20). Knihy počtů mají v zásadě dvě části. Část zaznamenávající příjmy města z městské sbírky, *percepta*, a část svědčící o vydáních, *distributa*. Zatím nejpodrobněji se městskými výdaji zabýval B. Bretholz.² Jeho práce bohužel postrádá vnitřní systém. Postupuje pravda rok po roce, ovšem pro každý rok věnuje svou pozornost poněkud jiné části výdajů. Celkový výsledek pak takto nepředkládá ucelený obraz o žádné ze zmiňovaných oblastí městských výdajů. B. Mendl³ v úvodu k edici jen naznačil možnosti využití pramene pro poznání politického dění doby. J. Dřímál a M. Švábenský⁴ ve svých pracích zmiňují v souvislosti s markrabětem pouze ojediněle čísla čerpaná z části výdajů.

Vzhledem k tomu, že jsou brněnské městské finanční knihy dochovány pro léta 1343 - 1377 v souvislé řadě, lze analyzovat vztahy markraběte a Brna v oblasti financí velmi podrobně.

Hlavní povinností města vůči markraběti bylo placení berně. První konkrétní záznamy o berní odváděné markraběti pocházejí z první berní knihy z roku 1343. Výše berně nebyla v době Karlově ještě nijak pevně stanovená (viz. tab. 1 přílohy). Tak v roce 1343 bylo markraběti vyplaceno jako berně 260 hř. Pro rok 1344 byla uložena

¹ Bedřich MENDL, *Knihy počtů města Brna z let 1343 - 1365*, Brno 1935.

² Bertold BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn*, Brünn 1911, s. 273-323.

³ B. MENDL, *Knihy počtů města Brna*, s. 177-182.

⁴ Jaroslav DŘÍMAL, *Dějiny Brna I*, Brno 1969, s. 70; Miroslav ŠVÁBENSKÝ, *K dějinám Brna v letech 1243 - 1411*. In: Brno v minulosti a dnes 13, 1995, s. 282.

berně ve výši 330 hř., markrabě se ovšem v tomto roce objevil v Brně až v prosinci,⁵ takže mu tato částka byla vyplacena až ze sbírky v roce 1345. Kromě těchto 330 hř. měly být během roku jako berně vyplaceny další čtyři částky, úhrnem 1410 hř. V roce 1346 oproti tomu 537,5 hř., stejně jako v roce následujícím. Nutno podotknout, že tyto částky nebyly obvykle placeny jednorázově, nedoplatky se převáděly do dalších let a podobně. Proto také není možné například pro rok 1348 určit, jaká částka byla původně jako berně nárokována. Za Jana Jindřicha se výše berně postupně ustavuje na 600 hř. (viz tab. 2). Od roku 1366 je zvykem odvádět markraběti berni ve dvou termínech, a to na sv. Michala a na sv. Jiří, což poněkud komplikuje sledování výdajů v jednotlivých letech. Vybírání sbírky od obyvatel se totiž neustálilo k jednomu termínu a účetní rok se neshodoval s rokem kalendářním. Některé pohledávky byly tedy hrazeny ještě před vybráním sbírky z peněz vypůjčených, jindy je plat z kalendářně předchozího roku placen až ze sbírky roku následujícího, tedy berně markraběti za jeden rok byla vlastně placena ze dvou sbírek. Stejně tak se zařazení poněkud vymyká sbírka z roku 1373, vybraná až v prosinci, takže výdaje z ní spadají až do roku následujícího. Je tedy obtížné stanovit skutečnou výši odevzdaných peněz pro jednotlivá léta. Stanovená částka berně dále narůstá dary a dalšími mimořádnými povinnostmi. Město totiž často platilo i výdaje markraběcích hostů, posly markraběte, přispívalo markraběti na válečné výpravy, obdarovávalo markraběte a jeho hosty při návštěvách Brna. V době, kdy Jan Jindřich v Brně sídlil, obdarovává město markraběte i jeho rodinu a některé úředníky na Nový rok, markraběnka dostává dar při narození dítěte, někdy muselo Brno zaplatit markraběcí dluhy v jiném městě, popřípadě mohl markrabě berni převést na jinou osobu či uložit městu, aby některému šlechtici vyplácelo důchod. Částky, které takto město kromě pravidelné berně vyplatilo markraběti či z jeho vůle, tak dále zvyšovaly finanční zatížení města.

Zajímavé výsledky přináší také srovnání výše finančních požadavků jednotlivých markrabat. Z období vlády markraběte Karla máme k dispozici záznamy o 6 městských sbírkách, a to pro léta 1343, 1345 (2 sbírky), 1346, 1347 a 1348. Roční průměr peněz vybraných v městské sbírce v době Karlově je 928 hř. Markraběti bylo ročně odvedeno průměrně 659 hř., což představuje 71 % vybraných peněz. Z doby Jana Jindřicha jsou více či méně podrobně zachovány údaje o celém období jeho 25 let vlády na Moravě, během kterých se v Brně konalo 28 sbírek. Průměrná vybraná roční částka je 706 hř., markraběti bylo ročně odvedeno v průměru 587,5 hř., tedy 83 % sbírky. Poněkud složitější pro sumarizaci údajů je období vlády Joštovy. Údaje máme pouze z let 1376, 1377, 1387 a 1389, přičemž pro rok 1377 není známo, kolik peněz se vybralo v městské sbírce. V roce 1387 jsou pak zaznamenány výdaje jen za termín sv. Michala. Pokud ovšem alespoň z těchto skromných údajů vypočítáme průměr, zjistíme, že ročně vynesla městská sbírka průměrně 902 hř., markraběti bylo ročně

⁵ Jiří SPĚVÁČEK, *Das Itinerar Karls IV. als Markgrafen von Mähren*. In: Historická geografie 5, 1970, s. 125.

odvedeno průměrně 635 hř., tedy 69 % sbírky. Z uvedených čísel je patrné, že Jan Jindřich požadoval ročně od města zhruba o 100 hř. méně než Karel. Vyšší Karlovy nároky lze velmi snadno zdůvodnit finančně náročnou zahraniční politikou. Do posledních let jeho vlády na Moravě spadá mimo jiné volba římským králem (11. července 1346), kdy, jak zmiňuje J. Spěváček, nezbývalo, než si například hlas kolínského arcibiskupa Walrama koupit za 8 000 hřiven stříbra.⁶ Stopy domácí i zahraniční politiky Karlovy pak v brněnských výdajích můžeme sledovat i v častých důchodech pro významné domácí i zahraniční šlechtice, či od roku 1346 převedení berně na uherského krále. Jan Jindřich sice samostatnou zahraniční politiku prakticky nevyvíjel, ovšem značné prostředky vynakládal na rozšíření zeměpanského majetku na Moravě. Dle J. Mezníka se za jeho vlády markraběcí majetek více než zdvojnásobil.⁷ Ostatně i v brněnských účtech se několikrát setkáváme s tím, že město platí markrabětem zakoupený hrad či statky. Pokud nesrovnáme pouze výši markraběti odváděných částek, ale také jejich poměr k částkám vybraným při městské sbírce, zjistíme, že Karlovi Brno odevzdávalo průměrně 71 % sbírky, zatímco Janu Jindřichovi 83 %. Rozdíl 12 % svědčí o tom, že příjmy města musely poklesnout. Velký podíl na poklesu městských příjmů měl každopádně mor z podzimu roku 1349, kterému padla za oběť přibližně 1/10, nejvíce pak 1/4 obyvatel města,⁸ svůj podíl mohl mít i požár roku 1356, kdy se dozvídáme, že obyvatelé čtvrti Brněnské a Veselé, jejichž dům shořel, jsou od sbírky osvobozeni. Čísla z doby vlády Joštovy jsou velmi podobná těm z období vlády Karla. Roční průměr finančních požadavků markraběte Karla činí 659 hř., markraběte Jošta 635 hř., poměr těchto částek k příjmům městské sbírky je pak 71 % a 69 %. Obdobný je také charakter vydání pro markraběte. Zatímco za Jana Jindřicha většina berně plyne opravdu do rukou markraběte, Jošt, podobně jako jeho strýc Karel, velkou část svých příjmů z Brna převádí na jiné osoby. Markrabě Karel kromě roku 1343 převedl každoročně poměrně vysokou částku platu v Brně na některého šlechtice, Jan Jindřich za 25 let své vlády převedl na některého ze šlechticů plat v Brně pouze pětkrát a jednalo se navíc o platy jednorázové. Markrabě Jošt opět přešel k praxi přenechávání většiny berně jiným osobám, a to většinou šlechtě. Z výdajů z městské sbírky pro markraběte v roce 1387 přišlo z 328 hř. přímo markraběti pouze 31 hř. daru o Vánocích, zatímco zbývajících 297 hř. představovaly platy jiným osobám, především šlechtě. Podobně roku 1389 bylo 205 hř. ze sbírky určeno pro šlechtice. A také z 15 listin vydaných v letech 1378 - 1403,⁹ ve kterých převádí markrabě Jošt plat z Brna na jiné osoby, je právě pro šlechtu vydáno 10. V. Štěpán ve svém článku o proskripčních záznamech z olomoucké městské knihy hovoří pro období

⁶ J. SPĚVÁČEK, *Karel IV. Život a dílo (1316 – 1378)*, Praha 1980, s. 197.

⁷ Jaroslav MEZNÍK, *Markraběcí majetek na Moravě za vlády Jana Jindřicha*. In: *Mediaevalia historica Bohemica* 5, 1998, s. 49-66.

⁸ J. MEZNÍK, *Mory v Brně ve 14. století*. In: *Mediaevalia historica Bohemica* 3, 1993, s. 225-237.

⁹ Seznam těchto listin uvádí B. BRETHOLZ, *Geschichte...*, s. 322.

vlády Jana Jindřicha o „*daňovém vysávání měst, církevních institucí a dalších poplatníků, v Brně měla tato jeho politika za následek krach městské správy v roce 1372*“.¹⁰ Je pravdou, jak vyplynulo z předchozích řádek, že pokud můžeme usuzovat z příkladu Brna, daňové zatížení měst bylo opravdu vysoké. Brno odevzdávalo markraběti v průměru více než 3/4 městské sbírky. Ovšem co se týče výše požadovaných částek, byly nároky Karlovy a Joštovy mnohem vyšší než Jana Jindřicha. Tak nejvyšší částka, odvedená markraběti či na jeho příkaz bylo 1623,5 hř. roku 1345 pro Karla (ze dvou sbírek), následuje 1204,5 hř. pro Jošta v roce 1389 (ze tří sbírek), zatímco nejvyšší částka, kterou Brno odvedlo Janu Jindřichovi bylo 787 hř. roku 1373 (ze dvou sbírek).

Při sledování finančních vztahů Brna s markrabětem nelze opomenout ani druhou městskou finanční instituci, komoru. Rukopis č. 15 obsahuje komorní účty za léta 1373 - 1377,¹¹ jedná se ovšem pouze o dvoje vyúčtování příjmů a výdajů, a to za období květen 1373 - květen 1375 a poté 1375 - 1377. Zatímco příjmy městské sbírky představovaly přímé daně placené obyvatelstvem, v případě komorních příjmů se jednalo o cla, důchody z radnice, pokuty aj.¹² Je třeba také poznamenat, že příjmy plynoucí z městské sbírky byly mnohem vyšší než příjmy komorní. Za první účetní období komory, tedy květen 1373 - květen 1375 byly příjmy obou částí komory 504 hř. 20,5 gr.¹³ Městská sbírka se v tomto období konala celkem třikrát a bylo při ní vybráno 1900 hř., tedy o téměř 1400 hř. více. Příjmy sbírky byly tedy 3,5 krát vyšší než komorní. Za druhé účetní období, tj. květen 1375 - květen 1377 se konala městská sbírka dvakrát, příjmy činily 1402 hř., přičemž příjmy komory za toto období dosáhly výše 434 hř., tedy asi 3 krát méně. Hlavní finanční požadavky markraběte byly hrazeny z městské sbírky, ovšem ani komora nezůstala plateb markraběti ušetřena. U prvního vyúčtování jde o 203 hř. 40 gr. spojených s markrabětem. Při celkových příjmech komory 504 hř. 20,5 gr. činí tato částka přibližně 40 %. U druhého vyúčtování za léta 1375 - 1377 se pak setkáváme pouze s jedním přímým výdajem pro markraběte. Jde o 40 hř. označených jako *honoraria* za dva roky. Ve výdajích z městské sbírky bývají takto nejčastěji označovány dary markraběti, ale může se jednat i o nějakou formu daně. Při příjmech 434 hř. 34 gr. je to tedy 9 %.

Částky několika set hřiven pro uspokojení markraběcích finančních požadavků nemělo město obvykle pohotově k dispozici, takže se muselo takřka trvale zadlužovat. Záznamy o těchto dlužích a jejich splácení byly často zapisovány do berních knih mezi *distributa*. Se splácením drobnějších půjček se setkáváme téměř každoročně,

¹⁰ Václav ŠTĚPÁN, *Proskripční záznamy v nejstarší městské knize olomoucké*. In: Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 1 (20), 1992, s. 43.

¹¹ ABM, fond A 1/3 Město Brno - Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 15, fol. 79-85.

¹² Ke komorním příjmům podrobně, fond Město Brno - Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv. č. 15; M. ŠVÁBENSKÝ, *K hospodářským dějinám Brna v období 1243 - 1411*. In: Brno v minulosti a dnes 12, 1994, s. 242-252.

¹³ Komorní počty jsou vedeny v groších či denárech, vyšší částky pak v kopách grošů, pro lepší srovnání je ovšem uvádím v přepočtu na hřivny, ve kterých se počítalo v městské sbírce.

často máme možnost vypočítat i úrokovou sazbu. U půjček židovských se jedná velmi často o 25 %, vyskytuje se i úrok kolem 30 %, či úroky nižší, u kterých se ovšem jedná spíše o úrok za dobu výpůjčky, nikoliv o úrok roční. Při půjčkách formou nákupu zboží od pražských či vídeňských měšťanů se ztráty pohybovaly kolem 25 %. Domácí měšťané půjčovali menší částky, opět formou koupě, nejčastěji vína, na úrok kolem 15 %. Výpůjčky u církevních institucí byly obvykle na 10 % úrok. Renty představovaly nejčastěji 17 % vypůjčené částky, jejich výkup tedy probíhal v relaci 1 : 6. Ve 40. letech si město opatřuje peníze, a to i značné částky, nejčastěji formou koupě zboží, od 50. let pak jednoznačně převažují renty. Po polovině 60. let si Brno vypůjčuje každoročně velmi vysoké částky, a to téměř výhradně u Židů. V letech 1372 a 1377 byl nucen zabývat se zadlužením města i sám markrabě. V obou případech byly sestaveny komise, které provedly revizi předložených vyúčtování. Na základě těchto revizí pak byla uskutečněna některá opatření, která měla městu pomoci. V roce 1372 Jan Jindřich odpustil Brnu dlužnou částku 300 hř. a za rok 1373 požadoval berni sniženou na 400 hř.¹⁴ Markrabě Jošt v roce 1377 pověřil Alberta z Kaufungen, aby sjednal s Židy snížení dluhů města na 1/3.¹⁵ Tyto zásahy neměly ovšem trvalejší efekt.

Markrabě, který byl jednoznačně rozhodujícím činitelem ve všech finančních operacích města, byl zároveň jedním z původců jeho zadlužení. Město mohlo sice do jisté míry vytvářet rozpočet s tím, že odevzdá berni v předpokládané výši, další markraběcí finanční požadavky byly značně nevypočitatelným elementem. Se snahou vytvářet rozpočet se ovšem stejně nesetkáváme. V seznamu daňových poplatníků se často objevují měšťané, kteří v jednom roce zaplatili vysokou částku a v letech následujících se v seznamu plátců nevyskytují vůbec. Není pravděpodobné, že by v roce následujícím již neměli žádný majetek podléhající zdanění. Mohli samozřejmě zemřít nebo se odstěhovat, ovšem po několika letech se v seznamu objevují opět. Zřejmě tedy vypomohli městu zaplacením mnohem vyšší částky, než jaká odpovídala jejich majetku, a posléze byli od daně na několik let osvobozeni, případně jim byly osvobozením od daní spláceny nějaké dluhy. Často se také setkáváme s konstatováním, že někdo zaplatil menší částku, než mu byla předepsána, s jednoduchou poznámkou *de gratia*. Složitý systém nejrůznějších výpůjček a jejich splácení, absence rozpočtu a zřejmě i neschopnost přimět opravdu všechny poplatníky k řádnému zaplacení daní pak byla vedle vysokých markraběcích požadavků další příčinou zadlužení.

¹⁴ Blíže k této události B. MENDL, *Knihy počtů města Brna*, s. 151-154.

¹⁵ Podrobně zpracoval B. BRETTHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn*, s. 316-320.

SEZNAM PŘÍLOH:

- Příloha č. 1: Tabulka I. Finanční vztahy města Brna s markrabětem Karlem.
- Příloha č. 2: Tabulka II. Finanční vztahy města Brna s markrabětem Janem Jindřichem.
- Příloha č. 3: Tabulka III. Finanční vztahy města Brna s markrabětem Joštem.
- Příloha č. 4: Graf I. Průměrné daňové zatížení města Brna za markraběte Karla.
- Příloha č. 5: Graf II. Průměrné daňové zatížení města Brna za markraběte Jana Jindřicha.
- Příloha č. 6: Graf III. Průměrné daňové zatížení města Brna za markraběte Jošta.
- Příloha č. 7: Graf IV. Požadavky markraběte v poměru k městské sbírce.
- Příloha č. 8: Graf V. Poměr příjmů města Brna a výdajů pro markraběte v letech 1343 - 1376.

Die Finanzbeziehungen von der Stadt Brünn mit den Markgrafen in dem 14. Jahrhundert

RESÜMEE

Die städtischen Finanzbücher Brünns aus den Jahren 1343-1377 sind eine wertvolle Quelle für die Erkundung der Beziehungen zwischen dem Markgrafen und seiner Stadt. Aus der Analyse der städtischen Ausgaben in dem genannten Zeitraum folgt, dass die Steuer und andere Finanzforderungen des Markgrafen, wie die Vergütung der Kosten von markgräflichen Gästen, Boten, Kriegszügen, Geschenken usw. für die Stadtkasse eindeutig die größte Belastung darstellten. Die Forderungen der einzelnen Markgrafen unterschieden sich sowohl in der Höhe als auch im Verwendungszweck der Geldbeträge. Markgraf Karl bekam im Durchschnitt 659 Pfund jährlich, was 71% der Stadtsteuer ausmachte, Johann Heinrich 567,5 Pfund, d.h. 83%, und Markgraf Jost 635 Pfund, also 69% der Stadtsteuer. Während der markgräflichen Herrschaft Karls wurde die Steuer größtenteils an andere Personen übertragen, üblicherweise an bedeutende Adelige aus dem In- und Ausland. Unter Johann Heinrich floss die Steuer dagegen in die markgräfliche Hand bzw. direkt als Zahlung für die vom Markgrafen gekauften Güter. Markgraf Jost kehrte dann zur Praxis der Übertragung der Steuer an den Adel zurück. Die Stadt führte also jährlich den Markgrafen im Durchschnitt drei Viertel ihrer Einkommen aus der Stadtsteuer ab. Der Beitrag der anderen städtischen Finanzbehörde, der Kammer, war aufgrund ihrer niedrigeren Einkommen wesentlich geringer als die von der Stadtsteuer.

Die Stadt musste sich häufig die Beträge für die Steuer von mehreren hundert Pfunden leihen. In den 40er Jahren des 14. Jh.s handelte es sich vor allem um Kredite in Form von Wareneinkauf, in den 50er Jahren überwog der Verkauf von Renten, nach der Mitte der 60er Jahre nahm Brünn die Darlehen fast ausschließlich von Juden auf. Verschiedene Kreditformen waren auch unterschiedlich günstig. Den kleinsten Zins – 10% – forderten Kircheninstitutionen. Die örtlichen Bürger borgten bei einem Zins um 15%, die Juden bei 25-30%. Der Abkauf von Renten lief im Verhältnis 1:6 ab, also etwa 17% des geliehenen Betrages. Mit der großen Zunahme der städtischen Schulden befasste sich in den Jahren 1372 und 1377 sogar der Markgraf selbst, die Schritte zur Reduzierung der Verschuldung hatten jedoch keinen längeren Effekt. Infolge der Unmöglichkeit, einen Haushaltsplan zu schaffen, und der kümmerlichen Zahlungsmoral der Steuerzahler waren die Schulden und ihre Tilgung eine anhaltende Erscheinung der städtischen Wirtschaft.

PŘÍLOHA

Tabulka I.

Finanční vztahy města Brna s markrabětem Karlem.

rok	berně	markraběti celkem	vybráno ve sbírce	poměr příjmů a výdajů markraběte
1343	260	315	1400	22%
1345 ¹	1410	1623,5	1737,5	93%
1346	537,5	667,5	733	91%
1347	537,5	690	861,5	80%
1348	— ³	663	837	79%

Tabulka III.

Finanční vztahy města Brna s markrabětem Joštem.

rok	berně	markraběti celkem ⁴	vybráno ve sbírce	poměr příjmů a výdajů pro markraběte
1376	600	340	710	48%
1377	600	667	— ³	— ³
1387	— ³	328	668	49%
1389 ²	— ³	1204,5	1327,5	90%

Poznámky k tabulkám I.-III.

¹ součet částek ze dvou sbírek

² součet částek ze tří sbírek

³ údaj nebylo možné zjistit.

⁴ součet všech částek, které město odvedlo markraběti či jiným osobám na jeho příkaz.

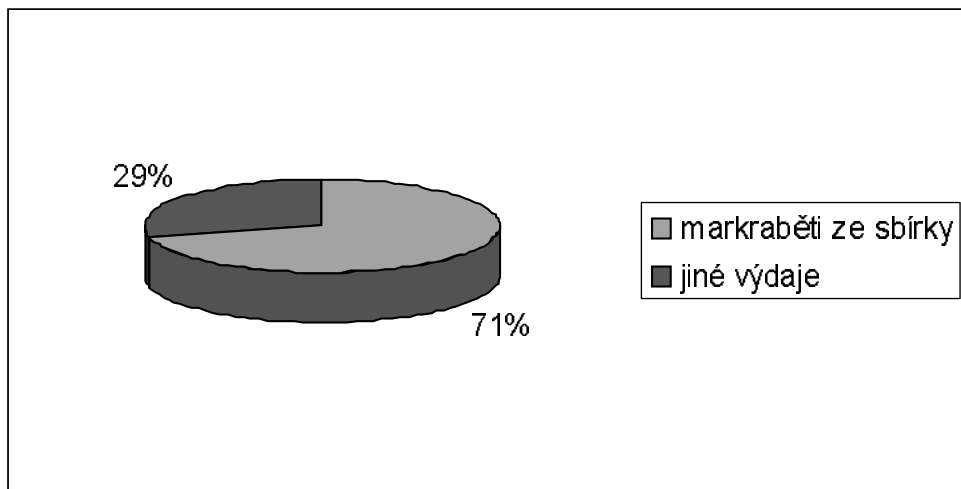
Tabulka II.

Finanční vztahy města Brna s markrabětem Janem Jindřichem.

rok	berně	markraběti celkem ⁴	vybráno ve sbírce	poměr příjmů a výdajů pro markraběte
1350	450	701	842,5	83%
1351	300	420	533	78%
1352	400	435	474	92%
1353	400	564,5	502	113%
1354 ¹	600	953	1195	80%
1355	300	454	526,5	86%
1356	600	716	826	87%
1357	540	684	783	87%
1358	600	666	693	96%
1359	— ³	312,5	748	41%
1360	— ³	370	805	43,5%
1361	600	600	784	76,5%
1362	488	568,5	758	75%
1363	600	651	732,5	89%
1364	400	571,5	630	91%
1365	450	480	613	78%
1366	500	450	597	75%
1367	500	572	683	84%
1368	500	470	565	83%
1369	600	594	605	98%
1370	600	576	598	91%
1371	600	626	607	103%
1372	300	300	496	60,5%
1373 ¹	600	787	1463	54%
1374	600	593	598	99%
1375	600	573	692	83%

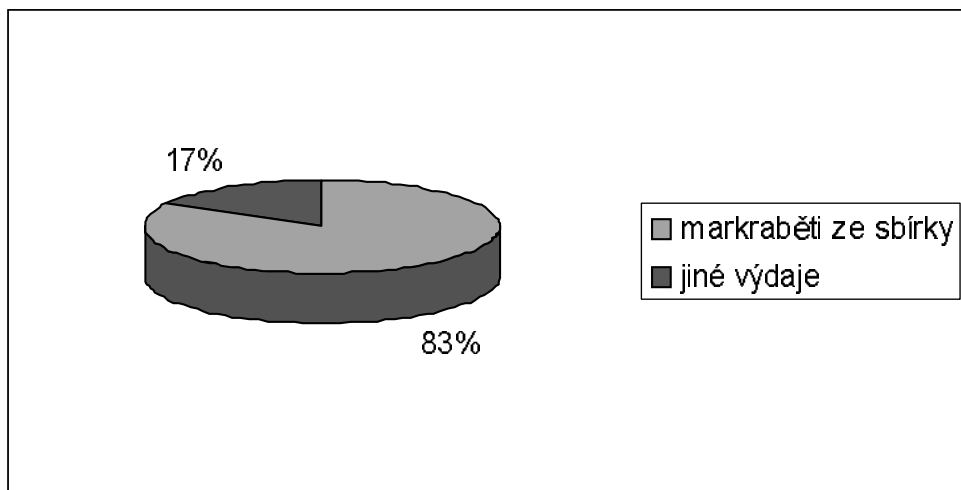
Graf I.

Průměrné daňové zatížení města Brna za markraběte Karla.

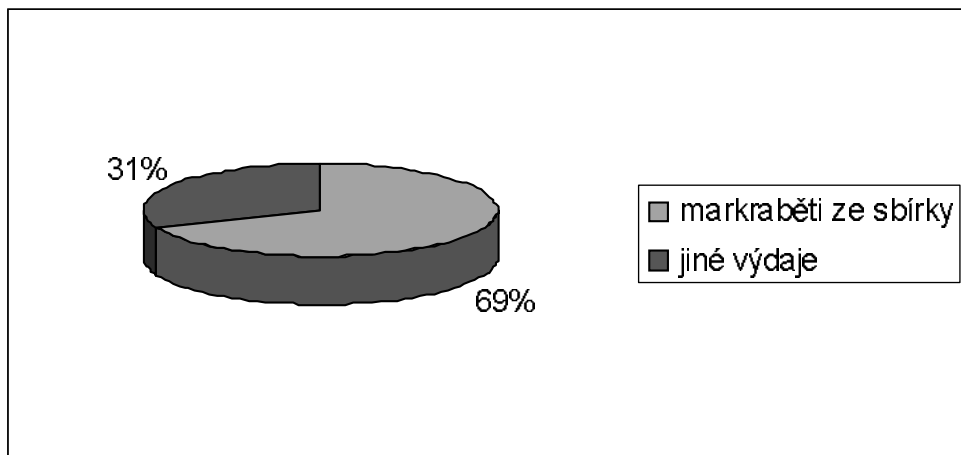
Graf II.

Průměrné daňové zatížení města Brna za markraběte Jana Jindřicha.

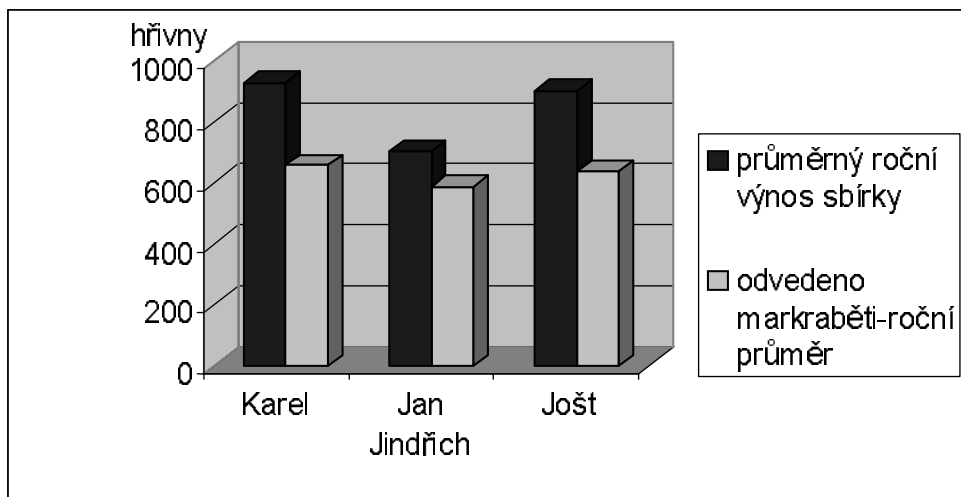
Graf III.

Průměrné daňové zatížení města Brna za markraběte Jošta.

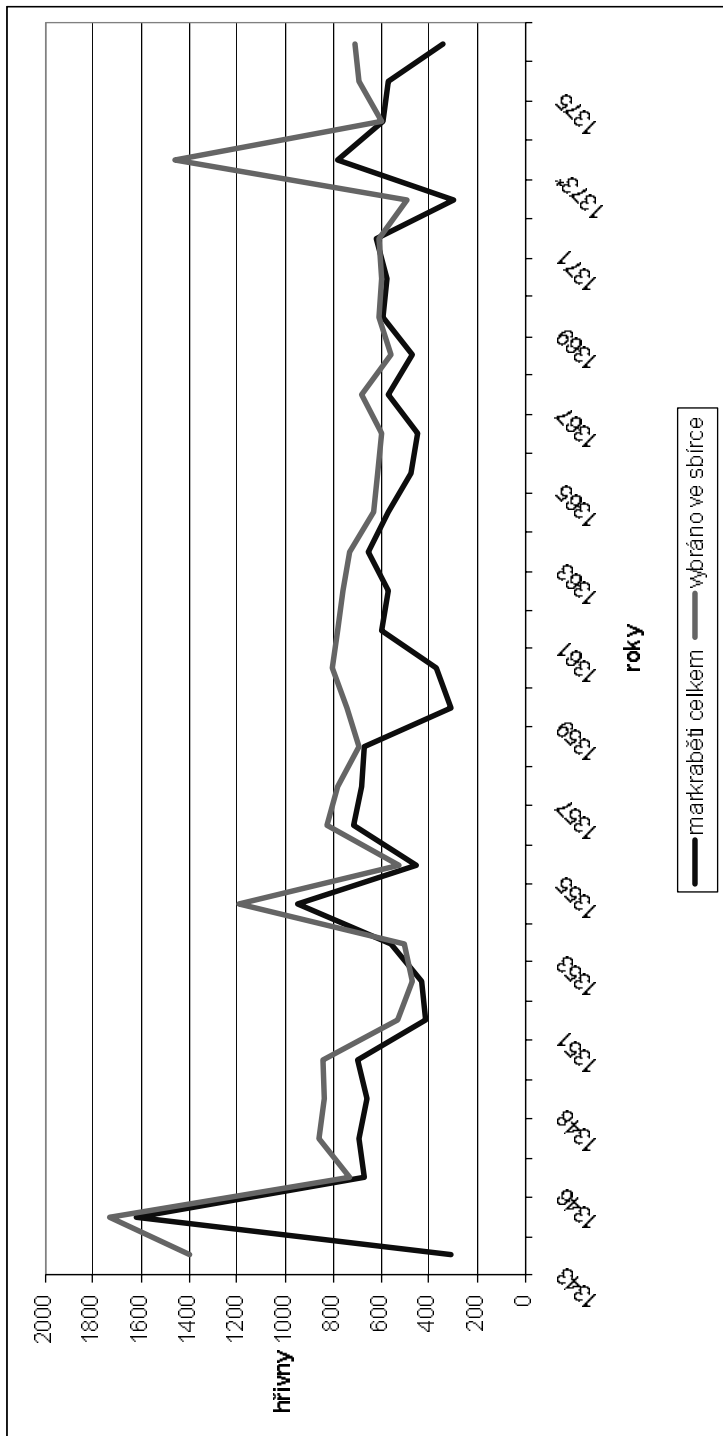

Graf IV.

Požadavky markraběte v poměru k městské sbírce.

Graf V.
 Poměr příjmů města Brna a výdajů pro markraběte v letech 1343-1376.

**TOTOŽNÉ V POHYBU. POJEM IDENTITY V PŘÍRODNÍ
FILOSOFII 15. STOLETÍ. VÝBĚR TEXTŮ VÍDEŇSKÉHO
UNIVERZITNÍHO KOMENTÁŘE K ARISTOTELOVĚ
„O VZNIKU A ZÁNÍKU“ Z RUKOPISNÉHO
SBORNÍKU 110/119 SVATOJAKUBSKÉ KNIHOVNY V BRNĚ.**

V tomto příspěvku se pokusím vybrat a ve velmi omezené míře komentovat text na foliích 21r – 53v uvedeného rukopisu, který je sice „přírodovědný“ (z hlediska středověké aristotelské filosofie), ale dotýká se také obecnějších filosofických otázek soudobé metafyziky, kterým se dnes říká otázky ontologické.

O typologii textu, určení jeho pisatele (mistra Jana, faráře v Dolních Věstonicích), lokalizaci jeho vzniku do prostředí vídeňské university 15. století, včetně kodikologického popisu celého sborníku jsem se pokusil ve Studii o rukopisech XXVIII.¹

Pro dějiny aristotelského nominalismu buridanovského směru (podle pařížského filosofa první pol. 14. stol. Jana Buridana), kam náš komentář patří, máme mnohem obsáhlejší a významnější prameny. Cenu tohoto textu spatřuji v jeho ojedinělosti v moravském prostředí 15. století, i v tom, že na rozdíl od mnoha ostatních není anonymní. Jeho historická zakotvenost, kodikologicky prokazatelná souvislost s dalšími přírodovědnými, lékařskými a alchymistickými texty téhož rukopisu nám totiž umožňuje širší kulturně historické studium než tradičně využívané historické prameny. Mým hlavním cílem je tedy ukázat na velkou historickou cenu našeho rukopisu.

Přes svou kusost odkrývá uvedený text velmi názorně řadu filosofických otázek, kterými se náš moravský vzdělanec, pisatel tohoto textu, během svého studia zabýval. Mezi nejvýznamnější patří: ontologický status pohybu; zda je možné připustit nedělitelné jednotky („puncta“ – „body“ nebo „instantia“ – „momenty“ času), nebo je považovat jen za potenciálně nevyomezené části kontinua; otázka setrvání forem čtyř základních elementů ve složitějších substancích atd.

V tomto výběru se zaměřím pouze na několik textů dotýkajících se problému **identity**. Nelze se přitom vyhnout i několika citacím z již vydaných, ale do češtiny zatím nepřekládaných děl filosofů uvedené školy.²

¹ Petr FIALA, *Der buridanische Kommentar zum Werk „De generatione et corruptione“ in der Handschrift 110/119 der St. Jakobskirche in Brno*. In: Studie o rukopisech 28, 1991, s. 13-56.

² Nicole ORESME, *Quaestiones super De generatione et corruptione*. Herausgegeben von Stefano CAROTI, München 1996 (kritická edice včetně rozsáhlého srovnávacího komentáře a obsáhlého soupisu pramenů a literatury k dalšímu studiu).

Aristotelova kniha „*De generatione et corruptione*“ se zabývá vznikem a zánikem bytostí („substancí“) ve hmotném světě. Z uvedeného hlediska (aristotelské fyziky) je i vznik a zánik přírodních těles vlastně pohybem. Ale pohybem čeho, když teprve pohybem vzniklá substance je ontologicky (= v obecné teorii všeho, co je) nositelem identity; tím, co se pohybuje?

Problém identity znepokojuje důsledného filosofa i při rozboru dalších pohybů, kterými už jednou vzniklá přírodní substance prochází, ať je to postupný růst (zvětšování) nebo podobně kontinuální změny kvalit. Výklad navíc ztěžuje ontologický předpoklad, že i kvality (tento určitý odstín růžové barvy, tato vůně) mají svou existenci a tedy i jistou identitu. Ztrácejí ji, když mění intenzitu nebo když přecházejí jedna do druhé?

Scholastikům pak nezbyvá než uchýlit se k rozlišení různých druhů pohybu a identity (tedy různých pojmů mnohoznačného výrazu „totéž“ nebo „pohyb“). **Opírajíce se o ontologickou dosažitelnost jazyka**, docházejí k „rozšířené“ identitě bytostí v pohybu. Základní fyzikální a ontologické pojmy (mezi které výrazy „jedno“ a „totéž“ ve středověké metafyzice patří) tak přestávají být jednoznačné (z přísně nominalistického hlediska přestávají být pojmy), do jisté míry přestávají plnit svou noetickou úlohu (noetickou = jako nástroje rozumového proniknutí skutečnosti). Terminologické tabulky hýřící distinkcemi (= rozlišeními) prozrazují na jedné straně rozpaky, na druhé snahu o pojmovou přesnost.

Při transkripci upravují středověký pravopis podle dnešního způsobu psaní latinských textů. Úprava má přispět k větší srozumitelnosti, navíc se takto lze vyhnout pochybnostem nad přepisem výrazů, vyskytujících se výhradně ve zkratkách. Způsob transkripce (nikoliv úplně a systematicky) naznačí následující příklady.

Dvojhlasý: „e“ přepisují jako (=) „ae“, „oe“: „questio“ přepisují jako „quaestio“; aque = aquae; eternus = aeternus; que = quae; hec = haec; celum = coelum.

Změny v kvalitě samohlásek: corpulentus = corpulentus; extrinsicus, intrinsicus = extrinsecus, intrinsecus.

Encia = entia (jsoucna); potencia = potentia; generacio = generatio; initium = initium; forcius = fortius; distincio = distinctio.

Kolísání v zápisu střídných souhlásek např.: set = sed, quittitas = quidditas.

Nerozlišené „u“ a „v“: absolui = absolvi.

Synkopické tvary: ptet = patet; azni = azini (asini); desint = desinit.

Odlíšnost v dělení slov: pro ut = prout; in mediate = immediate; in cepit = inceptit; forma met = formamet.

Nedodržují ani původní interpunkci, která místy zcela chybí. **U pojmových distinkcí dodržují tučně psané části**, jinak by byly texty nepřehledné.

Seznámení se zápisem zkratk lze provést jen srovnáním s textem nebo dobrou reprodukcí. Speciálním případem je písařská zkratka pro výraz „instans“ (okamžik) – vertikálně škrtnuté kolečko, v příznivých případech doplněné koncovkou jako inde-
xem vpravo nahoře.

Některé výrazy ponechávám v původní formě, s tradičním ohlášením (!), i v případech, kdy se nejedná o patrnou písařskou chybu (u technických termínů jako např. „substrative“).

I. Přírodní těleso v pohybu k formě jako předmět vědy „O vzniku a zániku“.

Fol. 21r:

Circa initium primi libri De generatione et corruptione quaeritur, **Utrum ens mobile ad formam sit subiectum libri „De generatione et corruptione“.**

Item „ens mobile ad formam“ significat substrative (!) materiam primam vel totum compositum, et connotat eius mutationem substantialem vel accidentalem, quae est naturae permanentis et quae est inter qualitates (myslí se tím: primas) aut immediate eas consequentes. Et sic non omne ens mobile ad formam est generabile, ut patet de materia prima.

Aliter sic: ens mobile ad formam simplicis naturae permanentis est subiectum, in quo nata est produci aliqua forma, vel est compositum substantiale, cuius forma nata est produci.

Vel aliter ut sic est ens, quod natum est esse subiectum formae substantialis vel accidentalis naturae permanentis, et hoc per qualitates primas vel medias, vel est forma-met producibilis, ut materia prima, totum compositum respectu alterationis.

Et sic patet, quod in isto libro tractatur de generatione substantiali et de corruptione et de alteratione, quae sit inter qualitates primas vel eas consequentes immediate.

Ad quaestionem respondetur primo, quod sicut ponitur in verbis quaestio est vera, ut patet per condiciones requisitas ad hoc, quod aliquid sit subiectum attributionis. Secundo dicendum, quod anima etiam est subiectum inhaesionis. Tertio dicendum secundum aliquos, quod „ens mobile ad formam permanentis naturae“ est subiectum huius scientiae, et sua propria passio est „mobile vel quiescibile formaliter“ (rasura: formales), capiendo „formaliter“ respectu formae subjicibilis, generabilis aut corruptibilis, vel respectu formae accidentalis, quae est qualitas naturae permanentis.

Item proprie loquendo solum materia prima movetur ad formam.

Item praesens scientia considerat sua considerabilia non absolute, sed in ordine ad motum, quia est pars philosophiae naturalis. Et hinc est, quod sua considerata habent ordinem ad motum, quia dicit Philosophus XI° Metaphysicae, capitulo tertio: „Naturali quidem enim non inquantum entia, magis autem inquantum motu parant theoriam ...“. Et subiungitur hoc idem in capitulo quarto: „Naturalis enim ... principia speculatur (psáno: speculator) inquantum mota et non inquantum entia. Et iterum: „Entia non mota amplius non sunt phisicae (!) considerationis“.

Item „ens mobile“, personaliter captum pro termino primae intentionis, est subiectum. Item propria passio est „ens mobile ad formam substantialem vel accidentalem“.

Item „ens mobile“ debet capi incomplexo. Et „mobile“ debet capi ampliatiue quoad connotatum et non quoad substratum.

Item „ens mobile“ significat substrative ens et connotat ... potentiam subiacendi respectu formae substantialis vel accidentalis.

Item scientia istius libri est scientia subalterna, quia subalternatur totae physicae.

Item aliqui dicunt, quod ly generatio sit propria passio et debet capi valde longe, prout se extendit ad alterationem, augmentationem etc.

První kvestie **Zda jsoucno v pohybu k formě je předmětem knihy** (vědy) **„O vzniku a zániku“** se tradičně vyjadřuje k formálnímu předmětu („subjektu“) této části přírodní vědy, kterým je pojem pohyblivé substance, a to nikoliv absolutně (v jakémkoliv pohybu - to je předmětem Fyziky), nýbrž konotativně, s ohledem k získání substanciální nebo akcidentální formy.

Ontologickým „subjektem“ v pravém slova smyslu je každá konkrétní věc v přírodě, podléhající celé škále pohybů.

K této konkrétní jednotlivině se primárně („v první intenci“) vztahuje jakýkoliv výraz, ať už má jako řečový nástroj vůbec upozornit na její existenci, nebo ji postihnout v různých kategoriálních odlišeních. K takové, i když velmi obecné, „první intenci“ patří i výraz „jsoucno v pohybu“ (přesněji schopné pohybu, pohyblivé jsoucno – **ens mobile**). Můžeme jím označit všechny přírodniny.

V řeči středověké sémantiky pak tento výraz stojí v personální suppozici, tj. lze ho pravdivě použít jako predikát pro alespoň jeden prvek aktuálního světa, označený nějakým deiktickým (indexikálním) výrazem v postavení subjektu („toto“, „tamto“). Pokud tedy existuje alespoň jedna bytost v přírodním pohybu a my na ni ukážeme, platí výrok „toto je pohyblivé jsoucno“. Nic jiného než tuto samozřejmost neměl na mysli autor textu, když psal, že primárním pojmem vědy o vzniku a zániku je právě pojem pohyblivé substance v personální suppozici.

Důraz na „personalitu“ sympaticky respektuje závislost vědy na zážitku aktuálního stavu světa.

Dodatek o pohybu našeho subjektu „k formě“ znamená významové rozšíření (konotaci – z lat. „spoluo značení“) primárního pojmu „ens mobile“ k pojmu **ens mobile ad formam**. V řeči aristotelských kategorií se k primárnímu pojmu má dodatek „k formě“ jako jeho nutně doprovodná vlastnost (proprium), která ho odlišuje od předmětu fyziky, vymezujíc vědě „o vzniku a zániku“ v rámci přírodních věd vlastní (pojmovou) oblast. Přírodní vědy se totiž v tomto systému neliší oblastmi světa, ale konotacemi pojmů, které si o světě vytvářejí (viz další pasáže).

Noetickým předmětem (předmětem myslí) u dané vědy však není přímo ontologický „substrát“ (výrazem „pohyblivé jsoucno“ označené věci), protože z řeckého hlediska, které středověk převzal, je pohyb podřadnější než klid, a věci jsou proto

poznatelné jen až se uklidní. **Noetickým předmětem** může být pouze jejich „**uklidnění**“ v pojmu, v pojmu pohyblivého jsoucná, obsahující odkaz („konotaci“) k jeho schopnosti nabýt nové formy prostřednictvím změny v kompozici primárních kvalit (teplo, chladno, vlhko, sucho), vyvolané aktivním zásahem zvenčí.

Stručná osnova k řešení kvěstie v našem rukopisu, která se v popisu aristotelské universitní literatury většinou označuje jako „punkta“, naznačuje různé odpovědi na otázku, čím se věda „O vzniku a zániku“ zabývá. Priorita však přísluší tzv. **kompozitu** – dynamickému spojení látky a formy, již zmíněnému ontologickému subjektu. Dovolím si zavést tento výraz (kompozitum) jako technický termín, jehož význam se pokusím v kontextu co nejvíce objasnit. Etymologicky se odvozuje z Aristotelova řeckého termínu pro celek substance - „synolon“. Ve volném překladu obsahuje text první kvěstie následující:

„Výraz „jsoucná v pohybu k formě“ označuje jako substrát prvotní látky nebo celé kompozitum, a spoluoznačuje jeho proměnu co do podstaty nebo vlastnosti, (proměnu) která je trvalé povahy, a která probíhá mezi primárními kvalitami nebo kvalitami tyto bezprostředně sledujícími. A tak ne každé jsoucná schopné přijmout formu je vznikající (přesněji: připouštějící vznik - generabile), jak je vidět na první látce.

Jinak se může (předmět vymezit) takto: jsoucná směřující k formě prosté a trvalé povahy je subjekt, ve kterém se může uplatnit (produci) nějaká forma, nebo je (to) spojení látky a formy mající vlastní podstatu (compositum substantiale), jehož forma se může realizovat (produci).

Nebo jinak takto: je to takové jsoucná, které je schopné být subjektem nějaké substantiální nebo akcidentální formy trvalé povahy, a to prostřednictvím prvotních nebo prostředních kvalit, nebo je to sama forma, již může nabýt (forma která může být získána – forma producibilis).“

Vidíme, že tento druh terminismu nerezignuje na skutečnost, která se za slovy skrývá, jak to někdy nominalistům vytýkali sami jejich současníci. Analýzou slov se naopak zbavuje jejich možného klamu ve filosofii. V záplavě různých definic se neztrácí základní zřetel, přestože je subjekt jednou nazván látkou, jindy substancí, nebo dokonce formou. Různé pojmy jako různá prizmata ukazují totéž.

„A tak je zjevné, že v této knize se pojednává o vzniku substance, a o zániku, a o proměně, která probíhá mezi prvními kvalitami nebo těmi, které je bezprostředně následují.

Na otázku odpovídáme ... za třetí je třeba říci podle některých, že „jsoucná pohybující se k formě trvalé povahy (schopné nabýt formy trvalé povahy)“ je předmětem (subjektem – základním pojmem) této vědy, a jeho nutná vlastnost (propria passio - vždy v tomto pojmu obsažená konotace) je (výraz) „vzhledem

k formě směřující nebo se jí vzdalující“, když výraz „vzhledem k formě“ (formaliter) chápeme jako „k formě, která může být subjektem přijata (subiicibilis), v něm se zrodit (generabilis) a zase od něj odstoupit a zaniknout (corruptibilis) ...“

Už na tomto místě je třeba upozornit na charakteristický rys filosofie vrcholného středověku oproti předchozím platonizujícím tendencím – i forma v každém přírodním procesu (se vznikem **kompozita**) teprve vzniká. Z toho vyplývá, že nemůže být společná více věcem zároveň, protože nemá od nich oddělenou existenci, jak tvrdili platonikové.

„Vlastně řečeno pouze prvotní látka je v pohybu k formě. Rovněž: Tato věda nenazírá předměty svého zájmu absolutně, nýbrž řadí své poznatky se zřetelem k pohybu, protože je částí filosofie přírodní. Odtud také její předměty mají vztah k pohybu, jak říká Filozof v jedenácté knize Metafyziky, v kapitole třetí ... A totéž připojuje v kapitole čtvrté: „Fyzik (naturalis philosophus - teoretik pohyblivé skutečnosti) formuluje svá teoretická východiska o věcech se zřetelem k jejich pohybu, nikoliv k jejich bytí“. A navíc: „bytosti nepodléhající pohybu nespadají do okruhu fyzikálních úvah“.

Rovněž: „pohyblivé jsoucno“, pojaté v personální suppozici jako termín první intence, je subjektem. A jeho určující vlastností je „(jsoucno pohyblivé) k formě substanciální nebo akcidentální“.

II. Následující kwestie „Zda něco může prostě vzniknout nebo zaniknout“ podává rozbor pojmu vzniku (generatio). Umožní nám upřesnění dosavadních ontologických přístupů.

Fol. 21v:

(Adnotatio in margine superiori manu scriptoris: „Item aliqui dixerunt unum principium rerum naturalium, et id esse substantiam, quia omne quod est est unum“.)

Utrum aliquid possit simpliciter generari aut corrumpi ?

Generare - large est rem producere de non esse ad esse, et sic etiam extendit se ad creari, et ita homo generatur. Item cum dicitur „homo generat hominem“, (et) solum intelligitur secundum partem corpulentam; - **stricte** est rem produci in subiecto ab aliquo agente, quod agens in sic agendo unitur tali subiecto, ut forma substantialis.

Agens dicitur uniri subiecto, quod non potest producere talem effectum nisi in subiectum (!) sustentans talem actionem. Item forma fit ex materia, inquantum „ex“ dicit circumstantiam causae materialis, quia forma producitur in materia tamquam in subiecto, quod sustentat actionem, et non prout dicit circumstantiam causae efficientis vel compositionis.

Generari – formaliter est in re forma, quae generatur, ut si forma azini generatur; - **subjective** est aliquid fieri subiectum respectu alicuius certae formae, cuius ante hoc non fuit subiectum, ut materia prima; - **totaliter** est rem sic generari, quod aliqua eius pars generatur formaliter et alia subjective, et cuius est esse, ut totum compositum.

Generari – per se est generari, et non ad generationem alterius. Et sic totum compositum generatur per se, quia dicit Philosophus septimo Metaphysicae: „Materia non fit, forma non fit sed totum compositum fit“; - **per accidens** est rem generari ad generationem alterius, ut forma.

Generatio – large est mutatio facta in subiecto, qua de potentia subiecti incipit esse novum ens; - **stricte** est mutatio facta in subiecto, qua de potentia subiecti incipit esse nova substantia.

Generatio realis – simpliciter est mutatio facta in subiecto, qua de potentia subiecti immediate incipit esse nova substantia. Et in re est forma substantialis, quae generatur. Et per ly „immediate“ excluditur alteratio. Et ly „qua“ est obliqui casus et ... a ly „mutatio ex effectus causae instrumentalis“ vel alii „incipit ex eadem vi“.

Generatio realis – secundum quid est mutatio facta in subiecto, qua de subiecto potentia aliquod eius habet se aliter quam immediate ante hoc se habuit, et sic accidentia coeli dicuntur generata, ut dealbatio.

Generatio loyialis – simpliciter est mutatio facta in subiecto, ratione cuius ille terminus „substantia“ verificatur de aliquo, de quo prius non verificabatur. (Sed large loco ly „substantia“ pone ly „ens“); - **secundum quid** est mutatio facta in subiecto, ratione cuius terminus ens verificatur cum addito de aliquo, de quo prius non verificabatur, ut hoc est eus album et prius non fuit ens album.

Generatio incipit – secundum Biridanum pro primo instanti sui esse; - **secundum Marsilium** pro ultimo instanti sui non esse.

Generatio desinit – secundum Biridanum (et) Marsilium pro primo instanti non esse .

Aliquid incipit esse generatio secundum Biridanum (et) secundum Marsilium pro ultimo instanti non esse generationis.

Fol. 22r:

Corruptio - simpliciter dicta realis est mutatio facta in subiecto, qua de potentia subiecti immediate desinit esse nova substantia. Sed large tunc ponitur solum loco ly „substantia“ terminus „ens“; - **secundum quid realis** est mutatio facta in subiecto, qua de potentia subiecti aliquod ens desinit esse tale aut tantum aut taliter se habens, quale vel quantum vel qualiter se habens prius non fuit vel habuit. Item ly „ens“ vel „substantia“ a numero debet absolvi.

Ad quaestionem respondetur quod quaestio est vera et necessaria sicut ponitur in verbis, et praesupponitur in philosophia tanquam unum principium. Et est vera in sensu diviso (divisivo? psáno: divisio!) et composito, ut patet de generatione mixto-

rum. Etiam patet per Philosophum, qui tenet illam viam. Unde licet haec (cf. quaestio) non possit demonstrari vel demonstratione concludi, tamen in perwasione naturali est standum, alias quis non esset dignus philosophus. Unde experientiae naturales fortius confingunt aliquid simpliciter generari quam oppositum, ut patet de straminibus; et per generationem omnes experientiae naturales salvantur.

Secundo. Loquendo universaliter quaestio est falsa, licet sicut ponitur sit necessaria ... Et non omnis propositio necessaria habet unam de omni veritatem, ut quaestio, quia deus est aliquid, et tamen non potest simpliciter generari. **Item** aliquid etiam potest simpliciter corrumpi, ut forma azini (vel) alterius brutti (!). **Item** quod nullo instanti aliquod corrumpitur, quia alias in instanti fieret motus, quod est falsum. **Item** azinus incipit corrumpi pro ultimo instanti non esse corruptionis azini, et est ultimum instans horae praecedentis, ut in puncto d – d a-b-c. **Item** forma substantialis azini incipit esse secundum Biridanum pro primo instanti sui esse, ut in puncto c, sed secundum Marsilium pro ultimo instanti non esse sui. **Correlarium** quaestio est vera.

„Zrodit („generare“ - nechat vzniknout) - v širším slova smyslu znamená přivést nějakou věc z nebytí do bytí, a tak se tento výraz vztahuje i na stvoření. Rovněž: když se řekne „člověk plodí člověka“, myslí se tím pouze na jeho tělesnou stránku („pars corporenta“).

Zrodit – striktně vzato znamená, že se v subjektu vytvoří věc působením nějakého činitele, kterýžto činitel se při dané činnosti s oním subjektem pojí v jedno (unitur), jako např. substanciální forma.“ [podtrhl P.F.]

Širší užití výrazu „generare“ ponechává prostor nejen pro stvořitelenskou aktivitu Boha, jak se na první pohled zdá, ale také pro jakýkoliv vznik, přirozený i nadpřirozený, vznik způsobený vědomě tvůrcem-člověkem, nebo jen mechanickou činností větru a vody.

Rozlišující (i když pouze pojmový) **zřetel mezi širší a striktní generací** je v tom, zda činitel daného pohybu (vzniku) zůstává bytostně mimo nové jsoucno, nebo zda slovo „činitel“ (agens) pojmenovává jen aktivní, určující moment generativního procesu, pro který sice naši filosofové užívali výrazu „forma“, ale s klasickými „platonskými“ formami má jen málo společného.

Pojmovost tohoto rozlišení zdůrazňuji proto, že z tohoto hlediska (distinkce **large – stricte**) se nerozlišují generativní akty na dvě množiny s odlišnými prvky. **Každý** vznik lze z hlediska jeho činitele pochopit **široce i striktně**. Člověk zplodí člověka „široce“, protože dále nemá účast na jeho bytí, neztotožňuje se s ním (unitur) jako se v případě striktního pojmového uchopení téhož aktu spojuje nová forma nového člověka s jeho ostatními ontologickými „částmi“ v jedné existenci (esse).

Striktní popis generace nám nechává nahlédnout do procesu vzniku **kompozita**. Pokud tento výraz navozuje dojem nějakého mechanického spojení, není volen šťastně. Právě jsem viděli, že forma není ničím jiným, než sám subjekt, protože ve vzniku

dochází pouze k vytvoření jednoho jsoucna. Představa nějaké reálné odlišnosti formální stránky substance už byla ve 14. stol. opuštěna, zůstala tak neuvěřitelná, jako tvrzení, že když řemeslník vybrousí kouli na kuželky, zůstává technologie její výroby, nástroje, zkušenost, dovednost, píle a všechny pohyby, které k získání kulatého tvaru vedly, existovat v kouli jako něco odlišného od její látky určitého tvaru.

„O činiteli říkáme, že se pojí se subjektem, protože nemůže dosáhnout svého účinku jinak, než projevit svou aktivitu v subjektu. Rovněž: forma vzniká z látky, pokud slůvko „z“ vyjadřuje spolupřítomnost příčiny materiální, (protože forma se projevuje v látce jako v subjektu, který podléhá působení), nikoliv pokud vyjadřuje přítomnost příčiny působící nebo kompozita.“

Po nominalistickém výkladu Aristotelova výroku, že vskutku (v pravém smyslu slova) nevzniká ani látka, ani forma, nýbrž jejich spojení (compositum), získává takto pochopená substance nejvyšší nárok na skutečnost. Pouze **kompozitum** vzniká „totaliter“ (celkově) a „per se“ (o sobě - samostatně). Z ontologického hlediska je důležitá poznámka, že oproti svým formálním nebo materiálním částem jen „jeho je bytí“ (res ... cuius est esse). Forma v přesném slova smyslu nevzniká (generatur), ale „přivzniká“ (adgeneratur).

„Vzniknout – formálně - je ve skutečnosti forma, která se rodí, jako se např. rodí forma osla; - subjektivně - znamená, že se něco stává subjektem vzhledem k nějaké určité formě, vzhledem ke které dříve subjektem nebylo ...; - celkově - znamená u věci vzniknout tak, že jedna její část vzniká formálně, druhá subjektivně, a jí patří existence, jako je např. celé kompozitum.

Vzniknout – o sobě - znamená vzniknout, a to nikoliv (v závislosti) na vzniku něčeho jiného, a tak „o sobě“ vzniká celé kompozitum, protože v deváté kapitole Metafyziky Filosof říká: „Látka nevzniká, forma nevzniká, ale vzniká celé kompozitum“; - mimochodem (akcidentálně) - je když něco vzniká jako následek vzniku jiného, jako forma.

Vznik – široce - je změna nastalá v subjektu, při které z možnosti, kterou subjekt je (dosl. z moci subjektu) začíná existovat (esse) nové jsoucno; - přesně - je změna na subjektu, kterou podle možnosti subjektu (dosl. z moci subjektu) začíná být (esse) nová substance.“

Po nominalistickém vysvětlení aristotelského dikta, že vskutku (v pravém slova smyslu) nevzniká ani forma, ani látka, nýbrž jejich spojení (synolon, kompozitum), se také mění pohled na existenci formy přírodních těles. „**Forma**“ nebo „**látka**“ této určité, v přírodním procesu vzniklé substance vlastně neexistují ani před, ale ani po jejím vzniku. Zůstávají **na úrovni explikativním pojmů**, tzn. **jsou to pracovní termíny vědy, vytvořené k odlišení různých aspektů přírodního procesu.**

Definice široce pojatého vzniku umožňuje uplatnit termíny vzniku a zániku i na pohyb v úrovni akcidentálních proměn substance (kámen nepřestává být kamenem, ale mění své vlastnosti). Distinkce mezi vznikem „široce“ a „přesně“ má snad zabránit nebezpečí, že by se pak pojem substance úplně vytratil.

Tato tendence vyplývá z předchozího modelu, podle kterého je kompozitum konkrétní dynamickou jednotkou, vždy znovu a znovu v sobě sjednocující potenciální a aktuální složku (látku a formu) přírodního pohybu. Při každé změně formálního určení (za shora uvedeného předpokladu, že forma je ontologicky závislá na této určité substancí (kompozitu); tj. na tomto určitém stavu subjektu, který ji přijme a s nímž se bytostně ztotožní) by pak při každém pohybu vznikala substance nová. Tak by se stalo celé tradiční odlišení substance - akcident zbytečným.

Jaký smysl pak má v našem textu obsažená distinkce mezi vznikem „široce“ (jakýmkoliv přechodem z možného do aktuálního přirozeného stavu) a „striktním zrozením“, tj. vznikem substance? Řešení možná nabízí odkaz k jazyku. Dokud ještě nazýváme věc stejně a o změnách mluvíme jen jako o změnách na totožném subjektu, jedná se o změnu akcidentální. S ukázkou takové „filosofické“ analýzy jazyka (nebo spíše „sémantické“ filosofie) se seznámíme i níže.

„Na otázku odpovídáme, že tak, jak byla slovo od slova položena, je pravdivá a nutně pravdivá, a ve vědě se považuje za jeden z axiomů. A pravdivá je ve smyslu odděleném i složeném, jak je vidět na vzniku složitých substancí.“

Rozdíl mezi „složeným“ a „rozloženým“ smyslem otázky, zda něco může vzniknout, je v tom, zda se pravdivost modálního výrazu („je možné“) potvrzuje s platností pro celou větu (v tomto případě pro celou větu „něco prostě vzniká“, pak mluví středověká logika o „smyslu složeném“ - sensus compositus), nebo se „ve smyslu odděleném“ ptáme pouze na možnost pravdivě vypovědět predikát o subjektu, který sám je mimo oblast této modalit (v tomto případě - zda je pro něco možné, aby to vzniklo). Rozdíl v logické skladbě má značný dopad: výrok „něco může vzniknout“ ve smyslu odděleném je pravdivý pouze tehdy, pokud je jeho subjekt již obsažen v plánu světa, v Boží mysli. Věta „něco může vzniknout“ ve smyslu složeném však na Bohu nezávisí. I kdyby Bůh nestvořil svět, je pravdivá, protože pouze tvrdí, že jeho stvoření není nemožné.

III. Pojem identity v kontextu otázek přírodní filosofie.

Následující kwestie **Zda tentýž následek může způsobit kterýkoliv z více činitelů** je první, která naráží na pojem identity. Nejdříve však autor universitních poznámek považuje za vhodné vysvětlit pojem činitele a upřesnit smysl otázky. Odpověď není složitá: je to možné jen nadpřirozeně, jen Bůh může způsobit, aby následek,

který způsobil Jan, byl zároveň způsoben i Petrem a Pavlem při stejném smyslu výrazu „činitel“. Kdyby to přirozeně možné bylo, přestal by v přírodě platit princip identity, v řeči středověkých komentářů vyjádřený pojmem identity numerické (idem numero).

Fol. 25v:

Utrum idem effectus posset a quolibet agentium plurium produci?

Item quaestio tantum quaerit, utrum effectus Johannis posset produci a Petro vel a Paulo.

Agens principale – simpliciter est agens, a quo omnia alia agentia dependant, sive hoc sit in esse, sive conservari (!), ut deus; - **secundum Mar**(silium) est agens, quod est essentialiter subordinatum alteri in agendo respectu alicuius effectus, ut caliditas respectu aquae calefactae, quia illa caliditas subordinatur huic effectui; - **secundum B**(iridanum) est agens, quod dirigit alterum in agendo et quod est inductivum passi, si esset lapsus de sua dispositione naturali, ut forma ignis et huiusmodi, principaliter est caliditas, quia forma substantialis ignis habet inductive caliditatem;

- **in respectu** est agens, quod producit aliquem effectum et quod in sic producendo dependet ab alio, ut sartor.

Agens instrumentale est quod dirigitur ab altero in agendo, et tale est duplex, scilicet simpliciter, et est agens, quod quantum est de se nunquam ageret nisi diligere-tur, ut maleus, sed in respectu est agens, quod in producendo suum effectum non semper dirigitur ab altero.

Fol. 26r:

Item dicitur esse essentialiter subordinatum, quod dependet in esse et in agere ab altero sic, quod alterum non potest esse nisi priori agente. Exemplum caliditas ignis. **Biridanus dicit**, quando plures agentes concurrunt ad producendum alicuius effectus, tunc illud agens dicitur principale, quod aliud agens secum dirigit et non dirigitur econverso ab eodem. Et sic forma substantialis ignis est principalius agens quam talis ignis, quia forma substantialis ignis dirigit et conservat caliditatem ignis et non econverso.

Agens per se (agens quod agit nullo alio dirigente) – **totale** est quod est causa sufficiens ad effectus productionem, ut coelum; - **partiale** ab nemine diffinitur, ut homo.

Agens per accidens (est quod non immediate et per se agit effectum) – **mere instrumentaliter** est quod solum dirigitur et nunquam (psáno: nunquam) dirigit; - **non mere instrumentaliter** ut homo.

Ad quaestionem respondetur quod loquendo de omni posse quaestio ut ponitur est vera, quia aliquis effectus productus idem in numero per divinam potentiam potest

produci a Petro, Paulo vel Joanne. **Sed loquendo** naturaliter, ut praesupponitur, quaestio est impossibilis, quia alias sequitur, quod idem produceretur a se ipso; et hoc provenit propter distributionem huius „a quolibet“. **Secundo** dicitur, quod loquendo de agente partiali quaestio est vera. Patet, quia interfectio bovis procedit a quinque ut a sex interficientibus, sive hoc faciunt consilio sive opere. **Tercio** questio etiam potest concedi de agente per accidens, ut ignis producitur a Paulo vel Joanne, quorum unus apportat ligna et alter apponat. Dicitur ad sensum Philosophi quod nunquam idem effectus in numero potest produci a pluribus agentibus totalibus et per se. [podtrhl P.F.]

Conclusio responsalis: impossibile est eundem effectum in numero a quolibet plurium agentium totalium de per se ad effectus productionem concurrentium naturaliter generari (vel) produci. Dicitur „totalium“ (v textu: totalibus), quia idem effectus de facto producitur a prima causa et etiam a secundaria, sed nulla illarum est causa totalis. Unde causa totalis vocatur causa producens effectum nullo alio agente concurrente. Et sic totum aggregatum ex deo et aliis causis concurrentibus dicitur causa totalis.

„Na otázku odpovídáme, že pokud je řeč o všem, co je možné, je otázka pravdivá, protože nějaký vyvolaný následek, numericky tentýž, může být z moci Boží způsoben Petrem, Pavlem či Janem. Ale když budeme mluvit o přirozeném běhu věci, jak se předpokládá, není možné, aby byla věta otázky pravdivá (dosl. je nemožná), protože jinak by z toho vyplývalo, že totéž by mohlo způsobit samo sebe. A to vychází z široké distribuce výrazu „kterýkoliv“. Za druhé říkáme, že pro činitele částečného je otázka pravdivá, protože zabití vola pochází stejně tak od pěti jako od šesti porážejících, ať už to činí radou nebo skutkem ...

Konečný závěr zní, že je nemožné, aby numericky tentýž následek byl přirozeně vyvolán nebo zrozen kterýmkoliv z více totálních činitelů, o sobě směřujících k vyvolání následku. „Totálních“ se říká proto, že tentýž následek je ve skutečnosti způsoben jak prvotní tak i druhotnou příčinou, ale žádná z nich není příčinou totální. Proto nazýváme „totální“ takovou příčinu, která působí následek bez přispění žádného dalšího činitele. A tak se totální příčinou nazývá seskupení Boha a jiných spolupůsobících příčin.“

Všimněme si snahy vyhnout se na jedné straně úplnému determinismu (už s ohledem na stále suverénní přítomnost Boha), na straně druhé nerezignovat na vědecké postižení kauzality přírodních procesů. Jedinečnost každého děje se v pojmu **totální příčiny** zachraňuje šířkou právě uvedené definice, která neponechává stranou žádnou, byť sebepodružnější spolupříčinu. Jedinečnost každé věci se tak zakládá na **jedinečnosti situace v procesu jejího vzniku.**

Když se nad postupy nominalistické přírodovědy podíváme z širšího historického hlediska, je nápadné, že právě při rozhodování o „přirozených“ nebo „nadpřiroze-

ných“ možnostech používá řady argumentů logické i theo-logické povahy, ale chybí zde pojem přírodního zákona. Jistě, setkáme se s odvoláním na běžný chod věcí (charakteristické je tvrzení, že i **nutnost se připisuje větám kvůli věcem** („necessarium“ attribuitur propositionibus pro rebus – Marsilius z Inghen), ale nikde není jistota, že se jednou v přírodě pozorované události budou také nadále opakovat. To má za následek i takové definice druhů modalit (možnosti, nutnosti), které pracují pouze s fakticitou. Pak je největší potíž s výkladem nutnosti, na kterou v tomto statistickém modelu člověk nedohlédne.

Možnost (v tomto případě možnost prostého vzniku v přírodě nebo možnost odlišných následků za identických příčin), na kterou se naše otázka ptá, pojímá „statisticky“ už Jan Buridan v obecné definici možnosti: „Říkám tedy, že možnost a nemožnost nebo nutnost lze brát dvojace, jednak že se indiferentně vztahují na jakýkoliv čas, přítomný, minulý a budoucí. A tímto způsobem se nutné nazývá to, co vždy je, bylo a bude, a nikdy nemohlo nebo nebude moci nebýt ...“ Okamžitou logickou námitku Buridan uklidňuje vysvětlením základního pojmu (= pojmu možnosti), který zakládá veškerou modalitu na fakticitě světa: „**Et illud dicitur possibile, quod aliquando est, fuit vel erit**“ (**Možné se říká tomu, co někdy je, bylo nebo bude**).

Naši otázky se však přímo dotýká další omezení pojmu možnosti – když se vztahuje jen na věci budoucí. Potom je nemožný i vznik toho, co je možné z prvně uvedeného širšího hlediska.

Základním tématem následující kvestie **Zda při růstu zůstává před i po něm totéž** je platnost pojmu identity pro přírodní substance podstupující významné změny v rozpětí času, aniž by tím (podle našeho hlediska) svou identitu ztrácely. To co se nezdá být problémem u člověka zachovávajícího si nesmrtnou duši s „tvrdou“ identitou, nebo pro vesmír jako pro svrchovanou totalitu všeho hmotného, vyžaduje od nominalistů terminologická odlišení u jiných bytostí (zvířat a rostlin s duší smrtelnou, „bytostí“ jako jsou řeka, vítr, pohyby a události).

Už otec pozdně nominalistické kontinentální školy Jan Buridan zkoumá vznik a zánik s pomocí sémantické analýzy; na základě širší noeticko-ontologické zásady, že vědecké problémy nelze řešit bez systematické reflexe samotného jazyka vědy, opírajícího se o jazyk přirozený. Dokonce se zdá, jakoby důvěřoval ontologické síle slova (virtus sermonis), nadindividuálního a věky vyzkoušeného prostředníka mezi omezeným Já a světem.

Vycházejí z roviny jazyka, připisuje Buridan svou pozici i Aristotelovi: „**A máte vědět, že touto cestou došel Aristoteles k poznání, že jsou jisté substanciální formy, a že se odlišují od akcidentů. Poznal také odlišnosti mezi podstatnou (substanciální) a případkovou (akcidentální) proměnou. Když se totiž mění odpověď na otázku „co (to) je“ (quid est?), jedná se o změnu substance Když však odpověď na „co to je?“ zůstává stejná a mění se odpověď na otázku, která**

se táže „jaké to je?“ nebo „jak velké to je?“ nebo „kde to je?“, tehdy je to změna v nepodstatném případě“.

Podobné, prý genuinně aristotelské odlišení mezi přímou otázkou a odpovědí typu „co“ (quid) a nepřímými výpověďmi „vzhledem k čemu“ (secundum quid), se pak uplatňuje i uvnitř jednotlivých kategorií a pojmů. Připravuje tím distinkce, s nimiž se setkáváme u jeho žáků (Marsilius z Ingenu, Mikuláš Oresme, Albert Saský), a konečně i v našem textu u pojmů „vznik“, „pohyb“, totéž“. Sám Buridan začíná sémantickou analýzu vzniku:

„Zaprvé je kvůli výkladu termínů třeba poznamenat, že vznik je proměna od nebytí k bytí. A bývá zvykem odlišovat dvojí vznik, totiž vznik v určitém ohledu (generatio secundum quid) a vznik prostě (generatio simpliciter). A říkáme, že vznik prostě je vznikem substance a vznik v určitém ohledu je vznikem akcidentu. A to netvrdíme pouze kvůli přednosti, kterou substance má, nýbrž spíše kvůli způsobu, jakým se o tom mluví (propter modum loquendi). Neboť v druhé knize Topik Aristoteles říká, že „prostě“ (simpliciter) se mluví o tom, o čem se mluví bez připojení přívlastku (sine addito), zatímco „v určitém ohledu“ (secundum quid) říkáme tomu, o čem mluvíme s přívlastkem (cum addito). Když vzniká substance, jako je vzduch, voda nebo kámen, říkáme prostě a bez přívlastku: „toto se stalo“, protože toto je a dříve to nebylo, zatímco když dochází ke vzniku akcidentu, jako když onen kámen zbělá nebo zteplá, neříkáme prostě „toto se stalo (toto vzniklo)“, ale řekneme s přívlastkem „toto se stalo bílým“ nebo „toto se stalo teplým“. A příčina je v tom, že prostě a absolutně řečeno ono zájmeno „toto“ ukazuje na substanci samostatně o sobě existující, a nikoliv na nějaký akcident, tudíž když se někdo táže prostě „co to je?“, odpovíš podstatným jménem, jako např. „to je kámen nebo dřevo“, neboť pokud se kámen stává bílým, není pravdivé proto říci prostě, že se stává kámen, ale říká se s připojením, že se něco stává bílým nebo teplým“.

Důslednost a rozvlácnost Buridanova výkladu nám sice případně bizarní, ale prokazuje opatrnost a péči, jakou věnovala jeho škola sémanticko-ontologickým předpokladům své přírodní filosofie, která byla ve své teoretické propracovanosti živé přírodě velmi vzdálená. Pokud se tam vyskytne nějaký kámen nebo dokonce žába, je to jen mnohokrát ohmataná kabinetní vycpanina. Jen příklady se slámou nám mohou navodit atmosféru pařížské university – tam prý studenti na slámě poslouchali přednášky.

Z dosavadního výkladu vyplývá terminologický a reálný rozdíl vyjádřený v pojmové distinkci „prostě – v určitém ohledu“ (simpliciter – secundum quid). Toto rozlišení se sice týká především rozdílu mezi substancí a akcidentem (mezi kamenem a jeho kvalitativním stavem), ale pro náš text má základní důležitost jeho aplikace na rozdíly v samotné kategorii substance, kterou nejvýrazněji provedl Mikuláš Oresme,

autor citovaný na mnoho místech i ve svatojakubském textu. Rozlišil totiž v přírodě „věci setrvalé“ (res permanentes) a „věci postupné“ (res successivae) (Je otázka, zda tím zároveň teorii substance neučinil zbytečnou.) Ohlas tohoto odlišení je v našem textu zřetelný, a to právě svým uplatněním v otázce identity („širší“ identita přírodních substancí a procesů), v pojednání vzniku (kontinuální vznik a zánik u přírodních pohybů) a pohybu.

Význam pojmu **sukcesivní věci** pochopíme už při zamyšlení nad vlastní identitou. Co (mimo nesmrtelnou duši, ve kterou věřil středověk) zaručuje naši identitu, když se od narození do smrti mění nejen naše tělo, ale i duševní stavy, předměty našich citů, vůle, myšlenek? Autoři buridanovské školy reflektovali i tuto otázku. Nepokouší se však lidský pocit identity dokazovat. Prohlašují tezi o zachování identity za axiom (principium) podobně každému zdravému rozumu přítomný jako to, že celek (totum integrale) nepřesahuje souhrn svých částí. Dalším „principem“ byl předpoklad, že forma přírodní substance nemůže existovat bez látky. Místo důkazu jim stačí poukaz na to, že je to evidentní, že si to myslí všichni, nebo že to nikdo nezpochybňuje. Bez důvěry v evidence by totiž ani žádná věda, žádné dokazování nebylo možné. Takto dělí evidenci Buridan, spolu s Marsiliem z Ingenu nejčastěji ve svatojakubském textu citovaný:

„Evidence je mnohá – jedna je božská, jiná andělská, jiná u člověka ... Ale i evidenci lidskou ještě můžeme rozlišit, protože některá je naprostá, dokonalá, platná pro celý lidský rod, a je to taková znalost, ve které se člověk nemůže zmýlit. Další je lidská evidence přirozená (evidentia humana naturalis), která nás také nemýlí, pokud do hry nevstoupí zázrak a příčina nadpřirozená.“

Zdá se, že právě to je případ evidence empirických faktů, evidence, která zakládá ontologickou dosažnost jazyka (např. obecnou platnost definic, predikace, vztahů mezi pojmy). Ani fakt, že v přírodě vůbec něco vzniká, není samozřejmý tím prvním, „silným“ druhem evidence (kterou nemůže porušit ani nadpřirozená moc Boží!): **A tak je pro nás evidentní, že toto je dřevo a tamto kámen, a proto také evidentně víme, že něco prostě vzniká. A tato evidence pro přírodní filosofii stačí.**

Rozlišení „res permanentes – res successivae“ nachází ohlas i v logické analýze výroků obsahujících výrazy „počíná“, „končí“ (incipit, desinit).

V následujícím textu si povšimněme ohlasu uvedených distinkcí v pojednání třetího modu identity: **„Totéž prvním způsobem** se ve své bytnosti nemění, nic nepřibírá ani nic neztrácí, jako bůh, anděl, světlo, slunce, rozumová duše. **Druhým způsobem** je totéž to, co ve svém celku nezůstává tímtež prvním způsobem identity, ale má formální část, která zůstává tatáž prvním druhem identity. **Třetím způsobem** je (identické) to, co zůstává totožným vzhledem k momentům „dříve“ a „později“ (secundum prius et posterius), a to tak, že vzniká posloupnost částí co do polohy nebo figury, a tak, že část tělesa na konci (pojednáváného pohybu „přibývání“ – augmentatio)

větší je ve stejném poměru k celku (**taliter quod fiat successio partium secundum situm et figuram, et taliter, quod in fine maior pars sit eiusdem rationis cum toto**) ...“

V odpovědi pak mezi podmínkami širší identity nacházíme i výraz „podobná situace (rozmístění) částí jedné věci“ (consimilis situacio partium unius rei).

Přesto, že v procesu růstu se „korpulentní“ část živé bytosti vyměnila a dokonce změnila svůj objem, její forma - vnitřní kod zajišťující a sjednocující mnohé přirozené pochody v organismu, zůstává stejný. To se nejlépe projevuje v totožnosti proporcí. I když co do velikosti není žádná část těla se stejnou částí před vzrůstem identická, poměr k jiným částem zůstává tentýž.

Na stejný pojem „rozšířené“ identity se odvolává i třetí diktum v řešení kvestie. Přírodní bytosti sice postrádají jakoukoliv část, která by ontologicky jejich předpokládanou identitu zakotvila, ale zachovávají si totožnost třetího modu, kterou by Buridan nazval „s přívlastkem“. K ní stačí jen to že „takové těleso“ (myslí se tím přírodní substance – kompozitum – včetně živých) zůstává přinejmenším v podobném plynutí (**eo quod tale corpus manet adminus in consimili fluxu ante et post augmentationem, et hoc sufficit**).

Fol. 30r:

Utrum in augmentatione maneat idem ante et post?

Item quaestio tantum quaerit, utrum compositum, quod augmentatur, maneat idem ante et post sub utroque termino transmutationis.

Idem – primo modo non mutatur secundum suam essentiam, ut sic nec acquisitive nec deperditive, ut deus, angelus, lux, sol, anima intellectiva; - **secundo modo** est id, quod secundum se totum non manet idem primo modo identitatis, sed habet partem formalem, quae manet idem primo modo identitatis; - **tertio modo** est id, quod manet idem secundum prius et posterius taliter, quod fiat successio partium secundum situm vel figuram, et taliter, quod in fine maior pars sit eiusdem rationis cum toto, et ita capiunt vulgares.

Eadem res specie specialissima – essentiali quae significantur (!) per eandem speciem specialissimam essentialem; - **accidentali** quae significantur per eandem speciem specialissimam accidentalem, sicut omnia alba.

Ad quaestionem respondetur quod ipsa sicut ponitur in verbis est falsa, eo quod tale corpus quod augmentatur non manet (v textu: modum) idem secundum primum modum identitatis quod regni - reretur. **Secundo** etiam quaestio est falsa de identitate secundo modo eo, quod talis corporis unaquaeque pars formalis non manet eadem. **Tertio dicitur** quod ipsa est vera secundum tertium modum identitatis eo, quod tale corpus manet adminus in consimili fluxu ante et post augmentationem, et hoc sufficit, igitur. **Item** hic non fit mentio de identitate generali vel specifica, sed materiali, quod

maneat eadem res in numero. Et quod sit idem genere specie numero, patet infra. **Item** elementum natura dispositum manet idem primo modo.

Eadem - genere dicuntur, quae comprehenduntur sub eodem genere loycaliter, vel quae participant eandem naturam vel quidditatem (psáno: quittitatem) generificam methaphysice.

Eadem – specie sunt, quorum substantia essentia eadem est.

Eadem – numero – loycaliter – nomine sunt quorum res est eadem, nomina vero diversa, ut „Marcus“ „Tulius“; -**difinitione** sunt quorum unum est difinitio alterius et econversum ut „homo“ et „animal rationale“; - **proprio** sunt quorum unum est proprium alterius et econversum; - **accidente** sunt quorum unum est accidens alterius ut „homo“ et „album“.

Eadem - numero – realiter – propriissime – et totaliter est id, quod in sua essentia in nullo mutatur nec acquisitive nec deperditive, ut deus; - **propriissime** dicuntur, que non manent eadem primo modo identitatis, sed habent partem formalem, quae manet eadem primo modo identitatis, ut homo; - **proprie vel partialiter**; - **large vel secundum successionem**.

Fol. 30v:

Correlarium: Omnis res indivisibilis manet eadem primo modo identitatis. **Item** si coelum non habet materiam, tunc est idem primo modo identitatis. Si autem habet materiam, tunc adhuc est idem eo, quod de sua materia nihil resolvitur, quia non potest applicari resolvens. **Item** datur partiale elementum ignis vel terrae, quod manet idem primo modo identitatis, ut terra circa centrum et ignis in sphaera sua. Sed an datur de aliis elementis, dubium est eo, quod non sciatur, an talia reperiantur natura disposita. **Item** nullum mixtum manet idem primo modo identitatis, sed aliquod mixtum est idem primo modo identitatis, inquantum ly „est“ dicit instans vel tempus breve. **Item** nullum vivium (!), quod est animal, est idem primo modo identitatis per aliquod tempus, quia omne tale adminus mutatur resolvitive in sua materia. **Item** ad hoc, quod aliquid sit idem secundo modo identitatis, requiritur primo, quod principalior eius pars formaliter maneat eadem primo modo identitatis, et sic excluduntur omnia bruta, secundo, quod aliquid de essentia eius acquiratur vel deperdatur, et sic excluditur primus modus identitatis. **Tertio** requiritur consimilis situatio partium unius rei ad aliam, cum qua debet esse eadem secundo modo, et sic manus non est eadem capiti secundo modo.

[vepsáno dodatečně]

Identitas – communissima analogica, quia omnia entia conveniunt in ente.

- generalis, quia species conveniunt in genere.
- specifica, quia individua conveniunt in specie.
- numeralis – essentialis tantum, qua ratio, memoria et voluntas sunt idem numero in essentia.

- omnimoda, quia res dicitur eadem omnimodo, id est tam in accidentibus quam in essentialibus. Et illa identitate impossibile est eundem Sortem esse hodie qui fuit heri.
- Suppositionalis tantum, quia anima Sortis et corpus sunt idem suppositionaliter. Et haec identitas maxime sumitur a forma substantiali, quae est altera pars compositi quam forma. Quamdiu manet in numero, tamdiu illud suppositum manet idem in numero. Variantur accidentia et partes materiales non constantes. Et dicitur materia constans, quae non potest defluere a remanente et quae est sufficiens pro sustentatione formae substantiali ad esse hoc suppositum.

IV. Rozbor identity v kwestii „Utrum augmentatum maneat idem ...“ Mikuláše z Oresme.

Na závěr kusého pojednání o pojmu identity na základě svatojakubského textu se pro srovnání seznámíme s řešením stejné otázky (identita v průběhu pohybu) z textu, který není tak stručný a umožňuje širší explikace. Je to kwestie z komentáře ke stejné knize od už zmíněného Mikuláše z Oresme. Nabízí různé cesty řešení.

První je zajímavá uplatněním teologického argumentu ve fyzikální argumentaci. Tak jako se u Boha předpokládá „smrštění“ časové a prostorové dimenze světa do jednoho bodu (reflektované především pojmem „pronoia – providentia“), bude snad možné analogicky vysvětlit identitu přírodních bytostí (přítomnou jednak v přirozené intuitivní evidenci – viz výše – jednak předpokládanou teoreticky na základě „sémantické“ ontologie v pojmu RES SUCCESSIVA) jako časoprostorové zobrazení totožnosti, která platí v supranaturálním světě (např. u andělů): totéž je sice různé z objektivního hlediska své existence v čase, ale také identické po vzoru „božských věcí“ (divinae):

„Jako je jedna věc zároveň různými věcmi ve stejném čase, tak je také jedna věc mnohými v časové následnosti. První tvrzení je sice možné pouze nadpřirozeně a u božských věcí, ale druhé je přirozeně pravdivé. A proto Sokrates, který je nyní jistými částmi, bude potom tentýž částmi jinými, které budou Sokratem, a před časem byl zase jinými částmi; jako někteří říkají, že člověk, nyní tělo a duše, bude po smrti jenom duší.“³

Tato odpověď sice řeší mnoho logických námitek vedoucích k odmítání identity v částech kontitua, ale její ošidnost je od počátku v tom, že směšuje sféru pomíjivých

³ Unus (sc. modus dicendi) est, quod sicut una res est plures res divisim simul tempore, sic etiam una res est plures successive. Primum tamen est possibile solum supernaturaliter et in divinis, sed secundum est verum naturaliter. Et ideo Sortes, qui modo est aliquae partes, postea erunt aliae partes ipse idem, et ipse ante fuit aliae, sicut aliqui dicunt quod homo, qui nunc est corpus et anima, post mortem erit sola anima.

a „božských“ věcí. Argument totiž nelze uplatnit obecně (generaliter), jinak by i každá řeka (Oresme jmenuje Seinu) a každý dům byly věčné.

Druhá cesta Mikuláše z Oresma připomíná druhý modus brněnského textu, až na možnost jejího vyústění do platonismu. Je pravděpodobné, že autor našich punkt byl s jeho dělením přímo seznámen.

„Jiná cesta je, že v kompozitu, totiž v kompozitu obdařeném duší, jsou některé části nutně a o sobě (necessario per se) potřebné k jeho existenci, a živočichové jsou vlastně totožní s těmito částmi, které neplynou a neodplouvají; ale jiné části nejsou o sobě (per se) k bytí nutné a říká se jim části případkové (accidentales) ...“

Aniž by se tímto dualistickým řešením příliš zabýval, směřuje Oresme ke svým vlastním konkluzím ve třetím řešení.

Jeho myšlenková blízkost modalitám totožnosti v našem textu i jeho kongenialita s tolikrát zdůrazňovaným aristotelsko - buridanovským sémantickým ontologismem je podle mého názoru zřejmá: Ontologické východisko spočívá ve významové distinkci. Ani metafyzik zkoumající hlubiny bytí tedy nesmí zapomenout na gramatiku.

„Toto ponecháváje stranou nabízím nyní jiný způsob. A prvním rozlišením (distinkcí) bude, že „jedno“ a „totéž“ a „jsoucí“ jsou jména jakoby víceznačná. Vzhledem k předložené otázce se jedním způsobem nazývá „jedno“ a „totéž“ ve vlastním slova smyslu to, co je trvající věcí o sobě a ve všem co k ní patří, jako např. vesmír je tímtež, jakým byl před tisíci lety.

Za druhé se říká „jedno“ a „totéž“ tomu, u čeho je něco naprosto sukcesivní, uplyvající tak, že nic z toho v jednom časovém úseku nebylo v čase předchozím, ale nazývá se to „jedním“ kvůli následnosti v pokračování, jako jsou pohyby nebes a věci podobné, pokud jsou.

Za třetí se říká „jedno“ a „totéž“ tomu, u čeho některé části setrvávají a jiné následují za sebou v procesu vzniku a zániku, jako je tomu s vodou.“

U „rozšířené identity“ pohybujících se těles se zdůrazňuje spíše identita v kontinuitě („následnost v pokračování“ – per successivam continuationem), než jednota konfigurace. Svatojakubský komentář zde pojem kontinua pro obhajobu identity nevyužívá, přestože i on se jím intensivně zabývá, především v otázce, jak stanovit počátek a konec pohybu. Jak jsme viděli v řešení kvestie, obhajuje rozšířenou identitu na principu izomorfie – přestože části přírodního těla se ve své látce i ve své absolutní velikosti mění, zůstává totožný jejich poměr a tedy i vnější vzhled tělesa (Řekové by to nazvali „eidós“.).

„Druhá distinkce (rozlišení) je, že ještě tento třetí způsob může být dvojitý: zaprvé, že ony následné (sukcesivní) části jsou stejné povahy s částmi setrvávajícími

a stejně tak prvořadé, jako na příkladu vody, nebo jiným způsobem, že nejsou stejně základní ani téže povahy.“

Není těžké odhadnout, k jakému závěru Mistr Mikuláš touto distinkcí směřuje: zatímco vody Seiny i jiných řek (u Buridana se objevuje i „Moldavia“) sice nemají nejslabší identitu naprostého kontinua (jako např. čas, pokud budeme ochotní považovat čas za jsoucnost), protože řeky v různých místech koryta proudí různou rychlostí a některé vody „setrvávají“, přesto je jejich identita „širší“ než u živých substancí se složitější morfologií.

Tyto účelové distinkce však nic nemění na určující „nominalistické“ tendenci zkoumat základní ontologické pojmy za pomoci jazyka.

K přesnějšímu typologickému určení svatojakubského textu lze upozornit, že poněkud jiným způsobem než Oresme (spíše v návaznosti na Marsilia z Inghen, jak lze doložit i jinak) rozvíjí možnosti odůvodnění rozšířené identity, které naznačil už Buridan. V Buridanově textu jsou možnosti obě – jak identita v následnosti (*in successive partium*), tak i odvolání na jednotu vztahu tělesných částí (*similitas figurae*), jež zřejmě nechápal jako odlišný argument. V brněnském textu se však už setrvalý vztah mezi částmi (*eadem ratio*) explicitně uvádí jako hlavní podmínka takové identity, základ toho, jak ji chápou obyčejní lidé (výraz *vulgares*, který najdeme i v našem rukopisu, neměl žádný hanlivý význam).

SEZNAM PŘÍLOH:

Všechny přílohy jsou z pojednávaného rukopisu.

- Příloha č. 1: Folio 21v. Druhá stránka rukopisu s kvestií *Utrum aliquid possit simpliciter generari aut corrumpi?*
- Příloha č. 2: Folio 22r. Závěr kvestie. Následuje kvestie *Verum generatio sic alteratio.*
- Příloha č. 3: Folio 25v. Počátek kvestie *Utrum idem effectus posset a qualibet agentium plurium produci?*
- Příloha č. 4: Folio 26r. Závěr kvestie. Počátek kvestie *Verum in qualibet plurium instantium idem generabile datum possit generari.*
- Příloha č. 5: Folio 30r. Počátek kvestie *Utrum in augmentatione maneat idem ante et post?*
- Příloha č. 6: Folio 30v. Závěr kvestie.
- Příloha č. 7: Folio 52v. Přehledná tabulka na závěr komentáře, objasňující postavení jednotlivých disciplin v aristotelském systému vymezení jejich „subjektů“.
- Příloha č. 8: Folio 53r. Pokračování tabulky.
- Příloha č. 9: Folio 53v. Závěr komentáře s přehledem různých způsobů chápání vzniku a zániku.

Dasselbe in der Änderung. Begriff der Identität in der Naturphilosophie des 14. - 15. Jahrhunderts

**Thematische Auswahl der Texte des in der Handschrift 110/119 der
Pfarrkirche des hl. Jakob in Brünn überlieferten Kommentars
„puncta Viennensia in II libros De generatione et corruptione
Aristotelis secundum Marsilium de Inghen“**

RESÜMEE

Die Handschrift gehört zu den in Mähren nur ausnahmsweise erhaltenen mittelalterlichen Kodexen, die aus der literarischen Tätigkeit an den Universitäten stammten. In „Ex libris“ beschreibt sich der Schreiber der „**puncta**“, Jan (Joannes), selbst als Magister und als Pfarrer in Dolní Věstonice.

Aufgrund der relevanten Texte ermittelt der Verfasser nachstehende vom Autor des Wiener Kommentars vertretene Thesen:

1. Der natürliche Körper, den die aristotelische Lehre „De generatione et corruptione“ zum Gegenstand (**subiectum**) hat, ist im Begriff des „Sich - zur - Form - bewegend - Seienden“ (**ens mobile ad formam**) erfasst, denn nur ein Begriff oder die im Satz erhaltenen Verhältnisse zwischen den Begriffen (**conceptus**) können (wissenschaftstheoretisch gesehen) Inhalt des menschlichen Wissens sein.
2. Erst durch die Bedeutung der in wissenschaftlichen Sätzen verbundenen Begriffe gelangt auch die Lehre „De gen. et cor.“ zur Wirklichkeit der Welt. **Ontologisch gesehen** findet sie ihren Gegenstand in der durch natürliche Bewegung entstandenen, konkreten Substanz (sog. **compositum**). Nur ein Kompositum „ist“ (existiert) im strengen Sinn, nur solche Substanz hat das Sein (**esse**) inne. Die „Form“ und die „Materie“ stellen nur theoretisch (begrifflich) verschiedene Aspekte derselben Bewegung und desselben Kompositums dar.
3. Aufgrund ihres Seins hat die so erfasste Substanz auch eine weitere ontologische „Eigenschaft“ - Identität - inne. Diese wird aber bei der Behandlung der sich kontinuierlich verändernden natürlichen Dinge in Frage gestellt.
4. Die ontologisch gestellte Frage wiederum bereitet auch in noetischer Hinsicht Schwierigkeiten. Durch die Gefährdung der Identität in natürlichen Prozessen gerät auch die Wahrheit der naturwissenschaftlichen Sätze in Gefahr, weil diese nach der Auffassung des 14. Jahrhunderts nur auf dem Vorhandensein identischer Denotate (**supposita**) beruht.

5. Nominalistische Philosophen der buridanschen Schule, deren Namen in unserem Kommentar als Autoritäten erwähnt werden, lösen das Problem durch eine semantische Analyse von Begriffen wie „dasselbe“ (**idem**), „Einheit“ (**unitas**) usw., dieses in der Überzeugung, dass nur eine sorgfältige Kritik der wissenschaftlichen Sprache die Wissenschaft selbst ermöglicht.

Dieser semantisch - ontologischen Methode folgt auch unser Kommentar. Er unterscheidet zwischen verschiedenen Modalitäten der Identität: Die „schwächste“ unter ihnen (**identitas cum addito, identitas successiva**) gründet nur auf der Einheit verschiedener, aber kontinuierlich einander nachfolgender Teile oder Momente „desselben“ (**successio partium secundum situm vel figuram**) oder wird durch Erhaltung der identischen Konfiguration (Isomorphie) im natürlichen Körper vor und nach der Bewegung erwiesen (**taliter, quod in fine maior pars sit eiusdem rationis cum toto**). Solche „erweiterte“ Identität gestattet nicht nur die gemeine Rede (**sicut capiunt vulgares**), sondern auch die feste Supposition der Termini - die theoretische Begründung der Wahrheit naturwissenschaftlicher Sätze.

hinc de offi... **Verum in qualibet plurium instantium idem generabile datum possit generari**
 dicitur quod plures... **Totale**...
passus...
Argens...
passus...
memorabile...
no memorabile...
Ad quibus...
In quibus plurimorum non quale dicitur
possit generari
Instans
Abstrahere
 26

Příloha č. 4: Folio 26r. Závěr kvestie. Počátek kvestie *Verum in qualibet plurium instantium idem generabile datum possit generari*.

In augmentacione maneat idem ante post

quod si in augmentacione maneat idem ante et post
utrum in augmentacione maneat idem ante et post

200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post

Essenciali q. scilicet q. cadit p. q. una cum q. sic oia alba
accidentaliter q. scilicet q. cadit p. q. una cum q. sic oia alba

Questione 2. q. si in augmentacione maneat idem ante et post
et augmentacione in modum idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post

Spec
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post

200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post

200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post
200 p. d. q. d. maneat idem ante et post

Příloha č. 5: Folio 30r. Počátek kvěstie Utrum in augmentacione maneat idem ante et post?

Fony of 200 .i. dimfit manet cad p'o ydeptat f'i Si celu no
he mag sue p' id p'io ydeptat Si aut h' mag sue ad huc p'
id co q' d' sua v'it u'd i' f' d' h' q' no p' applica i' f' d' h' c' b'
f' h' d' e' p'ale clemat' y' i' q' u' e' p' manet id p'o ydeptat
h' t' b' a' t' o' e' d' t' i' g' r' i' t' . p'ia sua q' au d' d' d' i' s' e' d' e'
u' e' d' d' u' b' i' n' . p' co q' u' o' f' r' a' t' e' a' u' d' i' a' d' p' e' a' u' t' u' d' a' p' o' n' t' a'
p' u' y' u' i' g' o' u' a' u' a' u' a' y' d' e' p' o' u' d' e' p' t' f' i' d' i' q' u' i' u' i' t' u' f' i' d'
p' o' y' d' e' p' t' . i' q' u' a' n' d' h' y' f' d' e' p' u' t' e' x' b' t' e' f' u' n' y' u' i' u' i' u' q' d'
p' a' t' . p' u' i' d' p' i' o' y' d' e' p' t' . p' a' q' u' e' p' o' c' e' e' t' e' a' d' u' m' q' u' i' t' u' d' i' s' t' i' b' u' t' i' o'
. i' f' u' a' u' a' t' a' f' h' y' a' d' f' o' r' s' i' t' i' d' . 200 . i' g' i' t' . p' o' q' u' i' d' e' i' g'
p' o' f' o' t' u' n' a' u' e' a' t' e' a' d' p' o' y' d' e' p' t' . t' e' q' u' e' d' u' d' u' t' i' a' u' a' b' i' t' i' o'
c' o' d' e' q' u' i' d' i' d' i' s' p' e' r' i' a' u' q' u' o' r' e' a' u' t' i' s' p' e' a' t' . t' e' q' u' e' d' u' d' u' t' i' o' p'
i' n' o' g' i' d' e' p' t' . t' a' c' o' i' g' i' t' . f' i' d' i' s' f' i' d' e' c' o' p' i' u' u' i' g' r' e' c' i' a' d'
a' l' i' u' q' u' i' d' i' s' p' e' c' t' a' t' . 200 . t' e' u' a' n' g' u' s' t' u' s' . i' d' e' m' . 200

ideptat

uua

mauque pua si unq motu
reglari

101
ut angustat i' m' t' r' u'

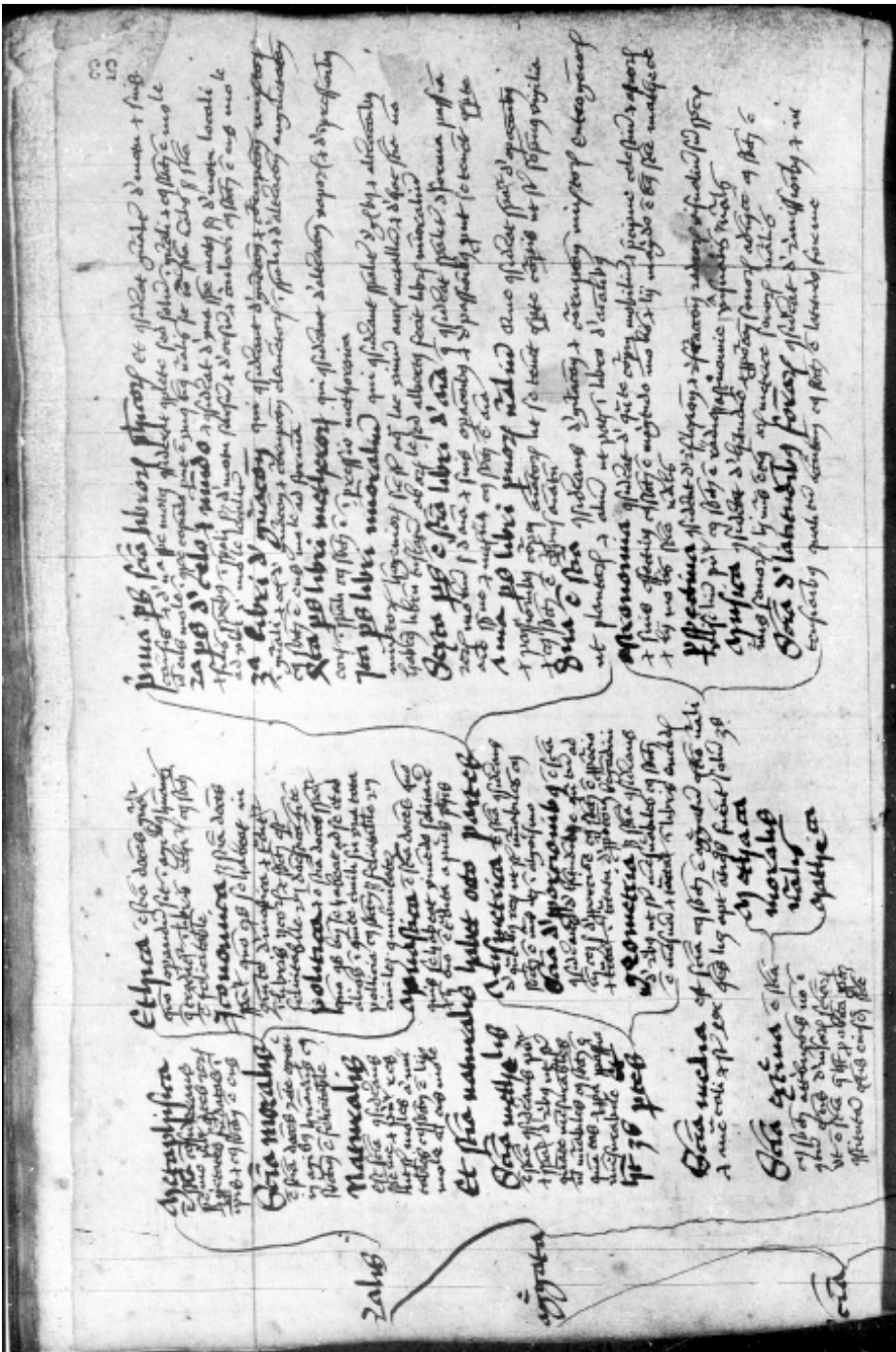
Nota
3 ad q' d' i' t' e'
i' n' f' e' r' i' a' z' t'
q' u' i' p' u' e' a'

200 . i' g' i' t' . p' o' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'

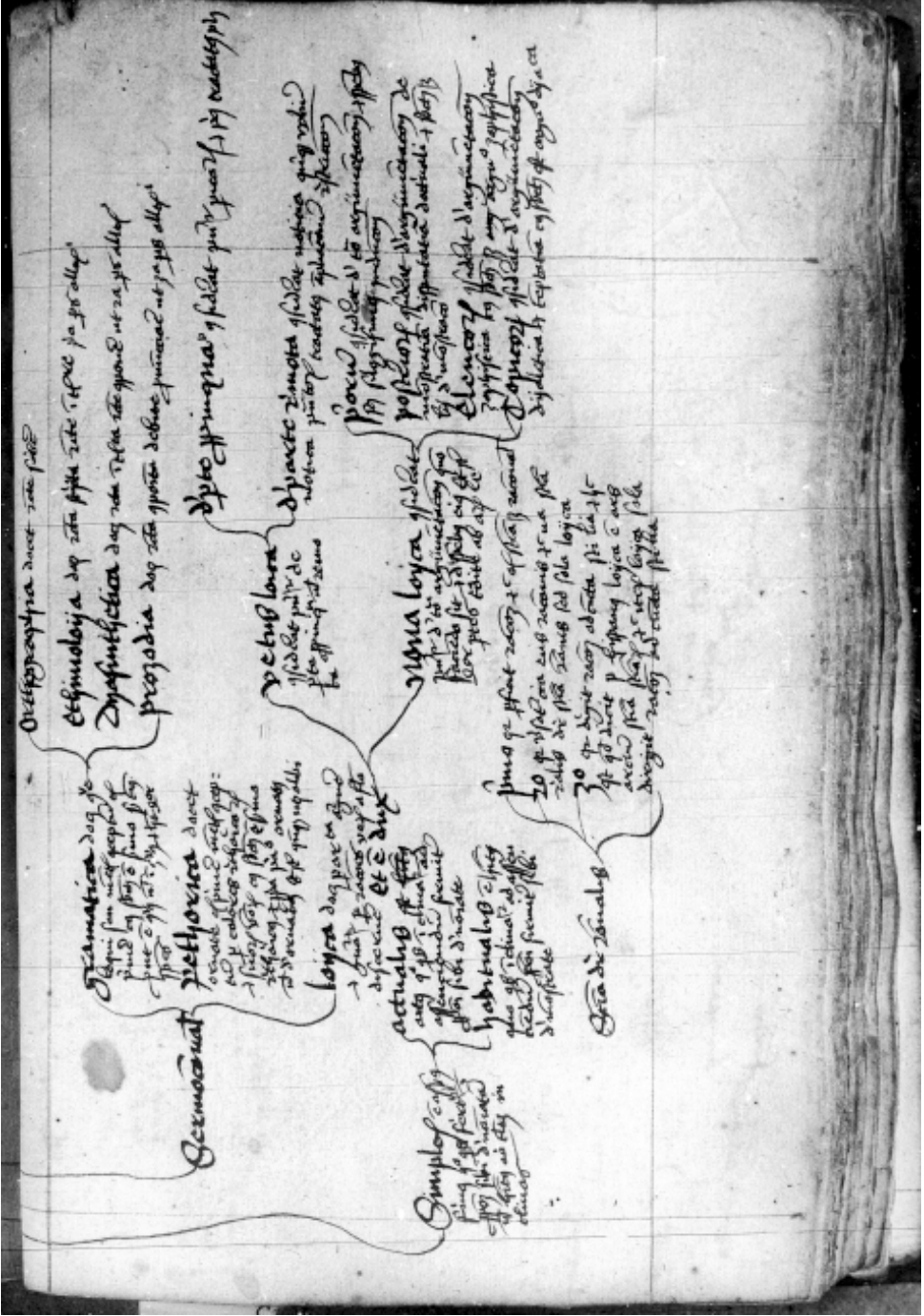
200 . i' g' i' t' . p' o' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'

102
200 . i' g' i' t' . p' o' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'
u' n' d' e' p' o' s' s' u' n' t' q' u' i' d' e' i' g'

Příloha č. 6: Folio 30v. Závěr kvestie.

Příloha č. 7: Folio 52v. Přehledná tabulka na závěr komentáře, objasňující postavení jednotlivých disciplin v aristotelském systému vymezení jejich „subjektů“.

Příloha č. 8: Folio 53r. Pokračování tabulky.

modo largi e aliq entit . potet 27 qd r potes

quaco largi quaco e largi e aliq entit . potet 27 qd r potes
pro ralis quaco ralis e unio fca i potet qd r potes
largi dnt largi r pte utpat ubi fca Et largi e dnt p q nra p
pro quca largi na quca e unio qd dnt qd r potes
pro quca no pnt rna p qd alia ut quaco dnt r potes
pro ralis e unio fca i potet qd r potes
pro ralis sine acub Et e dnt p acub r r fca fca
pro ralis ralis e unio fca i potet qd r potes

quaco quaco quaco quaco dnt p qd r potes
 i dnt p qd r potes
 alio dnt p qd r potes
 quaco quaco dnt p qd r potes
 i dnt p qd r potes
 quaco quaco dnt p qd r potes

Corrupto

*largi
ralis*

Corrupto qd fit largi pte vide i cor qd r potes
 ubi p ralis ralis pte corrupto alioq ubi qd r potes
 fit corrupto r ralis pte dnt qd r potes
 ralis ralis e unio qd r potes
 pte negati Et e dnt p ralis r ralis
 e unio fca i potet qd r potes
 ralis ralis e unio qd r potes
 habet Et e dnt p ralis r ralis
 pte ralis pte fca i potet qd r potes
 ralis ralis e unio fca i potet qd r potes
 just qd ralis ralis e unio fca i potet qd r potes
 ralis ralis e unio fca i potet qd r potes
 ralis ralis e unio fca i potet qd r potes

Příloha č. 9: Folio 53v. Závěr komentáře s přehledem různých způsobů chápání vzniku a zániku.

KOSTEL SV. MIKULÁŠE NA DOLNÍM TRHU V BRNĚ

Na počátku třináctého¹ století si, na podnět olomouckého biskupa Roberta, postavili románsky hovořící osadníci kapli zasvěcenou sv. Mikuláši. Zbudována byla v okrsku farního kostela sv. Jakuba a pravomocně mu též podléhala; kněz k mikulášské kapli směl být dosazován pouze farářem svatojakubským a jím také musel být schválen, kaple neměla ani farní práva, jak je výslovně uvedeno, její kněz nesměl křtít ani pohřbívat. Když byla kaple olomouckým biskupem vysvěcena, dosadil k ní také románsky hovořícího kněze, jenž kázal a poskytoval rozhřešení románským věřícím jejich vlastním jazykem, neboť ti nevládli jazykem německých, ani slovanských obyvatel rodícího se města. Živobytí kněze kaple sv. Mikuláše bylo závislé na darech a dobrovolných příspěvcích od románských věřících, kteří tehdy obývali převážně místa v blízkosti této svojí kaple.²

V roce 1295 udělil arcibiskup ze sv. Severina a jiní čtyřicet dní odpustků „*těm, kteří navštíví kapli Sv. Mikuláše a sv. Kateřiny o svátcích, učiní pokání, či přispějí na stavbu kaple, na vyhotovení okenních výzdob nebo na jiné potřeby, či na smrtelné posteli kapli něco odkáží*“.³ Tak kupříkladu jistý Mikuláš Stromair pořídil z almužen, které dlouhou dobu shromažďoval a od lidí dostával, kalich v ceně dvě a půl hřivny a jednoho lotu a daroval jej, aby tento navždy zůstal v kapli sv. Mikuláše.⁴ Roku 1351 zase jistý Bisent de Chunigsveld daroval kapli sv. Mikuláše jednu hřivnu platu z peněz, které utržil za prodej pole.⁵ Roku 1353 prodal Ješek neboli Jan, tehdy rektor kaple sv. Mikuláše, domek ke kapli náležející, neboť ten se mu zdál maličký a příliš skromný a jako kaplanka nevhodný. Koupil jej medicus Vavřinec za sedm hřiven. Za devět a půl hřivny získal Jan pro sebe a své nástupce od Jana, faráře z Altendorfu, jiný, prostorný dům s velkým dvorem na zadní Veselé ulici.⁶ Vše samozřejmě se souhla-

¹ V roce 1231 kaple již nějakou dobu stála.

² CDB III/1, s. 12-13, č. 14, olomoucký biskup Robert 1231 a CDB VI/I, s. 412-413, č. 376 papež Alexandr IV, Řím 1261.

³ CDM V, s. 26-27, č. 26; toto datum zřejmě souvisí s výstavbou nové kaple sv. Mikuláše na konci 13. stol., jejíž základy byly odkryty na tehdejším Dolním rynku, kde stála až do konce 19. století. Ostatně kaple je v pramenech umístována na Dolní trh až v zápisech nejstarší brněnské městské knihy: Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/3 Město Brno – Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 39, Pamětní kniha, které vesměs pocházejí z poloviny 14. stol., například f. 44r z 14.3.1351 nebo f. 309r z 2.1.1355. Bertold Bretholz mylně umístil kapli sv. Mikuláše na Panenskou ulici, o tom Oldřich VIČAR, *Mistopis Brna v polovici 14. století. (Prostor uvnitř městských hradeb)*. In: Brno v minulosti a dnes 7, Brno 1965, str. 262, pozn. 67.

⁴ Pamětní kniha fol. 281r 27.9.1345.

⁵ Pamětní kniha fol. 44r 14.3.1351.

⁶ Bertold BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn*, Brünn 1911, str. 17. TÝŽ, *Die Pfarrkirche st. Jacob in Brünn*, Brünn 1901 str. 193.

sem Beneše, bratra Janova, patrona kaple sv. Mikuláše a plebána od sv. Jakuba, i Konráda, tehdy též rektora od Mikuláše.⁷ Avšak již roku 1358, kdy byl rektorem svatomikulášské kaple Petr Wolkenstein, (kromě toho byl i kanovníkem u sv. Petra), byl jím ještě i v roce 1361,⁸ je okolnostmi tento Petr donucen dům prodat, učinil tak za stejnou cenu devíti a půl hřivny. V okolí jeho domu totiž sídlí šlechtici i bohatí měšťané, kvůli jejichž výstřednímu chování a výtržnostem není toto místo, jak usoudil, dostatečně klidné, důstojné ani vhodné pro jeho postavení. Za utržený peníz si pro sebe i svoji sestru pořídil jiný ve čtvrti mezi krámy.⁹ V roce 1364 se pekařští mistři zavázali odvádět Petrovi z Wolkenstein jakožto rektorovi kaple sv. Mikuláše a jeho nástupcům každoročně v den sv. Jakuba, prostřednictvím cechmistra, 6 grošů, které měli na chlebných lavicích náležejících cechu.¹⁰ Roku 1369 zase odkázal Pavel Smelczlinův Petrovi, kazateli od sv. Jakuba, tři masné krámy, sám Petr dva odkázal kapli sv. Mikuláše a ten z nich nejlepší kapli Těla Kristova stojící na svatojakubském hřbitově.¹¹

Dalším knězem svatomikulášským, jedním z mála jmenovitě známých, byl, dle náhrobního nápisu z roku 1399, Albert de Crossna.¹² Se sv. Mikulášem je spojeno i jméno významného brněnského Husova žáka, Mikuláše Poláka, který se též velmi intenzivně angažoval na straně oslavanských cisterciáček ve sporu tohoto kláštera s kapitulou sv. Petra o patronátní právo nad sv. Jakubem na počátku 15. století. V této souvislosti byl stižen spolu s jinými exkomunikací a interdiktem od roku 1401 až do roku 1404. Když spor skončil vítězstvím pro oslavanský klášter, byl za odměnu jmenován farářem u sv. Jakuba. Vedle tohoto hlavního sporu vedl Mikuláš Polák jako rektor sv. Mikuláše i další při s kostelem sv. Petra o patronátní právo nad touto kaplí.¹³ Jako šířitel Husova učení v Brně byl spolu s jinými roku 1413 vypuzen z jakubské fary i z Brna.¹⁴

Někdy před rokem 1424 se rozhodl dobrovolně rezignovat na svoji funkci rektora kaple sv. Mikuláše jistý Tomáš a novým se měl stát, na doporučení papeže, Václav ze Šlapanic, tehdy stálý vikář v kostele sv. Petra v Brně. Václavovu způsobilost k této funkci rektora měl prověřit Václav z Kunína, tehdy scholasticus pražského kostela. V této době nepřevyšoval roční důchod náležející k Mikuláši dvě hřivny stříbra, které

⁷ Podle *O. Vičara* je to městiště č. 104 na Dolním rynku viz O. VIČAR, *Místopis*, str. 281. O tomto Pamětní kniha, f. 47v 18.2.1353 a 108v 27.5.1353 „*domuncullam artam et satis exilem...vendidit*“.

⁸ Pamětní kniha 331v 1361 26.7. 125r 1359.

⁹ Pamětní kniha f. 113r-v, 15.1.1358, zápis pokračuje v tom smyslu, že nekoupí-li za svého života pro kapli jiný dům (domus totalis), tehdy jeho nástupce si z dotčených 9 a půl hř. z domu ke kapli náležejícího opatří, a zbydou-li nějaké peníze z koupí, náležejí po právu Petrově sestře a příbuzným. Dům svrchu zmíněný (mezi krámy) se má těšit právu volného přístupu přes dům kdysi Romerův nyní Perchtoldův bez překážek, a to vždy při čištění stoky-kanálu.

¹⁰ Pamětní kniha f. 333r 18.7.1364.

¹¹ Pamětní kniha 336r 21.5.1369.

¹² B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche*, str. 381.

¹³ B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche*, str. 176-177; Jaroslav DRÍMAL – Václav PEŠA (red.) a kol., *Dějiny Brna I.*, Brno 1970, str. 92-94.

¹⁴ Tamtéž.

si přidal Václav ze Šlapanic ke svým pěti hřivnám důchodu, které měl při svém vikářství u sv. Petra.¹⁵ Roku 1425 potvrdil olomoucký biskup Jan, na základě jemu předložených původních privilegií, začlenění a připojení kaple sv. Mikuláše, stojící na Dolním trhu, ku kostelu sv. Jakuba a právo dosazování kněze ke kapli rektorem tohoto farního kostela. Avšak prohlašuje kapli na Dolním trhu za beneficium manuale a nikoliv stálé, neboť služebníka či kněze ke kapli má ustanovovat, odvolávat a vůbec řídit rektor od sv. Jakuba a kaple má být kaplanem spojena s kostelem svatojakubským, proto také biskup ruší veškeré přípisy svých předchůdců o kapli jakožto beneficium stálém.¹⁶

Roku 1446 povolaly cisterciáčky z Oslavan Filipa z Olomouce, německého kazatele farního kostela sv. Jakuba, aby, po odstoupení posledního viceplebána, vikáře a rektora od sv. Jakuba, Jiřího z Litovle, stal se on vikářem a rektorem sv. Jakuba a s tím i kaple sv. Mikuláše.¹⁷ Ze samého konce 15. století pochází darování ročního úroku k hlavnímu oltáři v kostele sv. Mikuláše ve výši 22 zlatých uherských grošů. Tento úrok odkázal sv. Mikuláš Stanislav Haberseczer a vdova Barbora, coby vykonavatelka této jeho závěti, za podmínek, podle nichž musí kaplan zmíněného oltáře u něj sloužit každý týden čtyři mše, patronátní právo nad tímto oltářem závisí až do smrti na vůli svrchudotčené Barbory a po její smrti připadne purkmistrovi a radě brněnské, kteří při uprázdňení tohoto místa smějí dosadit pouze kněze. Sama Barbora dosadila k tomuto oltáři sv. Mikuláše Wolfganga Pleyara, kněze olomoucké diecéze.¹⁸

V letech 1645 až 1648 sloužil kostel jako hospic kapucínům, neboť jejich klášter na předměstí byl při švédském obléhání Brna zničen. Po skončení třicetileté války byl kostel znovu obnoven.¹⁹

Tak jako i mnohé jiné kostely, také tento byl za císaře Josefa odsvěcen a uzavřen. Roku 1787 prodala c. k. správa nemovitostí z věže hodiny a zvony, kostel se stal vojenským skladištěm. Podle nejvyššího rozhodnutí z 23.6.1865 byl kostel s platností od 25.8.1869 předán městské správě s podmínkou, že tento bude za účelem zkrášlení Velkého náměstí zbourán i s okolostojícími krámkou a bývalou městskou váhou, což se také v době od 1.1.1869 do konce dubna 1870 stalo.²⁰

¹⁵ AMB, fond A 1/1 Město Brno – Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 270 bula papeže Martina V. (Řím, 1424, prosinec, 16.) inv.č. 271 potvrzení o přijetí od Václava z Kuřima č. kat. 271 (Brno, 1425, březen 19.).

¹⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 272, (Brno, 1425, červenec, 21.) „... jak je zmíněno v bulách papežů Alexandra, Bonifáce a nynějšího Martina“.

¹⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 361 (Brno, 1446, únor, 12.).

¹⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 921 (Brno, 1499, prosinec, 24.).

¹⁹ Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách a na Moravě a ve Slezsku I. díl A - G*, Praha 1996, str. 260.

²⁰ Krámků kolem kostela stálo podle plánu z r. 1839 čtrnáct. 3. ledna 1732 mezi sedmou a osmou hodinou večerní

Architektonický popis kostela sv. Mikuláše na základě historických vyobrazení a fotografií

Kostel sv. Mikuláše byl situován prakticky v centru náměstí Svobody, orientován presbytářem k východu. Na severu přiléhala ke stavbě budova městské váhy, spojená s kostelem zdmi, na jihu v izolované poloze strážnice. Na základě archivní plánové dokumentace lze kostel hodnotit jako objekt se čtvercovou lodí, vybavenou opěrnými pilíři na nárožích a dvojicí pilířů při jejím jižním průčelí. Na východě umístěný presbytář, ukončený pěti stranami osmiúhelníka a na nárožích rovněž vyztužený mírně odstupněnými opěráky, armovanými opracovanými kvádry, krytými pultovou stříškou a v místech uskočení lemovanými průběžnou římsou. Západní průčelí zpevňovala do barokizace stavby v polovině 18. století nižší mělká předsíň, zastřešená pultovou stříškou.²¹ Je s podivem, že historická plánová dokumentace nezachycuje opěrné pilíře při severním průčelí. Bohužel právě tato část nebyla zachycena archeologickým výzkumem, nebylo tedy možno jejich absenci potvrdit.

Prostor presbytáře osvětlovala šestice vysokých gotických oken s lomeným záklenkem, vyplněnými dvojicí jeptišek s bohatší kružbou. Trojici obdobných oken obsahovalo také jižní průčelí lodi, zachovaných ve své původní podobě až do zrušení kostela v době josefských reforem, později snížených a zakončených segmentovým záklenkem. Vysokou střechu kostelní lodi ukončoval na východě vyšší trojúhelný štít s malým stojatě obdélným okénkem, nacházejícím se těsně nad hřebenem nižší střechy presbytáře.

Vzhled západního průčelí byl roku 1760 značně pozměněn v rámci pozdně barokních úprav.²² Na starších konstrukcích předsíň byla vystavěna třípatrová věž se zvonicí,²³ k níž byl na severu přistavěn nižší útvar schodiště a na jihu čtvercová prostora blíže neznámého účelu, přístupná od jihu. Tříosé průčelí členil plochý jednoosý rizalit s obdélným vstupem v přízemí, doplněným světlíkem v nadpraží a bohatě modelovanou supraportou. Věžní prostor v úrovni patra osvětlovalo vysoké obdélné okno s plochým segmentovým záklenkem. Obě sousední prostory v přízemí se k západu otvíraly v podobě téměř čtvercových okének s jednoduchými šambránami. Nad nimi zdobily průčelí vysoké niky se sochami svatých, završené profilovanými frontony. Nad nimi situovaná eliptická okénka s výraznými klenáky osvětlovala prostory v úrovni

vznikl v sakristii oheň, neboť kostelní pomocník i přes nařízení neodnesl popel ze svíček, viz Alois GÖDEL, *Brněnská topografie*, rukopisná práce, uložena v Archivu města Brna.

²¹ F. VAN ALLEN, Brno, okolo 1690, velikost obrazu 390 x 196, uloženo ve sbírkách Muzea města Brna (dále jen MuMB), inv.č. 2281.

²² K. KUČA, *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*, Praha – Brno 2000, str. 289.

²³ Výstavbu věže nelze tedy datovat do roku 1595, jak bylo dosud uváděno (viz K. KUČA, *Města*, str. 260), ale až do pozdně barokní stavební fáze, neboť ještě v polovině 17. století její místo zaujímal nízká předsíňka, krytá pultovou stříškou. Kostel bez věže v průčelí je patrný na obraze F. L. KOROMPAYE, Slavnost Božího těla na Petrově 13. června 1748, konaná za účasti císaře. Františka I. a císařovny Marie Terezie, 1750, velikost obrazu 388 x 192 cm, uloženo ve sbírkách MuMB.

patra přístavků. Celek ukončovala v úrovni korunní římsy bočních průčelí profilovaná římsa, nesoucí pultovou stříšku, rizalit završil nízký trojúhelný štít s oválným okénkem. Výzdobu průčelí doplňovaly jednoduché lizénové rámce. Vyšší podlaží věže, osvětlené malým ležatým okénkem a výše umístěným půlkruhově ukončeným vysokým obdélným oknem. Všechna průčelí v tomto podlaží vymezovala po stranách dvojice pilastrů s jónskými hlavicemi, nesoucích profilovanou římsu, uprostřed projmutou a nesoucí ciferník hodin. Nad nimi umístěná římsa nesla před zbořením provizorní nízkou stanovou střechu, již předcházela barokní střecha s cibulovou bání.

Díky dochování jediné fotografie a jednoduché plánové dokumentace²⁴ není podoba interiéru příliš známa. Prostor lodi byl zaklenut silně stlačenou valenou klenbou s vysoko nasazenými výběhy, nesenými profilovanou římsou. Stejná římsa nesla rovněž půlkruhovou archivoltu vítězného oblouku. Žebrová klenba presbytáře, rozdělená do dvou polí, je v přední části řešena jako křížová, v závěru jako hvězdicová, s kruhovým svorníkem ve vrcholu. Žebra byla v koutech presbytáře nesena nízko nasazenými příporami na zdobených konzolách. Dvojice oken v severozápadní části presbytáře měla snížený, nápadně šikmý bankál, ostatní okna měla bankál plochý.

Ve stejném duchu, jako západní průčelí kostela, byla po polovině 18. století upravena také budova městské váhy, situovaná severně. Stavba, zachycená vedutou Brna z roku 1690 ještě v renesanční podobě s výraznou atikovou římsou,²⁵ byla barokizací pozměněna pouze nepatrně. Mladší barokní zásah se omezil pouze na úpravu fasád budovy. Došlo ke zvýšení okenních otvorů patra a jejich proložení plochými pilastry s jónskými hlavicemi. Výškově byla budova doplněna nízkým polopatrem, osvětleným malými, téměř čtvercovými okénky, rozvrženými ve stejném rytmu jako okna v nižších podlažích. Pohledově se nejvýrazněji uplatňovalo průčelí severní o pětiosém rozvrhu, opět s meziokenními pilastry. Střední osa, v přízemí tvořená vjezdem, lemovaným širokým portálem s půlkruhovou archivoltou, po stranách vymezeným válcovými sloupky, nesoucími profilované kladí s roztrženým frontonem, svírajícím erbovní znamení, obsahovala v úrovni pater sdružená okna stejného charakteru jako okna západního průčelí. Na frontony portálu nasedají subtilnější sloupky, vynášející segmentový fronton, který překlenuje bohatou štukovou výzdobu průčelí. Průčelí východní bylo prakticky shodného charakteru jako průčelí západní. Charakter portálu, stejně jako sdružené okno patra, ukazuje na dobu vzniku stavby, kterou je rok 1655,²⁶ čemuž nasvědčuje rovněž atiková římsa, zrušená barokní úpravou.

Pouze značně okrajově lze hodnotit budovu strážnice, nacházející se jižně od kostela sv. Mikuláše. Pohled na Brno z roku 1690 ji zachycuje jako obdélnou stavbu se sedlovou střechou.²⁷ Tato podoba podlehlá barokní přestavbě. Takto ji názorně zobra-

²⁴ Fotografie reprodukována např. v publikaci J. DŘÍMAL – V. PEŠA (red.) a kol, *Dějiny*, obr. 35.

²⁵ Viz pozn. 21.

²⁶ Viz pozn. 21.

²⁷ Tamtéž.

zuje F. Richter roku 1820 jako obdélnou budovu s nižší střechou, obestavěnou přízemními subtilními přístavky krámků.²⁸ Polopatro je symetricky prolomeno oválnými okénky, na užších průčelích dvěma, na delších čtyřmi, doplněnými lizénami. Přízemní přístavek na jihu souvisel s vlastní strážnicí, trojici vstupů doplňovalo pět jednoduchých oken.

Architektonický rozbor, provedený na podkladě dochované fotografické dokumentace,²⁹ kreseb a množství vedut od poloviny 17. století do 2. poloviny století 19., umožňuje zachytit několik stavebních etap vývoje zkoumaného bloku.³⁰ Raně gotická stavba vlastního kostela sv. Mikuláše, doplněná v 16. století o sanktusník, v hřebenu střechy lodi blízko vítězného oblouku, završený renesanční cibulovou bání s lucernou, byla po polovině 17. století rozhojněna o budovy městské váhy a strážnice, založené v raně barokním duchu s ještě přežívajícími renesančními prvky. Tyto přílehlé stavby prošly vrcholně barokní přestavbou zřejmě roku 1726 v souvislosti s obnovou kostela brněnskými obchodníky³¹. Stavební zásah F. A. Grimma roku 1760 se tak omezil pouze na západní průčelí kostela, jehož výsledný vzhled před zbořením nápadně kontrastuje zejména s podobou přílehlého průčelí městské váhy. Ještě krátce před likvidací kostela, po roce 1863, došlo k odstranění barokní bání věže a jejímu nahrazení nízkou stanovou střechou. Aktivita z roku 1870, znamenající v dějinném vývoji bloku největší stavební zásah, definitivně odstranila bez podrobnější dokumentace trojici staveb z povrchu zemského, ve své podstatě předurčila následnou likvidaci větší části historické městské zástavby.

²⁸ Litografie dle kresby F. RICHTRA, Nám. Svobody v r. 1820, uloženo v AMB, fond U 25 Sběrka grafik, kreseb a reprotitisků, a v Moravské galerii v Brně (dále jen MG), inv.č. SDR 3158.

²⁹ V současnosti je k dispozici již pouze několik původních fotografií kostela: Pruská stráž u sv. Mikuláše (pohled od jihu na strážnici s kostelem), anonymní fotografie z roku 1866, uloženo v AMB, fond U5 Sběrka fotografií, inv.č. III b 58. Náměstí Svobody, pohled z jakubské věže, anonymní fotografie z roku 1867, Státní vědecká knihovna Brno, inv.č. I – 19 416, kart. I – 148. WIRWAS, Kostel sv. Mikuláše, pohled od západu na průčelí kostela se stavbou městské váhy, 1868, AMB. Quido TRAPP, Mikulášský kostel na náměstí Svobody, 1869, AMB, fond U5 Sběrka fotografií, inv.č. I d 4. Kostel sv. Mikuláše, pohled od jihovýchodu na presbytář a loď, 1870, MuMB, inv.č. C46/496.

³⁰ Výčet některých dalších vyobrazení: H. J. BEYER – H. J. ZEISER, Brno od jihovýchodu z ptačí perspektivy za švédského obležení od 30. května do 20. srpna 1645, 1650, velikost obrazu 245 x 158 cm, sbírky MuMB, inv.č. 2285. H. J. BEYER – H. J. ZEISER, Obležení Brna Švédy 1645, 1650, velikost obrazu 398 x 155 cm, sbírky MuMB, inv.č. 2284. G. HOUFNAGEL, *Brunn, Vulgo Brin Marchionatus Ciuitas insignis*, 1617. J. WILLENBERG, In: Bartoloměj PAPROCKI, *Zrcadlo Slavného Margkrabství Moravského*, reprodukce ze strany 386, 1593, uloženo ve Státní vědecké knihovně v Brně pod číslem ST3 – 6862, knihopis číslo 6862. J. K. SPIESS, BRUNA olim ARS UNA Urbs Moravorum Praecipua Fidelis Victoriosa ab Armio Primo Marcomannorum, sub Imperio Augusti condita Antiqua Regum et Marchionum sedes, nunc Regii Regiminis Domicilium Pastorum Provinciae Custos, Theatrum Nobilitium, et Mater Religiosorum, okolo 1675, velikost obrazu 157 x 99 cm, ve sbírkách MuMB, inv.č. 2282. J. MAS-SERLE, Dva pohledy na Dolní trh, 1768, velikost originálů 63,5 x 40 a 64 x 39,5 cm, ve sbírkách MuMB, inv.č. E 16360, E 16363. R. ALT, Velké náměstí roku 1854, akvarel 26,5 x 35,5 cm MG Brno, Gomperzova sbírka č. 338. J. POPPEL, Náměstí Svobody, kolorovaný oceloryt (asi pol. 19. stol.). Nám. Svobody v r. 1820, litografie dle kresby F. RICHTRA, AMB, fond U5 Sběrka fotografií, inv.č. III b 56 a MG, inv.č. SDR 3158. Řada zmíněných vyobrazení a vedut je reprodukována v publikaci František KALIVODA, *Brno, vůně jednoho města*, Brno 1959.

³¹ K. KUČA, *Brno*, s. 289.

Archeologický výzkum v prostoru kostela a jeho bezprostředním okolí³²

Geomorfologicky se náměstí nachází na mírném, k východu skloněném svahu, směřujícím k vodoteči Ponávky. V jihozápadní části náměstí při ústí Zámečnické ulice bylo dokumentováno podloží těsně pod současnou dlažbou, zatímco v celé severní části náměstí se nalézá místy až 3 metry pod povrchem.³³ Poměrně zajímavým zjištěním je také skutečnost, že v severní části náměstí tvořily svrchní geologické podloží černohnědé a rezavohnědé bahenní sedimenty, oproti půdnímu typu v jižní části.³⁴ Z těchto nových výsledků je zřejmé, že v severní části náměstí existovala v období před lokací města terénní deprese, v níž se usazovaly sedimenty ovlivněné velmi vlhkým prostředím. Pravděpodobně se jednalo o prostředí mokřiny nebo o zaplavované boční koryto neznámého toku.³⁵ Každopádně tímto přírodním prostředím musela být ovlivněna velká část prostoru náměstí.

Vlastní archeologický výzkum kostela sv. Mikuláše byl proveden ve dvou bezprostředně na sebe navazujících etapách:

³² V souvislosti s plánovanou rekonstrukcí náměstí Svobody a výstavbou podzemního kolektoru byl v měsících srpnu až září 2000 prováděn zjišťovací archeologický výzkum v prostoru někdejšího kostela sv. Mikuláše, o tom David MERTA - Jaroslav SADÍLEK - Dana ZAPLETALOVÁ, *Náměstí Svobody - kostel sv. Mikuláše, nálezová zpráva* (dále jen NZ) v archivu Archaia (dále jen Archaia) č.j. 6/01, Brno 2001. Hlavním úkolem výzkumu bylo 1) dokumentovat současný stav základů kostela a přesně zaměřit jejich průběh, 2) zjistit případný rozsah dalších archeologických situací. Archeologický výzkum v prostoru někdejšího kostela v minulosti již proběhl, a to při poslední úpravě povrchu náměstí a obnově kolejového svršku tramvaje v letech 1964 a 1965. Veškerá terénní dokumentace související s tímto výzkumem byla po delším pátrání shledána nenávratně ztracenou a publikované dílčí výsledky se ukázaly jako nedostatečný zdroj informací pro potřeby památkové péče, jediným dokladem jsou publikované zprávy - Boris NOVOTNÝ, *Záchranný zjišťovací výzkum části základů kostela sv. Mikuláše v Brně na náměstí Svobody*. In: Přehled výzkumů (dále jen PV) 1964, Brno 1965, str. 64–66. TÝŽ, *Záchranný výzkum základů a okolí zaniklého kostela sv. Mikuláše v Brně*. In: PV 1965, Brno 1966, str. 77–79. TÝŽ, *Výzkum zaniklého kostela Sv. Mikuláše na náměstí Svobody v Brně*. In: PV 1966, Brno 1967, str. 57. Spolu s výzkumem kostela byla prováděna i sondáž v prostoru celého náměstí, v rámci projektu „sanace brněnského podzemí“. Celkem bylo položeno 17 sond: Marek PEŠKA, *Brno - blok 48*, NZ Archaia č.j. 11/01, Brno 2001. O obou výzkumech také D. MERTA - Peter KOVÁČIK - M. PEŠKA - Rudolf PROCHÁZKA - J. SADÍLEK, *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2000*. In: PV 42 (2000), v tisku.

³³ Půdní typ těsně pod dlažbou byl dokumentován např. v sondě C8. V sondách A1, B1, B2, B4 bylo podloží dokumentováno v rozmezí 2,5 až 3 m pod současným povrchem. Ve spodních partiích těchto sond byly vrstvy silně zvodnělé, o tom dále M. PEŠKA, *Brno - blok 48*. Také před domem náměstí Svobody 8 bylo podloží dokumentováno asi 2,5 m pod povrchem, podrobněji D. MERTA - M. PEŠKA - R. PROCHÁZKA - J. SADÍLEK, *Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 1999*. In: PV 41 (1999), Brno 2000, str. 49-50.

³⁴ Geologická a paleobotanická situace v prostoru náměstí s důrazem na nejmladší období – kvartér, byla nejnověji zhodnocena Mgr. Lenkou Kvítkovou (PřFMU), které autoři děkují za poskytnutí dosud nepublikovaných informací - Lenka KVÍTKOVÁ, *Rekonstrukce paleoprostředí v prostoru náměstí Svobody v Brně*, zpráva uložená v NZ Archaia č.j. 6/01.

³⁵ V této souvislosti bylo učiněno zajímavé zjištění v sondě B4, která zachytila fragment konstrukce, jež lze interpretovat jako vyzdívkou jižní stěny městské stoky. S jistotou však tuto hypotézu může potvrdit až další archeologický výzkum. Blíže o tom M. PEŠKA, *Brno - blok 48*; a Jitka DVORSKÁ - D. MERTA - M. PEŠKA, *Dendrochronologie v historickém jádru Brna*. In: Ve službách archeologie 3., v tisku. Spojovat tato zjištění s existencí tzv. Městského potoka by bylo při současném stavu bádání spíše spekulací.

I. etapa spočívala ve snížení dvou ploch, situovaných po východní a západní straně kolejíště, na úroveň archeologických situací a dochovaných základů kostela a přilehlé městské váhy. Koruny zdív byly překvapivě nalezeny těsně (cca 0,4 m) pod dlažbou. Na základě půdorysného rozvržení, stavební techniky a charakteru zdiva byly odkryté pozůstatky interpretovány jako I. a II. stavební fáze kostela sv. Mikuláše, základy přilehlé městské váhy a kupeckých krámků.

Z I. stavební fáze kostela bylo odkryto základové zdivo presbytáře a vítězného oblouku, spolu s větší částí západního průčelí. Vnější rozměry kostelní lodi dosahovaly 13 x 14 m, presbytář dosahoval šířky 8,0 m, jeho delší osa byla dlouhá 9,0 m. Šířka základů lodi³⁶ se pohybovala v rozmezí 2,0 až 2,2 m s 0,2 m širokým odskokem předzákladu. Vítězný oblouk byl vystavěn na stupňovitém předzákladu jak do prostoru presbytáře, tak i lodi. Presbytář byl postaven na předzákladu rozšiřujícím se o 0,25 m široký stupeň vně, u opěráků nebylo úrovně případného předzákladu dosaženo. Základy byly založeny do sprašového podloží. Zdivo západního průčelí dosahovalo šířky 2,0 m. Kostel byl ve své původní podobě vybaven 15 opěrnými pilíři, výzkum však odhalil pouze 11 z nich. Zdivo kostela bylo zbudováno jednorázově, převážně z mikritových vápenců, ojediněle z pískovců Old-Red. Spojovacím materiálem byla hrubá, výrazně písčitá, vápenná oranžová malta, ostřená malými oblázky. Výstavbu této fáze kostela můžeme na základě stratigrafických vztahů a keramiky zasadit do závěru 13. století.

II. stavební fázi kostela reprezentuje odhalené smíšené zdivo dostavby průčelí. Po odstranění výzkumem nenalezených západních rohových opěráků lodi, bylo v celé šíři ke gotické stavbě (I. fáze) přistavěno ve vzdálenosti 3,2 m nové průčelí kostela. Síla čelních zdí dosahovala mocnosti 1,5 m a u ostatního zdiva pak 1,1 až 1,4 m. Průčelí bylo rozděleno dvěma příčkami, jež navázaly na starší opěrné pilíře, na tři prostory. Jižní o vnitřních rozměrech 2,0 x 1,8 m a severní 1,9 x 1,95 m. Prostřední prostora - přízemí věže, dosahovala rozměrů 2,0 x 2,5 m. Do severní místnosti byl později vložen blok smíšeného základového zdiva schodiště. V severní části pak průčelí kostela přecházelo v severní zdivo městské váhy. Celá dostavba byla zbudována z cihel spojených šedou vápennou maltou. Na základě stratigrafických situací lze konstatovat, že až na vložené schodiště bylo průčelí vystavěno jednorázově. Žádné další poznatky týkající se případných mladších stavebních fází kostela do jeho zbourání archeologický výzkum nerozpoznal.³⁷

Ze stavby Městské váhy byla výzkumem odkryta převážná část východního křídla, východní část předpokládaného nádvoří (dvorany) a část západního průčelí. Základy východního křídla byly značně poničeny krátery bomb z roku 1944 a inženýrskými sítěmi, nicméně půdorys i stavební vývoj objektu lze rekonstruovat. Stavba byla pře-

³⁶ Zdiva: lodi (stratigrafická jednotka, dále pouze s.j., 900), vítězný oblouk (s.j. 901); presbytář (s.j. 902).

³⁷ Zdiva: čelní (s.j. 942, 945); ostatní zdivo (s.j. 938, 940, 944); schodiště (s.j. 946); městská váha (s.j. 947).

vážně nepodsklepená, budovaná na systému cihelných základových pasů, rozepřených mezi mohutné kamenné pilíře založené na sprašovém podloží. Tomuto stavu se vymyká pouze sklep popisovaný v rámci sondy 5. Síla zdí se pohybovala od 1,3 m u obvodových po 1 m u příček.

Kolem kostela a váhy byl patrně někdy v 18. století vybudován věnec kupeckých krámků, jejichž kamenné, či cihlové základy byly na východní straně obou staveb také zachyceny. Mocnost základů těchto objektů nepřesahovala 0,5 m.

V textu již několikrát zmiňované krátery po bombách doložily nálet letectva USAAF z 19. prosince 1944. Dvě bomby dopadly do presbytáře a zcela zničily archeologické i architektonické situace v této poloze, další dopadla v těsné blízkosti jeho severní zdi, čtvrtá a poslední pak do východního křídla městské váhy (krátery o průměru 6,0 m dosahující hloubky 2,5 až 3,0 m).³⁸

V rámci **II. etapy** bylo položeno šest sond v prostoru východní plochy. Úkolem těchto sond bylo osvětlit vývoj stavby kostela a osídlení prostoru náměstí od počátku 13. století.

Sonda 1 o rozměrech 1,5 x 1,5 m, byla položena v severozápadním rohu východní zkoumané plochy. V sondě byl dokumentován nepřetržitý nárůst terénu, který zde byl systematicky dorovnáván zvláště ve 13. a 14. století a dosáhl mocnosti více než tři metry. Odpadní vrstvy zde byly ukládány se záměrem dorovnat výraznou terénní depresi, jež ve 13. století procházela celou severní částí náměstí.³⁹ V rámci souvrství byly zachyceny i ojedinělé kúlové jámy, které však nelze díky omezenému prostoru funkčně interpretovat. Povrch vrstev byl místně zpevňován kamenným štětem. Ve spodní části sondy se již nacházely pouze zvodnělé kulturní, respektive odpadní vrstvy vytvořené na půdním typu.⁴⁰ Pomocí zlomků keramiky lze vznik nejnižše položených vrstev zasadit do počátku 13. století. Na jižní straně sondu ohraničovalo základové zdivo jižní stěny severního traktu městské váhy. Ze severu sondu vymezovalo základové zdivo severního průčelí městské váhy, založené na půdním typu. Sonda dosahovala maximální hloubky 3,2 m.

Sonda 2 o délce 9 m a šířce 1,5 m byla položena při západní hraně východní plochy. V severní části sondy byl výzkum zastaven v hloubce 1,0 m od současného terénu na štetovém povrchu vrstev ze závěru 13. století. Při základovém zdivu lodi výzkum pokračoval hlouběji a byl ukončen na úrovni terénu, ze které byl kostel stavěn.⁴¹ Odkrytá situace zde objasnila postup výstavby základů, která byla prováděna za syste-

³⁸ Podrobněji o tom D. MERTA, *USAAF, archeologie a Brno*. In: *Archeologie technika 12. Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami. Sborník přednášek z 19. semináře*, str. 58 - 63.

³⁹ Viz poznámka 33.

⁴⁰ Zvodnělé vrstvy začínaly v úrovni 212,90 m.n.m. Báze nejnižše zkoumané antropogenní činnosti ležela ve výšce 211,79 m.n.m..

⁴¹ Archeologické situace však pokračovaly i pod touto úrovní.

matického dorovnávání okolního terénu.⁴² Střídající se vrstvy odpadu a navážek⁴³ byly při povrchu zpevňovány kamenným štětem.⁴⁴ Do vrstvy 186 byly zahlobeny dvě sloupové jámy⁴⁵ o průměru 0,45 m, jež mohou být pozůstatkem po dřevěném stavebním lešení. Výstavbu základů oproti tomu prokazatelně dokumentují tenké vrstvy oranžové malty,⁴⁶ které byly sledovány po obou stranách zdiva. Od koruny zdi do exteriéru, z úrovně předzákladu, směřovala tenká uhlíkatá vrstva, která byla odhalena i na dalších místech při základu stavby. Zcela jistě se jedná o stopy požáru, zda však požár vypukl samovolně v průběhu stavby, nebo byl záměrně vyvolán například zapálením lešení po jejím dokončení, dnes již nelze přesvědčivě prokázat. Nejmladší stavební aktivitou zachycenou v sondě byla skupina čtyř víceméně rovnoběžných žlábků o šířce 0,3 m a nepravidelné rozteči od 0,2 do 1,1 m, situovaná v severní části sondy. Z výplně, kterou mimo jiné tvořily i pozůstatky ztrouchnivělého dřeva, byly získány i mince z druhé poloviny 18. století. Jelikož byly žlábků orientovány přibližně ve směru západ – východ a respektovaly tak průběh severního křídla váhy, mohlo se původně jednat i o trámovou část prkenné podlahy jedné z vnitřních prostor městské váhy.

Sonda 3 čtvercového půdorysu o rozměrech 2,35 x 2,35 m se nacházela ve východní části zkoumané plochy v prostoru sevřeném východní zdí městské váhy a základem jednoho z kupeckých krámků, které tvořily věnec přístaveb kolem kostela i městské váhy. V sondě byly dokumentovány odpadní vrstvy, jejichž povrch byl lokálně zpevňován drobným kamenným štětem výjimečně i většími kameny, převážně metabazity. Geologického podloží nebylo dosaženo, výzkum byl zastaven na povrchu štětové vrstvy z větších kamenů.⁴⁷ Štět můžeme interpretovat například jako úpravu povrchu náměstí pro základ kupecké boudy a lze jej rámcově zasadit na přelom 13. a 14. století.

Sonda 4 o stranách 6,0 x 3,0 m byla umístěna do prostoru presbytáře ve vzdálenosti 1,0 m východně vítězného oblouku. Aby byla pokud možno co nejméně zničena dosud zachovaná stratigrafie v presbytáři, byla sonda situována do prostoru jednoho z kráterů po bombě z roku 1944. Většinu vytěženého materiálu představovala stavební suť z vybombardovaného obchodního domu JePa, kterou byl kráter zarovnan. Odkrytá situace po vyklizení kráteru, však předčila očekávání a překvapivě nám odhalila prozatím nejstarší výzkumem doložené osídlení v prostoru náměstí. Jámy zahlobené do půdního typu,⁴⁸ propálená místa⁴⁹ a zvláště kulturní a odpadní vrstvy⁵⁰ obsahu-

⁴² Tuto skutečnost dokumentuje souvrství zachycené na profilech P – 1 a 12.

⁴³ S.j. 186, 118, 104, 102, 191, 194, 196, 200, 201 a 240.

⁴⁴ S.j. 104, 198 193 a 936.

⁴⁵ S.j. 508 a 507.

⁴⁶ S.j. 102 a 206.

⁴⁷ V úrovni 213,40 m.n.m..

⁴⁸ S.j. 530 a 531.

⁴⁹ S.j. 210.

⁵⁰ S.j. 154, 156, 226, 222.

jící větší množství železářských strusek, jsou dokladem hutnické činnosti⁵¹ z počátku 13. století. Tyto aktivity překrývala souvislá vrstva uhlíku a uhlíkatého prachu,⁵² patrně pozůstatek rozplavené deponie dřevěného uhlí. V těsné blízkosti hutnických aktivit byla dokumentována část pravoúhlé stavby nezjištěných rozměrů, ze které byl zachycen jihovýchodní roh (3,6 x 3 m). Relikt kamenné „podezdívky“ z drobných, sbíraných kamenů metabazitu⁵³ vyskládaných na hlínu, byl 0,35 m široký a 0,2 m vysoký. Vztah stavby k hutnickému areálu nebyl vzhledem ke zničení situace kráterem spolehlivě vyřešen.⁵⁴ Zánik stavby lze na základě stratigrafie a nálezů keramiky zasadit do počátku 13. století. Následnou archeologickou aktivitu představovala stavba pravděpodobně kombinované dřevohliněné konstrukce, ze které byl zachycen jihozápadní roh kamenné „podezdívky“ v severovýchodním koutě sondy. V západní části bylo zdivo přerušeno presbytářem a v jižní výkopem inženýrské sítě. Stavba zanikla požárem po polovině 13. století, což dokládá uhlíkatá vrstva překrývající celou situaci. Celá plocha byla následně srovnána vrstvami planýrek z přemístěného podloží,⁵⁵ které patrně souvisejí s úpravou povrchu náměstí pro stavbu kostela.

Sonda 5 o rozměrech 2,0 x 1,5 m odhalila část staršího sklepení v jihovýchodním koutě severnější místnosti východního křídla městské váhy. Výzkum se zastavil na podlaze vyskládané z říčních valounů v hloubce 212,64 m.n.m.. Sklep byl původně sklenutý cihlovou valenou klenbou a jeho jižní čelo tvořila cihlová zeď, do které bylo vsazeno osvětlovací okénko. Prostor sklepa byl zasypán stavební sutí pocházející z přestavby městské váhy na počátku 17. století. Tato skutečnost je podepřena i nálezem dvou mincí z tohoto období v zásypu sklepa.⁵⁶

Sonda 6 o rozměrech 3,2 x 1,2 m byla položena při severní straně východní zkoumané plochy a dosáhla hloubky 2,5 m. Situace v sondě byla zcela zničena kráterem bomby z roku 1944, oproti očekávání zde byly zachyceny pouze fragmenty základů severního průčelí východního křídla městské váhy.

Severně odkrytých základů kostela, mezi prvním a druhým opěrákem presbytáře, byl částečně vytěžen zděný sklípek obdélného půdorysu o stranách 3,0 x 1,5 m, který sloužil jako odpadní septik. Kamenné stěny byly zaklenuty valenou klenbou z cihel. Z výplně sklípku byl získán bohatý keramický soubor datovaný do poloviny 19. století.

Nakonec bychom se rádi zmínili i o budově městské strážnice, která stála jižně od kostela. Jelikož odkrytí jejích základů, nebylo předmětem plošného archeologického

⁵¹ Zdeněk WINKLER – Karel STRÁNSKÝ, *Analýza železářských strusek z lokality Brno – náměstí Svobody*. Nepublikovaná zpráva uložená v NZ Archaia č.j. 6/01.

⁵² S.j. 156.

⁵³ S.j. 952 a 165.

⁵⁴ Situaci dokumentují profily P - 16 a 22.

⁵⁵ S.j. 148, 149, 150, 151 a 152.

⁵⁶ Jedná se o mince: 1) Zikmund III. 1587-1632, poltorak 1623, který mohl být v oběhu do konce 20. let 17. století; 2) Rudolf II. 1576-1611, malý groš 1581, mincovna Praha, Tobiáš Gebhardt, který mohl být v oběhu do Tricetileté války. Za určení děkujeme PhDr. J. Šmerdovi z MZM v Brně.

výzkumu, byly do míst předpokládané stavby situovány alespoň tři sondy.⁵⁷ V sondě C6 byl těsně pod dlažbou dokumentován půdní typ a v sondě C7 byly odkryty dvě pozdněstředověké odpadní jámy. Zajímavé zjištění přinesla až sonda C8, těsně pod dlažbou zde bylo dokumentováno základové zdivo o šířce 0,8 m a délce > 2,5 m, orientované ve směru JZ a SV. Svým charakterem, technikou a spojovacím materiálem bylo zdivo nápadně shodné s I. fází kostela. Jelikož stratigrafie nebyla v tomto případě zcela průkazná, lze zeď alespoň na základě výše uvedených argumentů zasadit do závěru 13. století. Jelikož na vedutě H. J. Beyera – H. J. Zeisera z roku 1645 městská strážnice chybí, jsou možné pouze dvě interpretace odhalené situace. Buď se jedná o zcela neznámou středověkou stavbu v náměstí, která zanikla nejpozději do poloviny 17. století, nebo autoři obrazu tehdy již stojící budovu strážnice jednoduše zapomněli namalovat.

Závěrem

Záchranný archeologický výzkum sv. Mikuláše odkryl větší část půdorysu kostela a doložil skutečnost, že byl kostel zbourán až na úroveň předzákladu. Nedochovala se tedy úroveň podlah a spolu s ní ani případné architektonické prvky. Potvrdil se předpoklad, že prostor kostela byl zasažen při náletu USAAF 19.12.1944⁵⁸ a koruny zdiva byly také na četných místech poškozeny inženýrskými sítěmi. O míře poškození lodí kostela v prostoru kolejového svršku se lze jen dohadovat. I přes tato vcelku nepříznivá fakta a rozsah výzkumu omezený v podstatě pouze na sondáž, se podařilo zjistit množství nových a často překvapivých poznatků.

V prostoru východní zkoumané plochy byly dokumentovány tři horizonty předcházející výstavbě kostela sv. Mikuláše. Nejstarší sídelní horizont reprezentuje část okrsku hutnických případně železářských zařízení, datovaného keramickým materiálem na přelom 12. a 13. století. V nedlouhém časovém odstupu po zániku této aktivity následovala výstavba nadzemní dřevěné konstrukce založené na kamenných základech. Její zánik v první třetině 13. století opět dokládají nálezy fragmentů keramiky. Třetí horizont, předcházející stavbě kostela sv. Mikuláše, pak reprezentuje v severovýchodní části presbytáře odkrytý fragment nadzemní dřevohliněné stavby, která zanikla požárem po polovině 13. století. Naproti tomu sonda 1 v severní části plochy zachytila vývoj náměstí od počátku 13. až do poloviny 14. století. Bylo zde zdokumentováno 2,6 m mocné kompaktní souvrství, které vznikalo postupně v rozmezí stopadesáti let. Vrstvy převážně odpadního charakteru se střídaly se štětovými komunikačními úpravami náměstí.

⁵⁷ Jednalo se o sondy C6, C7 a C8, podrobněji M. PEŠKA, *Brno - Blok 48*.

⁵⁸ Op.c. D. MERTA, USAAF; J. RAJLICH, *Mustangy nad Protektorátem, operace britského a amerického letectva nad českými zeměmi a německá obrana*, Praha 1997, str. 52, 74 a 86.

Z odhaleného půdorysu vyplývá, že stavební vývoj kostela sv. Mikuláše se odehrával ve dvou časových fázích. Ze stavby I. fáze, ze závěru 13. století, byla v ploše východně kolejíště odhalena podstatná část presbytáře se základy triumfálního oblouku. V západní ploše pak bylo odkryto průčelí stavby. Loď zůstala skryta pod kolejovým svrškem. V období baroka, do kterého je kladena II. fáze, bylo k již stojícímu kostelu přistavěno pouze západní průčelí s věží. Stáří věže, v literatuře zasazované do období renesance, případně gotiky, bylo pomoci vyhodnocení historických vyobrazení posunuto do 18. století.⁵⁹ Datace výstavby kostela sv. Mikuláše do závěru 13. století také vylučuje možnost, že se jedná o stavbu zmiňovanou před rokem 1231.⁶⁰ V této souvislosti je zajímavá konfrontace s historickými prameny, které nás zpravují o udělení odpustků v roce 1295 „*těm, kteří navštíví kapli sv. Mikuláše a sv. Kateřiny o svátcích, učiní pokání, či přispějí na stavbu kaple, na vyhotovení okenních výzdob nebo na jiné potřeby, či na smrtelné posteli kapli něco odkáží*“.⁶¹ Zdá se, že by se mohlo jednat o zprávu, která se váže k výstavbě odkrytého kostela v závěru 13. století, v době kdy stará kaple snad ještě stála? Problematické je i situování staršího kostela, který, jak uvádějí prameny, stál v okrsku kostela sv. Jakuba, což je lokalizace velice obecná.⁶² Skutečnost, že v žádné ze sond v prostoru náměstí nebylo prozatím nalezeno zdivo, které bychom mohli interpretovat jako sakrální objekt z počátku 13. století, ale i nevhodný, bažinatý terén a nález hutnických aktivit z počátku 13. století pod základy odkrytého kostela, jsou fakta nasvědčující spíše hypotéze, že nejstarší kaple sv. Mikuláše původně nestála na Dolním trhu.

Z objektu městské váhy byla odkryta její východní část a v současné době lze alespoň částečně rekonstruovat půdorys stavby. Z první fáze výstavby váhy pochází prostor renesančního sklepa situovaného k východní zdi objektu, jeho zánik lze na základě nálezů dvou mincí pocházejících ze zásypu datovat do počátku 17. století.

Konfrontaci s historickými prameny si zaslouží i nález zdiva z počátku 13. století v blízkosti městské strážnice. Pokud bychom přijali hypotézu, že vzhledem k charakteru zdiva se jedná o stavbu blízko kostelu sv. Mikuláše, mohla by se nám k tomuto objektu vztahovat historická zpráva z roku 1353 kdy prodal „*Ješek neboli Jan, tehdy rektor kaple sv. Mikuláše, domek ke kapli náležející, neboť ten se mu zdál maličký a příliš skromný a jako kaplanka nevhodný*“.⁶³ Ve své historické topografii O. Vičar tuto kaplanku umísťuje do uliční fronty mezi Zámečnickou ulici a Lugek, přičemž při své rekonstrukci vychází mimo jiné z veduty H. J. Beyera – H. J. Zeisera z roku 1645, na které není kromě kostela žádná stavba v náměstí zakreslena. Na základě skuteč-

⁵⁹ Tradiční interpretace např. K. KUČA, *Města*, str. 260. V pramenech zmiňovaná výstavba a opravy věže z roku 1595 se pravděpodobně týkaly sanktusníku.

⁶⁰ Viz pozn. 1.

⁶¹ Viz pozn. 3.

⁶² Viz pozn. 1.

⁶³ Viz pozn. 7.

ností, že má toto městiště výrazně nižší ocenění než sousední domy, a v pramenech je dům uváděn jako „*příliš skromný*“, lze soudit, že se jedná o omyl a berní zápisy k roku 1348 se vztahují k nalezenému nepodsklepenému domku v náměstí.⁶⁴

⁶⁴ O. VIČAR, *Místopis*, s. 275, 281.

SEZNAM PŘÍLOH:

- Příloha č. 1: Pohled na jižní stranu kostela od jihovýchodu, 1869. Foto Quido Trap. MuMB.
- Příloha č. 2: Pohled na průčelí kostela se stavbou městské váhy od západu, 1868. Foto Wirwas. AMB, fond U 5 Sběrka fotografií, inv.č. neuvedeno.
- Příloha č. 3: Pohled do presbytáře kostela. AMB, fond U 5 Sběrka fotografií, inv.č. neuvedeno.
- Příloha č. 4: Pruská stráž u sv. Mikuláše (pohled od jihu na strážnici s kostelem), 1866. AMB, fond U 25 Sběrka grafik, kreseb a reprotypů, inv.č. 63.
- Příloha č. 5: Odkrytý půdorys základů kostela a městské váhy, situování jednotlivých sond.
- Příloha č. 6: Ideální rekonstrukce půdorysu kostela a městské váhy.
- Příloha č. 7: Umístění kostela v prostoru dnešního náměstí Svobody. Situování sond provedených v rámci projektu sanace podzemí.
- Příloha č. 8: Sonda 2, profil P - 1.
- Příloha č. 9: Sonda 4. Nahoře - profil P - 16. Dole - situace archeologických aktivit z počátku 13. století.
-
- Barevná příloha č. I: Korompay F. L., Slavnost Božího těla na Petrově 13. června 1748, konaná za účasti císaře. Františka I. a císařovny Marie Terezie, 1750, velikost obrazu 388 x 192. MuMB.
- Barevná příloha č. II: Richter F., Pohled na kostel sv. Mikuláše, 1829. MG v Brně.
- Barevná příloha č. III: Letecký pohled na náměstí Svobody s odkrytými základy kostela sv. Mikuláše. Foto Ing. M. Bálek.
- Barevná příloha č. IV: Pohled na odkryté základy kostela sv. Mikuláše od severu. Foto autoři.
- Barevná příloha č. V: Sonda 2, pohled od západu na začištěný povrch šterkového zpevnění terénu při severním základu lodi z období výstavby kostela. Foto autoři.
- Barevná příloha č. VI: Sonda 4, pohled od jihu na vypreparované jámy z počátku 13. století. Foto autoři.

Die Kirche des hl. Nikolaus auf dem Unterring in Brunn

RESÜMEE

Die archäologische Rettungsuntersuchung der Kirche des hl. Nikolaus legte einen Großteil des Kirchengrundrisses frei und wies nach, dass die Kirche bis zur Höhe der Vorfundamente abgebaut wurde. Die Ebene der Fußböden und eventuelle architektonische Elemente sind mithin nicht erhalten. Der Umfang der Untersuchung wurde genau genommen nur auf eine Sondierung (5 Sonden) beschränkt.

Im Bereich der östlichen untersuchten Fläche wurden drei Horizonte dokumentiert, die dem Bau der Kirche vorangingen. Der älteste Siedlungshorizont repräsentiert einen Teil des Bezirkes mit Hütten- bzw. Eisenwerkeinrichtungen, die durch das keramische Material an die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert datiert werden können. Nach dem Erlöschen dieser Aktivitäten folgte nicht lange danach der Bau einer oberirdischen Holzkonstruktion auf Steinfundamenten. Ihr Untergang im ersten Drittel des 13. Jahrhunderts wird wiederum durch gefundene Keramikfragmente bewiesen. Der dritte Horizont, der dem Kirchenbau voranging, wird von einem Fragment eines oberirdischen Holz-Lehm-Baus repräsentiert, das im nordöstlichen Teil des Presbyteriums entdeckt wurde und nach der Mitte des 13. Jahrhunderts durch einen Brand zerstört wurde. Die Sonde 1 im nördlichen Teil der Fläche erfasste dagegen die Entwicklung des Platzes vom Anfang des 13. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Es wurde hier eine kompakte, 2,6 m dicke Schichtenfolge dokumentiert, die im Laufe von 150 Jahren allmählich entstanden war. Die überwiegenden Schichten mit Abfallcharakter wechselten mit Packlagen der Verkehrsflächen des Platzes.

Aus dem entdeckten Grundriss folgt, dass die Bauentwicklung der Kirche des hl. Nikolaus in zwei Zeitphasen vonstatten ging. Vom Bau der 1. Phase aus dem Ende des 13. Jahrhunderts wurde ein wesentlicher Teil des Presbyteriums mit den Fundamenten eines Triumphbogens auf der Fläche östlich des Gleiskörpers und auf der westlichen Fläche anschließend die Stirnfront des Baus freigelegt. Das Schiff ist unter dem Gleiskörper verdeckt geblieben. Aus der Barockzeit, in der die 2. Phase lag, wurde nur eine Westfront mit einem Turm zu der bereits stehenden Kirche hinzugebaut. Die Entstehungszeit des Turmes, die man in der Literatur in die Renaissance bzw. Gotik setzt, wurde durch die Auswertung von historischen Abbildungen in das 18. Jahrhunderts gelegt. Die Datierung des Kirchenbaus zum Ende des 13. Jahrhunderts schließt auch die Möglichkeit aus, dass es sich um einen vor 1231 erwähnten Bau handelt. Problematisch ist die Lokalisierung dieser älteren Kirche, die den Quellen zufolge im Bezirk der Kirche des hl. Jakobs stand, was aber sehr vage ist. Die

Tatsache, dass bisher kein Mauerwerk in keiner der Sonden an dem Ort des Platzes gefunden wurde, das man als ein Sakralobjekt aus dem Anfang des 13. Jahrhunderts interpretieren könnte, sowie das ungeeignete, sumpfige Terrain und die Feststellung der Hüttenaktivitäten aus dem Anfang des 13. Jahrhunderts unter den Fundamenten der freigelegten Kirche sind Fakten, die eher auf die Hypothese hindeuten, dass die älteste Kapelle des hl. Nikolaus ursprünglich gar nicht auf dem Unterring stand.

Vom Objekt der Städtischen Waage wurde der Ostteil freigelegt, und zur Zeit kann man den Grundriss des Baus mindestens teilweise rekonstruieren. Aus der ersten Bauphase der Waage stammt der Raum eines Renaissancekellers an der Ostmauer des Objektes, dessen Untergang man aufgrund zweier gefundener Münzen aus der Verfüllung auf den Anfang des 17. Jahrhunderts datieren kann.

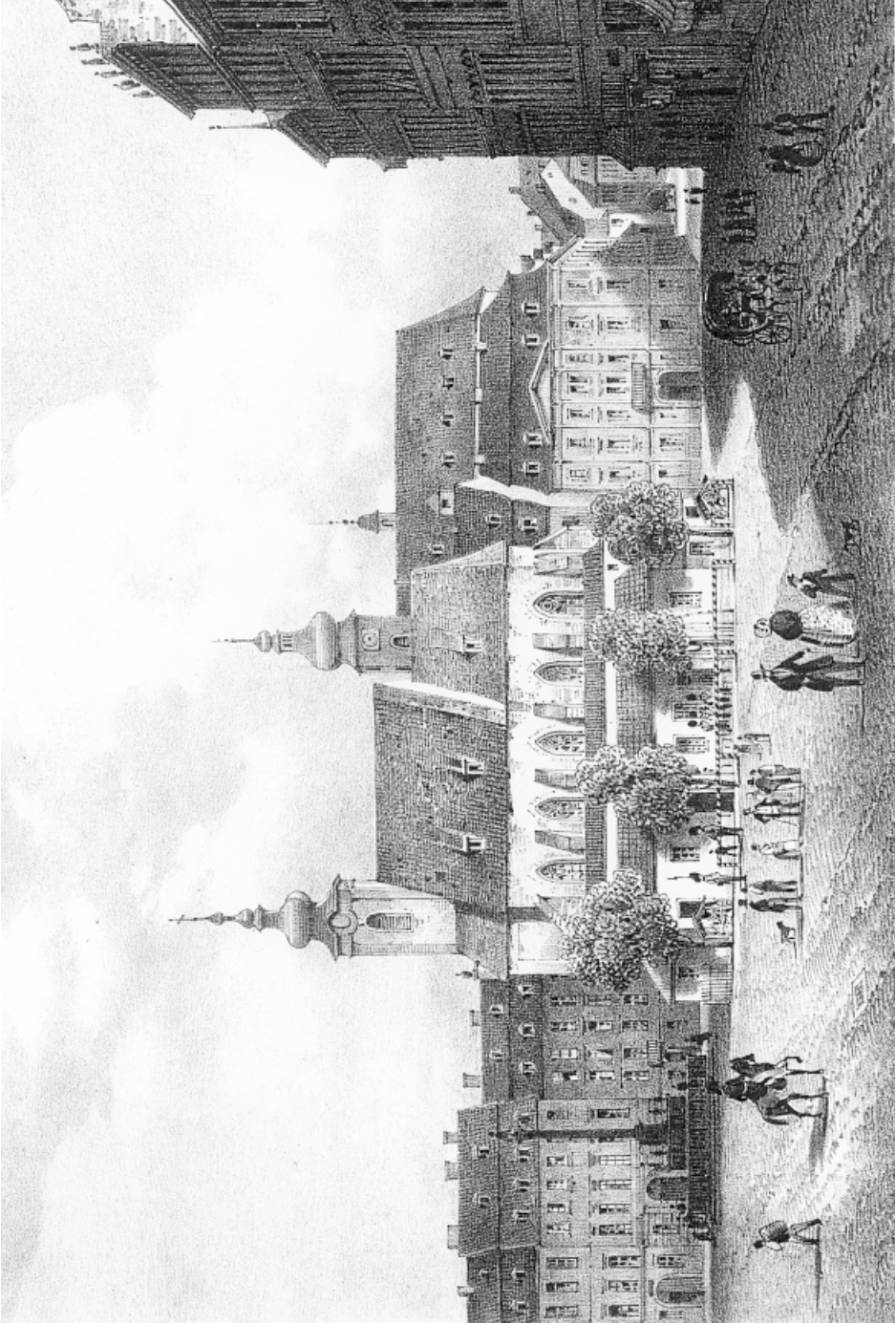
Příloha č. 1: Pohled na jižní stranu kostela od jihovýchodu, 1869.

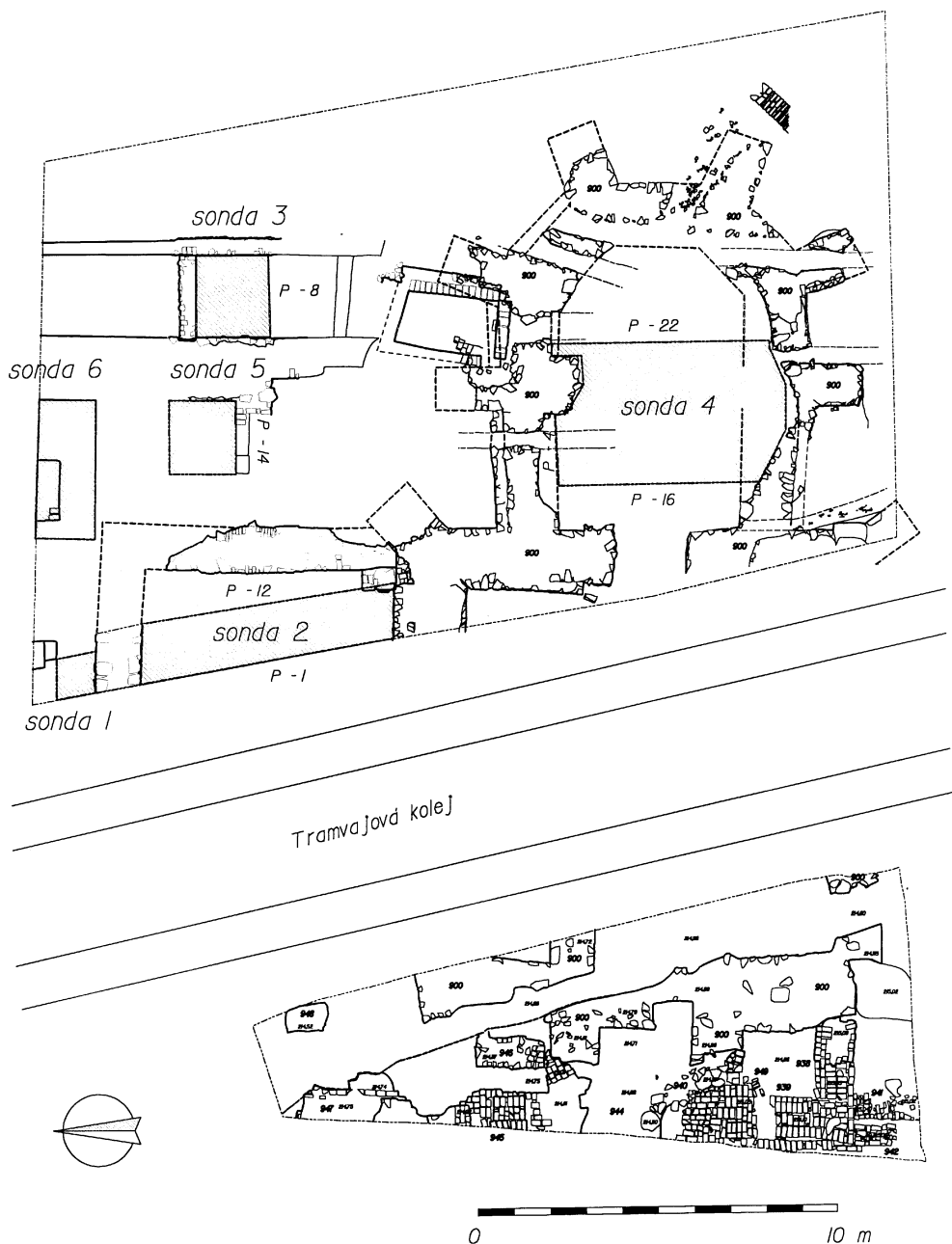
Příloha č. 2: Pohled na průčelí kostela se stavbou městské váhy od západu, 1868.

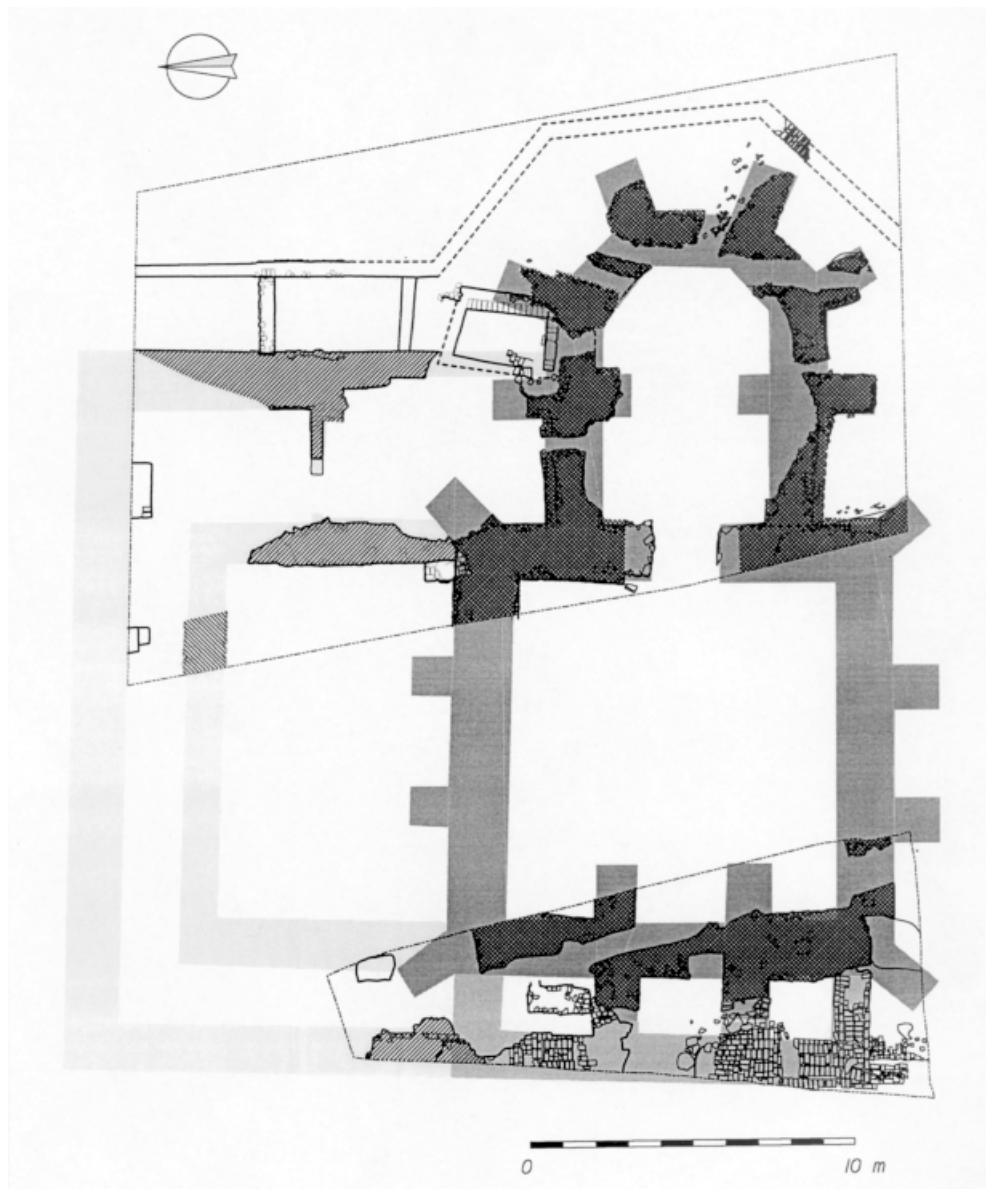
Příloha č. 3: Pohled do presbytáře kostela.

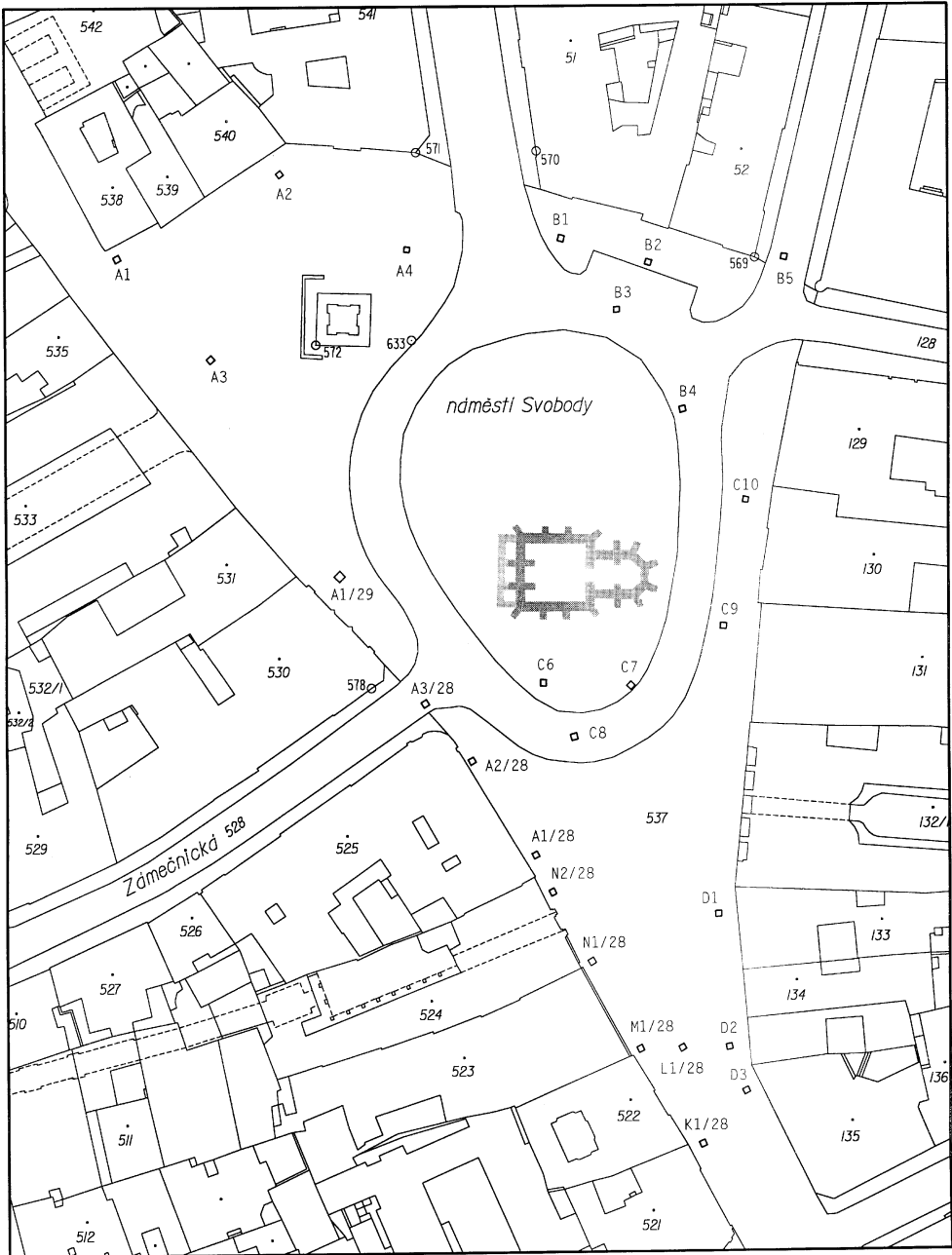
Příloha č. 4: Pruská stráž u sv. Mikuláše (pohled od jihu na strážnici s kostelem), 1866.

Příloha č. 5: Odkrytý půdorys základů kostela a městské váhy, situování jednotlivých sond.

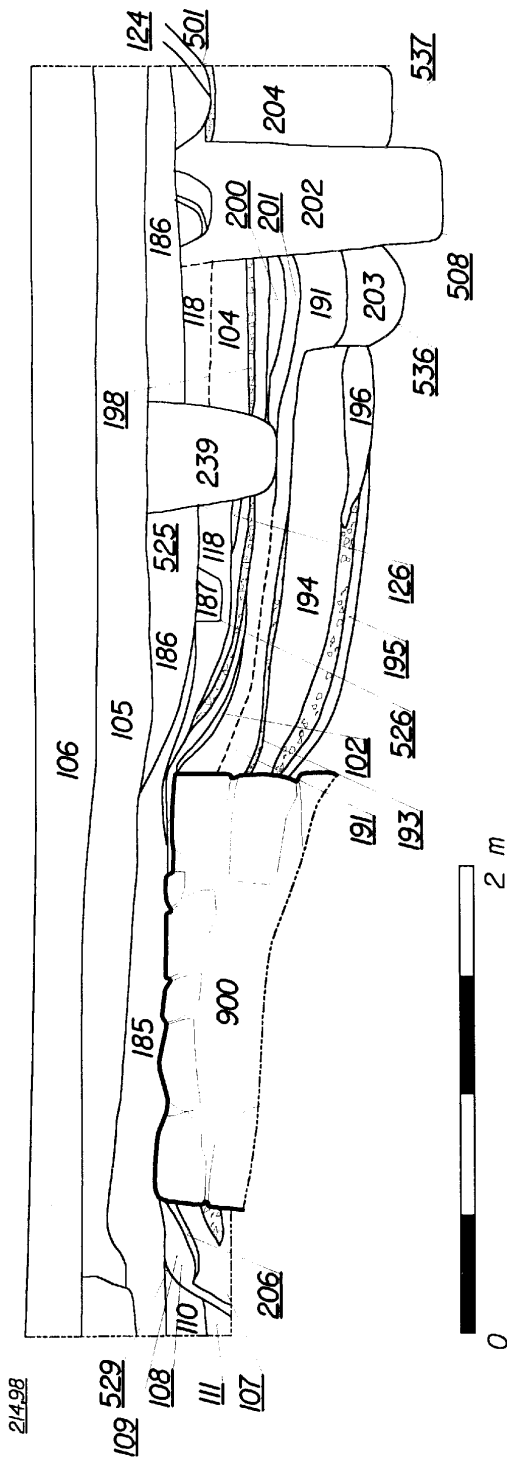

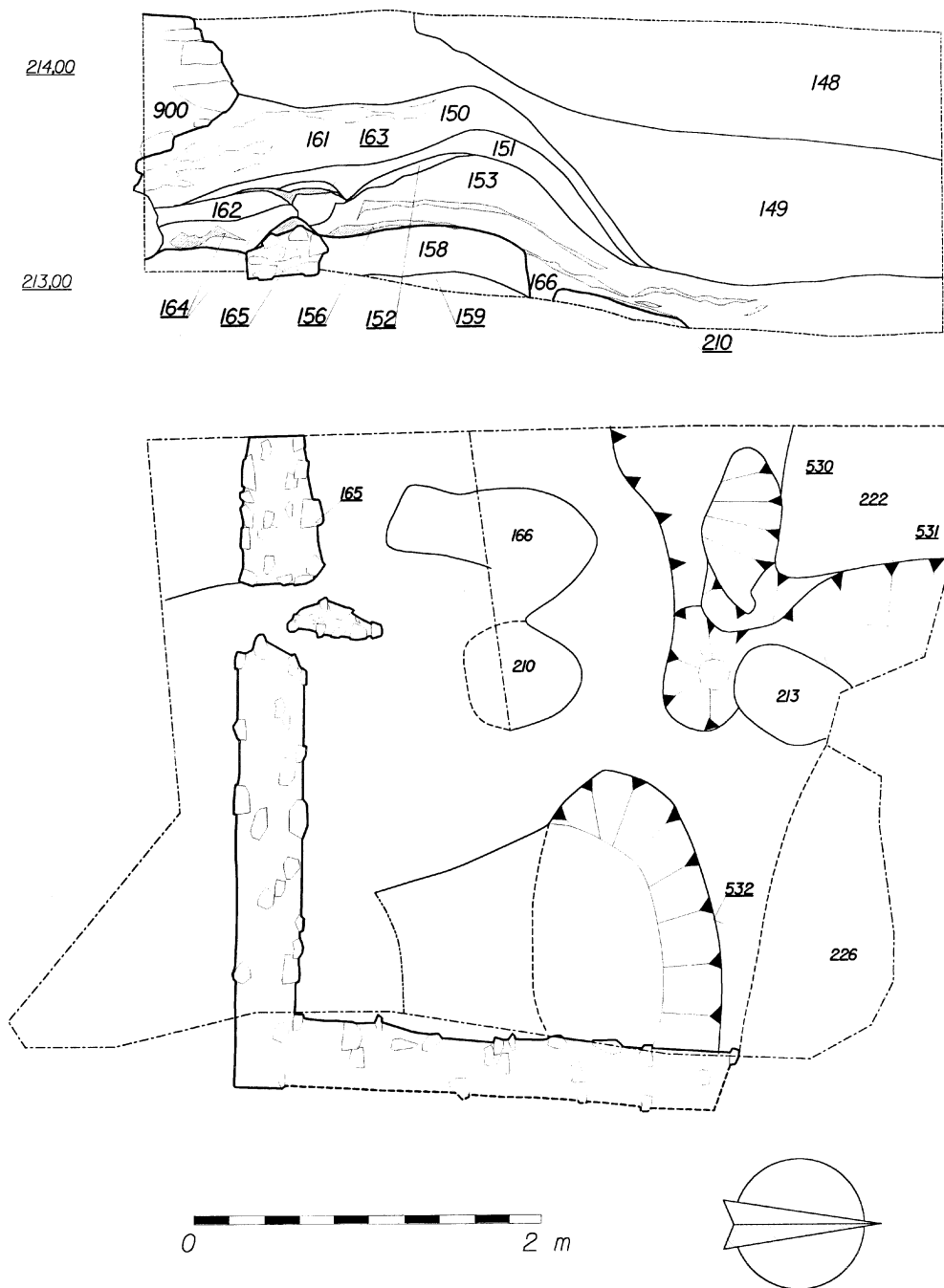
Příloha č. 6: Ideální rekonstrukce půdorysu kostela a městské váhy.

Příloha č. 7: Umístění kostela v prostoru dnešního náměstí Svobody. Situování sond provedených v rámci projektu sanace podzemí.

P - 1

Příloha č. 9: Sonda 4. Nahoře - profil P - 16. Dole - situace archeologických aktivit z počátku 13. století.

BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ Z HLOHOL A KRÁLOVSKÉ MĚSTO BRNO

Značná část rozsáhlého, leč rozporuplně hodnoceného literárního díla Bartoloměje Paprockého z Hlohola († 27. prosince 1614), je věnována českým zemím, které tomuto polskému šlechtici poskytly po jeho emigraci z vlasti na dlouhá léta útočiště.¹ Bartolomějův pobyt na Moravě, kam se uchýlil již roku 1588, aby zde o dvě léta později našel důležitého podporovatele svých literárních snah v osobě olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského,² přinesl ovoce především v podobě monumentálního naučného spisu **Zrcadlo slavného Margkrabství moravského**, který jako překlad autorem ještě polsky psaného textu vyšel v Olomouci roku 1593.³

Pokoušel-li se Paprocký načrtnout obraz „politického národa“ pozdně renesanční Moravy a jeho historických kořenů,⁴ nemohl v **Zrcadle** vedle ostatních dominujících složek tehdejší moravské společnosti opomenout městský stav, třebaže šestice královských měst v markrabství měla na rozhodování o věcech veřejných poměrně slabý vliv.⁵ V souladu s hierarchií vážnosti jednotlivých stavů zařadil ovšem svůj výklad o městech až na konec hlavní moravské části díla jako čtvrtou knihu, po níž následuje samostatná pasáž (pátá kniha) věnovaná Opavsku.

¹ Základní práci o Paprockého životě a díle zůstává Karel KREJČÍ, *Bartoloměj Paprocki z Hlohola a Paprocké Vůle*. Život - dílo - forma a jazyk, Praha 1946. Shrnutí novější literatury podává v úvodu své studie Irena HRABĚTOVÁ, *Erbovní pověsti v českých spisech Bartoloměje Paprockého z Hlohola*, Brno 1992; viz též zcela nově Jiří OPELÍK (red.) A KOL., *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce III/2*, Praha 2000, s. 785-787.

² K Paprockého pobytu na biskupském dvoře viz Josef JIREČEK, *Bartoloměj Paprocký z Hlohola a z Paprocké Vůle a spisovatelská činnost jeho*. In: Časopis Českého musea (dále ČČM) 40, 1866, s. 13-15; František Václav PEŘINKA, *Dějiny města Kroměříže I*, Kroměříž 1913, s. 217-218, 222; srov. též Adolf PROVAZNÍK, *Bartoloměj Paprocký, zvláště jeho činnost na Moravě*. In: Vlastivědný věstník moravský (dále VVM) 48, 1996, s. 36-43. Ohledně problému krajanství Bartoloměje a Pavlovského, jehož rod sice pocházel z Polska, ale biskup se narodil ve Slezsku a polsky neuměl, viz Christian d'ELVERT, *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur, so wie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*. In: Schriften der historisch-statistischen Section VI, Brünn 1854, s. 248-249; Bohumil NAVRÁTIL, *Biskupství olomoucké 1576-1579 a volba Stanislava Pavlovského*, Praha 1909, s. 220 pozn. 2.

³ Až po čtyřech staletích se toto dílo (dále Zrcadlo), jehož hodnoty si byl vědom i Bohuslav Balbín (srov. Jan SKUTIL, *Balbínova Bohemia docta o literární Moravě*. In: VVM 45, 1993, s. 159) dočkalo kompletního nového vydání - Bartoloměj PAPROCKÝ Z GLOGOL A PAPROCKÉ WOLY, *Zrcadlo slavného Margkrabství moravského*, Olomouc 1593 - reprint Ostrava 1993. Výbor ze Zrcadla a Diadochu, který připravil Josef POLIŠENSKÝ (ed.), *Bartoloměj Paprocký z Hlohola: Zrcadlo Čech a Moravy*, Praha 1941, je vzhledem k hrubým až zavádějícím zásahům do originálního textu nejen pro filology, nýbrž také pro historiky zcela nepoužitelný.

⁴ K úloze, koncepci a významu Zrcadla srov. též Josef VÁLKA, *Morava reformace, renesance a baroka*, Brno 1996, s. 74-76; TÝŽ, *Raněnovověká Morava v moderním dějepisceví* (Nedokončené projekty). In: Dějiny Moravy a Matice moravská. Problémy a perspektivy, Brno 2000, s. 118; o jeho žánrovém zařazení Eduard PETRŮ, *Genologický systém české literatury 16. století*. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university (dále SPFFBU), D 32, 1985, zejm. s. 54.

⁵ Viz např. Jaroslav MAREK, *Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století*, Praha 1965, s.

Samotná struktura čtvrté knihy **Zrcadla** si zaslouží pozornost.⁶ Po titulní straně, do jejíž výzdoby ilustrátor díla Jan Willenberger vkomponoval miniaturní pohledy na osm moravských poddanských lokalit městského typu,⁷ přichází veršovaná předmluva, v níž Paprocký nabádá měšťanstvo, aby nepodlehlo svodům „*nového učení*“, jež je dílem satanovým, který se tak pokouší oslabit svatou církev a uvrhnout svedené do záhuby. Pak následuje moralizující, četnými citáty z Písma, z děl církevních otců i antických autorů proložený výklad O počátku a dávnosti měst, v němž Bartoloměj dává prostřednictvím pozitivních i varovných příkladů městům naučení, jak žít v souladu s Boží vůlí, a kde na závěr činí ostrý výpad proti „*heretikovi*“, jak nazývá měšťana odpadnuvšího od katolické víry. Na dalších listech již nacházíme různě obsáhlé, Willenbergerovými vedutami doprovázené⁸ oddíly věnované jednotlivým moravským lokalitám v pořadí Olomouc, Brno, Znojmo, Jihlava, Uherské Hradiště a - po poznámce „*Uničova a Kyjova i jiných měst císařských pro nepovědomost tuto nepřipomínám*“ - oddíl pojednávající o Kroměříži, rovněž s Willenbergerovým pohledem na město. Z uvedeného je ovšem patrné, že záběr čtvrté knihy není striktně vymezen dobovým chápáním městského stavu ve smyslu politickém. Ostatně již na její titulní straně se píše nikoliv o městech královských, nýbrž o „*předních městech*“ v markrabství. Mezi ně Bartoloměj zařadil také Kroměříž jako rezidenční město olomouckého biskupa.⁹ Paprocký nerozlišoval města královská od měst komorních, k nimž kromě Kyjova v jeho době patřily také obce Nový Jičín a Šumperk,¹⁰ které vůbec nezmiňuje.

Při srovnání oddílů čtvrté knihy **Zrcadla** z hlediska rozsahu a zevrubnosti pojednání o jednotlivých lokalitách městského typu se jako jednoznačně dominující jeví dlouhý výklad věnovaný Olomouci, kterou Paprocký bez zaváhání charakterizuje jako „*na ten čas nejpřednější*“ město v markrabství. Tento oddíl však kromě údajů týkajících se města samého (problém jeho založení, městská privilegia) a církevních insti-

108, 127-128; Jaroslav PÁNEK, *Města v předbělohorském českém státě*. In: Opera historica 1, 1991, s. 13-14; TÝŽ, *Města v politickém systému předbělohorského českého státu*. In: Česká města v 16. - 18. století, Praha 1991, s. 20, 27-29.

⁶ Zrcadlo, list 375bis-391r.

⁷ K tomu srov. August SEDLÁČEK, *Úvahy o Zrcadle Paprockého*. In: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 31, 1907, s. 18-19; Bohumír INDRA, *Slezský dřevorytec Jan Willenberger*. In: Slezský sborník 7 (47), 1949, s. 100; viz také Florian ZAPLETAL, *Přerov v minulosti*. In: Ročenka městského musea v Přerově 1, 1936, s. 40, 42-43.

⁸ K Willenbergerovým vedutám v širším kontextu jeho tvorby A. PODLAHA – I. ZAHRADNÍK, *Jana Willenberga pohledy na města, hrady a památné stavby XVII. století*, Praha 1901, s. 3-8; E.W. BRAUN, *Nejstarší pohled na Opavu a jeho původce, Jan Willenberger*. In: Věstník slezského Zemského musea v Opavě 1, 1922, s. 59-62; B. INDRA, *Slezský dřevorytec*, s. 97-106; Alfred PIFFL, *Nové kresby Jana Willenberga*. In: Časopis Společnosti přátel starožitností (dále ČSPS) 58, 1950, s. 1-8; F. ZAPLETAL, *Willenbergerovy pohledy na města moravská, rakouská, slovenská, česká a slezská*. In: VVM 9, 1954, s. 163-165; František SPURNÝ, *Willenbergerovy veduty moravských měst*. In: Rodná země, Brno 1988, s. 343-361. Srov. též pozn. 67.

⁹ Ke kroměřížskému dvoru F. V. PEŘINKA, *Dějiny města Kroměříže I*, s. 197-228; J. PÁNEK, *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského ve světle hofmistrovské instrukce z roku 1592*. In: Seminář a jeho hosté. Sborník prací k 60. narozeninám doc. dr. Rostislava Nového, Praha 1992, s. 189-199; TÝŽ, *Renesanční dvůr olomouckého biskupa - obecné a zvláštní rysy*. In: Opera historica 3, 1993, s. 167-175.

¹⁰ Srov. František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské III*, Brno 1905, s. 103.

tučí v jeho obvodu či bezprostřední blízkosti obsahuje také řadu zmínek o událostech vztahujících se k celomoravským dějinám (počátky křesťanství na Moravě a cyrilometodějská misie, vznik olomoucké diecéze, na závěr jsou zařazeny také „některé nešťastné příhody, kteréž na Moravu přicházely“, tj. jakási zemská „černá kronika“, zčásti ovšem věnovaná výlučně olomouckým záležitostem) i pokračování v Bartolomějových moralizujících úvahách z úvodních listů knihy.¹¹ Oddíly věnované ostatním moravským městům jsou již podstatně stručnější, sestávající z různě koncipovaných zmínek o událostech z dějin té které obce a o tamních duchovenských ústavech. S ohledem na přetrvávající dualismus Olomouce a Brna coby předních královských měst na předbělohorské Moravě¹² vyznívá poněkud překvapivě skutečnost, že Paprocký posledně jmenované lokalitě nejen že nedopřál text, který by byl důstojným protějškem pojednání o Olomouci, nýbrž že Brnu věnoval dokonce zřetelně méně prostoru než Jihlavě a Uherskému Hradišti, přibližně jen tolik řádků, kolik poskytl Znojmu a biskupské Kroměříži.¹³

Podívejme se však pozorně na obsahovou stránku oddílu vyhrazeného Brnu, které je v prvním zvýrazněném řádku obdařeno přístavkem „*město starožitné*“. Podobně jako u ostatních měst tu Paprocký nejprve (nad Willenbergerovým vyobrazením) glossuje polohu města. Specifikuje řeky, u nichž se Brno rozprostírá, jen povšechně se zmiňuje o „*horách skalnatých*“ přiléhajících k městu a po uznaném vyjádření o fortifikaci intravilánu jmenuje Špilberk coby hrad, postavený v bezprostřední blízkosti „*na hůře dosti vysoké*“. Pokud jde o vodní toky, uvádí Paprocký Svitavu pod jejím českým názvem, zatímco o Svatce se zmiňuje jako o řece, kterou „*Dubravius jmenuje Nigrim*“. Tento odkaz se vztahuje ke spisu **Historiae regni Boemiae**, vydanému tiskem poprvé v omezeném nákladu roku 1552 a širší veřejnosti zpřístupněnému v doplněné edici Tomáše Jordána z Klausenburku léta 1575, kde autor díla, literárně činný olomoucký biskup Jan Dubravius,¹⁴ podal ve čtvrté knize stručnou zeměpisnou charakteristiku Moravy.¹⁵ Dubraviovo dílo patřilo k pracím, jež byly Bartolomějovi

¹¹ Zrcadlo, list 380v-386r. Zamyšlení nad obsahem oddílu pojednávajícího o Olomouci ve srovnání s panegyrikou z pera o generaci staršího autora podává Marie SOBOTKOVÁ, *Olomouc u Šimona Ennia Klatovského a Bartoloměje Paprockého z Hlohol a Paprocké Vůle*. In: Středisko. Sborník Vlastivědné společnosti muzejní v Olomouci 63 (4), 1974-1976, Ostrava 1977, s. 76-83.

¹² K soupeření dvou předních moravských královských měst Rudolf HURT, *Ke sporu Olomouce s Brnem o primát*. In: Vlastivěda pro střední a severní Moravu, Olomouc 1938, s. 71-82; Jaroslav DRÍMAL, *Zemský dům v Brně*, Brno 1947, s. 15n.; Rostislav BARTOCHA, *Svár Olomouce s Brnem*. In: Sborník Matice moravské (=ČMM) 85, 1966, s. 141; Pavel BALCÁREK, *Brno versus Olomouc - Pod Špilberkem proti Švédům*, Brno 1993, s. 22n.

¹³ Viz Zrcadlo, list 386r-386v o Brně, list 386v-387r o Znojmu, list 387v-388v o Jihlavě, list 389r-390r o Uherském Hradišti (rozhodující část textu věnovaného tomuto městu představuje edice jedné listiny), list 390v-391r o Kroměříži.

¹⁴ O Dubraviovi a jeho díle přehledně J. SKUTIL, *Jan Dubravius. Biskup, státník, ekonom a literát*, Kroměříž 1992, srov. s. 41-47 k jeho spisu o českých dějinách. Tam další literatura.

¹⁵ Viz *Historiae regni Boemiae de rebus memoria dignis in illa gestis ab initio Boiëmorum, qui ex Illyria venientes eandem Boiëciam in medio propemodum superioris Germaniae sitam occupaverunt, libri XXXIII ex fide tandem narrationeque historica scripti absolutique et in lucem iamprimum aediti, sat videlicet cito, si sat bene*, Prostanæ

při jeho literární činnosti týkající se českých zemí hlavními oporami. Právě odtud polský emigrant hojně přebíral latinské či latinizované formy místních a pomístních jmen.¹⁶ Paprockého výklad pod vedutou Brna začíná autorem blíže nevysvětleným a na žádný zdroj neodkazujícím tvrzením, že město kdysi „*po Vělehradu první jméno mělo*“. Reminiscence na někdejší velkomoravské středisko má zřejmě podepřít svrchu zmíněnou tezi o „*starožitnosti*“ Brna.¹⁷ Tutéž antikvizující tendenci rozpoznáme i ve sdělení, že obec byla od „*pohanských králů*“ obdařena významnými privilegii a že si potom panovnické výsady podle brněnského vzoru vyžádali také Pražané.¹⁸ Bartoloměj se na tomto místě odvolává na prameny, z nichž uvedené, od historické reality evidentně vzdálené informace čerpal, totiž na údaje „*v starých terminátech kostela olomouckého*“ a na „*list krále Jana, kterýž jest dán léta etc. 1376*“. V prvním případě jde o zdroj, který je v **Zrcadle** častěji citován jako „*paměti kostela olomouckého*“, zatímco zde překladatel Jan Vodička ponechal staropolský výraz „*terminata*“ značící krátký spis či pamětní záznam,¹⁹ a jímž zřejmě byly či měly být písemnosti olomouckého kapitulního archivu.²⁰ Vzhledem k charakteru informací týkajících se dávných počátků Brna je však třeba uvažovat o tom, že tu autor svými údajnými excerpceci z nekonkrétně citovaného písemného materiálu pouze maskoval účelovou fabulaci, ostatně v jeho díle nikoliv ojedinelou.²¹ Odkaz na panovnický list (listinu) z roku 1376,

MDLII, fol. 20r (v Jordánově redakci *Io. DUBRAVII, Olomuzensis episcopi, Historia Boiémica a cl. v. Thoma IORDANO medico novis genealogiarum, episcoporum, regum, ducum catalogis, necessariis quinetiam annotationibus sic ornata et illustrata, ut nunc demum edita dici possit*, Basileae MDLXXV, pag. 29), kde je Paprockým reflektované souvětí se zmínkou o Svratce: „*Amnium in Moravia princeps Mora habetur, qui Olomucium, principem civitatem, circumfluit et ab illa in Pannoniam defluens in Danubio se tandem suis et adventitiis aquis auctus exonerat, nam et Nigrim et Svitavam, qui Brunnam, civitatem dignitate proximam Olomucio, dein Thaysam, qui Znoymam obitu Sigismundi cęsarıs memorabilem, postea Iglam, qui Iglaviam pręterfluit, Mora recipit ac Danubio mox reddit.*“

¹⁶ Josef Vítězslav ŠIMÁK, *České dějiny u Bartol. Paprockého*. In: ČSPS 30, 1922, zejm. s. 49.

¹⁷ Přehled dosavadních interpretací místního jména Brno podává J. SKUTIL, *Místní jméno Brno - jeho původ a význam*. In: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 13, 1995, s. 38-45; srov. také TÝŽ, *Nejstarší zápisy jména Brna a sídlišt v jeho okolí s výklady etymologickými i s interpretací literárních zpráv*. In: BMD 11, 1993, s. 66-77; o Paprockém se v této souvislosti zmiňuje Mojmír ŠVÁBENSKÝ, *Osudy města Brna do roku 1243: První zmínka o Brně a jeho název*. In: BMD 11, 1993, s. 223. K působení tzv. velehradské tradice srov. R. HURT, *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě I (1205-1650)*, Olomouc 1934, s. 11nn.

¹⁸ K nejstarším brněnským privilegiím a jejich významu Miroslav FLODR (ed.), *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*, Brno 1993; TÝŽ, *Privilegium města Brna z roku 1243 a jeho velké dědictví*. In: BMD 13, 1995, s. 23-37; srov. také TÝŽ (ed.), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století I. Úvod a edice*, Brno 1990, s. 66nn. K problému udílení brněnského práva jiným městům M. ŠVÁBENSKÝ, *K dějinám Brna v letech 1243-1411: Soudnictví a právo*. In: BMD 13, 1995, s. 331-332; Jiří KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998, s. 152-153.

¹⁹ Viz J. KARŁOWICZ - A. KRYŃSKI - W. NIEDŹWIEDZKI, *Słownik języka polskiego VII*, Warszawa 1919, s. 50. K překladateli **Zrcadla** Ch. d'ELVERT, *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, s. 244; K. KREJČÍ, *Bartoloměj Paprocki*, s. 232. O překladech Paprockého děl srov. také Milan KOPECKÝ, *K tvorbě dvou humanistických manýris-tů*. In: Slavia. Časopis pro slovanskou filologii 64, 1995, s. 75-81.

²⁰ Srov. A. SEDLÁČEK, *Úvahy o Zrcadle*, s. 21-22.

²¹ K případům, kdy se Paprocký odvolával na informační zdroje, v nichž příslušná látka obsažena není, např. I. HRABĚTOVÁ, *Erbovní pověsti*, s. 126, 127. S podobným přístupem se ovšem setkáme i u jiných historiografů předbělohorské doby, včetně fabulátorství proslulého Hájka (srov. Václav FLAJŠHANS (ed.), *Václava Hájka z Libočan Kronika česká II*, Praha 1923, s. 49, 63, 64).

zjevně pomýlený, jen potvrzuje, že Paprocký leckdy nakládal s historickou látkou dosti svérázně.²² Z následujícího výběrového výčtu duchovenských institucí v či při Brně²³ a jejich zakladatelů či podporovatelů dle Bartolomějových uvozujících slov „nejvíceji pokazuje se dávnost a vzácnost města toho“. Fundace kostelů a řeholních domů zde tedy autor prezentuje jako zásadní kritérium pro hodnocení významu obce. Vzhledem k jejich četnosti vyznívá pak toto hodnocení uznale, ovšem ve vztahu k minulosti (!), kdy ve městě a jeho blízkosti dále jmenovaní fundátoři a donátoři vyvíjeli iniciativu.²⁴ V přehledu, prostém jakýchkoli vročení, se Paprocký nejprve zmiňuje o kostele „na tumě“ (tento další polonismus ve sledovaném textu podtrhává význam chrámu: „tum“ značí katedrálu, dóm),²⁵ zasvěceném sv. Petru, který měla založit moravská markrabata. V rozporu s tímto údajem nejsou ani výsledky novějších výzkumů, kladoucí počátky svatopetrského chrámu do přelomu 12. a 13. století, ani tradice o jeho založení markrabětem Konrádem Otou, která se však opírá teprve o rukopis z doby třicetileté války.²⁶ Dále Bartoloměj uvádí „klášter Králový“, který prý založila česká královna pro premonstrátky. Tento údaj, vztahující se k fundaci Elišky Rejčky na Starém Brně roku 1323, je ovšem mylný, neboť zdejší klášter byl založen pro cisterciácky.²⁷ Nesprávné určení řádové příslušnosti Paprocký bezpochyby převzal z **Kroniky české** Václava Hájka z Libočan, přestože ji na tomto místě necituje.²⁸ Bartoloměj pokračuje řeholním domem u sv. Anny, v jehož případě nespécifikuje řádovou příslušnost, po zmínce o jeho založení pány z Lomnice a obdaření řadou důchodů od krále Jana však odkazuje na text „pod erbem pánů z Hrádku“, tj. ve třetí knize **Zrcadla** pojednávající o rytířském stavu, kde na příslušném místě in extenso otiskuje listinu

²² Snad tu Paprocký nesprávně interpretoval listinu, již udělil 25. prosince 1376 Karel IV. olomouckým obchodníkům táž práva pro Staré Město pražské, jaká tam požívali brněnští obchodníci - Vincenc BRANDL (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae XI*, Brünn 1885, s. 48 č. 56 (29. prosince s tím vyjádřila souhlas staroměstská reprezentace - tamtéž, s. 48 č. 57). Některé omyly v Zrcadle ovšem mohou padat na vrub tiskových chyb, případně nepřesného překladu.

²³ Za laskavé poskytnutí textu hesel, týkajících se některých brněnských řeholních domů, která budou spolu s obsahlou bibliografií součástí připravované *Encyklopedie klášterů Moravy a Slezska*, jsem díkem zavázán jejich autoru, Mgr. Tomáši BOROVSKÉMU.

²⁴ V Zrcadle Bartoloměj porůznu oceňuje také přímo podporovatele církevních institucí, např. v pojednání o pánech z Boskovic, když vyzdvihuje jejich podporu minoritského konventu v Brně - srov. pozn. 31.

²⁵ J. KARŁOWICZ - A. KRYŃSKI - W. NIEDŹWIEDZKI, *Słownik języka polskiego VII*, s. 167.

²⁶ Nové interpretace prezentují Josef UNGER - Rudolf PROCHÁZKA, *Počátky katedrály sv. Petra a Pavla v Brně ve světle archeologických výzkumů roku 1991 a 1992*. In: BMD 13, 1995, s. 90-111; Libor JAN - Rudolf PROCHÁZKA - Bohumil SAMEK, *Sedm set let brněnské kapituly*, Brno 1996, s. 13-39. K tradičnímu časovému zařazení M. ŠVÁBENSKÝ, *Církevní poměry na Brněnsku před rokem 1243*. In: BMD 11, 1993, s. 87, 91 pozn. 13; srov. také J. DRÍMAL - Václav PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna I*, Brno 1969, s. 32-33.

²⁷ Srov. Berthold BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn I*, Brünn 1911, s. 150-151; Vladimír DENKSTEIN, *Chrámová stavba kláštera Králové na Starém Brně*. In: Výtvarné umění na Moravě, I, Brno 1936, s. 9.

²⁸ Viz V. FLAJŠHANS (ed.), *Václava Hájka z Libočan Kronika česká IV*, Praha 1933, s. 299: Rejčka prý „založiti rozkázala klášter slavný pannám zákona premonstratského v Starém Brně“. Informaci o založení kláštera s uvedením jeho správné řádové příslušnosti mohl Paprocký mimo jiné nalézt ve Zbraslavské kronice (viz Josef EMLER (ed.), *Fontes rerum Bohemicarum IV*, Praha 1884, s. 265). Premonstrátky měly nejbližší u Brna kanonii v Dolních Kounicích, která však v Paprockého době již neexistovala.

datovanou 13. února 1318, již Jan Lucemburský potvrdil donaci Kateřiny, manželky Tasa z Lomnice, jmenovanému konventu.²⁹ Dům dominikánek u sv. Anny se sice záhy skutečně dostal pod patronaci pánů z Lomnice, avšak jeho zakladatelem byl roku 1312 sám král Jan, iniciovaný svou manželkou Eliškou Přemyslovnou.³⁰ O dalším ústavu Paprocký uvádí, že byl založen pány z Boskovic, kteří tam „až posavád pohřby své mají“, a zasvěcen sv. Tomáši a že jej obývají „mniši řádu svatého Františka“.³¹ Brněnský minoritský konvent byl sice podle tradice zřízen roku 1230 za účasti Jana Vlena Černoohorského z Boskovic, ale ve skutečnosti páni z Boskovic zřejmě přispěli až k jeho obnově na počátku 14. století. Příslušníci tohoto rodu pak byli pochováni ve zdejší chrámu, ten však nebyl zasvěcen sv. Tomáši, jenž byl patronem brněnského kostela augustiniánů eremitů založeného v polovině 14. věku markrabětem Janem Jindřichem, nýbrž sv. Janu Křtiteli a sv. Janu Evangelistovi.³² Následující Bartolomějovo tvrzení, že „klášter dominikánuov a klášter barnadynův“ založila moravská markrabata, je ve vztahu k prvnímu konventu, vzniklému z popudu markraběte Přemysla mezi lety 1228-1238 při kostele sv. Michala, možno považovat za správné,³³ pokud však jde o „barnadyny“, tj. františkány (opět tu narážíme na residuum autorovy mateřštiny),³⁴ jejich dům založil v Brně až Jan Kapistrán s podporou nikopolského biskupa, olomouckého sufragána Viléma z Kolína roku 1451.³⁵ Paproc-

²⁹ Zrcadlo, list 264v. V kritické edici tuto listinu, v níž je zmíněn Valter z Hrádku, zpřístupnil Peter Ritter von CHLU-MECKY (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VI*, Brünn 1854, s. 97-98 č. 127. Srov. Zrcadlo, list 84r, kde Bartoloměj v oddílu věnovaném pánům z Lomnice podává český regist listiny, na jejíž plné znění „při erbě pánův z Hrádku“ opět odkazuje (tamtéž, list 84v, se Paprocký zmiňuje o náhrobníku s erbem tohoto rodu v Brně).

³⁰ B. BRETHER, *Geschichte der Stadt Brünn I*, s. 148-149; J. DŘÍMAL - V. PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna I*, s. 74.

³¹ Podrobněji se o této fundaci Paprocký zmiňuje v Zrcadle, list 99r, v rámci pojednání o pánech z Boskovic, kde navíc uvádí i dobu založení konventu („okolo léta Páně 1230“) a vyzdvihuje další podporu, kterou mu jmenovaný rod poskytoval až do autorovy doby, kdy jej „Jan Šembera Černoohorský z Boskovic etc. nákladně opravovati dal a v něm guardina chová“. O pohřbech pánů z Boskovic v Brně srov. Zrcadlo, list 99r-99v, 101r, 103v, přičemž Bartoloměj podává transkripce některých nápisů na příslušných sepulkrálních památkách. Na listu 99v (srov. též na listu 86r o Znatovi z Lomnice) cituje klášterní Epicedium, tj. rukopis, jehož text měl bezpochyby k dispozici - viz Augustin KRATOCHVÍL (ed.), *Epicedium minoritského kláštera v Brně*. In: ČMM 43-44, 1919-1920, s. 14-64, srov. zejm. s. 16.

³² Srov. Jan O. ELIÁŠ, *Minoritský klášter v Brně* (Stavebně historický průzkum). In: *Archaeologia historica* (dále AH) 11, 1986, s. 313; R. PROCHÁZKA, *Minoritský klášter v zástavbě středověkého Brna*. In: AH 14, 1989, s. 131; viz také B. BRETHER, *Geschichte der Stadt Brünn I*, s. 63-64; J. DŘÍMAL - V. PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna I*, s. 39, 42; K založení augustiniánského kostela sv. Tomáše např. Karl F. KÜHN, *Die Thomaskirche zu Brünn, das Werk der Parler-Hütte*. Ein Beitrag zur Baugeschichte des Mittelalters im Deutschen Osten, Brünn - München - Wien 1943, s. 9.

³³ Viz B. BRETHER, *Geschichte der Stadt Brünn I*, s. 57-58; J. DŘÍMAL, *Zemský dům*, s. 11; Jaroslav BUREŠ, *Středověké stavby brněnských dominikánů*. In: *Časopis Moravského musea, vědy společenské* 45, 1960, s. 109, 112.

³⁴ V polštině je výrazu „bernadyni“ či „bernadyni“, označujícího původně stoupence sv. Bernardina Sienského (tomu byl kostel v Brně zasvěcen), užíváno pro františkány. Srov. J. KARŁOWICZ - A. KRYŃSKI - W. NIEDŹWIEDZKI, *Słownik języka polskiego I*, Warszawa 1900, s. 116; Josef SVÁTEK, *Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy*, Zvláštní příloha k Sborníku archivních prací (dále SAP) 20, 1970, s. 507, 544; Pavel VLČEK - Petr SOMMER - Dušan FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1997, s. 120. O „klášteře barnadynův“ v Brně viz také další zmínky v Zrcadle, list 84v, 366v, v souvislosti se šlechtickými náhrobníky.

³⁵ J. DŘÍMAL, *Biskup Vilém z Kolína*. In: ČMM 55, 1931, zejm. s. 18-22; TÝŽ, *K brněnskému pobytu a k filiačním listům Jana Kapistrána*. In: ČMM 63-64, 1939-1940, s. 374-391.

ký se tu dopustil chyby, z níž je patrné, že si neuvědomil rozdíl mezi přísnějšími frakcemi menších bratří, z nichž se vyvinul františkánský řád, a původními minority.³⁶ Při zmínce o tom, že „klášter na předměstí řádu premonstratenského fundoval a bohatě nadal Leo comes de Klobauk“, odkázal Bartoloměj na druhou knihu **Zrcadla**, věnovanou prelátskému stavu. Tam, v rámci výkladu o premonstrátech na Moravě, řadí fundaci v Zábrdovicích u Brna již k roku 1118, do doby vzniku samotného premonstrátského řádu.³⁷ Zábrdovická kanonie Nanebevzetí Panny Marie sice skutečně byla založena Lvem z Klobouk, avšak až na začátku 13. století, před 3. dubnem 1209.³⁸ Na výčet „jiných mnohých kostelův“ a při nich založených špitálů, které prý kdysi dali vystavět „dobří a Pána Boha bojící se lidé, měšťané téhož města Brna“, Paprocký rezignoval. V citovaných pochvalných slovech, adresovaných přímo brněnským měšťanům, však spatřujeme opět ocenění minulosti (!) městské obce. Záhy se ukáže, že Bartolomějovy panegyrické retrospektivy zdaleka nejsou jen bezděkým produktem autorova historismu, nýbrž účelovým tahem zaujatého glosátora. V kontrastu s oslavnými odkazy na dávné věky může totiž plně vyniknout ostrá kritika současných (!) obyvatel Brna, k níž se Paprocký uchyluje, když se na samém konci oddílu pohoršeně vyjadřuje o jejich religiozitě, narážející na neutěšený stav tamních církevních institucí, jež „v jaké nyní vážnosti a ochraně u potomků jejich jsou, to soudu Božímu poručiti se musí, nežádajíc, aby pán Bůh nad nimi (pro nevinné lidi) pomstu učiniti, ale prositi, aby ten hrozný hněv svojoj proměnití ráčil, kdež mluví.“³⁹ *Et eris deserta, quia oblita es domini Dei tui et Fortis adiutoris tui non es recordata.*“ Při celkovém hodnocení Paprockého výkladu o Brně⁴⁰ nelze než konstatovat, že z hlediska faktografického zde autor zveřejnil velmi málo údajů o městských dějinách, přičemž se kromě účelových fabulací dopustil závažných chyb, jichž nezůstal ušetřen ani výběrový přehled tamních církevních institucí. Z hlediska ideového je Bartolo-

³⁶ Nejnověji Martin ELBEL, *Bohemia Franciscana. Františkánský řád a jeho působení v českých zemích 17. a 18. století*, Olomouc 2001, s. 9, 99-100.

³⁷ Zrcadlo, list 249v. Bartoloměj se odvolává na „paměti kostelní“ a jmenuje opata, jenž byl ve funkci v době psaní Zrcadla. O vzniku premonstrátů píše tamtéž, list 248r.

³⁸ R. HURT, *Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Brně-Zábrdovicích*, Příloha 1. čísla VVM 21, 1969, s. 2-6.

³⁹ Citát podle Is 17, 9-10 (srov. kritické vydání *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, Stuttgart 1983³, s. 1113), není zcela přesný. Se začátkem verše Is 17, 10 „quia oblita es Dei salvatoris tui et Fortis adiutoris tui non es recordata“ je spojen konec předchozího „... et erit deserta“, v němž je upravena třetí osoba na druhou. Rovněž s odchylkami od textu Vulgáty (ale též od znění v oddílu Zrcadla vyhrazeném Brnu) cituje Bartoloměj tytéž verše v pojednání o Olomouci (Zrcadlo, list 381v), kde však nejde o varování adresované městu, nýbrž o součást výkladu o úpadku velkomoravského církevního střediska ve Velehradu.

⁴⁰ Brno figuruje v Zrcadle přirozeně i jinde v různých souvislostech, kdy však již nejsou předmětem autorova zájmu dějiny města (např. Zrcadlo, list 238v; srov. tamtéž, list 410v - k tomu J. JIREČEK - J. EMLER - Ferdinand TADRA (edd.), *Fontes rerum Bohemicarum III*, Praha 1878, s. 243). K Bartolomějovým zmínkám o pohřbech, dokumentovaných sepulkrálními památkami v brněnských kostelích (Zrcadlo, list 84v, 85v-86v, 99r-99v, 101r, 103v, 127r, 151v, 312v, 366v), srov. A. SEDLÁČEK, *Úvahy o Zrcadle*, s. 25. Zmatky v přehledu brněnských církevních institucí ovšem problematizují Sedláčkovu tamtéž publikovanou domněnku, že Paprocký v době přípravy Zrcadla pobyl v Brně „bydle bezpochyby po klášteřích“.

mějův text konstruován tak, aby působivě vyústil v přísný nábožensky moralizující odsudek současných obyvatel města.

Je-li někdy Bartolomějovi vytykán prezírávý postoj vůči měšťanstvu,⁴¹ pak nutno podotknout, že se v **Zrcadle** odráží mnohem složitější poměr jeho autora k moravskému čtvrtému stavu. Zatímco veršovaná předmluva čtvrté knihy je spíše apelem na pravověrnost měst než jejich kritikou, v následujícím výkladu O počátku a dávnosti měst vskutku můžeme postihnout osten namířený proti měšťáckému obyvatelstvu, ovšem jen proti té jeho části, která odpadla od pravé katolické víry (tyto odpadlíky reprezentuje svrchu zmíněný „heretik“) či se jinak zprotivila Bohu jednáním vybočujícím z rámce křesťanských ctností. Pokud jde o výklady o jednotlivých moravských městech, je ostrý šleh Bartolomějovy kritiky vůči jejich obyvatelům patrný kromě Brna také u Jihlavy, kde literáta horlivě brojícího pro stranu pod jednou pobouřila (při jeho osobní návštěvě města) kázání „*Luterovy sekty*“ v městských kostelích a jejich tolerování ze strany katolíků, pročez Jihlavským adresoval - opět o Písmo se opírající - napomenutí: „*Varujte se, aby Pán neřekl k vám tato slova: Quia blasphematur nomen meum propter vos*“.⁴² V textech věnovaných Znojmu a Uherskému Hradišti žádné Paprockého odsudky neshledáme. Ačkoliv se přímých hodnotících komentářů o obyvatelích těchto měst zdržel, především u prvního z nich, kde prý kostely „*v své ozdobě až posavád zůstávají*“, lze vytušit Bartolomějovy sympatie. Také oddíl pojednávající o Olomouci se přes moralizující apely, které jsou tu víceméně rozvedením textu úvodních částí čtvrté knihy **Zrcadla**, a přes jízlivou poznámku, podle níž město za svůj rozkvět vděčí jen roli centra diecéze, snaží vzbudit dojem autorova spíše kladného poměru k obci, již nehrozí ztracení od Boha „*pro obět tak milou, kterou mu v těch kostelích na každý den offěrují*“. Přímé pochvaly se pak od Paprockého dočkala Kroměříž, město těšící se přízni Boha, jak prý musí uznat každý „*pohlédnouce na ozdobu kosteluov a na pořádek, který se v nich zachovává*“. Ze svrchu uvedeného je snad dostatečně zřejmé, že to stěží byla primárně pozice distingovaného urozence⁴³ a priori zaujatého proti měšťanstvu, jež určovala Bartolomějův rozrůzněný vztah k uvedeným měšťáckým obcím. Mohlo by se pak ovšem zdát, a Paprocký se dokonce sám snaží vzbudit tento dojem, že při jejich hodnocení vycházel výlučně z kritéria „pravověrnosti“ v duchu horlivého protireformačního katolicismu. Nenechme se ale ošálit! Nepochybně zde spolupůsobily také faktory jiné.

Vedle autorovy vypjaté religiozity a jeho konfesijního stranictví, o nichž ovšem

⁴¹ Tak zejm. František KUTNAR – J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 1997, s. 87; srov. také K. KREJČÍ, *Bartoloměj Paprocký z Hlohol a Paprocké Vůle*. In: J. POLIŠENSKÝ (ed.), *Bartoloměj Paprocký z Hlohol: Zrcadlo Čech a Moravy*, s. 252.

⁴² Viz Rm 2, 24 „*nomen enim Dei per vos blasphematur*“; srov. též Is 52, 5 (*Biblia Sacra*, s. 1151, 1752).

⁴³ Na složitost Bartolomějova postoje ke šlechtě a na sociální tendence, prosazující se v jeho pozdních dílech, upozorňuje K. KREJČÍ, *Bartoloměj Paprocký*, s. 55n., 62, 177 aj. O Paprockého srdečném vztahu k hospodským kumpánům z řad kroměřížského měšťanstva F. V. PEŘINKA, *Dějiny města Kroměříže I*, s. 218.

není třeba pochybovat,⁴⁴ vytušíme již ve svrchu zmíněném nesystémovém zařazení Kroměříže, nepříslušející k moravskému městskému stavu,⁴⁵ mezi „přední města“ markrabství a pak v jejím panegyrickém hodnocení odraz Paprockého loajality vůči olomouckému biskupovi, na jehož přízni a podpoře byl tento polský emigrant do značné míry závislý. Projevil-li se dotčený ryze pragmatický činitel také v pojednání o Olomouci, kde snad Bartoloměj vědomě - s ohledem na její postavení coby centra diecéze - utlumil kritiku, k níž horlivce z katolického tábora muselo „kacířství“, které se rozmohlo také v této obci a s nímž tu právě Paprockého dobrodinec na biskupském stolci sváděl tuhé boje, přímo vybízet,⁴⁶ pak v případě ostatních měst již autor **Zrcadla** takovéto ohledy brát nemusel. U Jihlavy, kde však kritiku do jisté míry tlumí jinak přátelské ladění Bartolomějova výkladu o městě osazeném „lidmi rozšafnými“, a ještě důrazněji u Brna dal zcela nepokrytě najevo rozhořčení nad náboženskými poměry v těchto městech. Vytykáje Jihlavanům proniknutí stoupců Lutherových do obce, reflektoval reálnou situaci, neboť rychlá recepce augšpurského vyznání již v první půli 16. věku odcizila větší část obyvatelstva královského města na pomezí Moravy a Čech katolicismu.⁴⁷ V případě Brna formuloval Paprocký svou kritiku nikoliv jako odsudek vztahu této obce k evangelíkům, kteří v ní měli rovněž silné pozice, nýbrž jako zděšení nad stavem tamních duchovenských ústavů. Neváhal se přitom uchýlit k jízlivé biblické paralele použitím citátu z Izajášova prococtví, kde zaznívá hrozba těm, kdož opustili Boha. Byla situace v Brně opravdu tak katastrofální? Zchudnutí většiny kdysi prosperujících řeholních domů, dramatický úbytek jejich osazenstva a úpadek mravů v jejich zdech vskutku patřily k temným stránkám duchovního života předbělohorského Brna, o jejichž nápravu se ostatně se značnou vehemencí zasazoval právě Stanislav Pavlovský, jenž mohl zdejší situaci důkladně poznat v sedmdesátých letech, kdy byl proboštem brněnské kolegiální kapituly u sv. Petra. Na druhé straně tehdy již v Brně zaznamenávala první výraznější úspěchy rekatolizace, vděčící za svůj postup především působení členů agilního jezuitského řádu.⁴⁸ Otevřenost, s níž Paprocký ve čtvrté knize **Zrcadla** referoval o situaci v Jihlavě a zejména v Brně, ostře kontrastuje s tím, jak ponechal jakýchkoliv výtek a pichlavých poznámek ušetřena města Znojmo a Uherské Hradiště, u nichž se dokonce projevují (třeba-

⁴⁴ Srov. K. KREJČÍ, *Bartoloměj Paprocki*, s. 51nn., 175-191.

⁴⁵ Ke Kroměříži v době Stanislava Pavlovského srov. F. V. PEŘINKA, *Dějiny města Kroměříže I*, s. 197-228.

⁴⁶ Srov. Václav NEŠPOR, *Dějiny města Olomouce*, Olomouc 1998², s. 118-125; František SNOPEK, *Některé relace biskupa Stanislava Pavlovského a kardinála Dietrichštejna o diecesi olomoucké*. In: ČMM 32, 1908, s. 249-251; Miloš KOUŘIL, *Město Olomouc a církev v letech 1550-1650*. In: Historická Olomouc a její současné problémy 4, 1983, s. 27-32.

⁴⁷ Zevrubně Ch. d'ELVERT, *Geschichte und Beschreibung der (königlichen Kreis-) und Bergstadt Iglau in Mähren*, Brünn 1850, s. 160nn.; srov. také K. KŘESADLO, *Kapitoly z historie Jihlavy*, Jihlava 1992, s. 75-78, 135-137.

⁴⁸ Vladimír BURIAN, *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570-1618*, Brno 1948, s. 10-32; srov. také J. DRÍMAL - V. PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna I*, s. 135-136. K Pavlovského brněnskému proboštví L. JAN - R. PROCHÁZKA - B. SAMEK, *Sedm set let brněnské kapituly*, s. 73-74; stran jeho vazeb na Brno a vztahu k Tovaryšstvu Ježíšovu viz B. NAVRÁTIL, *Biskupství*, s. 195-196, 221-224.

že sotva znatelné) náznaky autorových sympatií. Při pohledu na náboženské poměry v posledně jmenovaných obcích totiž zjistíme, že zde Bartoloměj mohl shledat podobné zlořády, které vytýkal Brněnským a Jihlavanům. V obou kritických poznámek ušetřených královských městech měli velmi silné pozice luteráni, při pohledu na žalostný stav některých znojenských konventů pak získáme obraz ne nepodobný Brnu.⁴⁹ Vkrádající se podezření, že měl Paprocký přes svůj mimořádný interes o církevní záležitosti k dispozici kvalitativně naprosto odlišné informace o náboženských poměrech v jednotlivých městech, rozptýlíme poznáním, že - podobně jako v případě ostatních královských měst - vyvíjel také při rekatolizaci Znojma a Uherského Hradiště značnou iniciativu sám Stanislav Pavlovský, podporovatel literárního snažení našeho autora.⁵⁰ Přistupoval tedy Paprocký k hodnocení moravských měst sine ira et studio? Apriorních averzí k měšťanstvu jako takovému byl dalece vzdálen, zdá se však, že v rozdílné objektivitě autorova glosování náboženských poměrů v té které obci se vedle svrchu zachycených ryze praktických hledisek odráží také nestejná míra jeho osobních sympatií ke konkrétním městům. Jednoznačně nejnegativnější postoj zaujal Bartoloměj vůči Brnu. Text věnovaný této obci je přitom vedle autorovy tvrdé - ač jen obecnými formulacemi podepřené - otevřenosti ohledně úpadku tamních opor katolicismu charakteristický také výše zjištěnou disproporcí mezi svou stručností na jedné straně a značným politickým významem Brna na straně druhé.

Při zpracovávání **Zrcadla** se polský emigrant sice do jisté míry mohl opírat o zkušenosti, které získal při své předchozí literární činnosti ve vlasti,⁵¹ nicméně charakter jeho práce vyžadoval především proniknutí do reálií jeho nového působiště. Zatímco později při sepisování **Diadochu** mohl mnohem více vycházet z poměrně bohaté české kronikářské tradice, situace na Moravě byla v tomto ohledu méně příznivá. Markrabství nemělo vlastní „zemskou“ kroniku a české narativní prameny se moravských událostí dotýkaly jen okrajově. Paprocký byl proto při shromažďování dat pro zamýšlený spis o Moravě víceméně odkázán na celou řadu rozptýlených a nestejně dostupných dílčích informačních zdrojů.⁵² V pozadí faktografických nedostatků **Zrcadla** je

⁴⁹ Blíže Lubomír E. HAVLÍK, *Dějiny královského města Znojma a Znojenského kraje od nejstarších dob do sedmdesátých let 19. století*, Brno 1999, s. 86-89, 92-95; Antonín VERBÍK - Metoděj ZEMEK (red.) a kol., *Uherské Hradiště. Dějiny města*, Brno 1981, s. 149-151, 154-156; srov. také F. SNOPEK, *Některé relace*, s. 253.

⁵⁰ Jako v pozn. 49. Rekatolizace měst patřila k hlavním bodům „programu“ Stanislava episkopátu - srov. V. BURIAN, *Vývoj náboženských poměrů*, s. 10. Projevy rekatolizačního úsilí v biskupově vztahu k urozeneckým kruhům zhodnotil J. PÁNEK, *Olomoucký biskup Stanislav Pavlovský a česká šlechta*. In: Okresní archiv Olomouc 1989, Olomouc 1990, s. 35-58; TÝŽ, *Biskup a kancléř* (Stanislav Pavlovský a Vratislav z Pernštejna 1579-1582 a jejich úloha v počátcích rekatolizace Moravy). In: ČMM 113, 1994, s. 35-47.

⁵¹ V českých spisech Bartoloměj příležitostně uplatňoval i některé motivy ze svých polských prací - I. HRABĚTOVÁ, *Erbovní pověsti*, s. 130-131. K prolínání jazykové polské a české tvorby tohoto literáta srov. také Josef KARÁSEK, *Polská dedikace Paprockého Vilémovi z Rosenberka*. In: ČMM 27, 1903, s. 1-13, 130-145.

⁵² Viz zejm. A. SEDLÁČEK, *Úvahy o Zrcadle*, s. 19-30, 204-219. Ani v Čechách se ovšem Paprocký zdaleka neomezil jen na využití narativních pramenů - TÝŽ, *Listy ze ztracených archivů panských, které se v Paprockého Diadochu připomínají, na pravý čas a pravé udání svedené*. In: Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická 1890, Praha 1891, s. 386-409.

pak ovšem zapotřebí vedle závislosti na podporovatelích, nekritického přejímání údajů a autorova sklonu k fabulaci, tedy znaků společných pro řadu výplodů soudobé, třebaže obecně již ke kritice pramenů směřující historiografie,⁵³ hledat také objektivní heuristické potíže. Zcela zřetelně se odrážejí v Bartolomějově výše citované poznámce, podle níž na pojednání o komorních městech a o jednom městě královském (Uničově) rezignoval „pro nepovědomost“.

Přes všechny možné výhrady k dílům Bartoloměje Paprockého mu jako historio-
grafovi rozhodně nelze upřít odhodlání k rozsáhlé heuristice, při níž se snažil získat přístup „ad fontes“. Třebaže tomu výsledná podoba příslušného oddílu čtvrté knihy **Zrcadla** neodpovídá, vyvinul Paprocký toto úsilí i v případě Brna, kde nemohl vycházet ze žádné publikované práce, která by podávala ucelené pojednání o historii tohoto královského města. První známé pokusy o souhrnné vylíčení brněnských dějin, které ovšem zůstaly v rukopise, spadají až do poloviny 17. století.⁵⁴ Pokud by byl Paprocký důkladně excerpoval české narativní prameny, počínaje Kosmovou kronikou, mohl sice nalézt celou řadu roztroušených zmínek o Brně (o městě či brněnském hradu), ne však získat celistvější představu o jeho dějinách.⁵⁵ Nicméně dosavadní studium Bartolomějových děl prokázalo, že přes svou úctyhodnou píli se s českou kronikářskou tradicí zdaleka neseznámil v úplnosti. Jeho omezené poznání této studnice kvalitativně různorodých informací o dějinách bylo do značné míry zprostředkované tím, co ze starších děl převzali Václav Hájek z Libočan v **Kronice české**, Jan Dubra-

⁵³ Srov. F. KUTNAR - J. MAREK, *Přehledné dějiny*, s. 63nn.

⁵⁴ K tomu J. DRÍMAL, *Stav a úkoly bádání o dějinách Brna*. In: BMD 2, 1960, s. 252n.

⁵⁵ Zmínky u Kosmy viz v edici B. BRETHER (ed.), *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, Monumenta Germaniae historica - Scriptores rerum Germanicarum, Nova series II, Berlin 1923, s. 149, 169, 259, 260; u Kosmových pokračovatelů a ve Žďárské kronice J. EMLER (ed.), *Fontes rerum Bohemicarum II*, Praha 1874, s. 330, 338; Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ - Rudolf MERTLÍK - Josef POHANKA - M. ZEMEK (edd.), *Cronica domus Sarenis*, Brno 1964, s. 172, 176, 196, 216; v letopise Jindřicha Heimburského J. JIREČEK - J. EMLER - F. TADRA (edd.), *Fontes rerum Bohemicarum III*, s. 318, 321; u tzv. Dalimila Jiří DAÑHELKA - Karel HÁDEK - Bohuslav HAVRÁNEK - Naděžda KVÍTKOVÁ (edd.), *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila II*, Praha 1988, s. 7; ve Zbraslavské kronice J. EMLER (ed.), *Fontes rerum Bohemicarum IV*, s. 12, 86, 103, 107, 178, 179, 224, 245, 250, 252, 265, 290, 301, 310, 311, 330, 335; u kronikářů doby Karlovy a doby husitské J. JIREČEK - J. EMLER - F. TADRA (edd.), *Fontes rerum Bohemicarum III*, s. 545, 547, 573; J. EMLER (ed.), *Fontes rerum Bohemicarum IV*, s. 470, 473, 476, 479, 481, 486; J. EMLER - Jan GEBAUER - Jaroslav GOLL (edd.), *Fontes rerum Bohemicarum V*, Praha 1893, s. 59, 64, 178, 254, 295, 353, 472, 527, 528, 568, 603, 604, 617; Václav NOVOTNÝ (ed.), *Fontes rerum Bohemicarum VIII*, Praha 1932, s. 70; Bohuslav HAVRÁNEK - J. DAÑHELKA a kol. (edd.), *Výbor z české literatury doby husitské II*, Praha 1964, s. 370; Bohumil RYBA (ed.), *Vita Karoli Quarti*, Praha 1978, s. 70; Jana ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon Francisci Pragensis, Fontes rerum Bohemicarum, Series nova I*, Praha 1997, s. 66, 89, 95, 104, 125, 159; Dana MARTÍNKOVÁ - Alena HADRAVOVÁ - Jiří MATL (edd.), *Aeneae Silvii Historia Bohemica*, Praegae 1998, s. 112; ve Starých letopisech František PALACKÝ (ed.), *Starí letopisové čeští od roku 1378 do 1527 čili pokračování v kronikách Přibíka Pulkavy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých vydané*, Praha 1829, s. 92, 136, 164, 170, 172, 180, 183, 185, 190, 295, 489; František ŠIMEK (ed.), *Staré letopisy české z Vratislavského rukopisu*, Praha 1937, s. 5, 37, 68, 79, 100, 126, 131, 132, 133, 139; F. ŠIMEK - Miloslav KAŇÁK (edd.), *Staré letopisy české z rukopisu Křižovnického*, Praha 1959, s. 69, 113, 116, 124, 175, 337. K nejstarším zmínkám o Brně srov. Marie BLÁHOVÁ, *Brno v historiografických pramenech doby přemyslovské*. In: BMD 11, 1993, s. 78-85.

vius ve spisu **Historiae regni Boemiae** a Daniel Adam z Veleslavína v **Kalendáři historickém**.⁵⁶ Ani ty nečetné zmínky o Brně, které můžeme nalézt ve jmenovaných, v Bartolomějově době v tištěných vydáních dostupných spisech, ale autor **Zrcadla** vesměs nevytěžil.⁵⁷ Paprocký totiž hledal komplexnější poučení o brněnských dějinách, a to přímo v královském městě.

Také předbělohorské Brno, podobně jako jiné instituce či osoby obdařené privilegii a vedoucí vlastní písemnou agendu, střežilo a dále budovalo svůj archiv.⁵⁸ Uchovávaní a ochrana písemností úředního charakteru byly tehdy ovšem motivovány v první řadě ryze praktickými potřebami, nikoliv potenciálním využitím tohoto materiálu jako historických pramenů.⁵⁹ Na druhé straně však právě v tomto období začínali autoři, píšící díla věnovaná historii, obracet k pramenům svou pozornost se vzrůstajícím zájmem a kritičností. Rozvoj měšťanského dějepisceví, který zaznamenaly české země v předbělohorské době,⁶⁰ se projevil i v Brně. V městě pod Špilberkem vznikla pozoruhodná díla kronikářského či deníkového charakteru, jejichž autory byly osoby podílející se na činnosti orgánů městské samosprávy, a to buď přímo členstvím v městské radě či působením v městské kanceláři, každopádně osoby, které měly usnadněný přístup k městským písemnostem.⁶¹ Spisy těchto autorů ve své době nebyly vydávány tiskem, nicméně některé měly charakter „oficiální“ dokumentace, pořizované z pověření či přímo pod dohledem brněnské elity, u dalších děl je pak na místě předpokládat povědomí alespoň části městské reprezentace o jejich vzniku.⁶² Z prací, kte-

⁵⁶ K Paprockého způsobu práce a jeho informačním zdrojům srov. J. V. ŠIMÁK, *České dějiny u Bartol. Paprockého*, s. 46-53; K. KREJČÍ, *Bartoloměj Paprocký z Hlohol a Paprocké Vůle*, zejm. s. 249-251; TÝŽ, *Bartoloměj Paprocký*; Eduard PETRŮ, *Autor dvou literatur - Bartoloměj Paprocký z Hlohol a Paprocké Vůle*. In: Bartoloměj PAPROCKÝ Z HLOHOL, *O válce turecké a jiné příběhy*. Výběr z Diadochu, Praha 1982, s. 11; Jaroslav KOLÁR, *Zápisky Marka Bydžovského z Florentina a Paprockého Diadochos*, SPFFBU, D 32, 1985, s. 59-63; I. HRABĚTOVÁ, *Erbovní pověsti*, s. 20, 126-127.

⁵⁷ Žádné z těchto děl dosud bohužel nebylo v úplnosti zpřístupněno v moderní kritické edici se spolehlivými rejstříky. Jen k roku 1347 dospělo nedokončené vydání Hájkova díla, které připravil V. FLAJŠHANS (ed.), *Václava Hájka z Libočan Kronika česká I-IV*, Praha 1918-1933 (srov. zmínky o Brně - II, s. 471; III, s. 455; IV, s. 76, 192, 238, 239, 244, 299, 315, 337). Průřezový výbor Kroniky české, který zpracoval J. KOLÁR (ed.), *Václav Hájek z Libočan, Kronika česká*. Výbor historického čtení, Praha 1981 (k Brnu s. 341, 553, 599, 618), bohužel nezohledňuje potřeby historiků a rejstříky postrádá. Rejstříků prostý výbor z Veleslavínova Kalendáře historického, řadící záznamy podle let a začínající až rokem 1300, připravil Josef TEIGE (ed.), *M. Daniela Adama z Veleslavína Historický kalendář*, Praha 1920 (k Brnu srov. s. 20). Publikace Martin Jan VOCHOČ (ed.), *Kalendář historický národa českého I-II*, Praha 1940 (o Brnu např. I, s. 125, 133, 158, 162; II, s. 614), je svérázným pokusem aktualizovat Veleslavínovo dílo při zachování původních zápisů, u nichž se Vochoč dokonce snažil identifikovat informační zdroje; připojený rejstřík je bohužel neúplný a nespolehlivý.

⁵⁸ K počátkům městského archivu J. DŘÍMAL, *Archiv města Brna. Průvodce po fondech a sbírkách*, Praha 1956, s. 6n.

⁵⁹ O poslání archivů a souvisejících terminologických otázkách naposledy souhrnně pojednala Jiřina ŠTOURAČOVÁ, *Úvod do archivnictví*, Brno 1999, srov. s. 7n. (srov. však kritickou recenzi L. SULITKOVÉ v Archivním časopise 51, 2001, s. 55-60).

⁶⁰ F. KUTNAR - J. MAREK, *Přehledné dějiny*, s. 87, 258.

⁶¹ Viz J. DŘÍMAL, *Kroniky a pamětní knihy městských písařů brněnských v době předbělohorské I-II*. In: BMD 2, 1960, s. 82-124; 3, 1961, s. 93-108; J. DŘÍMAL - V. PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna I*, s. 146-147.

⁶² Srov. J. DŘÍMAL, *Kroniky I*, s. 119.

ré v celém svém rozsahu či alespoň zčásti spatřily světlo světa do počátku devadesátých let 16. věku, známe jednak spisy Jana Munky z Ivančic, a to vedle Munkova deníku z roku 1521 především jeho Paměti, které se kromě událostí, jichž byl autor současníkem, dotýkají také starších dějin města a přinášejí opisy řady dokumentů sahajících až do roku 1252, jednak v pozdějším opise dochovaný text análů radních písařů Kašpara Gutmanna a Jana Mencla z Kolsdorfu, který zachycuje události z let 1550 - 1591.⁶³ Pokud jde o dochovanou redakci známé kroniky brněnského lékárníka Jiřího Ludwiga, která kromě záznamů o událostech z let 1555 - 1604 podává rovněž opisy či výtahy z brněnských privilegií, a to až k roku 1243, ta vznikla pravděpodobně až na začátku 17. století, příznačně v době Ludwigova působení v městské radě; autor se však snad opíral i o své starší průběžné záznamy týkající se událostí, jež sám zažil.⁶⁴ Každopádně Bartoloměji Paprockému z Hlohoh mohly, pokud by mu byly zpřístupněny, poskytnout celou řadu údajů o dějinách Brna nejen písemnosti diplomatické povahy, nýbrž rovněž některé z výplodů literárního snažení městských dějepisců, stran starších dějin prokazatelně alespoň Munkovy Paměti.

Na podzim roku 1592 se Paprocký obrátil na reprezentaci královského města Brna s písemnou žádostí související s přípravou **Zrcadla**. Její znění sice nemáme k dispozici,⁶⁵ avšak její obsah jasně vyplývá z odpovědi Brněnských datované 2. listopadu toho roku, která se dochovala v opise v městských registrech poselacích listů.⁶⁶ Tento doklad o komunikaci mezi autorem **Zrcadla** a Brnem ovšem není zcela neznámý. Dosavadní literatura si jej všímá v souvislosti se zmínkou o Bartolomějově úmyslu nechat město „*vymalovati a vykontrfektovati*“. Jde totiž o jeden z nemnoha přímých písemných dokladů týkajících se činnosti původem slezského kreslíře a dřevořezače Jana Willenbergera, který svými ilustracemi (mimo jiné) vyzdobil několik Paprockého děl.⁶⁷ Zvláštní význam v tvorbě tohoto výtvarníka mají právě veduty měst jako jejich často nejstarší známá realistická panoramatická vyobrazení. Paprocký žádal brněnské konšely, aby doručiteli jeho listu ukázali místo, odkud by bylo možno lokalitu nejlépe zachytit. Ne zcela průkazně je z této zmínky vyvozováno, že úlohu Bartolomějova posla, který mu pak také měl přinést odpověď Brněnských, na sebe vzal sám

⁶³ Tamtéž, s. 85-99.

⁶⁴ P. Ritter von CHLUMECKÝ (ed.), *Des Rathsherrn und Apothekers Georg Ludwig Chronik von Brünn (1555-1604)*, Brünn 1859, ke vzniku kroniky srov. s. X-XI; L. SULITKOVÁ - Jana ŠKOPOVÁ (edd.), *Dosud needované záznamy z kroniky brněnského lékárníka Jiřího Ludwiga (1574-1603)*, SPFFBU, C 40, 1993, s. 143-159.

⁶⁵ V AMB se kromě chronologicky uspořádaného fondu A 1/1 Město Brno - Sběrka listin, mandátů a listů dochovaly větší soubory misivů ze sledovaného období pouze v registrech městské korespondence a listin z let 1578-1619, do nichž byly kromě Brnem expedovaných písemností jen zcela výjimečně nesyrové zaneseny opisy některých písemností královským městem přijatých (AMB, fond A 1/3 Město Brno - Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. 79-92). Průzkum těchto pramenných souborů vyšel z hlediska hledání textu Bartolomějova listu naprázdno.

⁶⁶ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. 82, fol. 42r.

⁶⁷ K Willenbergerovu životu a dílu viz kromě prací, citovaných v pozn. 8, nepodepsanou zprávu *Jan Willenberger z Phoenixbergku*. In: Selský archiv 6, 1907, s. 199-200, informující o modlitební knížce s Janovými přípisky; srov. též Prokop TOMAN, *Nový slovník československých výtvarných umělců II*, Praha 1950, s. 704.

Jan Willenberger.⁶⁸ Každopádně vzhledem k poměrně krátké době, která zbývala do vydání **Zrcadla**, kde se kvalitní veduta Brna objevila, je pravděpodobné, že ne-li již s Bartolomějovým listem, pak nejspíše krátce nato Willenberger do města pracovně zavítal.⁶⁹ Paprockého žádost se však zdaleka netýkala jen pořízení ilustrace znázorňující Brno. Literát se totiž především snažil od měšťanů získat podrobné informace týkající se historie jejich domovské obce. Od Brněnských si rovnou vyžádal zaslání „*spisu*“, který měl obsahovat údaje o založení města a podávat přehled privilegií, jimiž bylo obdařeno.

Odpověď, již mu posel z Brna donesl, Paprockého sotva potěšila. Konšelé, podílející se na koncipování listu,⁷⁰ Bartolomějovi sdělili, že vzhledem k nepřítomnosti rozhodující části reprezentace královského města nejsou kompetentní k tomu, aby žádosti vyhověli.⁷¹ Absence většiny členů městské rady je zdůvodněna tím, že tyto osoby „*na vinobraní se rozjely*“. Tento argument, jakkoliv tak může na první pohled působit, není ovšem na místě považovat za alibistický. Řada brněnských měšťanů vlastnila vinice na jižní Moravě - především v okolí Hustopečí, Židlochovic, Dolních Kounic a Ivančic - a vinařství bylo již od středověku velmi významnou sférou jejich hospodářských aktivit.⁷² V době pobytu na vinicích, které nepřiléhaly k obvodu královského města, přirozeně nebyli snadno dosažitelní. Ostatně o zaneprázdnění kolegů při vinobraní neváhali brněnští měšťané spoluzodpovědní za správu města na sklonku předbělohorské doby v konkrétních případech referovat ani v oficiálnější rovině korespondence se zemskými úřady či vlivnými členy stavovské

⁶⁸ Tak bez jakýchkoliv pochybností F. ZAPLETAL, *Willenbergerovy pohledy*, s. 163; podle něj F. SPURNÝ, *Willenbergerovy veduty*, s. 345. Srov. však v citované odpovědi Brněnských slova, podle nichž byli Paprockým požádáni, „*abychom jemu [doručitelu listu] ukázati poručili, odkud by město Brno nejpříležitěji vymalovati a vykontrfektovati se mohlo*“. V případě Willenbergerovy totožnosti s poslem bych zde očekával formulaci „*mohl*“ místo „*se mohlo*“. Srov. též pozn. 71.

⁶⁹ Ke způsobu Willenbergerovy práce srov. zejm. A. PIFFL, *Nové kresby*. Willenbergerův pohled na Brno jako umělecké dílo ani jako ikonografický pramen nedoceníl B. BRETHOLZ, *Brünns Stadtbilder (Bis zum Jahre 1750)*, Separatabdruck aus Museum Franciscum - Annales 1897, Brünn 1898, s. 3-4. Za jiných okolností přicházeli brněnští měšťané do styku s dalším zástupcem Willenbergerovy rodiny, Janovým bratrem Zikmundem. Tento olomoucký měšťan, o němž se zmiňují v souvislosti s nespécifikovaným „*rozeznáním právním*“ v listu kardinálu Dietrichštejnovi ze 14. února 1602 (AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. 86, fol. 226r), se na počátku 17. věku angažoval v zemské berní správě (srov. F. ZAPLETAL, *Willenbergerovy pohledy*, s. 164; Tomáš KAHUDA, *Moravské zemské berní evidenční pomůcky ze sklonku doby předbělohorské*. In: SAP 49, 1999, s. 312-313, 394 pozn. 727), do níž byli zástupci brněnského měšťanstva rovněž zapojováni.

⁷⁰ Ke složení městské rady roku 1592 viz P. Ritter von CHLUMECKÝ (ed.), *Des Rathsherrn und Apothekers Georg Ludwig Chronik*, s. 4; Hana JORDÁNKOVÁ - L. SULITKOVÁ, *Brněnská městská kancelář v předbělohorském období* (Prosopografická a diplomatická studie). In: SAP 45, 1995, s. 497-499. Kronikář Jiří Ludwig, jehož nacházíme mezi konšely v několika letech na konci 16. a začátku 17. věku, tehdy členem městské rady nebyl.

⁷¹ Text odpovědi „*na to vše*“ dokonce budí dojem, že Brněnští Bartolomějovi nevyhověli ani stran doporučení, odkud nechat město znázornit.

⁷² Viz J. DRÍMAL, *Vinice brněnských měšťanů v Brně a na jižní Moravě do roku 1526*. In: Ročenka Okresního archivu pro okres Břeclav v Mikulově 1965, Mikulov 1965, s. 17-43; J. DRÍMAL - V. PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna I*, s. 121-122; srov. Jaroslav POŠVÁŘ, *Z historie brněnských vinic*. In: Vinařství 55, 1962, s. 44-45, 60-61, 76-77, 126-127, 142-143, 158-159; TÝŽ, *O právu brněnských viničných hor*. In: VVM 6, 1951, s. 121-123.

obce.⁷³ Ve své odpovědi Paprockému však Brněnští nenaznačili sebemenší ochotu zabývat se jeho žádostí později. Žádný doklad o další Bartolomějově komunikaci s Brnem v této věci také není znám, přestože ze sledovaného období máme dochována v ucelené řadě registra, zachycující text městskou kanceláří expedovaných dopisů.⁷⁴

V souvislosti se svou literární tvorbou se však polsko český spisovatel přece ještě měl s královským městem Brnem setkat, ovšem za zcela jiných okolností ve druhé půli první dekády 17. věku. V této době, kdy již **Zrcadlo** dávno zdobilo řadu šlechtických, církevních i měšťanských biblioték a kdy se život jeho autora pomalu chýlil ke konci, se právě Brno stalo místem vydání tří jiných Bartolomějových děl, **Rozmlouvání aneb hádání chudého člověka s bohatým** (1606), **Rozmlouvání kolátora s farářem** (1607) a **Štambuchu slezského** (1609), která zde vytiskl Paprockého krajan Bartoloměj Albrecht Furman. V rámci příprav vydání těchto spisů jejich autor dokonce po jistou dobu pobýval u svých sympatizantů ve městě. Věnování první knihy biskupskému úředníku Lukášovi Dembinskému z Dembině datoval Paprocký 24. prosince 1606 v brněnském domě rajhradského probošta Kryštofa Soběkurského ze Soběkur. Lukáš Dembinský, sám rovněž zakoupený v Brně, byl pak opakovaně literátovým hostitelem v letech 1607-1609, kdy zde Bartoloměj dokončoval, chystal k tisku a opatroval dedikacemi šlechtickým mecenášům zbývajících dvě díla, jež měla vyjít ve Furmanově officině.⁷⁵

Text o královském městě Brně ve čtvrté knize **Zrcadla** vyznívá ve srovnání s oddíly věnovanými jiným lokalitám nedůstojně. Bartoloměj Paprocký z Hlohola zde přináší minimum informací týkajících se dějin obce. O politickém významu Brna a jeho aspiracích na status hlavního města Moravy, o který se svářilo s Olomoucí, tu není

⁷³ Srov. AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. 86, fol. 145v; rkp. 87, fol. 236v, 289v, 291r, 294r; ke komunikaci městské rady s měšťany, kteří byli „auf weinlaßen gewesen“, viz AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. 87, fol. 243r. Při odmítání či odkládání úředních úkonů Brněnští argumentovali i jinak, zejména křesťanskými svátky. Tak např. prodlevu při vyřizování žádosti Viktorina ze Žerotína, komorníka arciknížete Maxmiliána, o výpis z městských knih zdůvodnili v listu datovaném 24. prosince 1604 tím, že „slavnost veřejná Narození Krista Pána před rukami máme“ (AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. 87, fol. 325r).

⁷⁴ Srov. pozn. 65. Ani tak ovšem nelze existenci dalších (ztracených) listů, které si mohl Bartoloměj s městskou radou vyměnit (žádný Bartolomějův list není v AMB, fondu A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů), zcela bezpečně vyloučit.

⁷⁵ František HORÁK (red.) a kol., *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* II/6, Praha 1956, s. 44 č. 6857, 6858, s. 45 č. 6860; Vladislav DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*. Staré tisky do roku 1800, Brno 1978, s. 21 č. 1606/1, 1607/3, s. 23 č. 1609/4 (srov. s. 22 č. 1607/4, s. 23 č. 1609/3); srov. též Milena FLODROVÁ, *Brněnští tiskaři v 17. a 18. století*. In: BMD 9, 1970, s. 59; TÁŽ, *Brněnský knihtisk v 17. a 18. století*. In: Knihotisk v Brně a na Moravě, Brno 1987, s. 35; H. JORDÁNKOVÁ - L. SULITKOVÁ, *Brněnská městská kancelář*, s. 371. Stran Soběkurského a Dembinského též K. KREJČÍ, *Bartoloměj Paprockí*, s. 187, 191; Josef PILNÁČEK, *Staromoravští rodové*, Brno 1996³, s. 122, 162-163, 535-536; P. Václav J. POKORNÝ O. S. B., *Klášteř Rajhrad, jeho dějiny a památosti*, Brno 1925, s. 14-16; Antonín BREITENBACHER, *Museum v arcibiskupském zámku v Kroměříži*. In: Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 38, 1927, s. 158-159 a obr. 3, 4 v příloze; Vladimír NEKUDA (red.) a kol., *Vyškovsko*, Brno - Vyškov 1965, s. 95, 305, 337.

zmínka vůbec, ačkoliv si jich Paprocký musel být vědom.⁷⁶ Tak důležité královské město, jakým Brno bylo, ovšem Bartoloměj nemohl odbýt poznámkou o „*nepovědomosti*“, jako tomu učinil u Uničova a komorních měst, a výklad o něm také zařadil hned za pojednání o Olomouci. Nicméně text o Brně vykazuje z hlediska historie lokality autorovy nedostatečné znalosti a stran Paprockým reflektované současnosti obce zjevnou absenci jeho sympatií, související jen zdánlivě pouze s úpadkem religiozity jejího obyvatelstva. V otevřenosti, s jakou Bartoloměj tepal neutěšený stav zdejších církevních institucí, se spíše než rozhořčení náboženského horlivce odráží roztrpčení ctižádostivého autora z nevstřícnosti, kterou vůči jeho práci projevila část městské reprezentace na podzim léta Páně 1592. Literátova žádost o poskytnutí zevrubných údajů týkajících se brněnských dějin byla tehdy konšely podílejícími se na koncipování odpovědi sice formálně zdvořile, avšak bez naznačení sebemenšího zájmu o Paprockého práci odmítnuta. Brněnští přitom v této době prokazatelně dbali na dokumentaci vlastních dějin, tu však zřejmě považovali za natolik vnitřní záležitost, že se o ni nehodlali dělit s osobami nesdílejícími společný osud s obcí. Ze strany těch, kdo Paprockému odpovídali, tak došlo k fatální ignoranci jeho práce. Není pak ovšem divu, že se obec aspirující na post hlavního města Moravy nedočkala odpovídajícího zastoupení v knize vydané již následujícího roku, která se měla stát na dlouhou dobu základním publikovaným dílem o historii Markrabství moravského.

⁷⁶ Také Dubraviův výklad o Moravě, na nějž se Paprocký v oddílu o Brně odvolává (viz pozn. 15), reflektuje ambice Brna, charakterizovaného tam jako „*civitas dignitate proxima Olomucio*“.

PŘÍLOHA:

Edice listu Brněnských Bartoloměji Paprockému z Hlohol (AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. 82, fol. 42r)⁷⁷

*Panu Bartolomějovi Paprockému
z Glogol a z Paprocké Vóly.*

Službu svú vzkazujeme urozený pane a příteli náš zvláště milý, téhož zdraví a v něm jiného všeho nejlepšího přáli bychom Vám věrně rádi.

Psaní, které ste nám po dodateli listu tohoto odeslati ráčili, žádajíce, abychom jemu ukázati poručili, odkud by město Brno nejprůležitěji vymalovati a vykontrfektovati se mohlo, sme přijali, jemu porozuměli, a jaká dále žádost Vaše jest, totiž abychom Vám to, od koho město založeno jest a jak dávno privileje a svobody na volnosti města našeho potvrzeno máme, v spisu odeslali, na to vše Vám tuto odpověď dáváme, že osoby z prostředku našeho nyní na větším díle na vinobraní se rozjely a o domě nejsou, bez kterýchž my, poněvadž v malém počtu pospolu jsme, na ten čas takových věcí před sebe brátí a k něčemu tomu, což žádost Vaše v sobě obsahuje, dovolovati nemůžeme, v čemž žádáme, že nás omluvna jmíti račte. S tím.⁷⁸ Datum v městě Brně v pondělí po Všech svatých léta 92 [2. listopadu 1592].

⁷⁷ Text je psán kaligrafickou českou novogotickou kurzívou 16. století, pouze 1. řádek - začátek adresy - týž písař vyvedl kaligrafickým českým novogotickým kresleným písmem 16. století (v edici vyznačeno tučným písmem).

⁷⁸ Zkrácena formule, rozepisovaná obvykle: „S tím se Vám na všem dobře a šťastně jmíti vínšujeme.“ apod.

Bartholomäus Paprocki von Glogoly und die königliche Stadt Brünn

RESÜMEE

Das wichtigste Ergebnis, das der Aufenthalt in Mähren des aus seiner Heimat vertriebenen literarisch tätigen polnischen Adligen Bartholomäus Paprocki von Glogoly brachte, ist zweifellos sein unvergängliches Werk *Zrčadlo slavného Margkrabství moravského* (Der Spiegel der berühmten Markgrafschaft Mähren), das zum ersten Mal im Jahre 1593 erschien. Im Rahmen dieser Darstellung der damaligen „politischen Nation“ Mährens und ihrer historischen Überlieferungen behandelte Paprocki unter anderem die Geschichte der königlichen Städte Olmütz, Brünn, Znaim, Iglau und Ungarisch Hradisch sowie der bischöflichen Residenzstadt Kremsier. Beim Vergleich des Inhalts, der Ausführlichkeit und des Umfangs dieser Abschnitte fällt auf, dass Paprocki, den man sonst keinesfalls einer feindseligen Haltung gegenüber dem Bürgertum bezichtigen kann, der Stadt Brünn, die mit Olmütz um die führende Stellung in Mähren wetteiferte, einen unverhältnismäßig kurzen Text widmete, aus dem hervorgeht, dass der Autor einerseits nicht gut über die Brünnener Geschichte informiert war, andererseits keine Sympathien für die dortige Bevölkerung hatte. Diesen Mangel suchte er jedoch durch die betonte Entrüstung eines Glaubenseiferers über den Niedergang städtischer Kirchenstiftungen zu verschleiern.

Während der Arbeit an der vorerwähnten Schrift konnte sich der Pole zwar in beschränktem Maße auf diejenigen Erfahrungen stützen, welche er durch seine frühere literarische Tätigkeit in seiner Heimat gesammelt hatte, das Gepräge dieses Werkes erforderte allerdings vor allem eine tiefgreifende Durchdringung der Realien seines neuen Wirkungskreises. Bei der Achtung gebietenden Sammlung der Geschichtsdaten war er in Mähren im Wesentlichen auf eine Reihe von zerstreuten und ungleichartig zugänglichen Informationsquellen angewiesen. Im Herbst des Jahres 1592 wandte sich Bartholomäus mit einem Gesuch an die Repräsentanten der königlichen Stadt Brünn, dessen Wortlaut zwar nicht erhalten geblieben ist, dessen Inhalt sich jedoch aus der am 2. November verfassten Antwort klar ergibt. Der Schriftsteller bat um eine eingehende Auskunft über die Geschichte Brünns. Er ersuchte die Bürger, ihm sogar eine Schrift zu schicken, die die erforderlichen Angaben über die Gründung der Stadt sowie über die Stadtprivilegien beinhalten sollte. Wären ihm die Unterlagen gewährt oder wenigstens zugänglich gemacht worden, so hätte er viele historische Daten nicht nur aus den im Brünnener Stadtarchiv aufbewahrten Schriftstücken urkundlichen Charakters bekommen, sondern auch auf Grund einiger Erzeugnisse

literarischer Bestrebungen der hiesigen Stadtgeschichtsschreiber erlangen können.

Die Antwort, die Paprocki zuteil wurde, erfreute ihn jedoch kaum. Die Ratsherren, die an ihrer Abfassung beteiligt waren, teilten Bartholomäus mit, dass sie in Anbetracht der Beschäftigung eines ausschlaggebenden Teils der Stadtrepräsentanten mit der Weinlese nicht in der Lage seien, seinem Gesuch stattzugeben, wobei sie sich nicht im Geringsten bereitwillig erwiesen, sich später damit zu beschäftigen. Es ist kein Beleg einer weiteren Kommunikation des Paprocki mit Brünn hinsichtlich dieser Angelegenheit vorhanden, obzwar aus dem bezüglichen Zeitraum eine geschlossene Reihe von Abschriften derjenigen Briefe, welche die Stadtkanzlei verfertigte, erhalten geblieben ist. Eben die Ungefälligkeit der Ratsherren gegenüber dem ehrgeizigen Schriftsteller führte dazu, dass die Stadtgemeinde, die die Hauptstadt Mährens werden wollte, eine entsprechende Vertretung in dem schon in dem darauf folgenden Jahre herausgegebenen Buch, das für lange Zeit zum grundlegenden Werk über die mährische Geschichte werden sollte, nicht erreichte.

BRNĚNSKÝ BREUNER - SCHRATTENBACHOVSKÝ PALÁC V 18. STOLETÍ

Schrattenbachův palác na Koblížné ulici v centru Brna patří k ojediněle zachovaným barokním palácům v tomto městě. Společně se sousedním domem Říkovských z Dobřic (Koblížná 2) a protilehlým Ústavem šlechticů (Koblížná 1) představují v organismu Brna jednu z mála zachovaných lokalit, svědčící o vzhledu brněnských ulic před rozsáhlou asanací na počátku 20. století. Současně bezprostředně vypovídají o úrovni palácové kultury na teritoriu Moravy. Město Brno a konkrétně Schrattenbachův palác hrají v této oblasti nezastupitelnou roli.

Po úspěšném odražení švédských vojsk v roce 1645 dochází k celkové obnově města Brna. Jedním z důsledků této obnovy je také jednoznačný zájem aristokracie vlastnit palác v Brně a nikoliv v Olomouci, která pozbývá důležité funkce města se sídlem zemského sněmu. Olomoucké šlechtické domy se tak stávají v průběhu 17. století fakticky neprodejnými, neboť chybí zájem o jejich koupi. Naopak zemské instituce způsobí příchod velkého množství šlechticů do Brna. Zakupují si jednak domy osvobozené od městských daní, ale rovněž i šosovní domy od měšťanů, z nichž pak následně platí městské dávky. Mnozí šlechtici se při nedostatku vhodných paláců musí spokojit s pronájmem části domu, zejména nepotřebuje-li pronajímatel brněnský palác pro výkon své funkce. Za šlechtici nezůstávají pozadu ani představení nejvýznamnějších klášterů, rovněž zasedající na zemském sněmu. Mnohé z těchto domů časem přiberou také obchodní funkci, která se stane terčem stálých sporů mezi měšťany na jedné straně a šlechtici a kláštery na straně druhé. Nesporně však brněnské paláce sehrávají i v hospodářském životě pozitivní roli doplňku zásobování městského obyvatelstva.

Jednoznačnou architektonickou dominantou mezi brněnskými paláci zůstává po celé 17. a 18. století knížecí Ditrichštejnský palác na Horním náměstí (Zelném trhu), jehož stavebním dějinám byla nedávno věnována samostatná studie.¹ Významnými

¹ Dosavadní přehled studia brněnských barokních paláců - Vladimír VOLDÁN, *Ze stavební minulosti obnoveného paláce na rohu Koblížné a Běhounské ulice*. In: Brno v minulosti a dnes 3, 1961, s. 201 - 205; V. VOLDÁN, *Lichtenštejnové - Kastelkorní a jejich brněnské domy*. In: Brno v minulosti a dnes 7, 1965, s. 93 - 102; Zdeněk KUDĚLKA, *Brněnské paláce Ch. A. Oedla*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity (dále SPFFBU), F 28 - 29, 1985, s. 7 - 18; Jan PERNIČKA, *Brněnský architekt Mořic Grimm*. In: Uměleckohistorický sborník, Brno 1985, s. 172 - 194; Jiří KROUPA, *Umělecká výzdoba brněnského Salónu na konci 18. století. (Belcrediho palác)*. In: SPFFBU, F 34 - 36, 1990 - 1992, s. 207 - 210; Jiří KROUPA, *Ditrichštejnský palác v Brně a Ludwig Sebastian Kaltner*. In: Umění 46, 1998, s. 522 - 547; Bronislav CHOCHOLÁČ, *Návštěvy u nejvyššího zemského komorníka*.

stavbami byly ovšem také Kounicovský palác (nám. Svobody), serényiovský (Dubských na České ulici), tři lichtenštejské domy, Braidovský palác (Jezuitská ul.), dům Lichtenštejnů - Kastelkornů (roh Poštovské a Jánské), Colloredovský palác (po 1729 althannovský, Koblišná ul.), Magnisů (nám. Svobody). Významné z hlediska architektonického byly rovněž domy moravských klášterů - hradiských premonstrátů (Starobrněnská ul.), žďárských cisterciáků (Zelný trh), rajhradských benediktinů (Petrov), louckých premonstrátů (Biskupská ul.), olomouckých voršilek (Běhounská ul.), br-

(*Dvůr a hosté Františka Antonína hraběte Collalta v Brně koncem 17. století*). In: Aristokratické rezidence a dvory raného novověku, Opera historica 7, České Budějovice, 1999, s. 575 - 595; B. CHOCHOLÁČ, *Brněnské hostiny u nejvyššího komorníka na konci 17. století*. In: Nový Mars Moravicus, aneb sborník příspěvků, jež věnovali prof. Dr. J. Váلكovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám, Brno, 1999, s. 489 - 499; Lenka a Petr CZAJKOWSKI, *Šlechtické domy v městě Brně v letech 1779 - 1920. Prostor uvnitř hradeb*. In: Brno v minulosti a dnes 14, 2000, s. 113 - 146; J. KROUPA, „...alle Heüser als ein Corpus gedachtes unsers Fürstenthums ganz steiff beysamben verbleiben“. *Dietrichsteinské paláce v českých zemích v 17. a 18. století*. In: Opuscula historiae artium. SPFFBU, F 42, 1998, s. 27-49.

Z metodologického hlediska jsou zejména pro srovnání významné také studie o vídeňských a pražských palácích (nejsou zde zahrnuty syntézy dějin rakouského a českého umění baroka) - Bruno GRIMSCHITZ, *Wiener Barockpaläste*, Wien 1944; M. LEITHE - JASPER, *Das Palais Corbelli - Schöllner. Versuch einer Darstellung seiner Stellung innerhalb der Palastarchitektur des Wiener Hochbarock und seiner Zuschreibung an Johann Lukas von Hildebrandt*. In: Burgen und Schlösser in Österreich 3, Wien 1967, s. 25 - 31; Wilhelm Georg RIZZI, *Ergänzungen zur Baugeschichte des Stadtpalastes Liechtenstein in Wien, Bankgasse*. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 31, 1977, s. 57 - 63; W. G. RIZZI, *Der Tiroler Barockbaumeister Christian Alexander Oedtl*. In: Das Fenster 28, 1981, s. 2821 - 2851; W. G. RIZZI, *Zur Architektenfrage des Palais Geymann - Windisch - Graetz und der Projekte für den ehemaligen Klosterneuburger Stiftshof in der Renngasse in Wien*. In: Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg, N. F. 12, 1983, s. 63 - 93; W. G. RIZZI, *Das Augartenpalais in Wien - zur Baugeschichte*. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 37, 1983, s. 12 - 27; Helmut LORENZ, *Wolfgang Wilhelm Praemers „Palaz zur accomodirung eines Landts - Fürsten“, Teil II*. In: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 36, 1983, s. 191 - 202; Petr FIDLER, *Zur Bauaufgabe in der Barockarchitektur - Das Palais Questenberg*, Innsbruck 1985; W. G. RIZZI, *Zur Baugeschichte des Palais Caprara - Geymüller*. In: Bericht über die Revitalisierung des Palais Caprara, Wien 1988, s. 7 - 20; W. G. RIZZI, *Beiträge zur Baugeschichte des Palais Starhemberg in Wien, Minoritenplatz. Tradition und Zukunft*, TU Wien 1989; H. LORENZ, *Ein „exemplum“ fürstlichen Mäzenatentums der Barockzeit - Bau und Ausstattung des Gartenpalastes Liechtenstein in Wien*. In: Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft 43, 1989, s. 7 - 24; Michael KRAPF, *Palais Trautson*, Wien 1990; H. LORENZ, *Domenico Martinelli und die österreichische Barockarchitektur* Wien 1991; W. G. RIZZI, *Das Palais Dietrichstein - Lobkowitz in Wien. Zur Planungs - und Baugeschichte*. In: Hrsg. von O. PAUSCH, Cortina 8, Materialien aus dem Österreichischen Theatermuseum, Wien 1991, s. 9 - 15; H. LORENZ, *Zur repräsentativen Raumfolge und Ausstattung der barocken Stadtpaläste Wiens*. In: Barock - regional - international. Kunsthistorisches Jahrbuch Graz 25, 1993, s. 291 - 304; ÖRAG (vyd.), *Palais Harrach. Geschichte, Revitalisierung und Restaurierung des Hauses an der Freyung in Wien*, Wien 1995; R. PERGER - W. G. RIZZI, *Das Palais Modena in der Herrngasse zu Wien. Sitz des Bundesministerium für Inneres*, Wien 1997; Andrea STOCKHAMMER (red.), *Palais Daun - Kinsky*, Wien - Freyung, Wien 2001; Dobroslav LÍBAL - A. BEISETZER, *Jan Bernard Fischer z Erlachu a Clam - Gallasův palác v Praze*, Praha 1956; M. LEJŠKOVÁ - MATYÁŠOVÁ, *Altány, gloriey, saly tereny pražských zahrad a parků*. Staletá Praha 4, 1969, s. 154 - 171; D. LÍBAL - Luboš LANCINGER, *Šporkovský palác v Hybernské ulici v Praze*. In: Umění 21, 1973, s. 65 - 73; Pavel PREISS - Emanuel POCHE, *Pražské paláce*. Praha 1973; V. LORENC - K. TRÍŠKA, *Černínský palác v Praze*, Praha 1980; P. PREISS, *Italští umělci v Praze*, Praha 1986; Milada VILÍMKOVÁ, *Stavitelé paláců a chrámů. Kryštof a Kilián Ignác Dientzenhoferové*, Praha 1986; Pavel VLČEK, *Carattioho neuskutečněný projekt Dietrichsteinského paláce*. In: Staletá Praha 16, 1986, s. 171 - 180; Věra NAŇKOVÁ, *Hartigovský palác a G. B. Alliprandi*. In: Barokní umění a jeho význam v české kultuře. Praha 1991, s. 147 - 149; P. VLČEK - Petr MACEK - Pavel ZAHRADNÍK, *František Maxmilián Kaňka „in regno Bohemiae aedilis famosissimus“*. In: Umění 40, 1992, s. 180 - 227; L. POŘÍZKA - Jiří PEŠEK - Zdeněk HOJDA, *Prager Palais*. München 1994; Václav LEDVINKA - Bohumil MRÁZ - Vít VLNAS, *Pražské paláce*, Praha 2000.

něnských dominikánek (Jánská ul.), královopolských kartuziánů (Rašínova ul.) a další. Snahou o nápodobu fasádního členění paláců se vyznačovaly rovněž měšťanské domy, což přispívalo k vizuální jednotě průčelí vnitřního města. Neznámou skutečností je rovněž existence předměstských zahradních kasin (mnohdy s oranžériemi), které vznikaly od posledního desetiletí 17. století, jejich vlastníky byla především zemsky orientovaná šlechta, brněnské kláštery a úředníci zemského sněmu a Moravského královského tribunálu. V menším měřítku se tak i v Brně objevuje vídeňský koncept města v hradbách, které je obklopeno nejen předměstími, ale také rozsáhlými zahradami s voluptuárními stavbami, v případě obou měst přispěla ke vzniku tohoto schématu likvidace předměstí při obléhání - švédském v roce 1645 v Brně, tureckém v roce 1683 ve Vídni. Dosud neúplně probádanou půdou městského života v době baroka zůstávají slavnosti, k nimž byla mimo jiné pořizována dočasná, efemerální architektura, která mnohdy dosahovala pozoruhodných kvalit. Označíme-li s nadsázkou epitetem „Bruna gloriosa barocca“ období od 80. let 17. století do poloviny následujícího století, bude tato charakteristika platit především pro oblast dočasné architektury, kterou v Brně mnohdy vytvářeli významní umělci. Oblast efemerální architektury je také patrně prvním místem kontaktu mezi Johannem Bernhardem Fischerem z Erlachu a brněnským prostředím. Brno je v českých zemích počtem paláců na druhém místě za Prahou, dobré obchodní spojení umožňovalo rovněž plynulý import uměleckých děl. Současně je však třeba poznamenat určitá omezení, která kvalitu barokní kultury v Brně (a dodejme: na celé Moravě) problematizují. Takřka výhradní dovoz luxusních předmětů nedal vzniknout domácí tradici vyspělejší řemeslné výroby. Dále jsou to zásadní absence určitého typu zadání - chybí například jezdecká socha, panovnický pomník, stavba katedrály. Rovněž barokní urbanismus se ve městě výrazněji neprosadil.

Kontext brněnského stavitelství je přirozeně dán blízkostí sídelního města císařů Svaté říše římské - Vídň. Architektura kolem roku 1700 v tomto městě znamenala rovněž zásadní přelom v zadání palácových staveb. Vídeň se tehdy stává v rámci Evropy jedním z center s nejvyspělejší palácovou kulturou, které již tehdy nebylo možno opomenout. Renate Wagner - Rieger výstižně napsala, že Vídeň se tehdy stává „překladištěm architektonických idejí“. Ironií zůstane, že pro vídeňskou modernu na přelomu 17. a 18. století představuje základní stylové východisko již antikvované dědictví římské architektury kolem poloviny 17. století, jemuž se ve Vídni dostane dalšího života díky tvorbě Johanna Bernharda Fischera z Erlachu a Domenica Martinelliho. Pro lepší poznání nově vzniklých paláců Johanna Bernharda Fischera z Erlachu, Domenica Martinelliho a Johanna Lukase Hildebrandta (byť většinou vznikly přestavbami starších objektů) byly vytištěny reprezentační grafické listy Salomona Kleinera a J. Delsenbacha. Jak je dnes známo, rozhodující objednavatelskou roli na vzniku „Vienna gloriosa barocca“ nesehrál panovník, ale prostředí kolem panovníka - dvorská šlechta a církev. Palácové stavby v habsburské monarchii v baroku vznikají nejen v rezidenční Vídni, ale také v hlavních městech jednotlivých zemí (Linec, Štýr-

ský Hradec, Innsbruck, Bratislava, Praha, Brno, Vratislav), případně v městech - sídlech duchovní vrchnosti (Olomouc), případně sídlech krajských úřadů (Jihlava, Znojmo - zde ovlivněny zejména významem korunovační cesty z Vídně do Prahy, Opava). Je očividné, že stavitelství paláců v těchto městech nebylo jednotné a vždy bylo odvislé od mnoha podmínek - vzdálenost k rezidenční Vídni, blízkost jiných významných center, starší stavební kultura daného místa, v neposlední řadě osobní preference objednavatelů. Na počátku 18. století se prostřednictvím Giovanniho Battisty Alliprandiho seznámila také Praha s těmito aktuálními vídeňskými tendencemi, v Brně sehrál tuto iniciační roli palác Breuner (- Schrattenbachův) a jeho architekt Alexander Christian Oedtl.²

V dosavadní literatuře o tomto paláci byl shodně konstatován význam tohoto domu kardinála Schrattenbacha mezi ostatními paláci, vzhledem k předpokládané době vzniku kolem 1730 (signovaný a datovaný plán A. Ch. Oedtla v Grimmově sbírce) byla shledána konzervativnost fasádního členění. Mou snahou je především ukázat, že stavebníkem paláce nebyl kardinál Schrattenbach a že teze o konzervativnosti členění paláce jsou dezinterpretací. Současně chci také vyvrátit pochybnosti, které se vyskytují vzhledem k lokalizaci projektu paláce z roku 1730.

Prostor Koblížné ulice, nedaleko od centrálního brněnského tržiště, poznamenal dějiny místa ještě před vznikem dnešního paláce, jednu ze dvou původně samostatných lokalit držel do své smrti v roce 1608 například známý brněnský sochař Giorgio Gialdi. Koblížná ulice byla obecně proslulá nejen jako prostor šlechtických paláců, ale také domů významných brněnských měšťanů, mezi něž patřili také stavitelé a malíři. Například výstavný dům na nároží ulic Koblížné a Kozí (Koblížná 5), charakterem se blížící menšímu paláci, postavil a držel v poslední třetině 17. století známý brněnský zednický mistr Mikuláš (Nicolas) Stumbeck. Na protější straně (Koblížná 6) vlastnil dům známý bednář Kryštof Špecht, od roku 1748 pak připadl zemskému geometrovi a architektu Janu Antonínu Křoupalovi (později s predikátem z Grünenberka). Dům na Koblížné ulici č. 16 vlastnil v letech 1794 - 1818 malíř nástěnných dekorací Johann Mayer.

Dne 12. října 1702 kupuje hraběnka Marie Elisabetha Breunerová od Tiburtia Říkovského z Dobřčic dům v Koblížné ulici, 6. května 1703 hraběnka přikupuje sousední dům od vdovy po veliteli Špilberku Ogilvim. Oba domy nechala ještě téhož roku z větší části strhnout (části obou domů jsou ovšem částečně zachovány zejména

²W. G. RIZZI, *Der Tiroler Barockbaumeister*; J. KROUPA, *Zur Christian Alexander Oedtls Tätigkeit für die Fürsten Dietrichstein*. In: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 34, 1981, s. 168 - 173; Antonín JIRKA, *Christian Alexandr Oedtl na Moravě. Nová připsání*. In: Umění 32, 1984, s. 233 - 240; Z. KUDĚLKA, *Brněnské paláce*, (viz pozn. 1); Z. KUDĚLKA, *Architektura od 90. let 17. do 30. let 18. století na Moravě*. In: Dějiny českého výtvarného umění II/2, Praha 1989, s. 455 - 480; Z. KUDĚLKA, *Umění baroka na Moravě*; Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska*, 1. díl, (A - I), Praha 1994, s. 141.

v prostoru sklepů a zadního traktu), přičemž bylo objeveno ve zdivu 17 starých zlatých dukátů. Cenu obou domů můžeme pouze odhadnout na částku 8 000 - 10 000 zlatých, nesporně musela být v rámci brněnských poměrů značně vysoká - splátky ve výši několika tisíc zlatých jsou pravidelně vypláceny až do smrti hraběnky v roce 1712. Hraběnka Maria Elisabetha Breunerová, roz. Breunerová patřila svým původem i provdáním do významného rakouského rodu, sídlícího především na zámku v Asparn a. d. Zaya. Breunerové byli prostřednictvím četných sňatků spřízněni s významnými rody nejen v rámci habsburské monarchie, ale dcera Marie Elisabethy Breunerové Marie Barbora se provdala do Portugalska za hraběte Menesin de Tavora. Rod Breunerů vlastnil již v průběhu 17. století dům na rohu Poštovské a Jánské, poměrně nedaleko od nynějšího Breuner - Schrattenbachovského paláce. Ten však záhy prodali a manžel hraběnky Breunerové, hrabě Filip Ignác, koupil v 90. letech 17. století poměrně malý, šosovní dům na Jánské ulici č. 2 (zbořený, dnes součást budovy České spořitelny), který ovšem záhy přestal vyhovovat nárokům na jeho reprezentaci. Na přímluvu císaře Karla VI. byl jmenován zemským podkomořím. V Grimmově sbírce plánů nacházíme kamenické detaily pro výzdobu paláce, datované k roku 1703 a signované A. Ch. Oedtlem.³ Dosavadní bádání stálo v rozpacích nad časným vznikem těchto návrhů, případně se domnívalo, že se jedná o autorovo přepsání (1730), což by korespondovalo s již zmíněným projektem paláce. Dějiny objektu se však nyní vyjasnily: v roce 1703 začíná Oedtl projektovat novostavbu paláce na parcele domu Kobližná 4, o rok později je vlastní stavba zahájena a jako Oedtlův polír přichází do Brna Mořic Grimm, od 1704 brněnský měšťan, jenž až do své smrti v roce 1757 zůstane věrný Brnu. Společně s dalším stavebním mistrem, Františkem Benediktem Klíčnickem, ovlivní svou činností podstatnou měrou architekturu města a okolí po dobu nejméně tří desetiletí. Oba stavební mistry poznáváme například při přestavbách knížecího Ditrichštejnského paláce na Zelném trhu v Brně, Mořic Grimm je rovněž doložen v letech 1717 - 1719 jako stavitel severního křídla Zemského domu, v letech 1726 - 1732 reprezentačního východního křídla téže budovy, jedné z nejvýznamnějších brněnských palácových realizací.

Parcela pro vybudování breunerovského domu byla v Brně dosti výjimečná dobrým umístěním na poměrně široké ulici (Kobližné), nárožní polohou do ulice Poštovské i díky protilehlé ulici Kozí umožnilo vybudování vsutku reprezentačně působícího „prospectu“ fasády.

Oedtl výslovně uvádí ve své specifikaci z roku 1726 právě Breunerův palác v Brně a další dva nejmenované domy, které v tomto městě stavěl. V roce 1704 tak začíná výstavba paláce, který v mnoha ohledech představoval naprostou architektonickou modernu nejen v rámci tehdejšího Brna či Moravy. Jak je známo, dokázal vídeňský

³ Grimmova sbírka, Moravská galerie v Brně, inv.č. B 15 039 - plán z roku 1730, plán z roku 1703 - Grimmova sbírka, SZ Rájec nad Svitavou, za upozornění na tento plán a konzultace děkuji prof. PhDr. Jiřímu Kroupovi, CSc..

stavební mistr A. Ch. Oedtl provést konečnou redakci několika výchozích projektů. V době, kdy slovo eklecticismus nenabývalo ještě pejorativního charakteru a bylo spíše vnímáno jako doklad vzdělaného výběru toho nejlepšího z mnoha vzorů, pochopíme také Oedtlův úspěch při adaptacích projektů, do nichž pochopitelně zasahoval i „struc-tor“, stavebník. V případě brněnského Breunerova domu je patrná základní inspirace vídeňskými palácovými stavbami Domenica Martinelliho, především palácem Mollard - Clary (1695, stavbu prováděl A. Ch. Oedtl, který zde zasáhl jako konečný redaktor původního Martinelliho projektu), v detailu Kaunitz - Liechtenstein (1694) a především „*genus proximus*“ Breunerova domu - palác Sinzendorf (1692). Do výběru vzorů také zasáhl svými vídeňskými realizacemi Johann Bernhard Fischer von Erlach, byť je jeho inspirační podíl evidentně menší (palác Strattmann, 1692/1693). Dekorativnější pojetí fasády, cizí duchu přísného stylu Domenica Martinelliho, je opět Oedtlovým podílem, v němž nezapře ovlivnění D. E. Rossim, případně Mathiasem Steinlem. Rovněž převažující vertikální členění, spojující v izolovaných pásech po osách všechna podlaží paláce, patří k často užívaným prvkům tvorby A. Ch. Oedtla. Mezi typické prvky jeho oevru patří rovněž perspektivní nadokenní římsy, které se stanou od 20. let 18. století často používaným výzdobným prvkem v díle brněnského stavebního mistra Františka Benedikta Klíčnicka. Dva boční rizality jsou opticky zdůrazněny vždy trojicí pilastrů vysokého jónského řádu s ozdobnými girlandami, které absentují ve střední části. Až graficky pojatá bosáž v soklu stavby, plynule navazující na portál, společně se sklepním podlažím a přízemím patrem, zpevněnými podloženými klenáky, přispívá ke zvýšení pohledové monumentality stavby. Grafické pojednání bosáže je patrné také na nároží stavby, což způsobuje zdání optické neohraničenosti objektu. Můžeme tedy konstatovat, že na průčelí Breunerovského paláce se snoubí dvojí přístup - snaha o pádnou monumentalitu členění stavby je vyvažována drobným detailem, který celkový dojem zjemňuje. Poněkud jednodušeji byly členěny fasády vnitřního dvora - architektonickou zajímavostí je především akcentace nároží pomocí spojených suprafenester v piano nobile. Jednodušší nebo dokonce absentující architektonické členění nádvoří není znakem pouze stavitelské kultury paláců v Brně, ale toto pravidlo platilo často i u výstavných vídeňských paláců tohoto období.

Brněnský Breunerovský palác stojí v řadě dalších Oedtlových staveb na Moravě, potvrzených v jeho specifikaci z roku 1726 - úpravách mikulovského ditrichštejského zámku po požáru v roce 1719 (jeho činnost je zde však doložena již před požárem), tří domů v Mikulově, poutního kostela v Lechovicích (1716 - 1722), premonstrátského kláštera na Hradisku u Olomouce, projektu na zámek v Prsticích ad. Rozhodně se však nemohu ztotožnit s názorem, připisujícím Oedtlovi mnoho desítek staveb, mezi nimi i nejméně šest brněnských paláců. Zmíněná Oedtlůva specifikace dává těmto snahám jednoznačnou odpověď a redukuje toto ohromné množství na přibližně deset objektů na celé Moravě.

Volba Oedtla v případě brněnského domu Breunerů je dobře vysvětlitelná z osoby objednavatele - oba manželé pocházeli z Dolních Rakous a volba dolnorakouského

stavebního mistra je tudíž logická. Oedtl také nejméně od 90. let získával jméno jako jeden z největších stavebních podnikatelů ve Vídni, zaměstnávající desítky zedníků, což mohlo rovněž spolurozhodovat při volbě tohoto stavebního mistra a architekta. V brněnském prostředí musel palác vypadat značně cizorodě, například poprvé se zde vyskytlo již zmíněné architektonizované sklepní patro („Kellergeschoss“). V dosavadním stavitelství ve Vídni ovšem stavby D. Martinelliho a Fischera z Erlachu představovaly rovněž nesporně značně exotický prvek, narušující stejnorodě působící parataktické členění fasád, jak je poznáváme z tzv. „praemerovské architektury“. Do Brna se tak dostává architektonická moderna z Vídně, strukturálně v paláci vyjádřitelná schématem portál - vestibul - salon. Vliv paláce na pozdější brněnskou zástavbu není patrně zanedbatelný - upozorňuji zde jen na průčelí braidovského domu v Jezuitské ulici, opakující na přelomu 20. a 30. let 18. století některé formy Breunerova paláce.

I vnitřní vybavení Breunerova paláce bylo nadprůměrné a spíše odpovídalo charakteru aristokratických domů ve Vídni - benátské kožené tapety, porcelánový kabinet s 600 kusy nádobí, rozsáhlé sbírky orientálních předmětů, obrazárna s více než 50 obrazy (pozůstalostní inventář z roku 1722 se snaží rozdělit plátna na originály a kopie, většina obrazů měla náboženský námět a přirozeně nechyběly ani rodinné a císařské portréty) - to vše zdaleka přesahovalo všechno, co do této doby bylo možno v Brně spatřit.⁴ Také množstvím stříbrných předmětů překonával breunerovský dům většinu ostatních brněnských paláců. Zjevné rozlišení reprezentační části paláce na samostatné apartmány majitele a majitelky domu, vždy rozdělené na předpokoje, salon a kabinet, odpovídá dobovým požadavkům dekora, na Moravě se s ním však pravidelně setkáváme spíše v prostředí zámků. Do sbírky hraběnky náležel porcelánový kabinet, k místnostem hraběte obrazárna. V paláci nemáme doloženu domácí kapli, v brněnském prostředí se obecně s palácovými kaplemi příliš nesetkáváme - objevuje

⁴ Moravský zemský archiv v Brně, fond C 2 Moravský královský tribunál, Pozůstalosti, B 32 - Maria Elisabeth Gräfin von Breuner, B 48 - Philipp Ignatz Graf von Breuner (1722). Literatura k pozůstalostním inventářům: J. PEŠEK, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*. In: Opera historica 1, 1991, s. 30 - 42; Z. HOJDA, *Rezidence české šlechty v baroku*. (Několik tezí). In: Acta Universitatis Purkynianae 1, Philosophica et Historica, Ústí nad Labem, 1992, s. 161 - 178; Lubomír SLAVÍČEK (ed.), *Artis pictoriae amatores (Evropa v zrcadle pražského barokního sběratelství)*. Praha 1993; L. SLAVÍČEK, *Dvě podoby barokního sběratelství - sbírky Otty Nostice ml. (1608 - 1665) a Františka Antonína Berky z Dubé (1649 - 1706)*. In: Opera historica 5, 1996, s. 483 - 513; Martin PLEVA, *Mobiliáře a sbírky moravské barokní šlechty. (Na základě pozůstalostních inventářů moravského královského tribunálu)*. Diplomová práce FF MU Brno, 1999; Martin PLEVA, *Hmotná kultura moravské barokní šlechty ve světle pozůstalostních inventářů*. In: Časopis Moravského muzea, řada společenskovědná 85, 2000, s. 131 - 150. Archivní materiál, týkající se Schrattenbachů, obsažený v rodinném archivu Kálnoků (uložen v Moravském zemském archivu v Brně), byl bohužel v době zpracování této studie nepřístupný. Zejména účetní materiál může zpřesnit objednatelskou roli jednotlivých členů schrattenbachovského rodu; Alois GÖDEL, *Brněnská topografie, rukopisná práce, uložena v Archivu města Brna, Kobližná ulice*; Renate WAGNER - RIEGER, *Die Baukunst des 16. und 17. Jahrhundert in Österreich*. In: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 20, 1965, s. 175 - 224; R. WAGNER - RIEGER, *Barockarchitektur in Österreich*. In: Zeitschrift für Kunstgeschichte 27, 1964, s. 246 - 271.

se například v paláci Serényiů na Panské ulici. Po smrti hraběnky Breunerové v roce 1712 je dědicem majetku její manžel Filip Ignác, který palác drží bez podstatnějších změn do roku 1722, kdy v rakouském Asparn an der Zaya umírá. Početní dědicové pak palác udrží jen po následující tři roky, v roce 1725 ho kupuje olomoucký biskup Wolfgang Hannibal kardinál Schrattenbach. Breunerové pak zakoupí „palác“ stavebního spekulantu Neupauera v centru Vídně a budou se nadále orientovat právě na vídeňský panovnický dvůr.

Schrattenbachova volba brněnského paláce byla dána dobrou polohou objektu, jednak jeho komfortním vybavením, které bychom jinak jen obtížně v tehdejší Brně našli. Schrattenbach zastával v letech 1719 - 1721 nepříliš úspěšně funkci neapolského místokrále, místodržícího a generálního kapitána, účastnil se rovněž konkláve v roce 1721 a teprve od poloviny 20. let začíná spravovat svou diecézi. Jako stavebník proslul zejména na zámku ve Vyškově, vybudováním kostela P. Marie v Kroměříži. Kardinálův synovec František Antonín Schrattenbach dokončil uměleckou výzdobu kaple Bolestné P. Marie v kroměřížském kolegiálním kostele sv. Mořice, toto založení kaple i s funerálním určením však spadá ještě do období kardinálova života. Kardinálův bratr František Zikmund vlastnil od roku 1714 statek se zámkem Strážovice u Kyjova. Kardinál Schrattenbach do své smrti v roce 1738 postupně palác upravoval, zajímavé je, že k těmto adaptacím byl opět přizván původní architekt Breunerova domu - Alexandr Christian Oedtl, pro něhož patřila tato úprava původního projektu pro nového majitele k posledním pracím, neboť již v roce 1731 zemřel. Vzhledem k novému objednavateli byl upraven především portál v průčelí budovy do Koblížné ulice, ze dvou variant zakreslených na plánu z roku 1730 zvolil stavebník levou část. Patrně až v této době byla do niky na průčelí do ulice Poštovské umístěna socha Madony s dítětem, datovaná do roku 1637. Změnám se podrobily rovněž interiéry paláce - dodnes se zachovaly štukové stropy a nástěnné malby ve světnicích do ulice Poštovské. Pochybnosti o lokalizaci určení projektu, signovaného Oedtlem v roce 1730, jsou neoprávněné. Dochované stavbě odpovídá nejen počet okenních os, portál, oba rizality, v přízemí dosud patrné, ale především měřítko budovy, jež si můžeme ověřit na délce uliční fronty budovy, která se dodnes nezměnila. Matoucí je zejména poněkud odlišný architektonický dekor, domnívám se však, že jeho vznik můžeme klást až do 19. století a s výjimkou portálu neodpovídá původní realizované podobě paláce. Také původní označení na plánu „v přední ulici nad branou“ nijak nerelativizuje umístění paláce v Brně, byť bychom se s ním v brněnském historickém místopise nesetkali, vyplývá totiž jednoznačně pouze z povrchní znalosti místa vídeňským architektem a stavebním mistrem Alexandrem Christianem Oedtlem. Autority adaptací interiérové výzdoby můžeme rozpoznat pouze na základě slohové kritiky - domnívám se, že se jedná v tomto případě o osvědčenou dvojici působící v Brně - štukatéra Giovanniho Michele Fontanu (zemřel 1729) a malíře Františka Řehoře Ignáce Ecksteina (zemřel po 1740). Oba působili dříve na serényiovském zámku v Miloticích u Kyjova (1725), v Brně na stavbě areálu minoritského kláštera (1722 - 1725),

G. M. Fontana je doložen rovněž na questenberských Jaroměřicích nad Rokytnou (1714). Kontakty mezi Schrattenbachem a minority jsou dosvědčeny i kardinálovým testamentem, v němž odkazuje brněnským minoritům jako jediné řeholní instituci v tomto městě 500 zlatých s podmínkou mší a pravidelného připomínání jména dobrodince kláštera. Štukový dekor v salonech východního křídla do Poštovské ulice vychází z motivu pásky, doplněný je rovněž o drobnou figurální výzdobu, dobře ukazuje meze tvůrčích možností štukatéra G. M. Fontany. Alegorická freska v piano nobile, představující vítězství Pravdy a Mírnosti (Temperantia) nad Časem (spánek boha Chrona), byla jako jediná nedávno kompletně restaurována. Pokud je mi známo, jedná se o jedinou fresku s tímto ikonografickým námětem na našem území. Plně dosvědčuje koloristické bohatství většiny známých Ecksteinových prací a umožňuje nám lépe se seznámit s posledním obdobím Ecksteinovy malby na Moravě před jeho odchodem do Polska (Krakov, Lvov), kde po roce 1740 umírá. Oproštění se od systému složité malované kvadratury, která by v relativně malých štukových zrcadlech potlačila jakýkoliv svobodnější malířský projev, je dalším dokladem příklonu Ecksteina k modernějším stylovým východiskům boloňské dekorativní malby. Je zjevné, že freska je koncipována na pohled, tomu odpovídá i kompozice postav. Místnosti orientované do ulice Koblišné byly zásadně změněny v klasicismu a v 19. století. Palác měl v době držení kardinálem Schrattenbachem 28 pokojů, 5 komor, 2 stáje pro 15 koní a mohl ubytovat 70 osob. Po kardinálově smrti v roce 1738 zdědil palác jeho synovec František Antonín Schrattenbach, moravský zemský hejtman, v letech 1774 - 1780 prezident zemského gubernia. Z této doby je známa kulturní událost, kterou se palác zapsal do dějin hudby, na konci roku 1767 zde přenocoval se svým otcem a sestrou jedenáctiletý Wolfgang Amadeus Mozart, na což upomíná pamětní deska na průčelí paláce. V roce 1766 zakoupil František Antonín Schrattenbach panství Brodek u Prostějova se zámekem, kde se nacházelo nadále hlavní venkovské sídlo rodu až do roku 1811. Od roku 1786 drží palác kardinálův prasnovec, třetí brněnský biskup Vincenc Josef Schrattenbach, povýšený pro svou osobu císařem Josefem II. do knížecího stavu. Tento šlechtic se vyznamenal zejména v období napoleonských válek, kdy se mu podařilo dohodnout po bitvě u Slavkova příznivější podmínky pro brněnské měšťany ve věci povinného zásobování francouzské armády. Byl to již čtvrtý biskup z rodu Schrattenbachů v průběhu 18. století - vedle již vzpomenutého kardinála to byl také salzburský arcibiskup, který vzešel z tohoto rodu. Duchovní kariéra vůbec patřila k časté volbě Schrattenbachů – kromě Wolfganga Hannibala byli také dva další prastrýcové Vincence Josefa biskupy – Zikmund Felix v Lublani a Zikmund Kryštof arcibiskupem v Salcburgu. Jeho strýc Karel byl kanovníkem v Augsburgu a Eichstättenu, další strýc Jan Jiří Rudolf se stal brněnským proboštem.

Od roku 1811 je palác více komerčně využíván a v roce 1819 je v něm dokonce zřízena kavárna.

I další majitelé v průběhu 19. století patřili k významným osobnostem tehdejšího Rakouska, respektive Rakousko - Uherska, mezi nimiž nechyběli ani členové panov-

nické rodiny. Dějiny paláce v 19. a 20. století včetně zhodnocení posledních úprav pro Knihovnu Jiřího Mahena si zasluhují samostatnou studii.

V rámci studia brněnských barokních paláců, jehož výsledky mohou změnit naši představu o společnosti a kultuře aristokracie na našem území, představuje Breuner - Schrattenbachovský palác jednu z mála výjimek, v níž je dosud částečně dochována původní interiérová dekorace a u níž si umíme rekonstruovat původní stav. Další objekty v rámci Brna poznáváme jen na základě historické ikonografie či díky druhotně osazeným portálům z těchto paláců v areálu dnešní Nové radnice, v prostoru nádvoří Moravského zemského muzea (portál z paláce Magnisů - Mitrovských), ve dvorních traktech novostaveb z počátku 20. století (dům královopolské kartouzy, hraběcí dietrichšteinský palác), případně na zámcích, patřících dědicům majitelů brněnského šlechtického domu (portál serényiovského domu, dnes v Lomnici u Tišnova).

Význam Breuner - Schrattenbachova paláce je dán skutečností, že se jedná o jednu z prvních realizací vídeňské architektonické moderny kolem roku 1700 na území Brna. Již dříve zde byla realizována kašna Parnas podle zkomoleného návrhu J. B. Fischera z Erlachu (1690 - 1795), vídeňským importem pak byla Merkurova fontána sochaře Ignáce Johana Bendla na nám. Svobody (1696 - 1799), pouze částečně byla uskutečněna úprava dominikánského kostela a kláštera od D. Martinelliho (1693), od téhož architekta pocházely úpravy kounicovského paláce na nám. Svobody (1697 - 1703?), na počátku 20. století bohužel zbořeného, dnes tudíž nelze k povaze těchto stavebních zásahů říci nic bližšího. Bohužel nerealizován zůstal projekt Antona Ospela na Svaté schody v komplexu kláštera minoritů. Palác Breunerův pak v tomto výčtu zaujímá významné místo v dosud známé chronologii přijetí přímých vídeňských vzorů na území města. Ve svém exkursu k baroknímu zámku v Miloticích jsem se pokusil rozdělit uměleckou činnost na Moravě do tří proudů - vídeňské a pražské centrum, periferie a provincie, přičemž žádná z těchto kategorií nenese pejorativní nádech. Provincionální umění chápu jako to, které se vytváří prostřednictvím domácích uměleckých sil, které se pouze zprostředkovaně a nesystematicky seznamují s aktuálními uměleckými trendy. Tito umělci mnohdy udržují díky kontinuitě své tvorby většinou („masovou“) produkci na daném území. Periferijním rozumím to umění, které vzniká činností cizích umělců, kteří zde mají větší možnost experimentu než v samotném centru. Je pochopitelné, že tyto výtvořiny nemohou při své jedinečnosti vzniku, bezprostředně navázány na osobu objednavatele, vytvářet mezi sebou jakousi „kontinuální vývojovou linii“, její hledání se nutně ukazuje jako bezpředmětné. Umění centra je ovšem bez těchto uměleckých výkonů v periférii nemyslitelné. To také například způsobuje, že každý rakouský historik, věnující se baroku, nemůže pominout významné doklady periferie na území dnešní Moravy, například Lednice, Valtice, Vranov nad Dyjí, Slavkov u Brna, Židlochovice, Kunín a další lokality, bez nichž by jeho výklad zůstal neúplný. Žádná interpretace umění centra se neobejde bez posouzení vztahu k periférii, volitelně i k provincii.

Palác Breuner - Schrattenbach představuje jedinečnou ukázkou postupného prolíná-

ní obou základních tendencí - zatímco architektura je navržena vídeňským architektem, kardinál jako pozdější majitel naopak vyzve k interiérové výzdobě umělce usazené v Brně. Je zřejmé, že u většiny významnějších staveb na Moravě prochází hranice mezi provincií a periferií jimi samotnými. Brněnský palác Breuner - Schrattenbach mezi ně nesporně patří.

SEZNAM PŘÍLOH:

- Příloha č. 1: Alexander Christian Oedtl – návrh přestavby paláce, úprava portálu. Převzato z publikace Ivo, KRSEK – Zdeněk, KUDEĚLKA – Miloš, STEHLÍK – Josef, VÁLKA, Umění baroka na Moravě a ve Slezsku, Brno 1996, s. 290.
- Příloha č. 2: Alexander Christian Oedtl – návrh řešení šambrán. Grimmova sbírka, MG v Brně.
- Příloha č. 3: Pohled na Schrattenbachův palác z ulice Koblišné po opravě roku 1941. AMB, fond U 5 Sběrka fotografií, inv.č. IXb 26.
- Příloha č. 4: Pohled na Schrattenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, portál. Foto Marie Schmerková, AMB.
- Barevná příloha č. VII: Pohled na Schrattenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, průčelí. Foto Marie Schmerková, AMB.
- Barevná příloha č. VIII: Pohled na Schrattenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, štuková výzdoba interiéru. Foto Marie Schmerková, AMB.
- Barevná příloha č. IX: Pohled na Schrattenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, freska v interiéru. Foto Marie Schmerková, AMB.

**Das Palais Breuner–Schrattenbach in Brünn
Studie zur Baukunstgeschichte des 18. Jahrhunderts in Mähren**

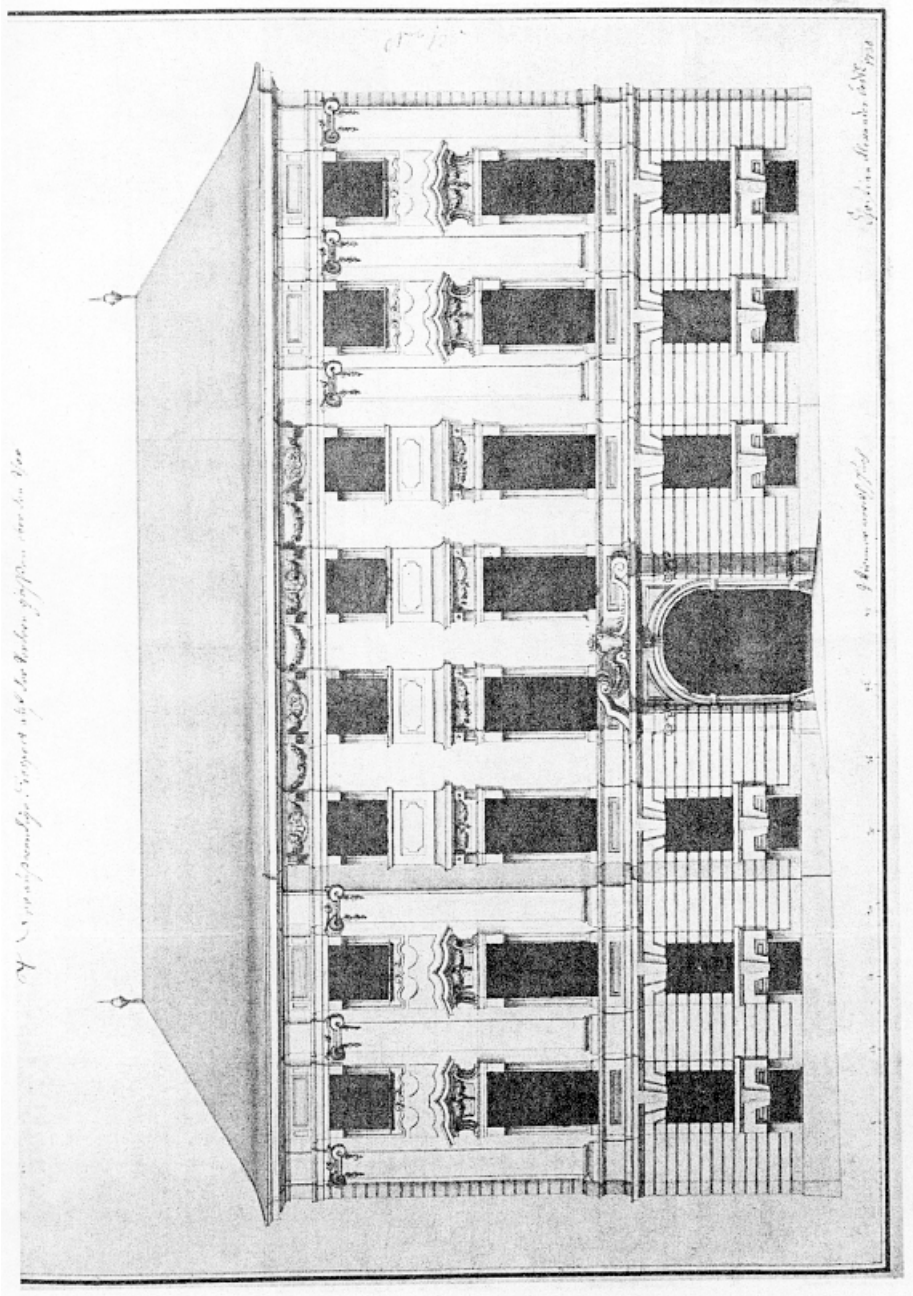
RESÜMEE

Der Autor stellt in seinem Aufsatz die Umstände der Entstehung und der Blütezeit der Brünnener Adels- und Klosterhäuser auf dem Gebiet innerhalb der Stadtmauern vor. Als Schlüsselkontext für die Erfassung des Gestaltungscharakters dieser Bauten dient die Residenzstadt Wien. Diese Stadt wurde nach der erfolgreichen Zurückschlagung der türkischen Truppen 1683 zu einem der wichtigsten Zentren der europäischen Palastkultur. Namentlich die architektonische Moderne zwischen den Jahren 1690–1720, die man mit den Namen Johann Bernhard Fischer von Erlach, Domenico Martinelli, Johann Lukas Hildebrandt und Anton Ospel verbindet, führte eine wesentliche Verwandlung des Gesichtes der Stadt herbei. Zu den Kunstwerken auf dem Gebiet von Brünn, die mit dieser Welle unmittelbar zusammenhängen, gehören der Springbrunnen Parnass auf dem Krautmarkt von Johann Bernhard Fischer von Erlach und das Palais Breuner–Schrattenbach in der Straße Kobližná Nr. 4. Die bisherige Qualitätsbewertung des Palastes basierte auf einer Zeichnung der Straßenfront, die von Alexander Christian Oedtl signiert und aus dem Jahre 1730 datiert. Aus dieser Tatsache wurden Urteile über den Konservatismus der baulichen Lösung gefällt.

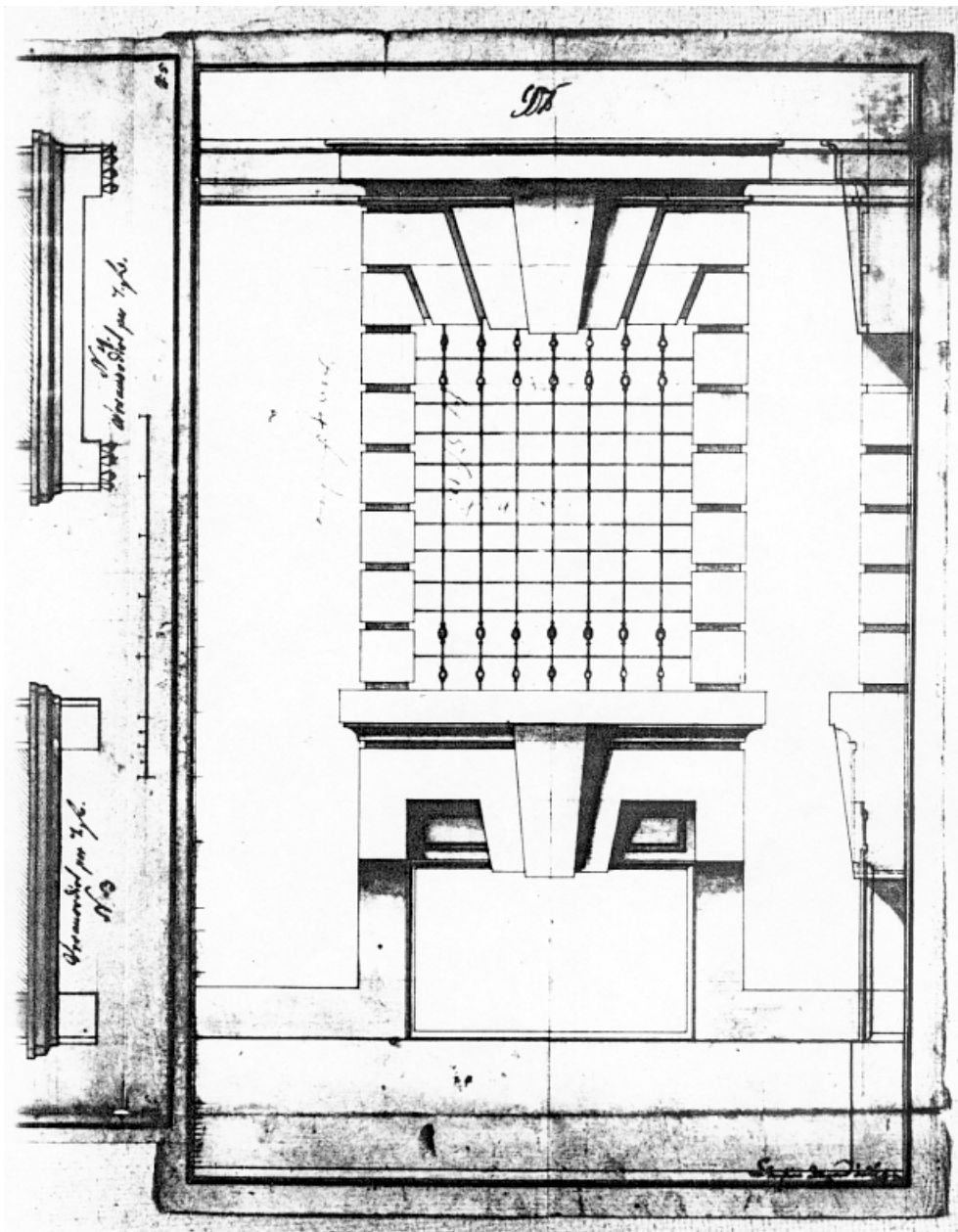
Neu aufgefundene Archivquellen klären allerdings die Geschichte des Objektes eindeutig: Gräfin Maria Elisabeth Breuner, geb. Breuner, kaufte am 12. Oktober 1702 ein Haus von Tiburtius Říkovský z Dobřčic. Am 6. Mai 1703 kaufte sie von der Witwe von Johann Georg Ogilvy das Nachbarhaus dazu. 1703 entstand auch die erste, von Oedtl unterzeichnete und signierte Zeichnung der Straßenfront mit einigen Details der Fensterfaschen. An dem Bau beteiligte sich Moritz Grimm, ab 1704 ein Brünnener Bürger, als Maurermeister. Das Breuner-Haus in Brünn wurde von Oedtl auch ausdrücklich in einer Auflistung (spezifikation) fertig gebauter Arbeiten aus dem Jahre 1726 angeführt. Der Palast wurde bereits vor 1712 ausbaufertig und mit einer einzigartigen Innengestaltung ausgestattet – mit einer Bildergalerie, einem Porzellan-Kabinett mit 600 Geschirrstücken und mit einer Sammlung orientalischer Gegenstände; die Wände wurden mit venezianischen Ledertapeten bespannt. Nach dem Tod der Gräfin Breuner wurde ihr Gatte Philip Ignaz Breuner Inhaber des Palastes. Nach dessen Tod 1722 hielten Breuners Erben für kurze Zeit den Palast und verkauften ihn 1725 dem früheren Neapler Vizekönig, dem Olmützer Bischof Wolfgang Hannibal Kardinal von Schrattenbach, der 1730 das Portal zur Kobližná-Straße von Oedtl umgestalten ließ. Gleichzeitig entstand auch die Stuck- und Malereidekoration in den

Räumen des ersten Stockwerkes, die der Autor den Künstlern Giovanni Michele Fontana und Franz Gregor Ignaz Eckstein zuschreibt, die sich zu dieser Zeit an der Ausschmückung der nahe gelegenen Minoritenkirche und des Heiligen Hauses mit Heiligen Treppen beteiligten und 1725 auch gemeinsam an der Innengestaltung des Schlosses in Milotice arbeiteten.

Im Besitz der Familie Schrattenbach sollte der Palast dann bis Ende des 18. Jahrhunderts bleiben.

Příloha č. 1: Alexander Christian Oedtl – návrh přestavby paláce, úprava portálu.

Příloha č. 2: Alexander Christian Oedtl – návrh řešení šambrán.

Příloha č. 3: Pohled na Schrottenbachův palác z ulice Koblížné po opravě roku 1941.

Příloha č.4: Pohled na Schrottenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, průčelí.

MORAVŠTÍ HISTORIOGRAFOVÉ V MITROVSKÉHO SBÍRCE RUKOPISŮ V ARCHIVU MĚSTA BRNA

Antonín Bedřich Mitrovský (*1770 Brno - †1842 Vídeň) z rodiny hrabat Mitrovských z Nemyšle¹ nezahájil svůj *cursum honorum* jako homo novus. Kráčel ve stopách svého otce Jana Křtitele (*1736 - †1811) i dalších příbuzných, kteří zastávali vysoké úřady ve státní správě i vojenství. Přímo v Brně působil už r. 1792 jako krajský komisař, po desetileté odpočinkové pauze, motivované politickými i zdravotními důvody,² byl v letech 1815 - 1827 gubernátorem Moravy a Slezska, r. 1827 byl jmenován dvorním kancléřem Spojené česko-rakouské dvorské kanceláře ve Vídni a r. 1830 se stal nejvyšším kancléřem. O Moravu i o Brno si získal velké zásluhy.³

Mitrovského a jeho současníka Hugona Františka Salma-Reifferscheidta (*1776 - †1836) uvádí J. Kroupa ve své knize o pozdním osvícenství a Moravě⁴ jako „aristokraty nového typu“,⁵ stoupence dvou modelů řešení potenciální politické revoluce. Zatímco Mitrovský jakožto „racionální byrokrat“⁶ zastával koncepci návratu k absolutismu a akcentoval úlohu centralizovaného státu, byl Salm zastáncem myšlenky přeměnit habsburskou monarchii ve stavovský stát, spočívající na šlechtě a kléru jednotlivých zemí. Jinak měli mnoho společného: oba nahlédli nezbytnost industrializace (Mitrovský podporoval rozvoj železářství v Loučné), oba byli členy evropských vědeckých společností a uznávanými mecenáši vědy, oba sehráli rozhodující úlohu při zakládání Františkova, později Zemského muzea v Brně, oba byli vlastníky cenných sbírek a knihoven rukopisů i tisků.

Salmovská rájecká knihovna⁷ byla doplňována až do počátku 20. století, i když se o její rozkvět nejvíce zasloužil Hugo. Má přes 43 tisíc tisků a asi 85 rukopisů. Hlavním Salmovým zájmem byly přírodní vědy a technika, chemie a alchymie. Knihovna

¹ Srv. Christian d'ELVERT, *Die Grafen und Freiherren Mittrowsky von Mitrowitz und Nemischl*. In: Schriften der hist.-stat. Section der K.k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues (dále Schriften) 3, Brünn 1852, s. 3-40.

² Viz Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost*, Kroměříž - Brno 1986, s. 194.

³ Srv. tamtéž, s. 202, a Irena ZACHOVÁ - Stanislav PETR, *Soupis sbírky rukopisů Antonína Bedřicha Mitrovského v Archivu města Brna*, Praha - Brno 1999, Studie o rukopisech, Monographia 4, s. 8n.

⁴ J. KROUPA, *Alchymie štěstí*, Brno 1986.

⁵ Tamtéž, s. 200.

⁶ Tamtéž, s. 201.

⁷ Srv. např. *Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven*, Praha 1995. Průvodce po rukopisných fondech v České republice I, Studie o rukopisech, Monographia 1, č. 166 - Rájec nad Svitavou, s. 117-118, kde literatura i ke kompletní, nejen rukopisné knihovně.

Mitrovského, jejímž základem byly akvizice Mitrovského otce Jana Křtitele, přešla po smrti hraběte do rukou nobilitovaných průmyslníků bratří Kleinových, kteří do ní téměř nezasahovali, a r. 1901 se zásluhou tehdejšího moravského zemského archiváře B. Bretholze dostala do Archivu města Brna. Sbíрка Mitrovského tisků obsahuje více než 7200 děl o téměř 11 000 svazcích a přes 270 rukopisů včetně archiválií, takže počet svazků, fascikulů, jednotlivin apod. tuto cifru několikanásobně převyšuje.

Ke sbírce tisků existuje dosud jen rukopisný abecední katalog, zatímco r. 1999 se podařilo vydat Soupis sbírky rukopisů.⁸ (V následujícím textu budeme uvádět jednotlivé rukopisy pod jejich signaturami a pořadovým číslem Soupisu.)

Na základě rozboru oborového zastoupení Mitrovského rukopisné knihovny konstatujeme, že Mitrovský měl trvalý odborný zájem o právo a dějiny práva - sbíral především moravské právní památky: ve sbírce je několik exemplářů *Knihy Tovačovské*, z nichž sg. A 165 - č. 240 z počátku 16. stol. zasluží pozornost, a *Knihy Drnovská*, shromáždil i množství deklarátorii a novel, snesení moravského zemského sněmu, opisy Moravského zřízení zemského a Obnoveného zřízení zemského, právní sborníky - knihy pŕuhonů a nálezů, právní příručky atd.

Druhou oblastí Mitrovského zájmu byla moravská historiografie - ve sbírce najdeme množství prací o dějinách Moravy, jednotlivých moravských měst, i bohatý materiál pro dějiny jednotlivých lokalit na Moravě - tzv. hofferiána, o nichž píšeme podrobněji dále. Řada rukopisů se zabývá moravskými církevními dějinami, je zastoupena i statistika a genealogie.

Dík svému postavení měl hrabě příležitost stýkat se s mnoha lidmi, a naopak mnozí vítali možnost dostat se do jeho blízkosti, upozornit na sebe a vyjádřit nebo si získat vděčnost dedikací svého díla. Akvizice pro něho sjednávali historik J.E. Horký, o němž dále, i A. Boček, přímo ve sbírce rukopisů se v sg. A 195 II 3 - č. 296 zachovala originální korespondence svědčící o úzkém Mitrovského styku s Bočkem i o jeho spojení s Palackým.

O tom, že Mitrovského knihovna je hodnotná, vypovídají v polovině 19. století pozitivní zmínky Christiana d'Elverta⁹ i Bretholzův referát o akvizici knihovny pro brněnský městský archiv ve výroční zprávě brněnského starosty A. rytíře Wiesera za r. 1901.¹⁰

V následující části se budeme zabývat rukopisy Mitrovského sbírky, které tematicky patří do okruhu moravské historiografie. Při jejich probírání budeme volit chrono-

⁸ I. ZACHOVÁ – S. PETR, *Soupis sbírky...*

⁹ Ch. d'ELVERT, *Historische Literatur-Geschichte von Mähren und Österreichisch-Schlesien*, Brünn 1850, s. 312, 498; TÝŽ, *Die Bibliotheken in Mähren und Österreichisch-Schlesien*. In: *Schriften III*, 1852, s. 118; TÝŽ, *Geschichte des Bücher- und Steindruckes...*, so wie *Nachträge zur historischen Literatur von Mähren und Schlesien*. In: *Schriften 6*, 1854, s. 304.

¹⁰ August Ritter WIESER, *Gemeindeverwaltung und Gemeindestatistik der Landeshauptstadt Brünn...*, Brünn 1903. 33. Hauptstück. Städtische historische Sammlungen, s. 437-438.

logický postup, tj. budeme vycházet od doby vzniku textu historického spisu, nikoli kodexu, v němž se zachoval. Nejdříve je třeba se zmínit o drobném (ff. 284vb-286va) textu jediného papírového středověkého kodexu sbírky sg. A 101 - č. 176, moravsko-české kronice, zaznamenávající události z let 1344 - 1438. Spisek je zpracován analytickou metodou, nepostupuje však chronologicky, je mezerovitý, v časových údajích má mnoho omylů. Jak konstatoval jeho vydavatel J.G. Meinert,¹¹ čerpá pro léta 1344 - 1382 téměř otrocky z Druhého pokračovatele Pulkavova, pro události od r. 1393 je to pak pramen soudobý. Kompilátor smýšlel katolicky, husity označuje za kacíře, otevřeně píše o krutosti Václava IV.

Z téhož kodexu (ff.185va-185vb) lze uvést i pasáž o moravském markraběti Joštovi (1375 - 1411) v pokračování Romulea od Johanna de Crinellis (?): *Adhuc vivente Wenceslao electus fuit in regem Romanorum... x ...ibidem in capella sepultus.*¹²

Žádný z těchto textů není výlučné moravikum, proto na jejich existenci upozorňujeme víceméně in margine.

V kodexu nejsou žádné Mitrovského čtenářské přípisky, což může svědčit o jeho úctě vůči středověkému rukopisu, který jej nicméně zajímal natolik, že si jej ponechal ve své knihovně, místo aby jej podle přání jeho „objevitele“ Meinerta odevzdal rukopisné sbírce Františkova muzea.¹³

Rovněž okrajově, víceméně jen pro ilustraci, že Mitrovského historické zájmy nebyly orientovány výlučně k Moravě, se zmiňujeme o kodexu A 56 - č. 131, jednom z českých rukopisů sbírky, opisu prvního vydání (1539) Kuthenovy Kroniky o založení země české a prvních obyvatelích jejích, podle defektní předlohy, s vynecháním některých kapitol. Rukopis je neúplný - chybí dedikace a předmluva, až na titul i poslední kapitola, nedošlo rovněž k doplnění portrétů panovníků u jednotlivých kapitol, i když jsou pro ně pod tituly narýsovány dvě soustředné kružnice. Ani v tomto kodexu nejsou Mitrovského přípisky.

Posledním bohemikem, na něž hodláme upozornit, je Balbínův autograf poznámek k 21. kapitole 3. knihy a 4.-5. kniha *Epitome rerum Bohemicarum*, sg. A 150 - č. 225. Kodex má supralibros a exlibris Balbínova věrného přítele Františka Oldřicha hraběte Kinského (*1634 - †1699), do jehož knihovny se, soudě dle Kinského supralibros, patrně dostal nedlouho po svém vzniku. Majetkem Mitrovského musel být nejméně počátkem r. 1814, kdy příští gubernátor poznamenal na fol. 1r: *Autographus Bohusl. Balbini. Scripsi 10. Feb. 1814.*

Z moravik je v Mitrovského sbírce textově nejstarší moravská kronika sepsaná česky členem brněnské městské kanceláře Pavlem Jeronýmem Skřivánkem z Blan-

¹¹ Joseph Georg MEINERT, *Die Tribauer Handschrift*. In: Hormayrs Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 1819, s. 90-92.

¹² Textově příbuzný je kodex olomoucké Státní vědecké knihovny M II 58.

¹³ Srv. I. ZACHOVÁ, *Třebovský rukopis A 101 Mitrovského sbírky a jeho Romuleon*. In: Studie o rukopisech 26, 1987 - 1988, s. 85.

ska (sg. A 1 13 7 - č. 38). Toto drobné dílko zachycuje události na Moravě v letech 1605 - 1610 (Bočkajův vpád, mírová jednání s Turky atd.). Vyhotovením je kronika opis. Na fol. 1r poznamenal D.J.I. Hoffer, o němž níže, že originál byl nalezen r. 1726 v báni věže kostela sv. Jakuba v Brně a jeho opis mu poskytla městská kancelář. Originál byl datován 17.9.1610 a podepsán autorem, 16.10.1900 vyňat z bání a uložen v městském muzeu v Brně, avšak r. 1958 při předávání písemností z věže do Archivu města Brna nebyl nalezen. Práci tedy známe pouze z tohoto opisu, který jako součást hofferián přešel do Mitrovského sbírky.¹⁴

Pod sg. A 195 I 3 - č. 275 je uloženo podobné stručné dílko, zahrnující léta 1586 - 1628, *Fragmenta memorabilium Moraviae*. Je to neúplný latinský překlad paměti Matyáše Matušky z Topolčan z let 1586 - 1593¹⁵ a na ně navazujících pamětí brněnského konšela Jakuba Kunka z Rosenthalu z let 1599 - 1628. Tento opis pořídil Hoffer.

V chronologickém sledu je nyní třeba uvést dva úplné a jeden částečný opis druhého dílu Pešinoва spisu *Mars Moravicus*. Vzhledem k osudům Mitrovského sbírky nejsou tyto kopie v literatuře registrovány, zatímco např. další opisy v Moravském zemském archivu v Brně (fondy G 10, G 11, G 12) zaznamenány jsou. Protože druhý díl *Martu* zůstal nepublikován, jsou samozřejmě vítány přírůstky do soupisu jeho rukopisů. Kopie A 1 3 a - č. 3 pochází z první poloviny 18. stol. a pořídil ji Hoffer. Přináší textově úplné znění, chybí však titul, nadpisy kapitol i jakékoli členění. Kopie A 1 3 b - č. 4 je zachována neúplně, zhruba z jedné čtvrtiny, je psána rukou totožnou s hlavní rukou kopie A 1 4 - č. 5 a narozdíl od rukopisu A 1 3 a postrádá původní titul, nadpisy i členění textu, na ff. 486v-493v přináší pak dodatky k poznámkám. Tyto dodatky opis odlišují od kopie A 1 3 a. Všemi třemi rukopisy se Mitrovský zabýval, jak o tom svědčí jeho poznámka na fol. 1r opisu A 1 4: *Vide am Ende einige Bögen mehr als in den andern Exemplaren*, týkající se výše zmíněných dodatků. Exemplář A 1 3 a zůstal bez titulu, zatímco u opisů A 1 3 b a A 1 4 doplnil Mitrovský vlastnoručně na fol. 1r: *Pessina, Mars Moravicus II*. Opis A 1 3 a pochází, jak bylo řečeno, z první poloviny 18. stol., další dvě kopie jsou mladší, přesto však by Mitrovského dosud nestudované exempláře měly být vzaty v úvahu při eventuální edici 2. dílu, podaří-li se realizovat záměr A.L. Krejčíka.¹⁶

Významnou součástí Mitrovského rukopisné sbírky tvoří nevydané manuskripty spjaté se jménem brněnského rodáka a moravského historika D.J.I. Hoffera (*1696 - †1747). Hoffer vystudoval v Praze práva a jako licenciát obojího práva vstoupil do

¹⁴ Jeho německá verze *Memorial über die Zeit von 1605 – 1610* vyšla v *Notizenblatt der hist.-stat.Section der K.k. Mährisch-schlesischen Ackerbaugesellschaft*, 1856, č. 12 - 14.

¹⁵ Srv. Moravský zemský archiv v Brně, fond E 6 Benediktini Rajhrad, Hb 20 - *Paměti některé ... od léta 1586 ode mne Matyáše z Topolčan do kalendářů ... poznamenaný*.

¹⁶ Srv. *Prolegomena k vydání II. dílu T. J. Pešinoва díla „Mars Moravicus“*. In: *Rozpravy ČAVU*, tř. I., č. 50, 1913. - Edice dodnes existuje v rukopise, Moravský zemský archiv v Brně, fond G 10 Sběrka rukopisů Zemského archivu, inv.č. 970.

státní služby při moravském zemském soudu. Zde postupoval v hodnostech: r. 1719 se stal menším písařem při moravských zemských deskách, r. 1729 místopísařem a r. 1738 byl povýšen na zemského místosudího. V této hodnosti působil až do své předčasné smrti. Byl neúnavným sběratelem památek a podkladů pro českou, ale především pro moravskou historii, genealogii i dějiny práva. Tiskem vydal svou licenciátskou disertaci *Jura mulierum ex jure canonico, civili, feudali Boemico et Moravico deducta*, Praha 1718, a téhož roku tamtéž i spisek *Catalogus promarchionum seu capitaneorum Moraviae*.

Jeho životním zájmem bylo sepsání úplných dějin Moravy. K dosažení tohoto cíle mu napomáhalo už jeho postavení, které mu umožňovalo přístup k pramenům. R. 1727 se obrátil na moravská města, moravské kláštery a fary se žádostí o poskytnutí archiválií, opisů pamětí a podobných materiálů pro připravované moravské dějiny. Do r. 1730 takto shromáždil velkou sbírku německých, českých a latinských relací o dějinách moravských obcí, prostých i ověřených opisů listin, výtahů z pamětních knih a análů, náhrobních nápisů, pečeti aj. Množství materiálu získal i excerpací pramenů a dobové literatury. Na základě těchto písemností zpracoval pak Hoffer témata z oborů, které ho zajímaly, v řadě drobnějších i rozsáhlých spisů, jež vesměs zůstaly netištěny. Podle d'Elverta¹⁷ si většinu rukopisů ponechal autorův syn Dismas František; po jeho smrti je zdědil jeho bratr Jan, který rukopisy prodal strahovskému klášteru. Od Strahova byly odkoupeny Mitrovským, který tehdy působil jako znojemský krajský hejtman. (Informaci o Hofferově pozůstalosti mohl získat od zmíněného Jana, tehdy krajského komisaře ve Znojmě.)

Některé Hofferovy rukopisy byly nebo dosud jsou též součástí Cerroniho sbírky v Moravském zemském archivu v Brně, fond G 12. Cerroniho přípisky informují, že knihy byly zakoupeny z knihovny brněnského advokáta Štěpána v 90. letech 18. stol. Štěpán je patrně koupil nebo jinak získal z knihovny svého švagra, brněnského zemského advokáta A.V. Balause (†1752), jehož exlibris nesou. V Cerroniho sbírce je rovněž několik rukopisů označených *MS Hofferianum* - jde o opisy hofferovských manuskriptů k dějinám některých moravských obcí.

V Mitrovského rukopisné sbírce se z hofferián (toto označení užíváme nejen pro Hofferovy autografy, nýbrž pro všechny písemnosti s jakýmkoli vztahem k němu) zachovalo:

A 1 22 až 26 - č. 84 až 88: pět kartonů abecedně řazených materiálů k dějinám moravských obcí, získaných na výše zmíněnou Hofferovu výzvu z r. 1727. Písemnosti ke každé obci jsou vloženy v samostatném obalu; původní německé názvy lokalit byly r. 1948 nahrazeny toponymy českými a obaly byly nově seřazeny podle českého abecedního sledu (provedl A. Ševčík). Na obalech se udává počet listů, materiál je foliován paginýrkou. U některých obcí jsou zachovány jen pečeti, někde je připojen

¹⁷ Ch. d'ELVERT, *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*, s. 290.

i materiál k židovské obci. Mitrovský sbírku na přelomu 18. a 19. století doplňoval a zabýval se jí, jak o tom svědčí poznámky jeho rukou. (Podrobné zpracování tohoto materiálu by vystačilo na samostatný katalog. V materiálech lze najít cenné dokumenty, upozorňuji např. na složku Moravská Třebová, v níž se zachoval soupis farní knihovny, pořízený r. 1815 F. Horkým a obsahující údaje k zámecké knihovně Ladislava z Boskovic.)

A 195 I 11 - č. 283: Hofferovy vlastnoruční výtahy z Knihy Drnovské a moravských sněmovních památek k moravskému zemskému právu, z literatury (např. Pa-prockého *Speculum Moraviae*), k církevnímu právu apod., materiál shromážděný jako podklady pro moravské dějiny. Tento rukopis patrně Mitrovského nijak neupoutal, jeho přípisky v něm nenajdeme.

A 195 II 19 - č. 314: autograf drobné anepigrafické práce o Š. Bočkajovi na Moravě a o moravské stavovské politice v letech 1605 - 1608; Hoffer zde vychází ze snesení moravských zemských sněmů. Ani zde nejsou Mitrovského přípisky.

A 211 - č. 335: registry 25 písemností (závětí, deskových vkladů, smluv atd.) z let 1520 - 1598 týkajících se rodu Valdštejnů bez chronologického uspořádání v němčině a češtině s mladším titulem *Fragmen genealogiae Waldstein(iana)e*. Ms Hofer.

A 1 13 - č. 31: Hofferem shromážděný materiál k dějinám klášterů v českých zemích se zvláštním důrazem na Moravu a zde na Brno. Některá excerpta pořídil sám Hoffer.

A 1 31 1 - č. 32: materiál k dějinám Moravy a především Brna a jeho klášterů. Na obalu je Mitrovského rukou doplněn titul a připsáno, že jde o Hofferovu ruku. Tyto písemnosti Mitrovského zajímaly hlouběji, podle záznamu na obalu je revidoval v lednu 1814 a pak častěji, naposled 27.6.1840 v Loučně.

A 1 6 d - č. 15: Hofferův autograf *Memorabilia Moraviae et aliarum provinciarum*, análisticky zpracované moravské dějiny 1715 - 1734, počínajíc r. 1725 značně podrobné. Od r. 1723 má každý rok svůj titul *Memorabilia anni* etc. Je to rozsáhlé (249 ms ff.) dílo, zpracované na základě listinného materiálu, jehož opisy v původním latinském a českém znění jsou zařazeny v jinak německém textu. Přípisky Mitrovského zde nenajdeme.

A 3 - č. 92: částečně autograf *Compendium chronicum Moraviae ...ex...Pessina..., P. Balbino, P. Crugerio, Hayecio aliisque variis authoribus et manuscriptis collectum*. Tento rukopis je skutečný kodex s dobovou vazbou, uzavíraný původně dvěma spornami, na fol. 2r má kolorovaný hofferovský znak, na hřbetě částečně setřený titul *Hofer, Miscellanea marchionatus Moraviae....* Obsahuje na ff. 4r-107r dějiny Moravy od počátků do r. 1527 (týž text viz níže u sg. A 1 11 a - č. 22), na ff. 108r-168v moravskou topografii, dále opis tisku *Diarium bellicum Brunense*, Vídeň 1646, a jiné materiály k švédskému obležení Brna, abecední *Index memorabilium marchionatus Moraviae*, materiál k moravským církevním dějinám a další. Mitrovský poznamenal na fol. 2r, že tento kodex nebyl koupen, nýbrž že mu jej r. 1798 věnoval mladší autorův syn Ignác (patrně výše zmíněný Jan).

Mitrovského čtenářské přípisky v tomto kodexu vypovídají o tom, že hrabě jevil o svoji knihovnu živý zájem a měl také přehled, co obsahuje. Na fol. 169r Mitrovský 14.12.1813 v Brně připsal, že vídeňský tisk *Diarium bellicum Brunense* byl přetištěn r. 1661 v Olomouci, a odkazuje na svoji sbírku tištěných moravik, do níž byl exemplář tisku zařazen,¹⁸ na fol. 169v poznamenal 22.12.1813, že k švédskému obležení Brna vlastní též rukopis *Relation der harten schwedischen Belagerung* (dnes sg. A 1 13 3 - č. 34).¹⁹

A 1 11 a - č. 22: Hofferův autograf *Chronicon Moraviae bis 1527*, text identický s prvním textem kodexu A 3. Kronika (ca 80 ff.) je rozdělena do 5 oddílů s tituly: *De Moraviae regni origine et interitu*, *De origine fidei Christianae in Moravia*, *De regimine Przemislai Ottogaris*, *De sectae Hussiticae ortu et occasu* a *De familia Kolowratiana*. Podobně jako kodexem A 3 se Mitrovský zabýval v prosinci 1813 i touto prací a na obal připsal svůj závěr: *NB. Ist eigentlich ein vom Herrn Dismas von Hofer verfasster Auszug aus des Pessina Mars Morav.I.B.* Podotýká rovněž, že duplikát kroniky je ve vázán v Hofferových Miscellaneích z r. 1724 (= A 3).

Nejrozsáhlejším a nejvýznamnějším hofferiánem Mitrovského rukopisné sbírky je kodex A 230 - č. 354, částečně Hofferův autograf, v mladší vazbě, s rubrikací a několika kolorovanými perokresbami v textu, o počtu 974 ff. Je to čistopis první knihy Hofferova největšího nepublikovaného díla *Historia Moraviae*, sepsaného na základě vlastní excerpcce pramenů a literatury i materiálů zaslaných moravskými obcemi. Dílo nese barokně mnohomluvný titul *Historia Moraviae, olim sub nomine Marcomanniae ... Europae regni, nunc Marchionatus S.R.I. et ... Regni Bohemiae membri, gentis originem et propagationem, regni exordium, mutationem et interitum, et denique omnia ea in compendio exhibens, quae tam in ecclesia quam re publica Moravorum ... ab incunabulis suis usque ad tempora ... Caroli VI. (králem od r. 1711) ... contigerunt. Ex rerum Moravicarum aliisque scriptoribus ..., potissimum vero ex archivo publico provinciae regiarum tabularum, annalibus coenobiorum et urbium et ex diversis ... codicibus et manuscriptis ... deprompta ... secundum chronologiam adaptata atque in formam annalium composita ... Brunae ... A.D.MDCCXXIV.* Kniha je rozdělena do tří částí, které se dále člení na kapitoly (1. část má 8 kapitol, 2. část 9 kapitol, 3. část, podstatně rozsáhlejší než dvě předchozí, 15 kapitol).

První část 1. knihy líčí moravské dějiny do r. 468, druhá část se zabývá událostmi let 468 - 908, poslední část zpracovává historii Moravy od r. 908 do r. 1086. Podle předmluvy (ff. 2r - 3v) jsou celé dějiny rozvrženy do sedmi knih, jejichž tituly zní: *Moravia antiqua*, *Marchionatus Moraviae*, *Status religionis Moraviae*, *Topographia Moraviae*, *Iuridico-historico-politica Moraviae*, *Genealogica* a *De ducatu Oppavi-*

¹⁸ V katalogu Mitrovského tisků má sg. Miscell. n. 5.

¹⁹ Relaci z tohoto rukopisu vydal Bertold BRETHER, *Ein neuer Bericht über die Belagerung der Stadt Brünn durch die Schweden im Jahre 1645.* In: Zeitschrift des Deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens 3, 1899, s. 19-55.

ensi. Literatura²⁰ uvádí, že Hoffer splnil své předsevzetí sepsat úplné moravské dějiny v překvapivě krátké době, není však jasné, zda nebylo míněno pouze zpracování prvních dvou knih, tedy skutečné historie Moravy.

V Mitrovského sbírce není zachován pouze tento opis Dějin. Pod sg. A 1 1 - č. 1 je zde uložen Hofferův vlastnoruční koncept díla o 718 ff., který byl (nikoli jedinou) předlohou čistopisu A 230. K čistopisu byly dodatečně připojeny složky č. 105 - 108 konceptu, s novým číslováním 156 - 161 (závěr textu). Další - neúplný - opis Dějin o 408 ff. je zařazen pod sg. A 1 2 - č. 2. Na fol. 408v poznamenal Mitrovský v prosinci 1813, že jde o duplikát až po složku 55 druhého exempláře. Svým pečlivým vyhotovením, po fol. 49r i s rubrikací, rukopis napovídá, že jde patrně o další čistopis. Střídá se v něm Hofferova ruka s další rukou. Text je zachován (event. byl dopsán) pouze po začátek 3. části první knihy.

Znění těchto tří exemplářů si odpovídá jen přibližně, při pořizování čistopisů nepracoval zřejmě Hoffer mechanicky, nýbrž do předlohy zasahoval: zkracoval, měnil text, zařazoval další pasáže atd. Těmito třemi rukopisy se Mitrovský blíže zabýval rovněž v prosinci 1813, vzájemně porovnával jejich text a na některých místech zaznamenal své postřehy. Kodex A 230 - č. 384 nazývá *Hauptexemplar*, rukopis A 1 1 - č. 1 *Konzept*. V manuskriptu A 1 1 odkazuje (na fol. 53r) na *Hauptexemplar: Eine Copie dieses manken Konzepts in 153 Bögen vide in meinen mährischen Sammlungen. Brünn 16.12.1813*, v opisu A 1 2 - č. 2 doplnil titulní list 2. části první knihy, ve všech třech rukopisech pak najdeme jeho poznámky.

K těmto rukopisům se obsahově přimyká i fragment Hofferova vlastnoručního čistopisu *Suevo-Marcomannia* o 82 ff., uložený ve sbírce pod sg. A 210 - č. 334. Rukopis je rubrikován, má pečlivou vnější úpravu. Jeho textové znění neodpovídá znění úvodních partií výše zmíněných tří rukopisů, jakkoli se práce rovněž zabývá dějinami před-slovanské Moravy. I vyhotovení - čistopis - napovídá, že jde zřejmě o samostatné dílo. Na obal poznamenal Mitrovský 15.12.1813, že tento Hofferův rukopis obsahuje důkaz, že prvními obyvateli Moravy byli Markomani, nikoli Kvádové, a že jeho znění se liší od znění začátku velkého rukopisu (= A 230 - č. 354).

Marginálně, jen pro úplnost, uvádím i rukopis A 195 II 11 - č. 305, Hofferovy nesystematické několikastránkové výtahy z knihy G. de Roo *Annales oder historische Chronick der ... Fürsten ... zu Österreich, Augspurg 1621*, k moravským dějinám ve 13.- 15. stol. (Mitrovský vlastnil innsbrucké vydání z r. 1592; zachovalo se v knihovně jeho tisků pod sg. 202.)

Z r. 1734 pochází neúplný rukopis A 1 11 c - č. 24 *Codex rerum memorabilium apographorum et collectaneorum Moraviae diversorumque factorum, partim ex pro-*

²⁰ Srv. např. Josef JIREČEK, *Rukověť k dějinám literatury české 1*, Praha 1875, s. 249: „Zanedlouho byl s prací hotov, ale nepodařilo se mu knihu ... tiskem vydati“; srv. i Ch. d'ELVERT, *Historische Literatur-Geschichte*, s. 166, Beda DUDÍK, *Mährens Geschichtsquellen*, Brünn 1850, s. 172.

pria experientia, plurima autem ex diversis ... auctoribus extractus, autograf olomouckého měšťana F.I. Engelmana, jinak literaturou nezachyceného. Fragment má 112 ff., autor se orientoval hlavně na církevní život a dějiny náboženství na Moravě, zachovaná část končí 40. lety 17. století, švédskou okupací Olomouce. Na obal připsal Mitrovský, že rukopis je defektní.

Moravskými dějinami 344 - 1760 se zabývá kratičkový (3 ff.) výtah z nejmenované kroniky, uložený pod sg. A 195 II 10 - č. 304. Sg. A 195 I 17 - č. 290 je výtah z knihy M.K. Lundorpa *Mercurius Austro-Bohemo-Germanicus* k politickým a náboženským nepokojům na Moravě počátkem třicetileté války 1620 - 1621. Pruského vpádu na Moravu 1741 si všímá rukopis A 1 7 a - č. 17, Turků a B. Gábora na Moravě rukopis A 195 II 18 - č. 313.

Několikrát se v Mitrovského rukopisné sbírce setkáme i se jménem J.N. Hausperského, svobodného pána z Fanálu (*1736 - †1791), císařského tajného rady, komořího, guberniálního rady a pána na Rosicích, jehož vdova Maria Anna (*1737 - †1798), rozená Ugarte, se přivdala k Mitrovským (stala se nevlastní matkou Antonína Bedřicha), a tak se patrně část Hausperského literární pozůstalosti dostala do Mitrovského sbírek. I Hausperský měl zájem o moravské dějiny a genealogii a sám působil na tomto poli, konal i pramenné studie (excerpoval např. zemské desky), z jeho pozůstalosti koupil J.P. Cerroni čtyřsvazkovou sbírku psaných i tištěných snesení moravských zemských sněmů 1518 - 1681, kterou pak ve své závěti z 31.8.1826 věnoval Mitrovskému (dnes sg. A 139 - č. 214).

Pod sg. A 1 5 f - č. 11 najdeme Hausperského excerpta z majestátních kvaternů k moravským šlechtickým rodům s udáním, kdy byl první příslušník rodu nobilitován a jaký obdržel predikát. Podle Mitrovského poznámky na fol. 1r patřil k práci abecední rejstřík, který však není dochován.

Pod sg. A 1 6 c - č. 14 a A 195 I 18 - č. 291 se zachovala Hausperského *Miscellanea*. Rukopis A 1 6 c se skládá ze dvou částí: v první se v prvním dílu, podle titulu na fol. 1r sestaveném v letech 1765 - 1766, autor zabývá moravskými i dalšími šlechtickými rody, v druhém dílu, vznikajícím od července 1766 (srv. titul na fol. 25r), přináší statistický přehled moravských panství s tabelami. Druhá část sg. A 1 6 c je s výjimkou prvního článku francouzsky psaná práce o jednotlivých významných šlechtických současnicích autora s titulem *Miscellaneorum pars prima, worinnen besonders von einigen meiner guten Freunde, Gauner, Minister etc. gehandelt wird*.

Signatura A 195 I 18 - č. 291 nese sedm sešitů fragmentárně dochovaných autorových výpisů k dějinám Moravy - materiálů týkajících se převážně pozemkového vlastnictví na Moravě v 17. - 18. stol. (výpisy z pozemkových kvaternů moravských zemských desek pro brněnský a hradištský kraj, lánové vizitace v moravských krajích v 18. stol., soupis moravských fideikomisů 17. - 18. stol.).

Rukopis A 1 21 - č. 83 je koncept rozsáhlé práce o moravských i cizích rodech, které získaly na Moravě inkolát. Rody jsou řazeny abecedně, Hausperský psal většinou pouze ve sloupci a, sloupec b ponechával prázdný pro doplňky a opravy. Ke

konceptu jsou přiloženy tři sešity excerpt: z majestátních kvaternů 1642 - 1773 o povýšení různých osob do šlechtického stavu a udělení inkolátu, z pozemkových kvaternů moravských zemských desek 1641 - 1790 a znovu z majestátních kvaternů 1641 - 1701 o povýšení různých rodů a udělení inkolátu. U druhého sešitu je titul psán Mitrovského rukou a je poznamenáno, že Mitrovský přehlédl obsah.

Nejhodnotnějším rukopisem Hausperského je kodex A 232 - č. 356, jediná Hausperského vázaná práce v Mitrovského sbírce, z největší části rovněž autograf. Titulní list nepochází od Hausperského, nýbrž od moravsko-slezského guberniálního rady a brněnského krajského hejtmana L. Schulze, jemuž vdova po Hausperském svěřila uspořádání pozůstalosti, jak poznamenal na pag. I v r. 1814 Mitrovský. Schulz označil toto dílo o 812 paginách *Annalen von Mähren vom Jahre 1767 bis 1790*. Nejsou to dějiny ve vlastním slova smyslu, jde spíše o roční přehledy 1. počasí, 2. cen obilí, 3. duchovních a světských představitelů země, 4. zemské kontribuce, 5. ztrát na dobytku, živelních pohrom apod., 6. úmrtí, zvláště ve šlechtě a vyšším duchovenstvu, 7. prodeje a přenosů panství a statků, 8. stavovských povýšení, 9. změn, event. nových zákonů *in cameralibus et judicialibus*, 10. hospodářských záležitostí na Rosicích. V kodexu jsou Mitrovského poznámky jen ojediněle.

Hausperského práce v Mitrovského sbírce zaujaly natolik B. Bretholze, že některé z nich hodlal vydat. Jako první zvolil právě Anály, ale vzhledem k dějinným událostem (rok 1918) uspěl vydat pouze jejich první část (text pp. 1-128, přehledy let 1767 - 1773),²¹ anoncované pokračování již nevyšlo, a rovněž nebyla publikována *Miscellanea*.

Jako další netištěný autograf zachovaný v Mitrovského rukopisné sbírce můžeme uvést německy psané dějiny Moravy do r. 1507 od posledního opata cisterciáckého kláštera Fons Beatae Mariae Virginis ve Žďáru n/Sáz. Otty Steinbacha von Kranichstein (1751 - 1791). Rukopis čítá 200 ff. a je ve sbírce uložen pod sg. A 1 16 1 - č. 66. Mitrovský poznamenal 19.8.1819 v Hrabyni na obal rukopisu, že mu jej r. 1813 přenechal v Brně Steinbachův přítel J. Dobrovský. Rukou Mitrovského je psán i titul práce na obalu. Dílo se člení na 3 části - 1. pojednává o letech (5) 454 - 907, 2. zpracovává léta 908 - 1181, 3. se zabývá lety 1182 - 1507 a je podstatně delší než obě předchozí. Steinbach, ve své době uznávaný historik, jakkoli ne zcela s čistým štítem,²² opírá své dílo o listinné prameny i o dobovou literaturu.

Na Mitrovského výzvu vznikl rukopis A 194 - č. 269, *Mährens kurz gefaßte Geschichte von ältesten bis auf gegenwärtige Zeiten*, z pera exjezuity a profesora znojemského gymnázia A.J. Chvojky (*1742 - †1802), s nímž Mitrovský udržoval kontakt. Z kodexu (fol. 6r) se dozvídáme, že původní manuskript, koncipovaný jako

²¹ B. BRETHOLZ, *Nepomuk Hauperskys von Fanal, Herrn auf Rossitz, Annalen von Mähren 1767 - 1790*. In: *Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums* 16, 1917, s. 34-116.

²² Srv. např. J. KROUPA, *Alchymie štěstí*, s. 177-178.

příručka pro studující mládež už r. 1778 a určený k publikaci, se ztratil. Tento rukopis je dedikován Mitrovskému a byl mu odkázán v autorově poslední vůli. Pod toutéž signaturou se zachoval i koncept práce, psaný převážně Chvojkou, a Chvojkův dopis Mitrovskému, datovaný ve Znojmě 7.6.1801. Autor v listu předložil Mitrovskému nové znění dedikační předmluvy, Mitrovský mu pak list s vlastnoručními doplňky a opravami zaslal zpět.

Dějiny jsou rozčleněny na dva stejně rozsáhlé díly, z nichž první obsahuje prvý a druhý oddíl (období 358 př. Kr. - 450 po Kr.) a zpracování prvních čtyř období třetího oddílu (léta 450 - 1619), zatímco druhý díl je věnován pátému období, letům 1619 - 1801. Ke každému z období (kromě předslovanských) jsou připojeny poznámky o politickém, etickém a přírodním stavu Moravy.

Z nejmladších prací historického charakteru lze uvést signaturu A 1 5 d - č. 9, rozsáhlý, téměř pětisetstránkový koncept análisticky zpracovaných výtahů z dobové literatury k moravským dějinám období 454 - 1495, dílo historika a hospodářského úředníka u rájeckých Salmů J. E. Horkého (*1795 - †1844).²³ Materiály k jednotlivým časovým úsekům jsou vloženy do papírových složek. Nejčastěji citovanou literaturou je Dobnerovo kritické vydání Jevinova latinského překladu Hájkovy Kroniky *Annales Boemorum Wenceslai Hagek a Liboczan (1762 - 1786)* a jeho *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita (1764 - 1785)*, avšak autor pracoval i s prameny.

Jméno Horký je ostatně v Mitrovského sbírce zastoupeno častěji, a to jak pracemi moravskotřebovského důchodního Františka (†1825), tak jeho výše zmíněného syna Edmunda, jde však o díla věnovaná užší tematice než jsou moravské dějiny. Zmíníme se o nich dále, na tomto místě uvedeme už jen drobný rukopis A 1 5 b - č. 7, fragment výtahu z pramenů k dějinám Moravy v 16. - 17. století, jehož autorem je F. Horký. U fragmentu se zachoval Horkého dopis Mitrovskému, datovaný v Moravské Třebové 20.3.1815, v němž je dílko označeno *von den übrigen in den Register(n) von E. Excellenz bemerkt befunden Wörtern die extrahirten Materien*.

Pod signaturou A 1 5 c - č. 8 je v Mitrovského sbírce (spolu s jinými čistopisy) uložen čistopis začátku práce o dějinách Moravy s dvěma koncepty. Titul práce zní *Caput I. Mähren vormals ein Königreich, nun ein Markgrafthum*, zachovalo se pouze 12 ff., takže dílko uvádíme jen pro úplnost. Totéž platí o čistopisu *Notabilia Moraviae*, majícím 14 ff., s přiloženým konceptem. Práce přináší údaje k moravským dějinám prvního tisíciletí, výčet 17 moravských králů z let 744 - 939, výpisy z dobové literatury k Moravě aj. Čistopisy pocházejí ze začátku 19. století.

Pasáž o dílec týkajících se Moravy jako celku uzavřeme zmínkou o dvou rukopisech, které jsou si obsahově blízké. Čtrnáctifoliový A 195 I 20 - č. 29 přináší vlastivědné poučení o Moravě kolem poloviny 18. století (mladší titul na fol. 1r označuje

²³ Životní data J. E. Horkého upřesnila na základě heuristiky Věra NĚMEČKOVÁ v diplomové práci *Josef Edmund Horký, historik a sběratel*, Brno 1974, s. 11.

práci jako *Kurze Statistik von Mähren*), kodex A 240 - č. 364 o 255 ff., datovaný v Brně 13.5.1769, obsahuje častěji opisovanou²⁴ práci *Ohnmaasgeblicher Entwurf desjenigen, was zur Känntnus des Marggrafthum Mähren nothwendig scheint*, kterou zakončili bratři Jan Václav a Alois Ugartové svou praxí u guberniálního rady I. Schröffla. Text je podepsán oběma autory. Přímo moravských dějin se v obou rukopisech týkají jen některé pasáže.

Další kapitolu tvoří díla, která se dotýkají jednotlivých moravských měst. Největší počet prací je věnován Brnu. V Hofferově pozůstalosti se zachoval silně poškozený rukopis latinsko-českých análů brněnského protonotáře a radního Kašpara Gutmanna a jeho pokračovatele, městského písaře Jana Mencla z Kolsdorfu, zpravujících o brněnských událostech z období 1550 - 1591. Rukopisu se ujal Mitrovský, doplnil na obalu titul, poznamenal v Brně v lednu 1814, odkud práce do jeho sbírky přišla a že dal pořídit její opisy. Původní rukopis má 31 ff., je zachován jen částečně a jsou k němu přiloženy dva opisy zachovaných partií a opis partií, které už v předloze nenajdeme - převážně české záznamy událostí z let 1596 - 1650, zřejmě pokračování análů. Mitrovský měl tedy osobní zájem, aby tato fragmentární památka zůstala zachována a mohla posloužit historiografům Brna. Rukopis ve sbírce najdeme pod sg. A 1 11 b - č. 23. V době nepříliš vzdálené se ke Gutmannovým análům vrátil J. Dřímál.²⁵

Pod signaturou A 1 27 - č. 89 je uložen materiál s titulem *Knihra hraběte Valdštýna v Duchcově. MS. Paměti staré brněnské*. Je to opis, jehož předlohu určil J. Dřímál²⁶ jako paměti Jana Munky z Ivančic. Předlohu dostal r. 1677 T. Pešina od Čenka Hovory z Lipé a odkázal ji se svou knihovnou obořištským pavlínům, od nichž většinu rukopisů koupil pražský arcibiskup Jan Bedřich z Valdštejna (1675 - 1694). Jeho soukromá knihovna se stala základem valdštejnské rodinné knihovny v Duchcově - odtud první část titulu rukopisu. Obsahem práce jsou kronikářské zprávy, opisy smluv, služební korespondence, právních ujednání atd. k letům 1293 - 1636. (Předloha je dnes součástí sbírky rukopisů Archivu města Brna - č. 7329.)

V Mitrovského sbírce jsou zastoupeny i texty týkající se slavné kapitoly starších dějin Brna - uhájení města proti švédským oblehatelům r. 1645. Ve dvou exemplářích (sg. A 3 - č. 92, kde tvoří pouze součást většího komplexu moravik, o němž viz souhrnně výše, a sg. A 54 - č. 129) je tu opis Rickerova vídeňského tisku z r. 1646 *Diarium bellicum Brunense, das ist eigentliche und wahrhaftige Relation, was sich ... 1645 in ...schwedischer Belagerung der ... Stadt Brinn ... zugetragen*.²⁷ V odstavci věnova-

²⁴ Kopie viz např. Moravský zemský archiv v Brně, fond G 11 Sběrka rukopisů Františkova muzea, inv.č. 493, 566; fond G 12 Cerroniho sbírka, I 124, ff. 27v-204r s Cerroniho opravami a doplňky.

²⁵ Jaroslav, DŘÍMÁL, *Kroniky, 3. Brněnské anály Kašpara Gutmanna a Jana Mencla z Kolsdorfu z let 1550 - 1591*. In: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 2, 1960, s. 99-110.

²⁶ J. DŘÍMÁL, *Kroniky, 2. Paměti staré brněnské Jana Munky z Ivančic z let 1252 až 1538 s dodatky do r. 1658*. In: BMD 2, 1960, s. 85-99.

²⁷ Srv. Čeněk ZÍBRT, *Bibliografie české historie III*, Praha 1906, č.13 258, kde i další vydání.

ném rukopisu A 3 jsme se zmínili o Mitrovského poznámkách v tomto kodexu, svědčících o jeho zájmu o tuto událost a o jeho přehledu zastoupení jejího zpracování v rukopisné sbírce i v knihovně.

Na samém konci 19. století zveřejnil dosud neznámé znění zprávy o švédském obležení Brna podle rukopisu A 1 13 3 - č. 34 Mitrovského sbírky B. Bretholz.²⁸ Tento manuskript přináší na 32 ff. (přibližně stejný rozsah má i německé *Diarium bellicum*) latinskou *Relatio obsidionis Brunensis anno 1645*. Editor, který se relacemi o švédském obléhání moravských měst zabýval podrobněji a byl s texty dobře seznámen, hovoří o našem rukopisu s uznáním.

V tomto kontextu lze ještě učinit zmínku o rozsáhlém rukopisu A 1 12 - č. 30, sbírce chronologicky neuspořádaných opisů korespondence obhájce Brna R. de Souches s císařem Ferdinandem III. a arcivévodou Leopoldem Vilémem převážně z let 1645 - 1646. Na fol. 1 r je Mitrovského identifikace obsahu rukopisu a poznámka, že četl 16.12.1813. Dne 22.2.1818 připsal pak tamtéž, že r. 1817 zapůjčil rukopis vydavateli periodika *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* J. Hormayrovi. - Opisy korespondence ze švédského obležení Brna 1645 - 1646 jsou ve sbírce pod sg. A 1 11 h - č. 29 a A 1 18 2 - č. 80.

K Brnu dále uvádíme výše zmíněné hofferiánium A 1 13 1 - č. 32, z větší části psané svým kompilátorem a obsahující na ff. 1r - 21v výpisy k dějinám Moravy a Brna, na ff. 29r - 40v pak stručné německé dějiny Brna bez chronologického sledu, nazvané *Brunographia*, dále zřejmě netištěný rukopis A 28 - č. 102 z r. 1796 *Taschenchronik von Brünn, von dem Kreise gleichen Namens und den Konfinien*, práci brněnského měšťana a knihkupce J.J. Hempla, autora další podobné příručky, jež však vyšla tiskem.²⁹ Hempel označuje svou práci jako *ein Buch fürs Vaterland und seine Freunde, vorzüglich für Fremde und Reisende*; dedikoval ji říšskému hraběti J.K. Dietrichsteinovi. (Na fol. 10v poznamenal 10.7.1796 Dietrichstein, že vůči dedikaci nemá námitky.) Jádrem práce jsou ff. 56r - 298v, abecední heslář k městu Brnu.

Z první čtvrtiny 19. stol. pochází rukopis A 1 13 10 - č. 41, koncept *Krátkého popsání hlavního města Brna v Markrabství moravském* od oficiála při C.k. moravsko - slezském zemském knihovním úřadu V.F. Hříba (*1760 - †1827). R. 1823 bylo Popsání dáno do tisku a snad publikováno, avšak není znám žádný výtisk. K rukopisu jsou přiloženy dva listy, na nichž Hřib přeložil pro Mitrovského do němčiny pp. 16-17 konceptu o rodu Mitrovských a pag. 19 o Františkovu, na jehož proměně z pustého skalnatého kopce v důstojné prostředí pro první národní pomník měl gubernátor osobní zásluhu.³⁰

²⁸ B. BRETHOLZ, *Ein neuer Bericht*, s. 19-55. Materiály k tématu Švédové a Brno Bretholz vydal v práci *Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte der Belagerung der Stadt Brünn durch die Schweden in den Jahren 1643 und 1645*, Brünn 1895.

²⁹ Srv. Vladislav DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků. Staré tisky do roku 1800*, Brno 1978, 1787/12.

³⁰ Srv. I. ZACHOVÁ - S. PETR, *Soupis rukopisů*, s. 9.

Jen pro úplnost se zmiňuji o dvou brněnských schematismech 1820 a 1826 od F. Krause, kancelisty při policejním ředitelství v Brně. Oba jsou psány rukou sestavovatele, jsou vázány a mají zlacenou ořízku. Mladší (sg. A 75 - č. 150) je oproti staršímu (sg. A 20 - č. 94) rozšířen o rejstříky a vyšel knižně v Brně 1827.³¹ Jeden exemplář je dochován v Mitrovského knihovně tisků pod sg. 5421.

Rukopisy A 1 17 2 - č. 69, A 1 17 4 - č. 71 a A 1 17 5 - č. 72 se týkají známého sporu Brna a Olomouce o primát v průběhu 17. století. Rukopis A 1 17 4 je kopie rozkladu *Lapis Lydius*, který podala r. 1670 Leopoldovi I. městská olomoucká rada, když Ferdinand III. nařídil r. 1641 přestěhovat tribunál spolu s deskami z Olomouce do Brna a Olomouc r. 1653 a pak 1661 zaslala císaři petice, jež byly zamítnuty, rukopisy A 1 17 2 a A 1 17 5 přinášejí text odvolání brněnské městské rady proti práci *Lapis Lydius*. Textově starší polemika má název *Achilles Brunensis*, patrně reagující na titul rozkladu, mladší pak věcný název shrnující stručně její obsah.³²

Jako rukopis A 125 - č. 200 najdeme ve sbírce zřejmě netištěnou práci J.R. Zappeho OCarm (*1751 - †post 1810), spisovatele na poli teologie, geografie, historie a přírodních věd, *Beschreibung des mährischen Städtchens Fullnek* o 28 ff., upravenou fulneckým farářem J. Baumannem (*1741 - †1822). Předmluva je datována ve Fulneku v listopadu 1809, vlastní Zappeho dílo je titulem vročeno 1810, Baumann práci upravil r. 1817.

Významné místo ve sbírce zaujímá rukopis A 143 - č. 218, autograf netištěné práce *Vetera modernaque analecta Quassicena* kvasického faráře M. Moritze (*1711 - †1782). Dílo, datované podle chronogramu do r. 1766, se zabývá dějinami Kvasic, kvasické farnosti i Moravy od začátku letopočtu až do roku svého vzniku. Text obnáší 254 stran, rukopis je vázán, v textu najdeme kolorované tužkové kresby a perokresby. Analekta zaujala známého sběratele J. P. Cerroniho natolik, že r. 1778 pořídil ve Vídni jejich opis pro svoji sbírku;³³ (Cerroniho kopii srovnal podle poznámky na její přední předsádce 2.2.1857 s tehdy vízberským autografem J. Chytil). Další opis Analekt se zachoval ve sbírce rukopisů bývalého Františkova muzea.³⁴

Dějiny Mohelnice od r. 1180 až do autorovy doby se zabývá patrně netištěný rukopis A 144 - č. 219 *Ruhmwürdiges Andenken der hochfürstlichen bischöflichen Stadt Müglitz*, práce tamějšího měšťana, radního a varhaníka O.L. Kellera, datovaná chronogramem na poslední straně textu (fol. 53r) do r. 1726 a dedikovaná magistrátu a obci Mohelnici.

Výše byli zmíněni F. a J.E. Horcí. Od Edmunda se v Mitrovského sbírce zachoval pod sg. A 93 - č. 168 autograf *Versuch eines historisch-diplomatisch-chronologi-*

³¹ Srv. *Literatura o Brně z let 1801 - 1979, Soupis publikací a článků*, Brno 1980, č. 198.

³² K tématu srv. Rudolf HURT, *Ke sporu Olomouce s Brnem o primát*. In: *Vlastivěda střední a severní Moravy II - 3*, s. 71-87, resp. J. DŘÍMAL, *Zemský dům v Brně*, Brno 1949, s. 56-68.

³³ Dnes Moravský zemský archiv v Brně, fond G 12 Cerroniho sbírka, inv.č. 279.

³⁴ Dnes Moravský zemský archiv v Brně, fond G 11 Františkovo muzeum, inv.č. 813.

schen Jahrbuches der Stadt und Herrschaft Mährisch Trübau, dedikační exemplář prvního dílu dějin Moravské Třebové, datovaný tamtéž 2.8.1813 a věnovaný Edmondovu trvalému a velkorysému příznivci Hugonovi, starohraběti ze Salmů-Reifferscheidtů v Rájci, zmíněnému v úvodu tohoto článku. Tento první díl obsahuje všeobecný úvod a historii města do r. 1500. Pod sg. A 26 - č. 100 je uložen Edmondovou rukou psaný koncept této práce, zhruba dvojnásobného rozsahu (A 93 má 75 ff., A 26 158 ff.); v konceptu jsou dějiny Moravské Třebové dovedeny od počátků města do r. 1607. Koncept vznikl r. 1812. Jak koncept, tak čistopis jsou vázány, čistopis obsahuje i lavírovanou perokresbu - vedutu města od jihozápadu, stav v 15. století.

K moravské vlastivědě se vztahuje i Edmondem zpracovaný rukopis A 231 - č. 355, *Bereisung des Znaimer und Iglauer Kreises im Jahre 1819*. Jde o zprávu o výsledcích průzkumné cesty, na niž byl Horký z Mitrovského podnětu vyslán moravskými stavy, aby hledal moravika pro mladé Františkovo muzeum v Brně. Zpráva byla určena brněnské Ackerbaugesellschaft - Společnosti pro povznesení orby,³⁵ k níž měli Mitrovský i jeho otec Jan Křtitel těsný vztah.³⁶ Výsledky cesty byly v letech 1820 - 1821 zveřejněny v Hormayrově Archivu a v *Brünner Wochenblatt*.³⁷

Olomucensia najdeme v Mitrovského sbírce pod sg. A 193 - č. 268. Je to sbírka latinských, německých a českých rukopisů a tisků, z nichž alespoň část náležela Cerronimu, protože opis prostějovského tisku *Breve encomion Olomucii* z r. 1550 je doplněn životopisem autora Š. Ennia,³⁸ psaným Cerronimou rukou. Z materiálu uvádíme výpisy z rukopisů městského radního J.L. Weinmanna k olomouckým událostem let 1422 - 1595 (s Weinmannovým jménem se setkáme i v rukopise Cerronimovy sbírky II 403, kde se na pp. 244-255 zachovala v opise *Notata aliqua de Suecis*), memorabilia 15. - 17. stol., *Fragmen Olomucensis diarii*, líčící vzpouru moravských stavů proti Ferdinandovi II. (pp. 67-87 tohoto textu najdeme v d'Elvertově práci k moravským dějinám 17. století,³⁹ kde jim odpovídají s. 112-121), výpisy z netištěného spisu *Olomucium sacrum* známého sekretáře Societas incognitorum M. Ziegelbauera OSB (*1689 - 1750), latinský překlad výtahu z německé kroniky měšťana J. Kranicha, kterou Kranich začal sestavovat v r. 1599 - náš překlad zahrnuje olomoucké události 1432 - 1601, opis *Beschreibung von Ollmütz* o 77 paragrafech od městského syndika F.J. Lautzkyho - Louckého z r. 1746⁴⁰ a excerpta z dobové historiografické literatury

³⁵ Srv. např. Ch. d'ELVERT, *Geschichte der K.k.Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues...* In: *Zur Kultur-Geschichte Mährens und Österreichisch-Schlesiens* 4, Brünn 1870.

³⁶ Srv. např. J. KROUPA, *Alchymie štěstí*, s. 51.

³⁷ K tématu srv. Simona BAUEROVÁ, *Josef Edmund Horký a počátky průzkumu moravských archivů*, diplomová práce, Brno 1986.

³⁸ *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě II*, s. 105-106.

³⁹ Ch. d'ELVERT: *Beiträge zur Geschichte der Rebellion, Reformation, des 30jährigen Krieges und der Neugestaltung Mährens im 17. Jahrhunderte*. In: *Schriften* 16, Brünn 1867.

⁴⁰ Ludmila SPÁČILOVÁ, Vladimír SPÁČIL (ed.), *Popis královského hlavního města Olomouce sepsaný syndikem Floriánem Josefem Louckým roku 1746*, Olomouc 1991.

i rukopisů. Tuto sbírku Mitrovský studoval hlouběji, jak *passim* ukazují jeho přípis-ky. Součástí tohoto materiálu je i olomoucký tisk *Diarium oder Anzeige von ... der Belagerung und Bombardirung der ... Gränitz-Festung Olmütz* z r. 1758, který je zastoupen také v Mitrovského knihovně tisků pod sg. 1053.

V materiálu A 1 8 - č. 19, týkajícím se dějin moravských klášterů 1502 - 1782, je k r. 1619 přiřazen i opis německé kroniky města Olomouce, kterou z jiného rukopisu vydal B. Dudík,⁴¹ k r. 1620 německý výtah z *Diaria Olomouce*.⁴²

Švédského vpádu na Moravu si všímá rukopis A 195 II 17 a - č. 311, i když hlavní pozornost věnuje osudu olomouckých klarisek za švédské okupace. Text vznikl (podle titulu) v r. 1650, naše kopie pochází z r. 1726. Rukopis se nazývá *Vera antiquitas, das ist wahrhaftige Nachricht und Beschreibung des in ... Mähren eingefallenen schwedischen Feindes...*; našla jsem jediný další exemplář, a to v Olomouci.⁴³

Německy psané dějiny města Třebíče od počátku 12. stol. do konce 16. stol., zpracované na základě listinného materiálu r. 1737 posluchačem filozofie J.F. Svobodou, jsou v Mitrovského sbírce zachovány ve dvou opisech: pod sg. A 55 - č. 130 je to samostatný sešit o 32 popsaných listech, pod sg. A 195 I 15 - č. 288, text (g), je to sedmý z osmi sešitů různých moravik. Tato drobná práce zůstala pravděpodobně netištěna. Českou verzi dějin z r. 1728 najdeme v okresním archivu Třebíč.⁴⁴

Poslední rukopis, na nějž hodlám upozornit, je opis netištěného díla velehradského spirituála F.Ch. Hirschmentzla (*1638 - †1703) *Wellehrad vetus et novum*, sg. A 1 16/2 - č. 67. Nejde výlučně o dějiny cisterciáckého kláštera (materiál k moravským klášterům a k moravskému církevnímu životu se v Mitrovského sbírce vyskytuje relativně hojně), nýbrž - v první z obou knih - i o dějiny Moravy (tak na ff. 16v-22r píše autor *De Marcomannorum sive Moravorum origine, lingua, provincia, bello et literatura* a název první knihy slibuje pojednat *De Moravorum gentilismo, tandem Christianismo* (fol. 24r). Autograf tohoto díla se zachoval v Cerronih sbírce.⁴⁵

Z tohoto zastoupení moravské historiografie v Mitrovského sbírce rukopisů lze vyvodit několik závěrů. Konstatujeme, jaký význam má zpřístupňování dosud zcela neznámých nebo málo známých rukopisných sbírek, u nichž se dá vzhledem k jejich velikosti, osobě či osobám původců atd. předpokládat, že obsahují materiál, jehož poznání bude přínosem pro bádání v nejrůznějších oborech. U Mitrovského sbírky jsme se soustředili na historiografii, obor v rukopisných sbírkách podobného charakteru, jako je Mitrovského kolekce, pravidelně zastoupený.

⁴¹ B. DUDÍK, *Schriften I, Die Ollmützer Chronik*, Brünn 1851, s. 5-54.

⁴² Textově odpovídá s. 43-54 práce uvedené v předchozí poznámce.

⁴³ SOKA Olomouc, fond Archiv města Olomouc, inv.č. 937 v odd. Knihy pamětní. Sr. Václav NEŠPOR, *Městské knihy archivu olomouckého od r. 1343 do r. 1848*. In: *Časopis Vlastivědného spolku musejního* 38, 1927, s. 3-7.

⁴⁴ SOKA Třebíč, fond Archiv města Třebíče, inv.č. 396.

⁴⁵ Moravský zemský archiv v Brně, fond G 12 Cerronih sbírka, II 194 - 195.

Pokud jde o vyhotovení rukopisů, setkáváme se ve sbírce s autografy, o jejichž významu, pokud práce nebyly tištěny, není sporu, dále s opisy, které jsou běžně rozšířeny ve větších rukopisných sbírkách, a s opisy, které svou kvalitou (pořízeny podle dobré předlohy, v době nepříliš vzdálené době vzniku originálu) a důležitostí textu, jež reprodukuje, zasluhují pozornost.

Po shrnutí výsledků sondy dostáváme tedy následující obraz: z opisů důležitých a nepublikovaných prací je třeba jmenovat kopie druhého dílu spisu T. Pešiny z Čechorodu *Mars Moravicus*; zpřístupněním Mitrovského sbírky se může badatelská veřejnost seznámit s větší částí pozůstalosti D.J.I. Hofferera - jednak s jeho sběry k moravským městům, jednak s autografy i opisy jeho netištěných prací z moravských dějin. O technice Hofferovy historiografické práce by badatele poučilo podrobnější srovnání tří neidentických exemplářů monumentálního díla *Historia Moraviae*. Hofferovým prostřednictvím se zachoval i jinak neznámý materiál.

Krátký úsek moravských dějin (1767 - 1790) zpracovává analisticky a podrobně autograf J.N. Hausperského. (Hausperského rukopis je při své osobitosti relativně špatně čitelný.) Rovněž s pozůstalostí Hausperského se mohou badatelé seznámit v této rukopisné sbírce.

Ještě delší časový úsek zpracovává koncept a čistopis Chvojkových rovněž netištěných moravských dějin (léta 358 př. Kr. - 1801). Práce vznikla z Mitrovského podnětu a zachovala se ve sbírce rukopisů díky tomu, že ji autor Mitrovskému odkázal v závěti.

Jen z Mitrovského sbírky, a to z hofferián, známe drobnou moravskou kroniku Pavla Jeronýma Skřivánka z Blanska, zachycující dění let 1605 - 1610; bohužel pouze v opisu z r. 1726, originál je zatím nezvěstný. V hofferiánech se zachoval i originál a opisy latinsko-českých analů K. Gutmanna, týkajících se brněnských událostí 1550 - 1621.

Mezi texty ke švédské okupaci Brna je jedna do Bretholzovy edice r. 1899 neznámá relace, ve sbírce najdeme i český pandán německého rukopisu sbírky Archivu města Brna č. 2761, Hříbovo *Krátké popsání Brna*. Ani české ani německé znění není známo v tištěné podobě.

Z dalších netištěných prací k dějinám jednotlivých měst chová Mitrovského sbírka Zappeho pojednání o Fulneku z počátku 19. stol., Moritzův autograf kvasických analekt z r. 1766, Kellerovy dějiny Mohelnice z r. 1726, autograf E. Horkého - I. díl dějin Moravské Třebové (do r. 1500; koncept končí až r. 1607), sbírku olomucensí aj.

Je pochopitelné, že si Mitrovský opatroval literaturu o Moravě především tištěnou, jak to dokládá jeho skvělá knihovna, ale už samotná akvizice množství hofferián svědčí o jeho snaze získat v tomto oboru pokud možno vše. Jeho rukopisná sbírka obsahuje tedy kromě historiografických textů, které se běžně vyskytují v analogických kolekcích, i díla ojedinělá a o to cennější, že se zde zachovaly jejich autografy, takže máme jasnou představu o tom, v jaké podobě vyšla z pera svých tvůrců. Pokud se týká netištěných a hodnotných historiografických textů, najdeme zde řadu autorů 18. a 19. sto-

letí. Obor historie je vedle práva mezi Mitrovského rukopisy bezesporu dominantní, a detailní studium manuskriptů této disciplíny pomůže odkrýt ledacos z dosud málo známých stránek starší moravské historiografie.

Irena Zachová

Mährische Historiographen in Mittrowskys Handschriftensammlung im Archiv der Stadt Brünn

RESÜMEE

Der Artikel analysiert die im Brünner Stadtarchiv aufbewahrte Handschriftensammlung von Anton Friedrich Mittrowsky unter dem Gesichtspunkt der Vertretung mährischer Geschichtsschreiber.

Die Sammlung enthält mehr als 270 Handschriften. „Recht“ und „Mährische Geschichte“ waren die Fächer, an denen Mittrowsky besonders interessiert war.

In der Sammlung wird eine Abschrift des zweiten, unpublizierten Teiles des Werkes „Mars Moravicus“ von T. Pešina aufbewahrt, man findet hier ein umfangreiches und wichtiges Material aus dem Nachlass von D. J. I. Hoffer – sowohl die von ihm gesammelten Materialien zu mährischen Städten und Städtchen als auch seine Autographe und Abschriften seiner ungedruckten Arbeiten zur mährischen Geschichte, wie auch Schriften J. N. Hausperskys von Fanal zur mährischen Geschichte der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts. Darüber hinaus finden sich hier O. Steinbach von Kraničsteins Autograph, das die Geschichte Mährens von 454 bis 1507 behandelt, A. J. Chvojkas Mährische Geschichte 358 v. Chr. - 1801, eine kleine mährische Chronik 1605 - 1610 von P. J. Skřivánek von Blansko und weitere Arbeiten zur Geschichte einzelner mährischer Städte: K. Gutmanns Annalen zur Geschichte Brünns 1550 - 1621, Texte zur schwedischen Belagerung von Brünn 1645 - 1646, F. Hřibs Kurze Beschreibung Brünns, J. R. Zappes Behandlung von Fulneck, M. Moritzens Annalecta Quassicena, O. L. Kellers Geschichte von Müglitz, E. Horkys Geschichte von Mährisch-Trübau, eine reiche Sammlung der Olomucensia u.v.m.

Mittrowskys Bibliothek der Drucke ist hervorragend bestückt und enthält an historiographischer Literatur fast alles, was seiner Zeit zur Verfügung stand, aber auch in seiner Handschriftensammlung gibt es wertvolle Arbeiten, die eines ausführlicheren Studiums würdig sind.

PARK NA ŠPILBERKU

Nejvyšší brněnský kopec Špilberk s přemyslovským hradem, přebudovaným v baroku na vojenskou pevnost, a vrch Petrov s chrámem sv. Petra a Pavla jsou charakteristickými dominantami města Brna. Hradní kopec se sady založenými v roce 1861 je výraznou součástí urbanistické kompozice městského půdorysu a plní i funkci ekologickou, hygienickou a rekreační. Zajímavé jsou kulturně-historické aspekty spojené s velkorysími stavebními aktivitami ve druhé polovině 19. století, především s budováním okružní třídy. Pozoruhodná je i souvislost s osobností brněnského starosty a historika Christiana d'Elverta, který se zasadil nejen o zřízení parku na Špilberku, ale také o rozvoj dalších zelených a parkových ploch ve městě, především sadů na Kolišti a kultivaci předměstí Pisárky. Špilberský park tvoří společně s Lužánkami, založenými v roce 1786, a s Františkovem (Denisovy sady), založeným v roce 1818, hlavní trojici historických městských parků.¹

Po úspěšné obraně Brna proti Švédům byla z města vybudována mohutná zemská pevnost. Nové opevnění začal budovat pevnostní stavitel a císařský inženýr Tensini v 60. letech 17. století. Od počátku 18. století pokračoval v jeho práci inženýr Ludvík František de Rochet a ve 40. letech 18. století dokončil stavbu špilberských i městských fortifikací pevnostní stavitel plukovník Petr Filip de Rochepin. V polovině 18. století se Brno stalo posádkovým městem. Po napoleonských válkách v roce 1809 byla zničena část špilberského opevnění. V roce 1831 byla zbořena vnitřní městská hradba, v roce 1835 byla zbořena Židovská brána v místech dnešní Nádražní třídy a odstraňovaly se další fortifikace. Po schválení prvního regulačního plánu na rozšíření Brna byla v letech 1849 - 1852 zbořena Brněnská brána na nynějším Šilingrově náměstí.²

Rozhodnutím císaře Františka Josefa I. ze dne 25. prosince 1852 přestalo být Brno pevností a stalo se otevřeným městem. V širokém pevnostním pásu vznikla stavební místa.³ Nový zmenšený obvod citadely byl vymezen již před zrušením pevnosti

¹ Za cenné podněty a připomínky děkujeme PhDr. Mileně Flodrové. Za poskytnutí rukopisu nejnovější srovnávací studie o květeně a dřevinách na Špilberku děkujeme RNDr. Jiřímu Müllerovi.

² Srov. Jiří ČEJKA - Dana OLIVOVÁ, *Sedmkrát o Brně*, Brno 1999, s. 48 a 76;

Cecilie HÁLOVÁ – JAHODOVÁ, *Brno. Dílo přírody, člověka a dějin*, Brno 1975, s. 133.

³ Při východním úbočí Špilberku byla vybudována Eliščina třída, nyní Husova. V místech zbořené Brněnské brány byl postaven Městský dvůr, pod Špilberkem budova německé tělocvičny (Turnhalle), na Eliščině třídě byly postaveny Besední dům, Pražákův palác, budova Umělecko-průmyslového muzea, německá obchodní akademie (nyní střední umělecko-průmyslová škola), vysoká škola technická (nyní lékařská fakulta), budova gymnázia (nyní JAMU). Urba-

v roce 1845 a o deset let později byla označena území, kde byl stanoven zákaz výstavby. V souvislosti s těmito změnami vydalo moravské místodržitelství v lednu 1859 formou oznámení podmínky, za nichž je povoleno budovat soukromé stavby v pevnostním obvodu hradu Špilberku.⁴ Z oznámení vyplývá, že podmínky byly určeny především podle plánu, který byl veřejnosti k dispozici a k nahlédnutí v brněnské obecní radě. Hranice nového pevnostního obvodu byly vytyčeny vojensko-politickou komisí a v terénu označeny hraničními kameny. Přesto, že se jednalo o podmínky pro privátní žadatele, byla zde zmíněna i pravidla pro obecní aktivity. V prostoru uvnitř nového pevnostního systému kolem hradu nesměly vznikat nové stavby ani přístavby ke stávajícím budovám, avšak ani sady, cesty, silnice a příkopy.

Svahy Špilberku zůstávaly z vojenských důvodů od středověku po celá staletí holé. Na barokních vedutách Brna je však patrné, že jižní svah byl osázen vinicemi. Nejstarší zprávy o vinicích na špilberském kopci pocházejí už ze 14. století, vinohrady a ovocné sady nejen na Špilberku, ale i v okolí města jsou připomínány i ve druhé polovině 16. století. Myšlenka osázet holý hradní kopec vegetací a položit tak základ k velkému městskému veřejnému parku se zrodila na konci 50. let 19. století. Návrh na zřízení sadů na Špilberku přednesl jako nově zvolený starosta Christian d'Elvert dne 16. června 1861. Bylo to jeho první rozhodnutí ve funkci brněnského starosty.⁵ O měsíc později, 16. července 1861, předložil na zasedání obecního výboru návrh projektu od Antonína Šebánka, hlavního zahradníka Lužánek, tvůrce brněnských zahrad a parků.

Návrh starosty d'Elverta byl přijat a setkal se i s pochopením a podporou vojenských činitelů,⁶ které reprezentovali ženijní ředitel pro Brno plukovník Vincenz rytíř von Paradowsky a velitel druhého armádního sboru a zemského vojenského velitelství arcivévoda Karel Ferdinand. Práce spojené s osazováním Špilberku arcivévoda Karel Ferdinand nejen podporoval, ale často na ně sám dohlížel. Osobně je sledoval i starosta d'Elvert, který ihned po zasedání obecního výboru adresoval zemskému vojenskému velitelství pro Moravu a Slezsko žádost, v níž referoval o projektu. V žádosti připomenul, že návrh na založení veřejného parku na Špilberku byl přednesen a schválen na zmíněném zasedání obecního výboru dne 16. července 1861, ze strany eráru vůči němu není námitek a odhadovaný rozpočet činí 6 000 rakouských

nistickou i architektonickou dominantou se stal evangelický kostel, který vedle obelisku na Františkově tvořil jeden z osových závěrů Husovy třídy. Nově proražená ulice Husova při patě východního úbočí špilberského kopce se stala významnou součástí nově budovaného komplexu okružní třídy po vzoru vídeňské Ringstrasse. K pozdějším radikálním zásahům do celého městského organismu došlo na přelomu 19. a 20. století.

⁴ Celý text oznámení viz AMB, fond A 1/33 Město Brno – Spisovna města Brna, 1851 – 1896, fasc. I-20/4, inv.č. 1106, kart. 374, (1853 - 1885).

⁵ Christian d'Elvert (1803 - 1896) byl vzděláním historik a zabýval se hlavně dějinami města Brna a Moravy. Starostou města Brna byl zvolen celkem třikrát. První funkční období zastával od 16. června 1861 do konce června 1864 a druhé a třetí funkční období pak od 27. února 1870 do konce března 1876. Srov. např. Christian d'ELVERT, *Neu-Brünn, wie es entstanden ist und sich gebildet hat, Erster Theil*. Die änkere Entwicklung der Stadt Brünn, Brünn 1888, s. 97; Milena FLODROVÁ, *Brněnské hřbitovy*, Brno 1992, s. 23.

⁶ Podrobný průběh celé akce viz Ch. d'ELVERT, *Neu-Brünn*, s. 98-128.

zlatých. Zároveň podotkl, že veřejnost se o zřízení sadů na špilberském kopci živě zajímá nejen z důvodů zkrášlení města, ale i z hlediska zlepšení zdravotních poměrů ve městě a v bezprostředním okolí citadely. Planýrování a osázení kopce bylo rozvrženo asi na tři roky a probíhalo pod vedením a dohledem zahradního experta, továrníka Karla Offermanna, a lužáneckého zahradníka Antonína Šebánka.

Už 23. července 1861 dalo vojenské velitelství najevo, že nebude mít proti této žádosti zásadní námítky, zvláště jde-li o věc veřejného zájmu a o zkrášlení města. Velitelství ihned iniciovalo jednání ženíjního ředitelství s městskou radou, aby mohla být přesněji označena území, na něž by se vztahoval zákaz stavební činnosti. Budování cest a zahradní úpravy v užším fortifikačním okruhu bude možno povolit jen po předchozím projednání a vystavení platného reversu, kterým se žadatel zaváže, že nepostaví žádné objekty bez povolení vojska. V případě, že by se tak stalo, budou tyto stavby odstraněny na náklady stavebníka. Na přání starosty d'Elverta poskytl Antonín Šebánek k těmto jednáním detailní situační plán projektovaného parku. V žádosti ze dne 28. července 1861 upozorňuje d'Elvert zejména na tři následující body: 1) pro osázení svahu nad Pekařskou se doporučuje zvolit hlavně třešně a ořechy, neboť, *„dobře rostou a je na ně hezký pohled“*; 2) před zahájením sadových úprav je třeba řádně ohraničit doposud svévolně zvětšená pole na území kopce; 3) po tomto vymezení by měl být pro větší ochranu kolem parku vykopán hluboký příkop, prováděný na vnitřní straně živým plotem.

Na komisionálním jednání 7. srpna 1861 byla označena území na špilberském kopci, která nemohla vojenská správa postrádat a uvnitř fortifikační hranice byl označen terén, kde se sadové úpravy nedotknou vojenských zájmů. Z úprav byl vyloučen komplex budov a opevnění, které jsou součástí citadely; komplex pod hornwerkem a budova bývalé věznice, kde jsou zahrady vojenského štábu; areál fortifikačního stavebního dvora; budova vojenské stavební správy; obytný dům accessistů; prostranství obilního trhu mezi hradním kopcem a městem; silnice a cesta na Špilberk a k věznici a zahrady a kůlny soukromníků uvnitř pevnostního pásma podél ulice Pekařské. Na všech plochách uvnitř fortifikační hranice, kde bude vojenskou správou povolena parková úprava, bude uplatňováno svobodné dispoziční právo. To znamená, že obec nebude mít na tyto plochy vlastnické nároky a posádka je bude moci použít, bude-li to z vojenských důvodů potřebné. Parkové úpravy v těchto místech mohou být omezeny jen na stromy a keře, záhony s květinami, cesty s lavičkami a lehké pavilony (nikoli zděné stavby), jejichž stavbu schválí vojenské orgány. Zemní práce mohou být prováděny jen v rámci běžné údržby. Dále bylo dohodnuto, že obec bude vojsku hradit poplatky za sekání trávy na svazích Špilberku. V případě, že obyvatelé žijící podél hraniční linie parku budou proti němu mít námítky, je pouze na obci, aby tyto problémy vyřešila bez intervence vojenské správy. Všechna tato ujednání musí obecní rada předat ženíjnímu ředitelství ve formě vypracovaného plánu.

Na základě protokolu ze 7. srpna 1861 byl Antonín Šebánek 19. září 1861 vyzván, aby předal potřebné plány městskému stavebnímu inženýrovi Lorenzovi a začal

s realizací prací. Zemní práce a osazování na hradním kopci byly zahájeny ještě v roce 1861. Obyvatelé města byli vyzváni, aby přispěli k budování parku vlastními dodanými sazenicemi a stromky. Vojáci ze špilberské posádky, kteří se dobrovolně přihlásili k zahradnické práci, dostali zapláceno.

Rozsah prací, provedených ještě do konce roku 1861, byl oproti předpokladům díky příznivému podzimnímu počasí větší. Bylo započato i s osazováním, a to nejdříve na severní a východní straně a ihned se pokračovalo i na jižní a západní straně. Zároveň byly budovány promenádní cesty, které měly být ještě pohodlnější než na Františkově. Byly upraveny dvě pěší cesty, jedna s přístupem z ulice Pekařské, a druhá, která spojovala park s Úvozem a se Starým Brnem. Součástí komunikační soustavy na hradním kopci byla vozová cesta vedoucí od Švábky (Údolní) kolem hornwerku až k citadele a na ni navazovala další vozová cesta (jezdecká i pěší) téměř kolem celého kopce. Přibližně třetina parku byla obklopena příkopem, který byl osázen živým plotem z akátů, hlohu a moruší,⁷ a odváděl vodu, ničící při silných deštích zahrady pod kopcem. S rychlým postupem prací rostly i finanční náklady. Starosta d'Elvert se proto obrátil na brněnskou veřejnost s výzvou o příspěvky. Výzva se setkala s velkým ohlasem a vedle peněžní podpory poskytlo mnoho Brňanů jako svůj dar obci množství stromů a keřů (např. duby, buky, javory, topoly, smrky, břízy, lípy, jeřáby, akáty, vysokokmenné moruše a různé druhy exotických stromů). Mezi dárci byl i arcivévoda Karel Ferdinand, který věnoval velké množství akátů a dalších stromů a křovin ze svého parku v Židlochovicích. Dalšími dárci byli hrabě Serényi, hrabě Mitrovský, továrník Karel Offermann, velkoobchodník Theodor Bauer, inženýr Theodor Schönaich, prelát Günter Kalliwoda. Množství dřevin bylo darováno také ředitelstvím Lužánek z tamního zahradnictví.

Práce zdárně pokračovaly i během roku 1862. Z bývalé prachárny, kterou arcivévoda Karel Ferdinand převedl na město, byla zřízena restaurace „*Hohe Warte*“ s vyhlídkou na východní a jižní stranu města. Stará strážnice byla upravena na byt zahradníka. Přes tyto velké pokroky v budování sadů byla moravským místodržícím hrabětem Chorinským odmítnuta žádost o finanční příspěvek s odůvodněním, že sice místodržitelství těmto aktivitám přeje, ale přispělo již dosti na Lužánky. Významným momentem pro špilberský park se stala i návštěva císaře Františka Josefa I., který přijel do Brna 24. září 1862. Při několikahodinovém pobytu se zde setkal s arcivévodou Karlem Ferdinandem, navštívil vysokou školu technickou, nemocnici, Lužánky a nově založený park na Špilberku, s jehož proměnou vyjádřil velké uspokojení. Svopil, aby se jedna z cest nazývala císařská a vyhlídková plošina aby nesla název Kaisersitz.

Starosta d'Elvert také splnil svůj slib z 10. října 1861, kdy při zahájení parkových úprav Špilberka přislíbil, že bude průběžně informovat veřejnost o postupu prací včetně

⁷ Moruše byly oblíbené, neboť velmi dobře rostly. Jejich pěstování mělo podpořit výrobu hedvábí na Moravě. Srov. Ch. d'ELVERT, *Neu-Brünn*, s. 118.

veškerých ekonomických údajů. Informace byly pravidelně uveřejňovány v tisku (Brüner Zeitung, Correspondent). Ve zprávě ze dne 20. června 1863 bylo uvedeno, že celkové náklady na zřízení parku na Špilberku dosáhly výše 14 844 zlatých a 64 krejcarů rakouské měny. Z toho bylo celkem 9 911 zlatých a 21 krejcarů získáno formou dobrovolných příspěvků a 3 381 zlatých a 73 krejcarů za materiál ze zbořených zdí. Místodržitelství po předchozím odmítnutí nakonec přispělo z fondu na okrášení města částkou 767 zlatých a 76 krejcarů a obecní pokladna uvolnila 800 zlatých. Při úpravách špilberského kopce, na němž vznikl park o rozloze 40 042 čtverečních sáhů, bylo přemístěno 3 792 kubických sáhů zeminy, zbouráno 264 kubických sáhů zdiva, celkem 1 360 čtverečních sáhů bylo zplanýrováno a upraveno 1 992 sáhů cest. D'Elvert mohl s uspokojením konstatovat, že sadové úpravy a zřízení parku na špilberském kopci byly na místo tři let uskutečněny za pouhých dvacet měsíců a na jejich zdokonalování se bude dále pracovat. Umožnily to nejen příznivé povětrnostní podmínky, ale hlavně pozitivní přijetí projektu veřejností a finanční podpora dobrovolných příspěvků a konkrétní dary v podobě stromů a keřů. Starosta v této souvislosti uvedl, že město Brno má důstojné místo k odpočinku, které je zároveň velkou investicí pro budoucí generace a připomněl osobní zásluhy zahradníka Antonína Šebánka a továrníka Karla Offermanna.

Christian d'Elvert vyzval Brňany, aby svou přízeň špilberskému parku zachovali a přispěli k jeho vybavení a oživení objekty, které by sloužily všem návštěvníkům k potěše a k odpočinku. Sám d'Elvert si nechal od stavebního úřadu vypracovat projekty na postavení gloriety a kolonády na jižním svahu. Nový starosta, továrník Skene, však v roce 1864 prohlásil, že o těchto stavbách se bude jednat, až park bude více konsolidován a budou pro tento návrh získány obecní hlasy.⁸ Zahradní stavby byly realizovány až po dvaceti letech. Gloriet s orientačním stolem byl nad severovýchodním svahem kopce postaven v roce 1884 a altán při jižní promenádě byl realizován v roce 1885 na vlastní náklady Christiana d'Elverta.

Ve 2. polovině 60. let 19. století došlo k největším úpravám v místě hornwerku na severovýchodním úbočí kopce. Na podnět Antonína Šebánka povolilo zemské vojenské velitelství zcela zbourat již částečně zdemolovaný hornwerk, který zasahoval do parku proti technické škole a bránil vybudování pohodlné cesty. V 70. letech 19. století intenzivní zájem o špilberský park poněkud opadl. Staronový, opět zvolený starosta Christian d'Elvert soustředil nyní svou pozornost na rozšiřování dalších parků a zelených ploch ve městě, zejména na Kolišti a v Pisárkách. Dalším důležitým podnikem se stalo zřízení nového městského vodovodu. V letech 1869 - 1872 byla v Pisárkách budována vodárna a město bylo rozděleno na dvě výškové pásma s vlastní-

⁸ Stavební úřad předložil 18. září 1863 dva návrhy (oba ze dřeva), z nichž návrh Julia Weise měl stát 2 216 zlatých a návrh samotného stavebního úřadu byl propočten na 3 264 zlatých a 42 krejcarů. Žádný z návrhů nakonec nebyl realizován. Srov. Ch. d'ELVERT, *Neu-Brünn*, s. 126.

mi vodojemy a oddělenou vodovodní sítí. Pro vyšší II. pásmo byl v letech 1870 - 1871 přímo v okruhu hradební pevnosti postaven vodojem, který měl mít kapacitu 20 tisíc věder a měl být výš než dosavadní rezervoár na Františkově. Ministerstvo války stavbu vodojemu povolilo s tím, že obec se vzdává náhrad škod v případě válečných akcí a že vojákům z posádky na Špilberku poskytne 100 věder vody denně zdarma. Aby mohla čerpadla pisárecké vodárny čerpat vodu do tohoto vodovodu, bylo třeba zřídit na jižním svahu kopce nad dnešní Pellicovou ulicí další čerpací stanici. V roce 1871 zde byla postavena strojovna s kotelnou a menším čerpadlem, které nasávalo vodu z hlavního potrubí I. pásma na ulici Pekařské a dopravovalo ji do vodojemu. Brzy přibýlo na Špilberku další čerpadlo (obě anglického systému Worthington). Kvůli stoupající spotřebě vody byl na Špilberku postaven v letech 1889 - 1900 v sousedství prvního i druhý vodojem. Brněnská vodárenská akciová společnost uvedla celý vodovod do provozu 1. července 1872. Stavbu vodojemu měl provést Thomas Docwra, inženýr a podnikatel pro vodní, plynové a železniční stavby. Kolem vodojemu měla být zřízena promenáda ohrazená živým plotem.⁹

V roce 1870 zemřel Antonín Šebánek a jeho nástupcem se stal zahradník Karel Jelínek (1870 - 1885). Ten částečně rozšířil park tím, že osadil rostliny na troskách tří bašt a doplnil porost na severozápadní straně hradního kopce. Na odbočce vodovodního vedení pod kaštanovou alejí u restaurace Hohe Warte vybudoval Jelínek bazén s vodotryskem, který byl orámován květinovými a travnatými záhony. K větším aktivitám z důvodu finanční krize nedošlo.

V dubnu 1878 byla podána žádost o vyštěrkování cesty podél jižního svahu hradního kopce. Od roku 1844 byla cesta nazývána Pod Špilberkem (Unterm Spielberg) a od roku 1867 Špilberská (Spielberggasse). Byly zde převážně zahrady, které se však pro obtížný přístup špatně pronajímaly. Cesta byla hned v květnu posypána žlutým pískem, ale zplanýrování a zpevnění Špilberské povrchovým posypem bylo provedeno až v roce 1883.¹⁰ V roce 1918 byla ulice Špilberská pojmenována podle Silvia Pellica (1789 - 1854), italského básníka a revolucionáře, vězněného v letech 1822 - 1830 s karbonáři na Špilberku. Starý název byl ponechán severozápadnímu ohbí ulice, které po přetnutí Úvozu ústí do ulice Tvrdého a které od roku 1903 neslo název Roseggerova (Roseggasse). Úsek se od roku 1946 jmenuje Gorazdova, podle Matěje Pavlíka-Gorazda (1879 - 1942), biskupa pravoslavné církve, popraveného pro účast v odboji.¹¹

⁹ Viz AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, fascikl I-26/21, inv.č. 1160, kart. 423 (1869 - 1872). Nový vodovod - zřízení vodní nádrže na Špilberku; dále srov. Miroslava MENŠÍKOVÁ - Jiří VANĚK, *Špilberský park*. Podklad pro projekt obnovy parku Národní kulturní památky Špilberk, Muzeum města Brna 1994 - 1995, nestr. strojopis.

¹⁰ Viz AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, fascikl I-7c/97, inv.č. 836, kart. 272, (1878 - 1884). Ulice Špilberská (Pellicova) - zřízení vozovky.

¹¹ Srov. M. FLODROVÁ - Blažena GALASOVSKÁ - Jaroslav VODIČKA, *Seznam ulic města Brna s vývojem jejich pojmenování*, Brno 1984, s. 52 a 131.

Pozitivní obrat v další kultivaci špilberského kopce nastal v 80. letech 19. století, kdy byl starostou města zvolen Gustav Winterholler. V roce 1883 prosadil v obecní radě zbudování památníku Christianu d'Elvertovi, který tehdy oslavil 80. narozeniny. Návrh byl odsouhlasen 4. dubna a bylo rozhodnuto, že pomník bude umístěn na severní straně barokního bastionu. Památník „zakladateli špilberského parku“ byl slavnostně odhalen 15. června 1884 a při té příležitosti byl vytištěn pamětní list se jmény členů výboru pro postavení pomníku.¹² Architektonické řešení navrhl architekt Alois Prastorfer a jeho studii rozpracoval městský stavební rada Burghardt. Autorem bronzové busty byl Eduard Sykora, obchodní jednatel firmy Carl Stummer v Brně a kamenické práce provedl sochař Franz Dressler,¹³ který se o tento úkol ucházel v ofertě společně se sochařem Johannem Tomolou.¹⁴ Klasicistně pojatý památník Christiana d'Elverta je pozoruhodným příkladem dobové tvorby parkové architektury a připomíná významnou osobnost dlouholetého starosty města. Po 2. světové válce byl pomník odstraněn.¹⁵

O měsíc později, 20. července 1884, byl nad d'Elvertovým památníkem na horní plošině bastionu otevřen vyhlídkový pavilon, tzv. gloriety s orientačním stolem. Pavilon, který byl svěřen do obecní péče, nechala za 339 zlatých a 35 krejcarů postavit brněnská sekce Rakouského klubu turistů na místě staršího dřevěného přístřešku. V zakládací listině právě zřízené vyhlídky s orientačním stolem, datované 20. července 1884, se uvádí, že o jejím zřízení bylo rozhodnuto na zasedání rady dne 19. září 1883. Gloriet navrhl architekt Alois Prastorfer, situační plán orientační stolní desky vypracoval inženýr Anton Knallmeyer a kamenný stůl s touto deskou zhotovil sochař Franz Dressler.¹⁶ D'Elvertův památník a gloriety vytvořily v parku velmi pěkný nový prostor s upraveným okolím a s místem k posezení a k vyhlídce na město.

¹² Pamětní list a pozvánka ke slavnostnímu odhalení pomníku jsou uloženy v Archivu města Brna. Viz AMB, fond A 1/32 Město Brno – Korespondence starostů města Brna (dále jen fond A 1/32 Korespondence starostů města Brna), fasc. 18(E 1), kart. 2, (1883 - 1884).

¹³ Původní návrh měl zhotovit F. Fellner ml. Srov. Pavel ZATLOUKAL, *Z pozdní doby brněnského historismu. Architekti G. Wanderley, A. Prastorfer a W. Dwořak*. In: Vlastivědný věstník moravský 47, 1995, s. 27, pozn. 51.

¹⁴ Dresslerova oferta byla odevzdána 1. srpna 1883, Tomolova oferta 6. srpna 1883. Oba autoři navrhli polooválný výklenek pro bronzovou bustu na kamenném podstavci. Toto řešení bylo oceněno kladně, stejně tak i Dresslerova dekorativní výzdoba, která byla v odpovídajících poměrech. Tomolova výzdoba byla lepší v použití materiálu, ale vzhledem k nabízené ceně 1 480 zlatých (neměla být překročena částka 1 200 zlatých), byl jeho návrh odložen. Podle zápisu z 12. srpna 1883 vybral výbor pro postavení pomníku, reprezentovaný městským inženýrem Leopoldem Ruppem, architektem a c. k. profesorem Aloisem Prastorferem a městským stavitelem Josefem Nebehosteným jako vítězný návrh Franze Dresslera. Bylo stanoveno, že celkové orámování výklenku má být provedeno z něčeho, co je kvalitou i barvou podobné hoříckému pískovci; sloupky, konzolky a vlysové festony mají být z dokonalého carrarského mramoru; votivní deska má být z jemně hlazeného hadce se vsazeným reliéfním ohňově pozlaceným nápisem.

Viz AMB, fond A 1/32 Korespondence starostů města Brna, fasc. 18(E 1), kart. 2, (1883 - 1884).

¹⁵ Busta byla údajně uložena v městském muzeu (viz archiv MuMB A/49/32 z 15.4.1949). Její osudy však v současnosti nejsou známy.

¹⁶ Zakládací listina a nákres orientační desky jsou uloženy v Archivu města Brna. Viz AMB, fond A 1/32 Korespondence starostů města Brna, fasc. 71(S 16), kart. 6, (1884 - 1890) - zřízení vyhlídky na Špilberku. Uložení dnes odstraněné orientační desky není známo.

V roce 1885 byl na vlastní náklady bývalého starosty d'Elverta na jižním svahu hradního kopce vybudován další vyhlídkový pavilon, tzv. altán,¹⁷ který si okamžitě získal srdce Brňanů a stal se oblíbeným odpočinkovým místem.¹⁸ Rozlehlejší altán byl postaven za 2 000 zlatých opět podle návrhu architekta Aloise Prastorfera.¹⁹

V letech 1894 - 1895 byla při úpatí jižního svahu na ulici Pellicově postavena evangelická modlitebna podle projektu stavitele B. Alberta.²⁰ Po roce 1900 byly v parku prováděny převážně jen běžné udržovací práce. Na severním bastionu byl odhalen pomník s bustou Raduita de Souches (1608 - 1682), úspěšného obránce města proti Švédům. Odhalení pomníku s poprsím Raduita de Souches od brněnského sochaře Johanna Tomoly se konalo 15. srpna 1902.²¹

Během první světové války došlo k značné devastaci sadů. Ve špatném stavu byly stromové školky a skleníky zbudované v 80. letech 19. století i mobiliář parku. Regenerace parku byla zahájena v roce 1921, přičemž pozornost byla věnována hlavně straně od Úvozu a Husovy. U sochy sv. Jana Nepomuckého bylo zřízeno dětské hřiště a do parku byly instalovány plynové svítlny, pokryté divokým vínem, navozujícím iluzi světla zavěšeného na zelené girlandě. V roce 1924 byl křovinami osázen jihozápadní svah kopce, byly upravovány cesty a svah při ulici Husově byl zajištěn zdí. Podle popisu, pořízeného v rámci ideové soutěže na regulaci vnitřního Brna, byl špilberský park o rozloze přes 16 ha označen za největší v Brně. Kriticky byl zhodnocen nedostatek ploch pro dětská hřiště a krytých míst pro odpočinek a útočiště návštěvníků v případě špatného počasí. V důsledku větší pozornosti severovýchodní a severní straně svahu, kudy přicházeli návštěvníci na hrad, kde byly již od roku 1880 zpřístupněny kasematy, od roku 1925 muzeum italských vlastenců a od roku 1928 muzeum odboje v gotickém sále,²² byly další strany hradního kopce zanedbávány.

V roce 1925 byla nově upravena cesta od Husovy ulice k pomníku Christiana

¹⁷ Na plánech Brna z let 1890, 1893 a 1909 je altán zakreslen a označen jako „Exedra“ - v antickém stavitelství polokruhový nebo pravoúhlý stavební útvar určený pro hry, zábavu a siestu. Na plánu města Brna z konce 19. století je altán označen jako d'Elvertův domek - d'ElvertHäuschen.

¹⁸ V širší souvislosti se špilberským parkem není bez zajímavosti, že v roce 1883 byla moravským zemským výborem zvažována možnost stavby porodnice na jižním výběžku hradního kopce. Z tohoto projektu, který byl podporován i zemskými úřady a městem, však sešlo. Hlavním důvodem byl špatný příjezd od Pekařské, Úvozu i Špilberské (dnešní Pellicovy) a nákladné planýrování na úpatí svahu. Viz AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, fascikl I-7c/97, inv.č. 836, kart. 272, (1878 - 1884). Ulice Špilberská (Pellicova) - zřízení vozovky.

¹⁹ Srov. Ch. d'ELVERT, *Neu-Brünn*, s. 129. Ke stavbě jižního pavilonu se bohužel nedochovaly podrobnější písemné zprávy, jak tomu bylo v případě d'Elvertova pomníku nebo severního vyhlídkového pavilonu s orientační deskou. Zároveň se ani k jednomu z těchto tří objektů, které navrhl architekt Alois Prastorfer, nedochovaly žádné kresebné materiály.

²⁰ Srov. Karel KUČA, *Památky Brna*, Brno 1989, s. 64.

²¹ Vojenská posádka hlavního velitelství v Brně to oznámila dopisem starostovi města jen s týdenním předstihem (8. srpna). V dopise bylo uvedeno, že busta generála a polního maršála hraběte de Souches bude odhalena dopoledne v 9 hodin bez zvláštních oslav, neboť se jedná jen o připomínku z vojenského hlediska. Viz AMB, fond A1/26 Presidiální spisovna 1888 - 1932, inv.č. 240.

²² Muzeum odboje na Špilberku v gotickém sále a přilehlých prostorách bylo prvním muzeem v Československu, které bylo věnováno národně osvobozovacímu boji za první světové války.

d'Elverta a 25. října 1925 byl na Špilberku odhalen pomník italským karbonářům. Přibližně v místech, kudy dnes vede hlavní cesta k hradu a kde stojí socha sv. Jana Nepomuckého a památník italských karbonářů, býval špilberský hřbitov.²³ Hřbitov byl prý poměrně malý, dosti nerovný, bez náhrobků a jeho jediným znamením byl ve středu umístěný dřevěný kříž s plechovým obrazem Spasitele. Silvio Pellico, vězněný na Špilberku s italskými karbonáři, zmiňuje ve svých spisech pohřeb svého zemřelého spolutrpitele hraběte Fortunata Oroboniho,²⁴ který pozoroval z okna cely. Po zrušení hřbitova byl odstraněn dřevěný kříž a při zemních pracích, zvláště v prostoru před pomníkem italských karbonářů, byly objeveny lidské ostatky.²⁵ Je pravděpodobné, že povrch hřbitova musel být často upravován, neboť úmrtnost trestanců byla asi dosti velká. V podzemních žalářích zemřela ročně téměř třetina trestanců, polovina z nich často hladu a žízní, na souchotě, horečku a jiné nemoci.²⁶

Italští karbonáři, kteří byli na Špilberku vězněni v letech 1822 - 1835, patří k nejznámějším zdejšími politickým vězňům. Pomník, jehož autorem je italský architekt Mario Stanich-Sardi a sochař Dino Soma²⁷ byl odhalen zásluhou spolku Dante Alighieri v Brně.²⁸ Později byly z pomníku odstraněny symboly italského fašismu, fascesy umístěné po stranách travertinového hranolu a hlavičky orlů na květinových mísách. Z osobního finančního daru italského presidenta Oscara Luigi Scalfara a příspěvků dalších institucí byl pomník restaurován a slavnostně znovu odhalen 5. června 1998.

Kamenná socha sv. Jana Nepomuckého, která stojí proti památníku karbonářů, byla pravděpodobně darem špilberského velitele Filipa Kryštofa hraběte z Breuneru (1695 - 1701) a jeho manželky, rozené hraběnky z Lipé, a nikoli darem barona Trenka, jak praví lidová pověst. Mírně rustikální kamennou sochu sv. Jana Nepomuckého, která působivě oživuje prostředí parku, lze zařadit do okruhu nepomucenského typu v moravské barokní plastice asi z konce 18. století.²⁹

V květnu 1926 byl na úpatí kopce při Údolní ulici odhalen pomník významné osobnosti brněnské kultury, hudebnímu skladateli a zakladateli novodobé české sborové

²³ Viz AMB, fond U 7 Nová sbírka fotografií, Leopold MASUR, *Zrušené hřbitovy*, strojopis, s. 27-29.

²⁴ Fortunato Oroboni, který přišel na Špilberk 10. 2. 1822 s první skupinou vězněných italských karbonářů, zde zemřel 13.6.1823. Dalšími zemřelými karbonáři byli Antonio Villa, Cesare Albertini a Silvio Moretti. Srov. Otakar FRANĚK – Oldřich TOMAN, *Špilberk*, Brno 1968), s. 94 a 192.

²⁵ Množství hrobů bylo vykopáno při regulaci Eliščiny třídy (ulice Husovy), ale řada z nich byla mnohem staršího původu a nesouvisela s pohřbíváním trestanců na Špilberku.

²⁶ Viz AMB, fond U 7 Nová sbírka fotografií, L. MASUR, *Zrušené hřbitovy*, strojopis, s. 27-29.

V místech bývalého hřbitova, naproti pomníku italských karbonářů a nad sochou sv. Jana Nepomuckého, stával malý litinový objekt sociálního zařízení, který zde byl umístěn zřejmě na počátku 20. století. Jednalo se o starou tramvajovou zastávku asi z 2. poloviny 19. století, která byla nedávno přemístěna do depozitářů Technického muzea v Brně.

²⁷ Srov. Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska, I. (A-I)*, Praha 1994, s. 135 a O. FRANĚK - O. TOMAN, *Špilberk*, s. 69-94 a 235-236.

²⁸ Viz Starý spisový archiv Státního památkového ústavu v Brně, složka P71/6.

²⁹ Srov. K. KUČA, *Památky*, s. 30. Z rukopisu Leopolda Masura však vyplývá, že socha by mohla pocházet již z přelomu 17. a 18. století.

tvorby Pavlu Křížkovskému. Pomník je dílem sochaře Františka Fabiánka. Pavel Křížkovský (křtěn Karel, 1820 - 1885) patří k zakladatelům mužských sborových skladeb, na které navázal ve své tvorbě Antonín Dvořák. Jeho žákem byl i mladý fundatista starobrněnského kláštera Leoš Janáček.

S otevřením legionářského muzea na hradě byl 1. září 1928 poblíž vodárenské nádrže při hlavní cestě od Husovy odhalen Župou Československé obce legionářské v Brně pomník legionářům se sochou Tragédie.³⁰ Bronzová socha Tragédie s pamětní deskou podle návrhu sochaře V. H. Macha a s textem: „Obětem habsburské hrůzovlády. V desátém výročí obnovení svobody věnovala Čsl. obec legionářská v Brně. R. 1928“ byla v období okupace odstraněna a na své místo se po válce již nevrátila.³¹

Na přelomu 20. a 30. let bylo postupně zaváděno veřejné elektrické osvětlení parku a kasáren. Zástavba při úpatí špilberského kopce z přelomu 19. a 20. století byla označena jako rušivý element, který brání těsnému propojení parku a města. Tehdy vyrostla řada nájemních domů podél Úvozu, Pekařské a Pellicovy. Další snahy o zástavbu na počátku 30. let byly proto zamítány. V letech 1930 - 1931 byl na severozápadním úpatí kopce při styku ulic Pellicovy a Gorazdovy vybudován pravoslavný kostel sv. Václava, který byl slavnostně vysvěcen v květnu 1931. Urbanisticky exponovanou stavbu navrhl ruský architekt Petr Levický, žák architekta Liebschera.³²

Parkových úprav se částečně dotkla i rozsáhlá rekonstrukce hradu, která byla realizována za okupace v letech 1939 - 1941. V těsné blízkosti hradu a hradebních zdí, hlavně na jižní straně, byla nově postavena tzv. Čertova bašta a její nejbližší okolí bylo upraveno jako parková plocha s cestičkami. Odstraněn byl pomník legionářů. Za druhé světové války byl park poničen budováním protiletectkých krytů a požárních nádrží a v době blížících se bojů i kopáním zákopů. K válečným škodám se přidaly také škody způsobené vichřicí v únoru 1945 a větrnou smrští v srpnu 1945. Po skončení války byly již 5. července 1945 pro veřejnost otevřeny kasematy, ale vstup na Špilberk byl povolen jen hlavní cestou od Husovy třídy a dále podle ukazatelů, neboť stále trval policejní zákaz vstupu na Špilberk.³³

S poválečnými pracemi se začalo až v roce 1948, ale prvotním důvodem nebyla zřejmě ani tak obnova parku, jako „úprava“ pomníků. Tehdy byl zcela odstraněn pomník Christiana d'Elverta, německý nápis na pomníku Raduita de Souches byl zakryt novou deskou a z pomníku italských karbonářů byly odstraněny symboly italského fašismu. Vlastní parkové úpravy byly v poválečném období zaměřeny především na základní obnovu a na průběžnou údržbu. S postupnou rekonstrukcí parku se začalo až

³⁰ Všechny pomníky byly zbudovány na náklady spolků, z jejichž iniciativy vznikly. Město na základě komisionelního jednání určilo místo umístění, vyjadřovalo se ke kvalitě návrhů a po odhalení převzalo pomník do své péče. Srov. M. MENŠÍKOVÁ – J. VANĚK, *Špilberský park*, nestr.

³¹ Srov. Obecní věstník zemského hlavního města Brna, č. 21 z 15.10.1928, s. 164.

³² Srov. K. KUČA, *Památky* s. 61.

³³ Srov. M. MENŠÍKOVÁ – J. VANĚK, *Špilberský park*, nestr.

koncem 50. let. Ve druhé polovině 50. let 20. století byly provedeny některé průzkumy a přípravy pro rekonstrukci parku. V roce 1957 byl zpracován pedologický a klimatologický rozbor parku, v letech 1958 - 1960 byl řešen urbanismus cest a zeleně v areálu hradního kopce včetně návrhu jednotlivých druhů dřevin a květeny. Technická a zahradní správa města Brna vypracovala současně projekt sadovnické rekonstrukce špilberského parku. V roce 1959 byl také zpracován stručný historický vývoj sadu.³⁴

V 60. - 70. letech 20. století proběhla částečná rekonstrukce parku podle projektu Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů v Praze (středisko Brno) z roku 1964. Byl zpracován souborný návrh národní kulturní památky hradu a pevnosti Špilberk - asanační a regenerační územní plán areálu (arch. Němec, arch. Riedl, arch. Horký), který řešil urbanisticko-kompoziční prvky, dopravní prvky, prvky kulturně-památkové ochrany, prvky zástavby, prvky zeleně a přírody včetně prvků funkcí a občanského vybavení.³⁵

Na přelomu 70. a 80. let 20. století byl zpracován Geografickým ústavem ČSAV v Brně a Ústavem pro výzkum obratlovců geoeologický průzkum brněnské aglomerace, který je v tomto směru nejobsáhlejší prací o Špilberku. Ze závěrečné zprávy vyplývá, že sady na Špilberku vyžadují pozornost i z hlediska ochrany přírody a krajiny. Park má nezastupitelný význam především z důvodů ochrany čistoty ovzduší, vody a ochrany proti hluku. Z ekologického hlediska je území parku důležité pro výskyt rozmanitých rostlinných a živočišných druhů a udržování stability krajiny. Bylo zde např. identifikováno na 304 druhů brouků a 15 druhů měkkýšů, žili zde obojživelníci a plazi, kteří patří k tzv. bioindikátorům. Pozoruhodným byl označen výskyt čolka obecného, kuňky obecné a skokanů. Ze savců byl uveden výskyt králíka divokého. Býložravci byli v parku zastoupeni ježkem západním a ježkem východním, bělozubkou šedou a krtkem obecným. Z hlodavců se zde vyskytuje veverka obecná, hraboš polní, myšice křovinná, myš domácí a potkan. Keře a stromy poskytují hnízdění pro ptáky.³⁶

Dřevinám a květeně v sadech na Špilberku věnoval pozornost již dva roky po založení parku prof. Alexander Makowsky. V prvním svazku spisů Přírodopysného spolku v Brně publikoval přehled flóry na Špilberku, na Františkově a na Kolišti.³⁷ V roce 1879 vydal prof. Anton Tomaschek systematický soupis stromů a křovin v brněnských parcích.³⁸ V jedné z prvních česky vydaných botanických prací, kterou publikoval ve dvou dílech v letech 1887 - 1896 Eduard Tománek pod názvem Květena

³⁴ František JAKOUBEK, *Sady pod hradem*. Historický vývoj sadu. Technická a zahradní správa města, 1959, strojopis.

³⁵ Viz Nový spisový archiv Státního památkového ústavu v Brně, složka Špilberk - park.

³⁶ Srov. M. MENŠÍKOVÁ - J. VANĚK, *Špilberský park*, nestr.

³⁷ Alexander MAKOWSKY, *Über die Flora des Spielberges, Franzensberges und des Glacis*. In: Verhandlungen des naturforschenden Vereins in Brünn, I. Band 1862, Brünn 1863.

³⁸ Anton TOMASCHEK, *Systematisches Verzeichniss der in den Anlagen Brünns gepflanzten und den Winter überdauernden Bäume und Sträucher mit Hinweisung auf die Standorte derselben*, Brünn 1879.

Moravy a rakouského Slezska, je flora na Špilberku zmíněna jen okrajově.³⁹ Novodobý, poněkud stručnější přehled o špilberské floře vyšel v roce 1928 v botanickém průvodci po Brně a okolí od Johanna Hrubého.⁴⁰ Nejnovější prací, která se metodou komparace zabývá srovnáním špilberských dřevin a květeny v současnosti se stavem v letech 1863 (A. Makowsky) a 1928 (J. Hruby) je studie RNDr. Jiřího Müllera.⁴¹

Johann Hruby například uvádí, že horní porost kopce tvoří úctyhodné jírovce, akáty, javory, jasany, zimní a letní lípy. Samostatně se vyskytují smrky a borovice, tisy, habry, štíhlé topoly, bílé břízy. Z křovin je zvláště bohatý černý bez, šeřík, zimolez, hloh, pámelník aj. Fontány lemují pnoucí divoké víno a alpský rybíz. Pod stromy a keři a také podél promenádních cest je vydatná pouštní flóra, česnáček, vlaštovičník, zvonky, divoký kerblík, kapustka a množství travin. Na hradbách roste tryzel malokvětý, bodlák obecný, mléč polní, kozlíček jarní, zvonky, kapradí, divoká reze-da, šedivka, černobýl aj. a přímo ze zdi vyrůstají různé stromky a keře. Na svazích nad Pellicovou ulicí jsou volné plochy trávníků s květinami. V parku je rovněž malebná skalka a malý močál s vodními rostlinami, jako jsou bílé lekníny, čočka vodní, kosatce, karpinec aj. V močálu se zrcadlí jedna štíhlá smuteční vrba.

Od 90. let probíhá etapovitá rekonstrukce a revitalizace sadů podle projektu Evy Damcové. Součástí podkladů pro projekt obnovy parku Národní kulturní památky Špilberk je elaborát o historii parku, zpracovaný v letech 1994 - 1995 Muzeem města Brna (M. Menšíková a J. Vaněk) a stavebněhistorický průzkum parku, zpracovaný v roce 2000 (D. Černoušková). Rekonstrukční práce jsou zaměřeny jak na obnovu a regeneraci zeleně a komunikačního systému, tak na celkovou architektonickou koncepci parku s odpočívadly a příslušným mobiliářem. Součástí rekonstrukce parku by měla být i obnova a rehabilitace gloriety a altánu z 80. let 19. století. Důstojná podoba by měla být navržena zdevastovanému památníku zakladatele špilberského parku Christiana d'Elverta.

Do této koncepce snad již zapadá výsadba dvou pamětních stromů, doplněných kamennými informačními deskami: „Strom míru“ (lípa) byl zasazen v rámci Světového běhu míru 2. června 1993 poblíž cesty od hotelu International, tzv. „Strom Milénia“ (lyrovník tulipánokvětý) vysadila Veřejná zeleň města Brna 28. listopadu 2000 u příležitosti dokončení rekonstrukce východního křídla hradu Špilberku.⁴²

³⁹ Eduard TOMANEK, *Květena Moravy a rakouského Slezska*, b.m. 1887 - 1896.

⁴⁰ Johann HRUBY, *Botanischer Führer durch Brünn und Umgebung*, Brünn 1928.

⁴¹ Jiří MÜLLER, Nepublikovaný výzkum, 1990 - 1991.

⁴² Další stromy Milénia byly zasazeny: 2.11.2000 v Tyršově sadu (jasan úzkolistý); 25.5.2001 na Kolišti, poblíž Zemanovy kavárny, u příležitosti premiéry opery Leoše Janáčka *Věc Makropulos* (jerlín japonský); 31.5.2001 v Lužánkách u příležitosti 215. výročí založení tohoto největšího městského parku (buk lesní); 22.11.2001 v nově zrekonstruované kolonádě v Denisových sadech (lípa malolistá), věnovaná brněnským univerzitám a Vojenské akademii. Tato lípa uzavírá pěti stromů, vysazených od podzimu roku 2000, aby připomínaly obyvatelům města přelom druhého a třetího tisíciletí.

Vybudováním parku na Špilberku byl pro obyvatele města vytvořen hodnotný a zdravý prostor při západním okraji budované okružní třídy. Hlavním argumentem jeho tvůrců bylo zkrášlení hradního kopce, který se měl stát důstojným protějškem Františkova na zkulturnovaných svazích Petrova. Zdůrazňován byl v té době velmi progresivní ekologický aspekt potřeby čistého ovzduší ve velkém průmyslovém městě. „*Na Špilberk*“ se stalo „heslem dne“ již v prvním roce založení parku.⁴³

⁴³ Srov. Neuigkeiten, Jahrg. XI., Nr. 303, den 8. November 1861 a P. ZATLOUKAL, *Brněnská okružní třída*, Brno 1997, s. 59.

SEZNAM PŘÍLOH:

- Příloha č. 1: F. B. Werner, *Sborník kreseb českých a moravských měst*, celkový pohled na Brno a Špilberk s popisem kostelů a významných budov. SÚPP, sign. MS-HSR-555d, f. 78, inv.č. 26/193.
- Příloha č. 2: Špilberk, Hlídka, nedatováno. AMB, fond U 7 Nová sbírka fotografií, list 24, inv.č. 336.
- Příloha č. 3: Trestanecký hřbitov na Špilberku, pohled od severu, Leopold Masur, nedatováno. AMB, fond U 7, list 24, inv.č. 2083.
- Příloha č. 4: Pohled na Špilberk od jihu z Hybešovy ulice, v popředí Redlichova textilní továrna, 1870. MuMB. Repro z: Bohumil SAMEK – Karel Otto HRUBÝ, *Brno. Proměny města*, Brno 1982. Uloženo v MuMB, inv.č. A 8505/9517.
- Příloha č. 5: Východní část Špilberku s nově osázenými svahy, nedatováno (asi 60. léta 19. st.). AMB, fond U 7, list 24, inv.č. 369.
- Příloha č. 6: Památník Christiana d'Elverta na Špilberku u zdi severní bašty, datováno po 20.7.1884. AMB, fond U 5 Sběrka fotografií, inv.č. XVa 64; fond U 7, list 22, inv.č. 1322.
- Příloha č. 7: Gloriet na Špilberku nad zdí sverní bašty, nedatováno (po 1884). MuMB, sign. P 4310.
- Příloha č. 8: Altán na Špilberku. Pohled na zahradní stavbu na promenádní cestě v jižním svahu špilberského kopce. Foto J. Kunzfeld, kolem r. 1900. AMB, fond U 7, list 26, inv.č. 1330.
- Příloha č. 9: Bazén s vodotryskem na horní plošině východního svahu špilberského kopce, nedatováno (kolem 1900). MuMB, sign. P 4287.
- Barevná příloha č. X: Situační plán brněnského hradu s okolím po r. 1813 včetně Velké Pekařské, Úvozu, Švábky (Údolní) a městských hradeb (Husova). Kresba Walter Kunisch, srpen 1941. AMB, fond U 9 Sběrka map a plánů, sign. A 7.
- Barevná příloha č. XI: Situační plán Špilberku s projektovanými sady na úbočích. Návrh zemského zahradníka Antonína Šebánka (A. Schebanek), červenec 1861. AMB, fond U 9, sign. A 11.
- Barevná příloha č. XII: Situace nových sadů na Špilberku, květen 1868. AMB, fond U 9, sign. A 17.
- Barevná příloha č. XIII: Hradní kopec se Špilberkem na situačním plánu Brna, 1890. AMB, fond U 9, sign. K 46.

Der Park auf dem Spielberg

RESÜMEE

Der höchste Brünnener Berg Spielberg (Špilberk) mit seiner Burg und die Anhöhe Petersberg (Petrov) mit dem Dom der hl. Peter und Paul charakterisieren das Panorama der Stadt Brünn. Der Burgberg, zu dem eine Gartenanlage gehört, die 1861 errichtet wurde, ist ein prägender Teil der städtebaulichen Komposition des städtischen Grundrisses und erfüllt auch ökologische, hygienische und Erholungsfunktionen. Interessant sind die kulturhistorischen Aspekte im Zusammenhang mit den umfassenden baulichen Aktivitäten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, vor allem mit dem Bau der Ringstraße. Bemerkenswert ist dabei auch die Person des Brünnener Bürgermeisters und Historikers Christian d'Elvert, der sich nicht nur für die Errichtung des Parks auf dem Spielberg, sondern auch für die Entwicklung anderer Grün- und Parkanlagen in der Stadt, vor allem der Gartenanlagen auf dem Glacis (Koliště), und die Kultivierung des Vorortes Schreibwald (Pisárky) einsetzte. Der Park auf dem Spielberg bildet gemeinsam mit dem 1786 gegründeten Augarten (Lužánky) und mit dem 1818 errichteten Franzensberg (Františkov, Denisovy sady) eine Dreiergruppe, in der die wichtigsten historischen Stadtparks vereint sind.

Durch einen Erlass des Kaisers Franz Josef I. vom 25. Dezember 1852 wurde der Festungsstatus von Brünn aufgehoben und Brünn wurde zu einer offenen Stadt. Im breiten Festungsgürtel entstanden neue Bauplätze und dadurch auch die Voraussetzung für den Bau einer Ringstraße nach Wiener Vorbild. Aus militärischen Gründen sind die Abhänge des Spielberg vom Mittelalter an über lange Jahrhunderte kahl geblieben. Die ältesten Berichte über Weinberge auf dem Spielberg stammen bereits aus dem 14. Jahrhundert, in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts wurden Weinberge und Obstgärten nicht nur auf dem Spielberg, sondern auch in der Umgebung der Stadt erwähnt. Die Idee, den kahlen Burgberg zu bepflanzen und dadurch den Grund zu einem großen öffentlichen Stadtpark zu legen, entstand Ende der 50er Jahre des 19. Jahrhunderts. Den Vorschlag, einen Park auf dem Spielberg anzulegen, trug der Bürgermeister Christian d'Elvert an seinem ersten Amtstag am 16. Juni 1861 vor. Bereits einen Monat später wurde das Projekt von Antonín Šebánek vorgelegt, dem Hauptgärtner im Augarten und einem bedeutenden Gestalter von Parks und Gärten in Brünn. Šebánek konnte sein Projekt selbst umsetzen und leitete alle Arbeiten bis zu seinem Tod 1870. Die Stadtbevölkerung wurde aufgefordert, Pflanzen und Baumsetzlinge beizusteuern. Gleichzeitig wurde sie in der Presse laufend über den Arbeitsablauf und die finanziellen Kosten informiert. Im ehemaligen Pulvermagazin wurde die Gast-

stätte „Hohe Warte“ eingerichtet, und der Bürgermeister d’Elvert hielt die Brüner dazu an, zur Ausstattung und Belebung des Parks mit Objekten beizutragen, die den Besuchern zur Erholung dienen könnten.

Die Gartenbauten wurden jedoch erst nach über zwanzig Jahren realisiert, als Gustav Winterholler Bürgermeister der Stadt wurde. Dieser machte sich auch darum verdient, dass ein Denkmal des Parkgründers Christian d’Elvert am 15. Juni 1884 enthüllt wurde. Einen Monat später wurde eine Gloriette mit einem Orientierungstisch auf dem oberen Bastionsplateau unter d’Elverts Denkmal errichtet. Auf eigene Kosten des früheren Bürgermeisters d’Elvert wurde 1885 eine Gartenlaube über dem Südbhang des Burgberges erbaut, die bald die Herzen der Brüner für sich gewann und zu einem beliebten Aussichts- und Ruheplatz wurde. Die Büste des Bürgermeisters d’Elvert von Eduard Sykora wurde nach dem Zweiten Weltkrieg abgetragen. 1894 – 1895 wurde am Fuß des Südbhangs in der Spielberggasse (heute heißt die Straße Pellicova) ein evangelisches Bethaus erbaut. Im August 1902 wurde auf der Nordbasion ein Denkmal für den erfolgreichen Verteidiger der Stadt gegen die Schweden, Raduit de Souches, enthüllt. Die historisierende Plastik ist ein Werk des Brüner Bildhauers J. Tomola.

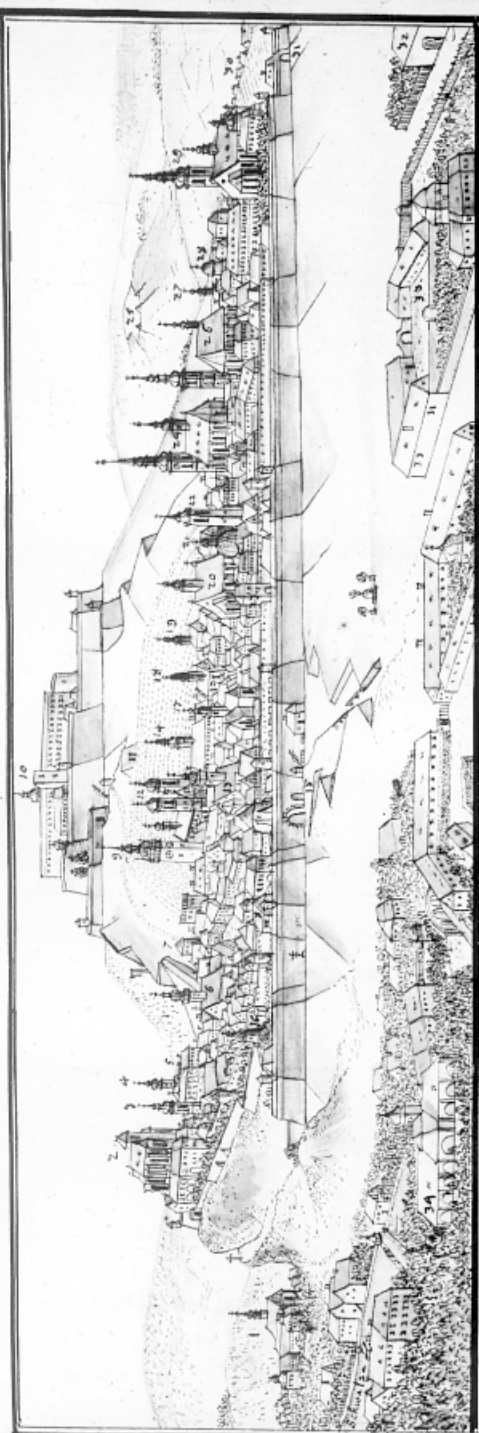
Im November 1925 wurde in der Nähe der Barockskulptur Johans von Nepomuk anstelle des ehemaligen Spielberger Friedhofs ein Denkmal der italienischen Carbonari enthüllt, die 1822 – 1853 auf dem Spielberg gefangen gehalten wurden. Die Urheber des Denkmals, von dem später Symbole des italienischen Faschismus entfernt wurden, waren der Architekt Mario Stanich-Sardi und der Bildhauer Dino Soma. Im Mai 1926 wurde ein Denkmal des Komponisten und Begründers der neuzeitlichen tschechischen Chormusik Pavel Křížkovský am Fuß des Berges an der Straße Údolní errichtet. Das Denkmal, das an diese wichtige Persönlichkeit der Brüner Musikkultur erinnert, ist ein Werk des Bildhauers F. Fabiánek. Bei der Eröffnung des Legionärsmuseums in der Burg wurde ein Denkmal der tschechoslowakischen Legionäre mit der Skulptur „Tragödie“ vom Bildhauer V. H. Mach im September 1928 an der Ecke des Wassertanks am Hauptweg, der von der Straße Husova führt, enthüllt. Das Denkmal der „Opfer der habsburgischen Terrorherrschaft“ wurde während der deutschen Besatzung im Zweiten Weltkrieg entfernt und kehrte nicht mehr an seine Stelle zurück. Im Mai 1931 wurde die orthodoxe Kirche des hl. Wenzel am nordwestlichen Fuß des Berges in der Straße Gorazdova feierlich geweiht. Der bemerkenswerte moderne Bau, der heute einen typischen Blickfang im Spielberg-Park bildet, wurde vom russischen Architekten Petr Levickij entworfen.

Der Park hat heute eine nicht zu ersetzende Bedeutung vor allem für den Umweltschutz und den Lärmschutz. Auf dem Gebiet des Parks befinden sich diverse Pflanzen- und Tierarten, was für die Erhaltung des Gleichgewichts der Landschaft von Bedeutung ist. Bereits zwei Jahre nach der Gründung des Parks widmete Alexander Makowsky seine Aufmerksamkeit den Holz- und Pflanzenarten in den Gärten auf dem Spielberg. Eine neuere, etwas kürzere Übersicht der Flora auf dem Spielberg findet

man im Botanik-Führer durch Brünn und seine Umgebung von Johann Hruby aus dem Jahre 1928. Das neueste Werk, das den heutigen Zustand der Spielberger Holz- und Pflanzenarten mit dem der Jahre 1863 (A. Makowsky) und 1928 (J. Hruby) vergleicht, ist eine Studie von Dr. nat. tech. Jiří Müller.

Die Errichtung des Parks auf dem Spielberg war eines der größten Vorhaben im Rahmen der weitreichenden Bauaktivitäten in Brünn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Das Hauptargument seiner Verfechter war die Verschönerung des kahlen unwirtlichen Burgberges, der ein würdiges Pendant zum Franzensberg auf den kultivierten Abhängen des Petersberg werden sollte. Damit wurde auch ein damals sehr progressiver ökologischer Aspekt betont – das Bedürfnis nach sauberer Luft in einer großen Industriestadt.

Hauptstadt Brünn.

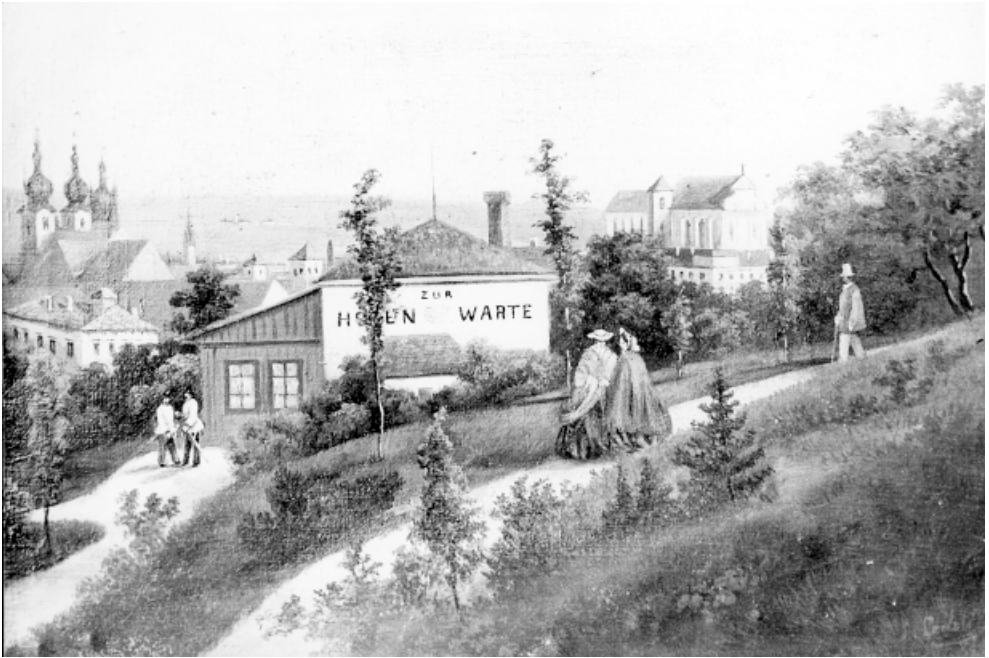
- 1. Closter zu S. Anna, im Hof. S. Dominici ö. d. W.
- 2. Collegial schiff zu S. Peter, ordinari. die Prälaten berg genand.
- 3. Der Bischoffs Hof.
- 4. S. Barbara kirch.
- 5. Fürstl. Dietrich schinische haus.
- 6. Capuciner closter.
- 7. Das Alt. Beunnen Thor.
- 8. Schützen haus.
- 9. Rath haus von Thurn.
- 10. Die feldung Spiel berg.
- 11. Das Mayazinn haus.
- 12. Dominicans kirch.
- 13. Fern. viciane kirch.
- 14. Das fürstl. Land haus.
- 15. Das fürstl. Thor.
- 16. S. Capuciner Capelle.
- 17. S. Joseph Jungf. closter.
- 18. S. Cyrill und Methodij kirche.
- 19. S. Nicolai kirch am alten Platz.
- 20. Minoriten kirch, zu S. Johann.
- 21. S. Mari. Loreth. Capell.
- 22. Der Minoriten Thurn.
- 23. Das Menzler Thor.
- 24. Peter kirch zu S. Jacob.
- 25. Die so genante Schwedische schinische als ein über kirch von der schinischen berg.
- 26. Die schinische kirch.
- 27. Das collegium.
- 28. Fürstl. Dietrich schinische haus.
- 29. Augustiner abbey zu S. Thomas.
- 30. Die schinischen Hofe.
- 31. Das fochlicher Thor.
- 32. Die Bräu. wäge.
- 33. stein von Paris garten.
- 34. groß. Rottische garten.

- 1. Closter zu S. Anna, im Hof. S. Dominici ö. d. W.
- 2. Collegial schiff zu S. Peter, ordinari. die Prälaten berg genand.
- 3. Der Bischoffs Hof.
- 4. S. Barbara kirch.
- 5. Fürstl. Dietrich schinische haus.
- 6. Capuciner closter.
- 7. Das Alt. Beunnen Thor.
- 8. Schützen haus.
- 9. Rath haus von Thurn.
- 10. Die feldung Spiel berg.
- 11. Das Mayazinn haus.
- 12. Dominicans kirch.
- 13. Fern. viciane kirch.
- 14. Das fürstl. Land haus.
- 15. Das fürstl. Thor.
- 16. S. Capuciner Capelle.
- 17. S. Joseph Jungf. closter.
- 18. S. Cyrill und Methodij kirche.
- 19. S. Nicolai kirch am alten Platz.
- 20. Minoriten kirch, zu S. Johann.
- 21. S. Mari. Loreth. Capell.
- 22. Der Minoriten Thurn.
- 23. Das Menzler Thor.

- 1. Closter zu S. Anna, im Hof. S. Dominici ö. d. W.
- 2. Collegial schiff zu S. Peter, ordinari. die Prälaten berg genand.
- 3. Der Bischoffs Hof.
- 4. S. Barbara kirch.
- 5. Fürstl. Dietrich schinische haus.
- 6. Capuciner closter.
- 7. Das Alt. Beunnen Thor.
- 8. Schützen haus.
- 9. Rath haus von Thurn.
- 10. Die feldung Spiel berg.
- 11. Das Mayazinn haus.
- 12. Dominicans kirch.
- 13. Fern. viciane kirch.
- 14. Das fürstl. Land haus.
- 15. Das fürstl. Thor.
- 16. S. Capuciner Capelle.
- 17. S. Joseph Jungf. closter.
- 18. S. Cyrill und Methodij kirche.
- 19. S. Nicolai kirch am alten Platz.
- 20. Minoriten kirch, zu S. Johann.
- 21. S. Mari. Loreth. Capell.
- 22. Der Minoriten Thurn.
- 23. Das Menzler Thor.
- 24. Peter kirch zu S. Jacob.
- 25. Die so genante Schwedische schinische als ein über kirch von der schinischen berg.
- 26. Die schinische kirch.
- 27. Das collegium.
- 28. Fürstl. Dietrich schinische haus.
- 29. Augustiner abbey zu S. Thomas.
- 30. Die schinischen Hofe.
- 31. Das fochlicher Thor.
- 32. Die Bräu. wäge.
- 33. stein von Paris garten.
- 34. groß. Rottische garten.

26.193

Příloha č. 1: F. B. Werner, Sborník kreseb českých a moravských měst, celkový pohled na Brno a Špilberk s popisem kostelů a významných budov.

Příloha č. 2: Špilberk, Hlídka, nedatováno.

Příloha č. 3: Trestanecký hřbitov na Špilberku, pohled od severu, nedatováno.

Příloha č. 4: Pohled na Špilberk od jihu z Hybešovy ulice, v popředí Redlichova textilní továrna, 1870.

Příloha č. 5: Východní část Špilberku s nově osázenými svahy, nedatováno (asi 60. léta 19. st.).

Příloha č. 6: Památník Christiana d'Elverta na Špilberku u zdi severní bašty, datováno po 20.7.1884.

Příloha č. 7: Gloriet na Špilberku nad zdí severní bašty, nedatováno (po 1884).

Příloha č. 8: Altán na Špilberku. Pohled na zahradní stavbu na promenádě v jižním svahu špilberského kopce.

Příloha č. 9: Bazén s vodotryskem na horní plošině východního svahu špilberského kopce, nedatováno (kolem 1900).

VZNIK SPOLKU PRO STAVBU KATOLICKÉHO CHRÁMU V ŽIDENICÍCH - JULIÁNOVĚ A OSOBNOST FRANTIŠKA HUDCE

Katolická církev v Brně si na přelomu 19. a 20. století uvědomila nebezpečí, které hrozí tradiční katolické víře v rychle rostoucích předměstích průmyslových velkoměst.¹ Proto také usilovala o zmenšování obrovských farních obvodů zřizováním nových kostelů a samostatných farností na předměstích. Prvním z řady chrámů, které začaly vznikat v brněnských předměstích na počátku 20. století, byl husovický kostel Nejsvětějšího Srdce Páně.² V roce 1907, kdy bylo započato s jeho stavbou, byl v Brně založen také Spolek pro stavbu katolických chrámů v diecézi brněnské (dále diecézní spolek), jehož úkolem bylo zajistit stavby kostelů v ohrožených částech Brna a okolí. Směr jeho činnosti byl následující: „*Hlavně důležitá bylo by vystavěti kostely na Křenové, pak směřem k Juliánovu a k Žabovřeskám.*“³ Husovický kostel se tak stal nejprve vzorem pro stavbu kostela Neposkvrněného Početí Panny Marie na Křenové.⁴ Blíží se vysvěcení husovického kostela zřejmě také dalo bezprostřední podnět k založení Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích – Juliánově (dále židenický spolek).⁵ Protože o kostel na Křenové bylo v této době již postaráno právě zmíněným diecézním spolkem, bylo založení židenického spolku plně v souladu s biskupovým plánem a bylo jím také vřele uvítáno. Biskup ochotně přijal protektorát nad židenic-

¹ Viz např. Moravský zemský archiv (dále MZA), fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. K 243, inv.č. 2681, ev.j. 475, Provolání Spolku pro stavbu katolických chrámů v diecézi brněnské z 10.2.1907.

² O stavbě husovického kostela viz článek autorky *Vznik husovické farnosti a osobnost Františka Venhudy*. In: Brno v minulosti a dnes 14, Brno 2000, s. 147–169. Detailněji je téma zpracováno v diplomové práci autorky *Kostelní jednota v Husovicích. Vznik nové farnosti a stavba kostela (1894 - 1910)*, Brno 2000.

³ MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. K 243, inv.č. 2681, ev.j. 475, Provolání Spolku pro stavbu katolických chrámů v diecézi brněnské z 10.2.1907.

⁴ Srov. např. koncept dopisu farnímu úřadu v Husovicích, aby byli z rozkazu biskupa dělníci továrníka Storka z Brna vpuštěni ke zvonům na věžích husovického kostela a bylo jim dovoleno zvony prohlédnout a změřit. Jednalo se o inspiraci pro stavbu kostela na Křenové. Viz MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. K 243, inv.č. 2681, ev.j. 475, dopis z 13.1.1911.

⁵ Nový kostel v Husovicích byl vysvěcen 5. června 1910, ustavující schůze k založení Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích – Juliánově proběhla během měsíce května a jeho první valná hromada byla svolána na 12. červen 1910. Inspiraci husovickou stavbou potvrzuje například výrok předsedy židenického spolku, Rudolfa Knose, který ve svých dějinách židenického kostela uvádí: „*Stavby kostelů v Bílovicích n. Sv. a v Husovicích uspsíly uskutěčnění myšlenky založení spolek, jehož úkolem by bylo postaviti kostel a pracovati o zřízení samostatné duchovní správy pro zmíněné obce.*“ Viz Archiv města Brna (dále AMB), fond T 52 Roba Jan – osobní fond, inv.č. 8, strojopis dějin židenického spolku a kostela, sepsaný Janem Vaclem podle zápisu bývalého předsedy židenického spolku Rudolfa Knose, s. 1. Za upozornění na tento fond děkuji PhDr. Haně Jordánkové.

kým spolkem a dokonce se čas od času účastnil jeho výborových schůzí či valných hromad.⁶

Vznik židenického spolku a jeho vztahy s obdobným spolkem v Husovicích (Kostelní jednota v Husovicích) a na diecézní úrovni (Spolek pro stavbu chrámů v diecézi brněnské), stejně jako srovnání zakladatelských osobností husovického a židenického spolku, budou předmětem následujících řádků. Článek je sondou do katolického milieu v Brně mezi válkami, se zřetelem na období 1910 – 1936 (od založení židenického spolku do smrti jeho zakladatele).

Židenice byly podobně jako Husovice samostatnou obcí nedaleko Brna a během druhé poloviny devatenáctého století zaznamenaly prudký nárůst obyvatel v souvislosti s rozkvětem průmyslu v Brně.⁷ Usazovali se zde dělníci, kteří přicházeli za prací do Brna a v samotném městě nenacházeli vhodné ubytování.⁸ Situace v Židenicích je podrobně líčena v provolání Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově: „*Obyvatelstvo Židenic a Juliánova jest skoro vesměs lid dělnický, chudobný a četnými rodinami obtížený. Nad to jest přirážkami na stavbu stále nových potřebných škol a nově zřízenými chodníky a elektrickým osvětlením zatíženo a v budoucnosti zamýšlenou nutnou kanalisací bude ještě více vysíláno. Jest tedy nemožno potřebný obnos na stavbu prostorného chrámu Páně, pro tak veliké obce naléhavě nutného, v místním obyvatelstvu sebrati, uváží-li se zároveň krom chudoby, přesvědčení veliké části obyvatelstva náboženství nepřiznivě.*“⁹

Opozičním tiskem byly Židenice považovány za „*nejpokrokovější obec v okolí Brna*“¹⁰ a pokrokáři sami si zakládali na svém silném zastoupení v řadách místního učitelstva.¹¹ Po roce 1920 se Židenice staly živnou půdou také pro nově vzniknuvší Církev československou,¹² která zde usilovala o stavbu vlastní modlitebny. Atmosfé-

⁶ Viz AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově.

⁷ Židenice byly údajně největší moravskou vsí, úředně spadaly do roku 1919 pod Brno-venkov a od roku 1919 se staly částí města Brna. Co se týče nárůstu obyvatel, uveďme například, že zatímco v roce 1880 měly 2 178 obyvatel, v roce 1910 to bylo již 14 199 obyvatel. Srov. Ladislav HOSÁK, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848 – 1960 X*, Ostrava 1986, s. 74.

⁸ Např. Jan Škroch, první předseda spolku, o Židenicích píše: „*Obec je příliš zadlužena, obyvatelstvo má jen valnou většinou chudobně, částečně nezaměstnané a žádné boháče. Z boháčů se nikdo v Židenicích neusadí, ani si tu dům nekoupí. Průmyslových podniků také nemají; lidé jdou pracovat do Brna, protože od brněnského průmyslu jsou živi; namnoze jen chudobně.*“ Viz Jan ŠKROCH, *Budíček*. Poučné čtení pro dobro všeobecné, Brno 1914, s. 7.

⁹ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 36, Provolání Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově, bez data.

¹⁰ Např. Lidové noviny, roč. 18, č. 157, 10.6.1910, s. 2.

¹¹ Např. Lidové noviny, roč. 18, 13.11.1910, s. 4.

¹² Např. zmínka v novinách Den, roč. 12, č. 94, 8. 4. 1923, s. 1. Vážně se tímto problémem zabývali brněnští biskupové, kteří z tohoto důvodu na židenický spolek naléhali, aby začal co nejdříve se stavbou. Biskup Klein navrhl v roce 1922 na valné hromadě diecézního spolku, „*aby se brzy přikročilo ke stavbě kostela v největším brněnském předměstí v Židenicích, které bylo nejvíce napadeno propagací nově se tvořící československou církví v Brně*“. Podobně hned v následujícím roce uložil pozdější biskup Kupka výboru židenického spolku, „*aby vzhledem ku zvýšené agitaci československé církve bylo urychleně započato s přípravnými pracemi ke stavbě kostela a aby*

ru mezi katolíky výborně evokují poznámky z výborových schůzí spolku, jako například tato z roku 1924: „...*letos se musí a bude stavět, čechoslováci v Židenicích si postaví letos modlitebnu – a my?*“ anebo: „...*je už největší čas [začít stavět] – sic už tam nebudeme mít katolíky pro ten kostel*“.¹³ O vzájemné konkurenci nesvědčí jen tyto dochované poznámky, ale i fakt, že zatímco katolický kostel byl vysvěcen 27. října 1935, chrám Československé církve byl otevřen 5. července 1936.¹⁴

Za těchto okolností tedy vznikala a působil Spolek pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově.¹⁵ Přípravná schůze byla svolána židenickými katechety Františkem Hudcem a Fabiánem Matouškem a bývalým starostou Židenic Janem Škrochem 1. května 1910 do minoritského kláštera.¹⁶ První valná hromada spolku pak proběhla 12. června 1910 a jejím svolavatelem byl František Hudec. S jeho jménem je založení spolku také nejčastěji spojováno.¹⁷ On sám jmenovitě uvádí jako spoluzakladatele spolku Fabiána Matouška. Ostatní spoluzakladatelé jsou nejčastěji shrnuti pod nic neříkajícím výrazem „další občané Židenic a Juliánova“.

Prvním předsedou spolku se stal Jan Škroch, bývalý starosta Židenic, a místopředsedou Bedřich Krejčí, starosta Juliánova. Jednatelem byl ustanoven František Hudec a pokladníkem Fabián Matoušek, oba žideničtí katecheté. Hned v roce 1911 spolek zakoupil pozemek na stavbu kostela. Při výběru vhodného místa došlo k vážné roztržce mezi členy představenstva. Jan Škroch trval na tom, že nejvhodnějším místem je zrušený židenický hřbitov, většina spolkového výboru se však přiklonila ke koupi pole od Karla Meliona o rozloze 25 000 m² v celkové ceně 95 000 K. Smlouvu zdarma vyhotovil JUDr. Josef Koudela, 30 000 K si spolek za ručení preláta Františka Bařiny půjčil od Cyrilometodějské záložny, 65 000 K bylo pojištěno na prodaných pozemcích. Důsledkem tohoto spolkového rozhodnutí bylo nejen odstoupení Jana Škrocha z předsednického místa, ale jeho vystoupení ze spolku vůbec. Svě stanovis-

v nejbližší době byl položen základní kámen pro budoucí chrám v Židenicích“. Viz AMB, fond T 52 Roba Jan – osobní fond, inv.č. 8, s. 3 a 4.

¹³ MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. Z 83, inv.č. 5427, ev.j. 742.

¹⁴ *Deset let čs. chrámu Spasitele v Brně - Židenicích*, B. d. b.m.

¹⁵ Dějinám Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově, stavbě kostela a zřízení samostatné duchovní správy byl věnován sborník příspěvků k dějinám kostela a náboženského života ve farnosti, uspořádaný a vydaný k šedesátiletému výročí vysvěcení stavby Římskokatolickým farním úřadem v Brně - Židenicích. Viz. Václav KOLÁŘ a kol., *Kostel sv. Cyrila a Metoděje v Brně - Židenicích 1935 - 1995*, Brno 1995. Ačkoli se nejedná o vědecky zpracovanou historickou studii, jde o cenný příspěvek k dějinám kostela a farnosti s uvedením některých základních pramenů a literatury. Jedná se o první podrobnější shrnutí dějin spolku, kostela a farnosti. V této souvislosti je nutno upozornit také na existující strojepis dějin židenického spolku a kostela, sepsaný Janem Václavem podle zápisu bývalého předsedy židenického spolku Rudolfa Knose, uložený v AMB, fond T 52 Roba Jan – osobní fond, inv.č. 8.

¹⁶ V době svého počátku našel židenický spolek útočiště v minoritském klášteře, kde bydlel František Hudec. Viz tamtéž.

¹⁷ Viz především novinářské zprávy o založení spolku (např. Lidové noviny z 10.6.1910, s. 2 nebo Rovnost z 19.6.1910, s. 5), ale i strojepis dějin kostela v AMB, fond T 52 Roba Jan – osobní fond, inv.č. 8 nebo zápisy z valných hromad židenického spolku v AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1.

ko k záležitosti Škroch později veřejně vyložil ve vlastním pamfletu Budíček.¹⁸ Svůj názor změnil natolik, že se zde staví do role odpůrce stavby nového kostela v Židenicích a dokonce vyzývá židenické občany, aby proti stavbě otevřeně vystoupili. Spolek celou kauzu velkoryse přešel poznámkou, aby mu bylo toto jednání pro jeho stáří odpuštěno.¹⁹

Novým předsedou spolku se stal c. k. berní správce v Židenicích Antonín Schlesinger. Prioritou spolku v dalších letech byla snaha splatit co nerychleji celou dlužnou částku za pozemky. Proto katecheta Hudec požádal o celoroční dovolenou a ve školním roce 1911/1912 se vydal na sbírky po Moravě. Na valné hromadě roku 1916 mohlo být s ulehčením oznámeno, že navzdory nepříznivým poměrům se podařilo splatit zbytek dluhů za pozemky.²⁰ Během první světové války spolek stagnoval a dle vlastních slov „žádou úspěšnější činnost“ nevykazoval.²¹ Poválečné poměry, které pro spolek nebyly o mnoho příznivějšími, líčí ve své předsednické zprávě Schlesinger: „Spolek činnosti pro poválečné nejisté poměry, náboženství římskokatolickému nepříznivé, vyvinouti nemohl, omezil se pouze na snahu zachovati majetek spolkový neztenčený.“²²

Ve dvacátých letech bylo na Spolek pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově z biskupství naléháno, ať začne co nejdříve stavět. Proto byl 28. října 1928 položen alespoň základní kámen. Zároveň bylo intenzivně jednáno o plánech kostela. Bylo osloveno více architektů a po dlouhém vybírání a jednání zvolen plán architekta Klaudia Madlmayra, jehož návrh působil „všeobecně hřejivým dojmem“ a odpovídal „duchu katolickému“.²³ Na podzim roku 1932 byla zahájena stavba a 27. října 1935 byl kostel slavnostně vysvěcen. V roce 1936 byly posvěceny čtyři zvony a boční oltáře, v roce 1938 varhany a v roce 1939 byly pořízeny věžní hodiny.

Díky obdobnému postavení na brněnských předměstích, ale i díky společnému roku, s nímž byly oba kostely, husovický i židenický, spojeny, je mnozí lidé automaticky srovnávali, dávajíce ten první za příklad.²⁴ Samotný Spolek pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově se Husovicemi nechal inspirovat několikrát. Blížící

¹⁸ J. ŠKROCH, *Budíček*, s. 6-7.

¹⁹ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 19-20.

²⁰ Tamtéž, s. 21.

²¹ Tamtéž, s. 21-26.

²² Tamtéž, s. 27. Spolek ve svých zápisech reflektoval nelehké postavení římskokatolické církve po roce 1918. Podrobněji o této problematice například Miloš TRAPL, *Začlenění římskokatolické církve do české společnosti po roce 1918*. In: Československo 1918 - 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě I, Praha 1999, s. 141-148.

²³ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 52.

²⁴ Srov. např. dopis od faráře Ignáta Zháněla z roku 1910, který blahopřeje k založení Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově a posílá příspěvek 100 K na nový kostel, vyslovuje přání: „...abychom se dočkali po příkladu Husovic i v Židenicích brzy chrámu Páně a samostatné fary.“ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 33, dopis z 22.6.1910.

se vysvěcení husovického kostela zřejmě dalo bezprostřední podnět k založení spolku. K vybírání vhodného pozemku pro kostel si židenický spolek přizval stavitele chrámu v Husovicích profesora Karla Huga Kepku.²⁵ Za svůj vzor pojali Husovice v otázce zřizování samostatné duchovní správy také premonstráti, pověření duchovní správou v Židenicích. Ve svém dopise z 20. června 1940 navrhují, aby byla zřízena po vzoru Husovic, stejně jako si přejí po jejich vzoru, aby o udržování a náklady kostela dbal židenický spolek a aby v něm, stejně jako v Husovicích, byli předsedou a pokladníkem řádoví kněží. Dokonce k žádosti přikládají opis zřizovací listiny samostatné fary v Husovicích.²⁶ Dvakrát se také židenický spolek srovnával s Husovicemi z pozice toho, kdo je v nevýhodě. Poprvé hned ve svém svolání, kde konstatuje: „*Obyvatelstvo brněnské i v okolí jest stálými sbírkami na školy a dobročinné ústavy, hlavně však na dva nově postavené kostely v Husovicích a na Křenové v Brně...úplně vyčerpáno.*“²⁷ A podruhé v žádosti z roku 1926, kdy prosí o přidělení podpory z peněz za odsloužené mše „*in festis abrogatis*“, v níž s povzdechem konstatuje: „*Spolku našemu doposud nedostalo se vůbec žádné podpory z veřejných fondů, jak tomu bylo na př. při stavbě chrámu P. v Brně – Husovicích.*“²⁸ Židenický a husovický spolek měly také dva společné čestné členy: Františka Sedláčka a Antonína Cyrila Stojana, ale o nich níže.

Aby bylo srovnání obou spolků úplnější, je vhodné zmínit se ještě o vztahu Kostelní jednoty v Husovicích a brněnských biskupů. Kostelní jednota v Husovicích sice vznikala v souladu se záměry biskupa Bauera a za jeho plné podpory, ve srovnání s působením biskupa Kupky v Židenicích však spíše zanedbatelné. Na druhé straně zhruba takové podpory, jaké se židenickému spolku dostalo od biskupa Huyna. Srovnáme-li podporu husovické Kostelní jednoty biskupem Bauerem a Huynem, zjistíme, že zatímco se Bauer snažil Kostelní jednotu hmotně i morálně podporovat, Huyn spíše jen blahosklonně oceňoval její těžce dosažené výsledky. Když byl roku 1907 ustaven diecézní spolek, chápal Husovice už jako takřka vyřešený problém (ačkoli tomu tak nebylo) a veškerou svou energii věnoval na stavbu kostela na Křenové.²⁹

²⁵ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 4.

²⁶ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. Z 298, inv.č. 11658, ev.j. 2517, dopis od opata premonstrátů Součka z 20.6.1940. Biskupův kancléř na dopis odpověděl zamítavě s tím, že postup při zřizování husovické fary neodpovídal zákonným předpisům a že zastoupení budoucích duchovních správců v židenickém spolku bude věcí jejich taktu. Viz tamtéž, odpověď z 23.6.1940.

²⁷ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 36 a MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. Z 83, inv.č. 5427, ev.j. 742, Svolání Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově, bez data.

²⁸ Tamtéž, žádost biskupské konzistoři z 12.2.1926. Nutno konstatovat, že podpory z veřejných fondů se židenickému kostelu nedostalo, což se ovšem na druhé straně stalo devízou, proklamovanou v žádostech o zřízení samostatné farnosti v Židenicích. Srov. např. MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. Z 298, inv.č. 11658, ev.j. 2517, žádost zemskému úřadu z 1.7.1937.

²⁹ Viz diplomová práce autorky *Kostelní jednota*, s. 34-35, s. 37-38 a 47-51.

Jiný byl vztah diecézního spolku k Židenicím. Již při svém založení měl diecézní spolek v úmyslu hned po zabezpečení kostela na Křenové zajistit nový kostel v Židenicích. Než však byl chrám na Křenové postaven, byl založen přímo v Židenicích spolek pro stavbu místního kostela. Židenický spolek tak vlastně převzal jeden z dílčích úkolů diecézního spolku. Přesto diecézní spolek nepustil, především díky osobnostem brněnských biskupů, stavbu židenického kostela ze zřetele a často se jí zabýval na svých valných hromadách. Skrze osobnost biskupa ji byl také ochoten jak morálně, tak i finančně podporovat.

Vztah mezi oběma spolky však můžeme sledovat také prostřednictvím jejich společných členů. Vedle spojení prostřednictvím biskupa, který byl předsedou prvního a patronem druhého spolku, zde existovalo sepětí i přes jiné osobnosti, především skrze čestné členy židenického spolku, jmenované hlavně v počátečním období jeho existence. Již na druhé valné hromadě Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově v roce 1911 byli jmenováni čestnými členy František Bařina a Josef Koudela, kteří významně napomohli realizaci koupě Melionových pozemků pro staveniště kostela. František Bařina, opat augustiniánského kláštera na Starém Brně, byl členem výboru diecézního spolku a Josef Koudela, brněnský advokát, byl jeho I. místopředsedou.³⁰ Bařina také osobně ujistil židenický spolek o své přízni na jeho čtvrté valné hromadě. V roce 1913 byli jmenováni čestnými členy Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově František Sedláček a Antonín Cyril Stojan, kteří se zasloužili o povolení zřízení duchovní správy a kongruí pro dva budoucí duchovní správce. C. k. dvorní rada František Sedláček byl členem diecézního spolku, byl však také spjat se stavbou kostela v Husovicích.³¹ Antonín Cyril Stojan, tehdejší probošt v Kroměříži, byl známý svou neuvěřitelnou obětavostí, ale jeho osobnost je také neodmyslitelně spojena s rozvojem cyrilometodějského hnutí. Podobně jako František Sedláček byl za své zásluhy jmenován také čestným členem Kostelní jednoty v Husovicích.³² Na valné hromadě v roce 1916 byli jmenováni čestnými členy za úspěšnou činnost židenického spolku členové jeho představenstva předseda Antonín Schlesinger, místopředseda Bedřich Krejčí, pokladník Fabián Matoušek, jednatel František Hudec (člen výboru diecézního spolku) a spolu s nimi delegát biskupské konzistoře Cyril Riedl (kanovník, člen výboru diecézního spolku), který se pravidelně jako zástupce biskupa účastnil valných hromad. Na valné hromadě v roce 1936 byli jmenováni čestnými členy židenického spolku především ti, kteří se podíleli na vnitřní výzdobě kostela: brněnský biskup Josef Kupka (předseda diecézního spolku, jeho obrovské zásluhy viz níže), prelát Adolf Tenora (čestným členem jmenován za věnování hlavního oltáře, taktéž člen výboru diecézního spolku), kanovník Josef Ka-

³⁰ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 6.

³¹ Podrobněji viz diplomová práce autorky *Kostelní jednota*, s. 37-38.

³² Tamtéž, s. 36-37.

labus, advokát Josef Lochman (věnoval jeden zvon), majitelka elektrotechnického závodu Marie Poláčková, katecheta a rada biskupské konzistoře Emanuel Masák (věnoval boční oltář sv. Václava), vrchní poštovní adjunkt R. Příhoda (věnoval boční oltář Neposkvrněného Početí Panny Marie) a učitelka Kateřina Škrochová.

Nezanedbatelnou úlohu v činnosti židenického spolku sehrály postupně všechny osobnosti brněnských biskupů. Brněnský biskup Huyn slíbil podporu spolku a převzal nad ním protektorát již v době jeho vznikání.³³ Překvapivý je v této souvislosti fakt, že Huyn, pověstný svým protičeským zaměřením,³⁴ převzal patronát nad stavbou, která měla být zasvěcena slovanským věrozvěstům sv. Cyrilu a Metodějovi. Na druhé straně působí mírně překvapivě také to, že když záhy po vzniku spolku byly doladovány jeho stanovy, jednacím jazykem českého spolku byla sice ponechána čeština, ale bylo dodáno, že v nutném případě je možné užít i jiné řeči a že spolek je oprávněn uvést v kterékoliv řeči také svůj název.³⁵ S trochou optimismu se můžeme domnívat, že šlo o vzájemné vstřícné kroky v zájmu realizace vyššího cíle, což byla záchrana duchovního života Židenic prostřednictvím stavby kostela a zřízení samostatné duchovní správy.

Brněnský biskup Huyn se snažil dodržet svůj slib patronátu nad spolkem. Valných hromad židenického spolku se sice účastnil výjimečně, ale nikdy neopomenul vyslat svého zástupce s pozdravem a ujištěním o své přízni. V roce 1914 se dokonce zúčastnil valné hromady osobně. Mluvil o potřebě židenického kostela, vyzval přítomné, aby se modlili ke sv. Cyrilu a Metoději za štědré dary, a vyjádřil naději, že po vysvěcení kostela na Křenové snad bude moci podporovat účinněji činnost židenického spolku a že by byl rád nápomocen i svými zkušenostmi ze stavby na Křenové. Obsáhlou řeč ukončil udělením požehnání všem přítomným.³⁶

Roku 1915 se na valnou hromadu spolku jako zástupci brněnského biskupa dostavili kanovník Josef Kupka a profesor teologie Antonín Jelen. Kupka zde měl delší nadšenou řeč o vznešeném účelu spolku.³⁷ Pozdější brněnský biskup Josef Kupka³⁸ si

³³ Podle zápisů spolku byl první, kdo spolku daroval 100 K a slíbil mu všemožnou pomoc. Viz AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy valných hromad, s. 1. Jan Škroch uvádí, že 22. května 1910 byl zvolen výbor spolku, který vyslal hned 26. května své tři zástupce, Jana Škrocha, Bedřicha Krejčího a Františka Hudce k brněnskému biskupovi požádat ho, aby přijal protektorát spolku. Biskup se otázal, kde chtějí kostel postavit, a Škroch s Krejčím pravili, že na zrušeném židenickém hřbitově, což prý biskup výslovně schválil a daroval spolku 100 K. Viz J. ŠKROCH, *Budíček*, s. 6.

³⁴ Jako velmi proněmeckého Huyna chápal například František ŠUJAN, *Vlastivěda moravská. Dějepis Brna*, Brno 1928, s. 471.

³⁵ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 5.

³⁶ Tamtéž, s. 14-16.

³⁷ Tamtéž, s. 17.

³⁸ Josef Kupka byl od roku 1924 světícím biskupem, od roku 1926 apoštolským administrátorem brněnské diecéze a od roku 1931 stoličním biskupem v Brně. Srov. *Ottův slovník naučný nové doby*. Dodatky k velikému Ottovu slovníku naučnému III./II., Praha 1935, s. 979.

židenický spolek zřejmě oblíbil, protože když byl v roce 1919 na valné hromadě přítomen také nový brněnský biskup Norbert Klein, slavnostního kázání o důležitosti spolku se přesto ujal Kupka, který věřící vybídl „*k součinnosti a obětavosti po příkladu židů za času Davida a Šalomouna*“.³⁹ Po pětileté pauze se Kupka, nyní již jako světící biskup a zároveň jako zástupce brněnského biskupa Kleina, objevil na valné hromadě v roce 1924 a ve své řeči nastínil vizi, jak by stavba mohla pokračovat. V roce 1925 by se mohl položit základní kámen a během let 1926 a 1927 by snad mohl vyrůst nový kostel. A vybídl věřící slovy: „*Každý přítomný má agitovat, pomáhat prací, přimlouvav se za odkazy, modliti se za vzbuzení dobrodinců aspoň, kdo nemůže ničím přispět hmotně.*“⁴⁰ V roce 1927 bylo na valné hromadě oznámeno novým předsedou spolku Františkem Hudcem, že na schůzi diecézního spolku biskup Kupka označil za počátek stavby kostela v Židenicích rok 1928. Hudec k tomu však dodal, že se to zdá být příliš brzy.⁴¹ Ještě na valné hromadě v únoru roku 1928 Hudec oznamoval, že biskup na schůzi diecézního spolku označil rok 1928 za dobu, kdy by se mělo začít, když ne s vlastní stavbou, tedy alespoň s posvěcením základního kamene, aby ustaly pochybnosti a byl dán naopak podnět k dalším příspěvkům, že sám však zůstává skeptický.⁴² Navzdory všemu skepticismu byl základní kámen v roce 1928 skutečně položen. Slavnostní svěcení provedl brněnský biskup osobně.⁴³ V roce 1929 vyslal Kupka na valnou hromadu jako svého zástupce kanovníka Zavadila, který mimo jiné tlumočil biskupův názor, že židenický kostel by měl pojmut asi 1 800 věřících. Následující valné hromady v roce 1930 se brněnský biskup opět zúčastnil osobně a promluvil o nutnosti katolických chrámů na periferiích velkoměst, o významu salesiánů pro výchovu mužské mládeže a vyřídil požehnání, které s sebou přináší od papeže pro stavbu chrámu v Židenicích a kterého se mu dostalo při jeho loňské návštěvě Říma.⁴⁴ Na další valnou hromadu v roce 1931 přišel Kupka opět promluvit o důležitosti katolického chrámu, podpořit modlitby přítomných a udělit jim biskupské požehnání. 27. října 1935 pak brněnský biskup osobně vysvětil nový kostel sv. Cyrila a Metoděje.

Jak je vidět, brněnští biskupové židenickému spolku věnovali takřka ustavičnou pozornost a měli nemalý podíl na jeho činnosti. Vedle právě vyjmenovaných expoéz na valných hromadách židenického spolku a jednání o otázce židenického kostela na schůzích i valných hromadách diecézního spolku, to byly porady nad plány, jednání

³⁹ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 24. Biskup Klein podle záznamů z valných hromad do jejich průběhu žádným proslovem nezasáhl, ale podle strojopisu dějin stavby se židenickým kostelem zabýval na valných hromadách diecézního spolku. Viz např. AMB, fond T 52 Roba Jan – osobní fond, inv.č. 8, s. 3.

⁴⁰ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 32.

⁴¹ Tamtéž, s. 35.

⁴² Tamtéž, s. 38.

⁴³ AMB, fond T 52 Roba Jan – osobní fond, inv.č. 8, s. 5.

⁴⁴ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 47.

o uvedení některého z řádů do Židenic a v neposlední řadě také finanční dary. Největší část práce z brněnských biskupů odvedl ve věci židenického kostela nesporně biskup Kupka, ať už z důvodu aktuálnosti stavby nebo díky osobní obětavosti. Židenický spolek začal podporovat dokonce ještě před svým zvolením do výboru diecézního spolku.⁴⁵ Vedle pravidelného povzbuzování židenických věřících na valných hromadách spolku a účasti na výborových schůzích věnoval od roku 1926 dost času vyjednávání o uvedení některého z duchovních řádů do Židenic.⁴⁶ Od roku 1929 se rozhodlo v několika sezeních za přítomnosti Kupky, stavebních odborníků a zástupců židenického spolku o výběru vhodných plánů. Zároveň Kupka patřil ke štědrým dárcům židenického spolku. Například jen v letech 1932 - 1934 věnoval na židenický kostel 14 000 Kč.⁴⁷

Při pokusu o zhodnocení Kupkova přínosu židenickému spolku však vedle obrovské a účinné pomoci prokmitává stín podezření, že občas svou přílišnou aktivitou činnost samotného výboru spolku mírně komplikoval. Nejpatrněji je to zřejmě vidět při jednání se salesiány, která s nimi vedl především Kupka. Salesiáni si kladli podmínky pro židenický spolek nepřijatelné a biskup se snažil věc vyřešit ke všeobecné spokojenosti, proti čemuž se spolek ohradil a zaujal jednoznačné stanovisko. Podobně tomu bylo i s nátlakem, aby se začalo co nejdříve stavět. Stejně často, jak Kupka hlásal, že už je nejvyšší čas začít se stavbou kostela, tak předseda spolku Hudec oznamoval, že je ještě příliš brzy, že situace ještě není připravena. Je ovšem pravdou, že v této záležitosti byl Kupka neocenitelným hnacím motorem židenického spolku a že bez něj by možná židenický kostel vznikl až po otevření modlitebny Československé církve.

Ale podívejme se nyní na onu osobnost, která vedle biskupa Kupky zřejmě nejvýrazněji vystupovala z masy činovníků židenického spolku. Židenický katecheta a pozdější zábrdovický farář, zakladatel Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově, jeho jednatel a pozdější předseda František Hudec nezasluhuje naši pozornost pouze mnohými aktivitami v rámci stavby nového kostela, ale je zajímavým objektem výzkumu i pro svůj poněkud rozporuplný život.⁴⁸

Nejprve ve stručnosti Hudecův životopis. Narodil se 16. července 1878 v Molenburku⁴⁹

⁴⁵ Do výboru diecézního spolku byl zvolen 20.2.1920 na jeho valné hromadě. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Brno, sign. 51, ev.j. 3289.

⁴⁶ V letech 1926 - 1928 bylo jednáno s dominikány (vedle biskupa s nimi jednal také předseda židenického spolku Hudec). Následovalo jednání se salesiány, kterému se Kupka věnoval víceméně sám, a podobně pokračovalo i jednání s premonstráty, které se nakonec do Židenic podařilo také úspěšně uvést.

⁴⁷ Viz AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápisy z valných hromad, s. 57-67.

⁴⁸ Např. Jan Roba, obyvatel Židenic, který bedlivě sledoval dění ve své obci v souvislosti se stavbou kostela, Hudec vůbec nejmenuje mezi těmi, kteří se zasloužili o zřízení duchovní správy v Židenicích, ale jen mezi zábrdovickými faráři. Viz AMB, fond T 52 Roba Jan – osobní fond, inv. č. 10 a 13, pozůstalost Jana Roby. Robův postoj může být dán Hudecovou neochotou na konci života podporovat osamostatnění židenické farnosti.

⁴⁹ Molenburk se nachází 15 km severovýchodně od Blanska. Od roku 1964 je částí nově vzniklé obce Vysočany. Viz Ladislav HOSÁK - Rudolf ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku II.*, Praha 1980, s. 90.

na Moravě, v letech 1888/9 – 1891/2 studoval české státní gymnázium v Praze, v letech 1892/3 – 1895/6 vyšší gymnázium v Brně.⁵⁰ V roce 1900 absolvoval teologická studia v Brně.⁵¹ Svou kněžskou kariéru zahájil v lednu 1901, když nastoupil jako novosvěcenec na místo druhého kooperátora v Třešti.⁵² Své první působišťe záhy opustil, v říjnu téhož roku nastoupil jako nový kooperátor v Doubravici.⁵³ Odtud byl díky osobním neshodám v srpnu roku 1904 přeložen na kooperátorské místo v Lukově u Moravských Budějovic.⁵⁴ Po aféře se zaopatřováním umírající Marie Dvořákové byl odtud v březnu 1905 po třídních exerciciích v kapucínském klášteře v Třebíči opět přeložen, tentokrát na kooperátorské místo do Althartu.⁵⁵ V únoru 1906 nastoupil jako kaplan v Moravských Budějovicích a v září 1907 na místo katechety chlapeckých obecných škol v Židenicích.⁵⁶ Od ledna do září 1908 působil jako provizorní katecheta na dívčí obecné škole v Židenicích.⁵⁷ Od září 1908 byl jmenován trvalým učitelem na obecné chlapecké škole v Židenicích a v srpnu 1913 se dočkal jmenování definitivním katechetou na měšťanské škole chlapecké tamtéž.⁵⁸ V prosinci 1918 byl jmenován zábrdovickým farářem.⁵⁹ Zde strávil zbytek života, sužován od roku 1922 žaludečními problémy.⁶⁰ Zemřel počátkem srpna 1936 ve věku 59 let v nemocnici na Žlutém kopci v důsledku komplikací po operaci kýly.⁶¹

V Podlahově bohovědném slovníku se můžeme o Hudcovi dočíst, že „*již jako kaplan přispíval do časopisů homiletických; získal si zásluhy svou charitativní činností a opravou kostela a staré budovy farní v Zábrdovicích; jako katecheta založil r. 1910 spolek pro stavbu chrámu pro Židenice, jež jsou částí farnosti Zábrdovické*“.⁶² K tomu můžeme doplnit Hudcovo členství ve výboru Spolku pro stavbu chrámů v diecézi brněnské⁶³ a v katolických spolcích v Zábrdovicích.⁶⁴ To je však pouze jedna stránka

⁵⁰ AMB, fond S 11 Farní úřad u Nanebevzetí Panny Marie, Brno – Zábrdovice, inv.č. 137, Hudcovo maturitní vysvědčení ze 7.7.1896.

⁵¹ Antonín PODLAHA, *Český slovník bohovědný V*, Praha 1930, s. 107.

⁵² MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510, oznámení z 26.1.1901.

⁵³ Tamtéž, oznámení z 19.10.1901.

⁵⁴ Tamtéž, oznámení z 11.8.1904.

⁵⁵ Tamtéž, koncept listu do kapucínského klášteře v Třebíči z 23.2.1905 a oznámení z 30.3.1905. Althart je starší název pro vesničku Staré Hobzí na Slavonicku. Viz L. HOSÁK - R. ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I*, Praha 1980, s. 46 a 266.

⁵⁶ Tamtéž, oznámení z 19.2.1906, nabídka katechetského místa z 23.8.1907 a Hudcova kladná odpověď z 2.9.1907.

⁵⁷ AMB, fond S 11 Farní úřad u Nanebevzetí Panny Marie, Brno – Zábrdovice, inv.č. 137, kompetenční tabella.

⁵⁸ Tamtéž, dopis z 10.2.1908 a oznámení z 29.8.1913.

⁵⁹ Tamtéž, jmenovací listina z 31.12.1918.

⁶⁰ Viz tamtéž, pravidelné žádosti o zdravotní dovolenou, trávenou zejména v Karlových Varech.

⁶¹ Tamtéž, Hudcův úmrtní list.

⁶² A. PODLAHA, *Český slovník*, s. 107. Dochoval se korespondenční lístek, kde Podlaha žádá Hudce, aby mu zaslal heslo o své osobě pro bohovědný slovník.

⁶³ Členem výboru diecézního spolku byl zvolen v roce 1927 (tedy 20 let po jeho založení a vytrval zde až do své smrti v roce 1936). Viz MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Brno, sign. 51, ev.j. 3289.

⁶⁴ Hudec byl činný v místní charitě, byl předsedou Lidové jednoty a na přání farníků založil Kostelní jednotu v Zábrdovicích. Viz Hudcova obhajoba z roku 1926. MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. H 214, inv.č. 2172, ev.j. 445.

Hudcovy osobnosti. Jeho druhá tvář vystupuje při četbě Hudcových osobních spisů.

První bližší zprávy o Hudcově působení máme z jeho druhého působiště – Doubravice. Signály o tom, že jde o konfliktní typ, se k biskupské konzistoři poprvé dostaly v červenci 1904. Ke stížnostem adresovaným konzistoři zavdala příčinu vizitace, při níž se kaplan Hudec zdráhal vydat „*služební ceduli, protože prý po 14 dní večeri nedostával*“.⁶⁵ Na vyzvání děkana musel farář František Špaček celou věc vysvětlit,⁶⁶ přičemž vyšla najevo nejen Hudcova problematická povaha, ale také řada dalších konfliktů.⁶⁷ Farář mimo jiné referoval, že ani u lidu není oblíben a „*v náboženském spolku se co chvíle hádá, a to s občany, kteří jsou nejlepšími katolíky*“.⁶⁸ Svou stížnost končí Špaček žádostí, aby byl Hudec přeložen jinam, protože, jak sám píše: „*v mé farnosti stal se nemožným a v mé domácnosti jen samé spory a nepokoje působí*“.⁶⁹ V srpnu se již Hudec hlásí z nově vykázaného místa v Lukově u Moravských Budějovic.⁷⁰ Nepříjemnosti v předchozím působišti mu však nezabránilly v žádosti, zda by biskupská konzistoř nebyla ochotna uhradit mu výlohy za stěhování. Dočkal se však jednoznačného zamítnutí.⁷¹

Po necelém roce biskupská konzistoř řešila další stížnost na kaplana Hudce. Tentokrát se jednalo o zaopatření umírající dvacetileté Marie Dvořákové, k níž se dostavil příliš pozdě – odpoledne, kdy už dívka umírala a nebyla příliš při vědomí, ačkoli byl na její zhoršený stav upozorněn už ráno, kdy zaopatření odmítl.⁷² Tentokrát se z biskupské konzistoře dočkal nejen přeložení jinam, ale v první řadě tvrdého pokárání a církevního trestu.⁷³ Na základě zprávy o Hudcově chování při duchovních cviče-

⁶⁵ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev. j. 1510, stížnost od faráře Františka Špačka na kaplana Hudce z 20.7.1904.

⁶⁶ Případ „večere“ popisoval farář následovně: Kaplan Hudec musel mít večeri vždy přesně v půl sedmé. Jednou byla hotová pro nával jiné práce trochu později, Hudec však odmítl jít podruhé dolů a chtěl, aby mu ji donesla služka nahoru. Po předchozích zkušenostech, kdy Hudec služku urážel (například „*jednou...[se vyjádřil] o smažených vejcích v pátek, že jest to pro psa*“), však byl volán znovu dolů, ovšem nepřišel. Následujících sedm dní, když ho služka volala k večeri, odmítl přijít s tím, že nebude chodit přes kuchyň, „*aby tu babu...viděti nemusel*“. Farář mu tedy povolil procházet svou kanceláří, ale jakmile nebyla přesně v půl sedmé otevřená, Hudec hned utekl a už nepřišel. Viz tamtéž.

⁶⁷ Farář Špaček psal, že vše „ *má základ jen v jeho [Hudcově] pyšné a nervozní letoře*“. Stěžoval si také například, že: „*Když [Hudec] odchází z domu třeba na více dnů, neřekne ani slova, kam jde a kdy přijde. Ku příkladu v neděli dne 5. července po obědě beze slova, aniž by odsloužil požehnání, odešel z domu a nepřišel až za 3 dny. Aby mu v něčem vypomohl, ani mu nenapadne*.“ Dokonce ani, když o to byl požádán. Podobně referoval o Hudcovi děkan František Šplíchal: „*...nemá dobré vůle ku shodě a když upokojí p. farář stížnost jeho jednu, vyhledá si p. kooperator třeba sekkaturou stížnost zase jinou*.“ Viz tamtéž, stížnost od faráře Františka Špačka z 20.7.1904 a stížnost od děkana Františka Šplíchala z 21.7.1904.

⁶⁸ Tamtéž, stížnost od faráře Špačka z 20.7.1904.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž, Hudcovo oznámení z 11.8.1904.

⁷¹ „*Vyhověti nelze, jelikož sám to zavinil, že na jinou stanici přeložen byl*.“ Viz tamtéž, koncept odpovědi z 3.11.1904 na zadní straně Hudcovy žádosti z 26.10.1904.

⁷² Tamtéž, stížnost jakubovických farníků z 5.2.1905 a vyšetřovací protokol konzistoře z 20.2.1905. Hudec, ačkoli byl přítomen v Jakubově (školní vyučování a ráno křest), když byl požádán, aby hned po vyučování zaopatřil nemocnou, jejíž zdravotní stav se náhle zhoršil, odbyl hrubě žádající matku, že teď nepůjde a že ohlásil v kostele, kdo

ních,⁷⁴ ale i na základě dalších událostí se zdá, že církevní trest na Hudce skutečně zapůsobil a alespoň rámcově zchladil jeho výbušnou povahu. Příště už se hrubého porušení kněžských povinností nedopustil, nicméně do konfliktů se svými kolegy, podřízenými i s farníky se dostával po celý život.⁷⁵

Uvedme jen stručně jejich přehled. V únoru 1926 sepsali zábrdovičtí kooperátoři stížnost na svého faráře, že se „*hrubě a nebratrsky*“ chová ke svým kaplanům, nekomunikuje s nimi, obviňuje je z nedbalosti a nepodporuje jejich činnost v náboženských spolcích.⁷⁶ Hudec byl vyzván, aby se ke stížnosti vyjádřil, což učinil na 52 stranách textu se 41 stranami příloh, kde samozřejmě obhajuje své chování a podává pohled z druhé strany.⁷⁷ V únoru 1929 se ve vypjaté situaci střetl s hospodyní svých kaplanů a na její prostořekost reagoval políčky.⁷⁸ Současně s touto stížností děkan František Kelbl vyšetřoval stížnost zábrdovických žen,⁷⁹ které si stěžovaly, že je Hudec několikrát hrubě odbyl a nedovolil jim ze zvláštního fondu, určeného pro nákup nové sochy Panny Marie Bolestné, koupit její novou sochu s tím, že v Zábrdovicích existuje malá soška a že jsou nutnější jiné výdaje, například na kostelní lavice či na hlavní oltářní obraz.⁸⁰ V závěrečném hlášení o obou případech podává děkan Kelbl biskupské konzistoři barvitý obraz poměrů na zábrdovické faře: „*Poměry, jak se nyní na faře objevily, nejsou ode dneška, nýbrž připravovaly se již od několika roků. Připadá mi to, jakoby se byla puma po delší dobu výbušnými látkami naplňovala, až*

chce něco podobného, ať pro něj přijede do Lukova. Po vyučování skutečně odešel domů a nařídil, aby pro něj poslali povoz až v jednu hodinu odpoledne.

⁷³ Tamtéž, koncept dopisu Hudcovi z 2.3.1905. V dopise mimo jiné stojí: „*Ve vašem jednání vidí biskupská konzistoř jen hříšnou umíněnost a tvrdosťnost. Jak může kněz byt povolán k nemocnému by jej připravil...tuto službu mu odeprítí z důvodů tak titěrných, jak je při svém výslechu uvádíte, jest věru nepochopitelno.*“ Za hrubé zanedbání kněžských povinností byla Hudcovi udělena duchovní cvičení v kapucínském klášteře v Třebíči.

⁷⁴ Kvardiat Jan Rubringer, u něhož Hudec duchovní cvičení vykonával, podal zprávu, že Hudcovo chování bylo v každém ohledu vzorné a že je přesvědčen, že Hudec chybu uznal a že příště již nezklame očekávání biskupské konzistoře a „*ukáže se býti knězem horlivým a povinností svých dbalým, zvláště, jestli láska představeného jeho budoucího mírniti bude poněkud ohnivější povahu jeho*“. Viz tamtéž, zpráva z kapucínského klášteře z 13.3.1905.

⁷⁵ Ačkoliv byl Hudec podle dochovaných záznamů mnohdy nepřijemný i vůči svým nadřízeným (viz například spory s farářem Špačkem v jeho druhém působišti v Doubravici), přece jen zřejmě rozlišoval osoby podle důležitosti a například jeho chování vůči brněnským biskupům bylo mírně servilní (viz například Hudcova poznámka, že pro biskupa Kupku „*vždy slušně povozy jsem vyžádal u továrníků, kdykoliv měl do Zábrdovic přijet*“). Viz, MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. H 214, inv.č. 2172, ev.j. 445, Hudcova obhajoba z 19.3.1926.

⁷⁶ Tamtéž, devítistránková stížnost kaplanů z 15.2.1926.

⁷⁷ Tamtéž, Hudcova obhajoba z 19.3.1926 (1 sešit textu + 1 sešit příloh).

⁷⁸ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510, stížnost rodiny Urbanovy na Hudec v souvislosti s napadením hospodyně Františky Kočvarové z 5.3.1929 a vyšetřovací protokol z 22.3.1929.

⁷⁹ Děkan Kelbl se jako vyšetřovatel obou záležitostí domníval, že tato žaloba, pod níž byla podepsána i zmíněná hospodyně Františka Kočvarová, „*byla asi podána jako přívěšek k nové, kterou podala rodina Urbanova a měla asi pana faráře postavit do světla ještě nepřítznivějšího*“. Tamtéž, zpráva o vyšetřování záležitosti od děkana Františka Kelbla biskupské konzistoři z 10.4.1929.

⁸⁰ Tamtéž, stížnost zábrdovických žen bez data, vyšetřovací protokol z 20.3.1929. Děkan Kelbl k tomu dodává, že celá záležitost není tak důležitá, „*ovšem nedá se upřítí, že při celém vyjednávání o odstranění staré a zřízení nové sochy si pan farář [počínal] neopatrně a vůči těmto ženám své kněžské autoritě mnoho neposloužil*“. Viz tamtéž.

letos se vši silou a obsahem vybuchla.“⁸¹ V červnu 1932 Hudcova stížnost na kaplany vyvolala jejich reakci, v níž si stěžují, že jim zábrdovický farář neřekl o jejich povinnostech, ale stěžuje si, že je neplní. Mimo jiné zde kaplani uvádějí, proč naopak zanedbává své povinnosti farář, ale o tom podrobněji níže.⁸² Poslední střet s kaplany, který se dostal až k biskupské konzistoři, se odehrál v prosinci 1935. Jednalo se o odlišné představy o změnách, především finančních, které doprovázely přípravy ke zřízení židenické farnosti (zatím pouze existence druhého kooperátora v Zábrdovicích, který byl přidělen do Židenic). Podle Hudce měl být de facto honorován z příjmů kaplanů, kteří se ohradili s tím, že díky tomuto kooperátorovi ubude práce farářů, a ne jim, a že farář má navíc nejvíce peněz. Kaplani žádali o jiné rozdělení buď paušálu za vedení matrik, anebo jiný poměr dělení štoly: „*Abychom – když jsme nyní tři – byli spravedlivěji honorováni za svou práci a aby i P. Němčanský měl býti z čeho slušně živ. Na faře nedostáváme ani toho nejmenšího, naopak i na vodu, komíny a světlo na chodbách musíme vdp. faráři ze své štoly platiti.*“⁸³ Aby byl přehled úplný, zbývá uvést dva nedatované anonymy od zábrdovických farníků. Oba si stěžují, že se Hudec nensází s kaplany, kteří se kvůli němu neúnosně rychle střídají, a oba vypovídají o obecné neoblíbenosti zábrdovického faráře.⁸⁴

Navzdory své konfliktní povaze si Hudec zakládal na vlastní kariéře i na osobním majetku. Od svého vysvěcení si Hudec cílevědomě budoval svou katechetskou kariéru. Nejprve se roku 1902 ucházel o místo provizorního katechety na měšťanských školách v Bučovicích.⁸⁵ V následujícím roce usiloval o katechetské místo na měšťanské škole v Boskovicích.⁸⁶ Z Hudcova pobytu v Lukově víme, že vyučoval náboženství ve škole v Jakubově.⁸⁷ V roce 1906 žádal o udělení definitivního katechetského místa na měšťanské škole v Jemnici.⁸⁸ Zřejmě ani jedné z jeho dosavadních žádostí nebylo vyhověno, a proto, když se uprázdnilo katechetské místo na chlapecké obecné škole v Židenicích, nabídla je biskupská konzistoř Hudcovi, který je vděčně přijal.⁸⁹

⁸¹ Tamtéž. Kelbl situaci na faře spojuje přímo s Hudcem: „...lze poznati, že na faře v Zábrdovicích panují neutěšené a neudržitelné poměry. Po dobu, co je František Hudec tam farářem, vystrídala se celá řada kooperátorů a bylo třeba častých úředních intervencí, aby se nějaký modus vivendi udržel.“ K záležitosti střetu faráře Hudce s hospodyní Kočvarovou dodává: „*Moje přesvědčení je, že při společné dobré vůli a porozumění nesází k onomu trapnému a smutnému výstupu přijít nemuselo.*“ Biskupská konzistoř případ uzavírá slovy: „*Jelikož případ hnaný na světský soud skončován byl kompromisem a smírnou dohodou, nemá bisk. konzistoř než projevit důtklivou výzvu stranám do případu zapleteným, by si opravdově hleděli jak upřímné smířlivosti..., tak i svých zvláštních povinností vzájemných vyplývajících ze zvláštních posvátných svazků je pojících.*“

⁸² MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. H 214, inv.č. 2172, ev.j. 445, stížnost kaplanů z 20.6.1932.

⁸³ Tamtéž, stížnost kaplanů z 12.12.1935.

⁸⁴ Tamtéž, dva anonymy, bez data.

⁸⁵ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv.č. 5792, ev.j. 1510, Hudcova žádost z 30.7.1902.

⁸⁶ Tamtéž, Hudcova žádost z 6.8.1903.

⁸⁷ Tamtéž, stížnost jakubovických farníků z 5.2.1905.

⁸⁸ Tamtéž, žádost z 6.11.1906.

⁸⁹ Tamtéž, dopis od školní rady o uvolněním místě z 23.8.1907, koncept nabídky místa Hudcovi na zadní straně dopisu a Hudcova odpověď z 2.9.1907.

Židenice Hudec zpočátku nepovažoval za svou cílovou stanici, protože například v roce 1909 žádal o místo učitele náboženství na obecné městské dívčí škole na Zvonovské ulici v Brně,⁹⁰ které mu však nebylo přiděleno.⁹¹ V únoru 1908 byl jmenován trvalým učitelem náboženství na chlapecké obecné škole v Židenicích a v září 1912 nátlakovým způsobem žádal o výnosnější úřad provizorního katechety na chlapecké měšťanské škole v Židenicích.⁹² Této žádosti nebylo vyhověno ihned, nýbrž až po roce s tím, že se zde stal Hudec rovnou definitivním katechetou.⁹³ Hudcovu katechetickou kariéru ukončilo jeho jmenování zábrdovickým farářem 31.12.1918.⁹⁴

Je zajímavé, že ačkoli Hudec od počátku své kariéry usiloval o místo katechety, vřelý vztah k dětem zřejmě neměl. Dá-li se to vytušit ze zaujatých zpráv opozičního tisku,⁹⁵ tím výmluvněji znějí Hudcova vlastní slova v dopise, v němž se radí o svém zástupci na vyučování náboženství a doslova píše: „*Co se týče P. Války, jsem rád, že převezme. Je rázný a trochu udrží kázeň u těch grázlů.*“⁹⁶ S velkou pravděpodobností zde nejde pouze o výrazovou nadsázku.

Hudec zřejmě viděl v katechetském úřadu slibný začátek kariéry a z jeho žádostí o místo katechety lze vysledovat, že usiloval o lépe placená místa na měšťanských školách. Důkazem, že Hudec celkově dbal o své dobré umístění, je například poznámka děkana Šplíchala v dopise doprovázejícím stížnost faráře Špačka, kde píše, že Hudcovi radil, aby prosil o jiné kooperátorské místo, ale že Hudec odvětil, „*že by nerad přišel o své dobré příjmy, které má v Doubravici a že by nerad přišel na místo špatnější*“.⁹⁷ Po tomto Hudcově upřímném doznání je těžké neuvěřit jedovaté poznámce v Rovnosti, že Hudec založením spolku v Židenicích „*chce zabít jednou ranou dvě mouchy: Zalíbí se zpupnému arcipastýři Huynovi a v důsledku toho získá velkou výnosnou faru*“.⁹⁸ Navíc, když se tak po osmi letech skutečně stalo a když k tomu měl Hudec dobré odůvodnění, které také obratem použil: že totiž jako zábrdovický farář bude moci nejlépe dokončit započaté dílo v Židenicích.⁹⁹

O jeho vztahu k židenickému dílu mnohé vypovídá jednak žádost o provizorní

⁹⁰ Německy Glockengasse, dnešní Zvonařka. Viz. Milena FLODROVÁ, *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek*, Brno 1997, s. 286.

⁹¹ Tamtéž, Hudcova žádost z 28.9.1909 a koncept odpovědi na zadní straně.

⁹² Tamtéž, žádost z 4.9.1912.

⁹³ Tamtéž, oznámení z 29.8.1913.

⁹⁴ Tamtéž, oznámení z 31.12.1918.

⁹⁵ Např. Lidové noviny, roč. 18, č. 157, 10.6.1910, s. 2-3, kde se píše, že Hudec je „*znám veřejnosti z různých novinářských zpráv o tom, jak vychovává dítky jemu svěřené. Jeho vychovávací metoda byla již dokonce předmětem interpelace na zem. sněmu.*“ Obdobné mínění o Hudcovi zastává také Rovnost, podle níž je Hudec „*známý svým neurvalým chováním vůči jeho péči v hodinách náboženských svěřeným dítkám*“.⁹⁶ Viz Rovnost roč. 26., č. 164, 19.6.1910, s. 5.

⁹⁶ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv.č. 5792, ev.j.1510, Hudcův dopis zřejmě Josefu Kratochvílovi, bez data.

⁹⁷ Tamtéž, stížnost děkana Šplíchala na kooperátora Hudec z 21.7.1904.

⁹⁸ Rovnost, roč. 26, č. 164, 19.6.1910, s. 5.

⁹⁹ Viz MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. H 214, inv.č. 2172, ev.j. 445, Hudcova obhajoba z 19.3.1926.

katechetské místo na chlapecké měšťanské škole v Židenicích ze 4.9.1912, v níž přímo píše: „Vždyť jinak byl bych nucen prositi o místo jinde s vyšším služným, ač nerad bych se loučil s dílem započatým.“¹⁰⁰ A jednak Hudcův dotaz biskupské konzistoři z 18.5.1936, kdy se ptá, co má farní správa v Zábrdovicích dělat, když ustanovením varhaníka v Židenicích bude dotčeno jmění farního kostela v Zábrdovicích, na což mu biskupská konzistoř zcela jasně odpovídá: „Dp. farář sám založil Kostelní jednotu v Židenicích a má velkou zásluhu o to, že chrám P. byl postaven, což biskupský ordinariát uznává. Chrám bez duchovní správy by byl tělem bez duše. Dp. farář při své investituře 1.1.1919 dal svůj závazný souhlas s dismembrací farnosti. Musil si toho býti vědom, že toto rozdělení bude spojeno s úbytkem příjmů jak pro duchovenstvo, tak pro kostelní zřízence....Biskupská konsistoř snažně žádá, aby dp. farář snahy o zřízení samostatné duchovní správy v Židenicích co nejvíce podporoval neb aspoň dle svého slibu při investituře jim nebránil a tím dovršil svoje dosavadní zásluhy o stavbu kostela v Židenicích.“¹⁰¹

Dle uvedených příkladů je patrné, že Hudec velmi dbal o své finanční zajištění. V žádosti o úřad katechety na chlapecké měšťanské škole v Židenicích sice uvádí, že „jest mu potřebí většího příjmu ne snad pro jeho osobu, nýbrž na podporu chudobné přízně (ovdovělá, churavá sestra má na starosti ještě 5 dětí, na jejichž výživu a zao-patření podepsaný dle možnosti přispívá)“.¹⁰² Ovšem svědectví jeho kooperátorů ze Zábrdovic o jeho přehnané šetrnosti na jedné straně a o skupování pozemků a stavbě soukromých domů na straně druhé, nahrává spíše domněnce, že usiloval o bohatství především pro svou vlastní osobu. To potvrzuje i Hudcova pozůstalost v celkové hodnotě 1 076 978 Kč 32 h, přičemž hodnota nemovitého jmění představovala 947 192 Kč 50 h.¹⁰³

Obzvláště nemilým překvapením musela být výše Hudcovy pozůstalosti pro jeho nástupce na zábrdovické faře, Štěpána Rajdu, v okamžiku, kdy zjistil, že navzdory svému majetku má Hudec ve farnosti dluhy. Dvě investice ve farnosti totiž Hudec podnikl bez vědomí konzistoře a tedy na vlastní riziko, ovšem dříve, než je stihl uhradit, zemřel. Jednalo se jednak o dluh 6 290 Kč za pozlacení soch a různých věcí v kostele, na což zapůjčila své vlastní peníze paní Wölflová, pokladnice zábrdovické Kostelní jednoty, a nyní je požadovala zpět, a jednak zbývalo zaplatit 15 845 Kč jako zbytek dluhu za věžní hodiny. Farář Rajda glosoval celou situaci tužkou na okraje farní korespondence. Na radu biskupské konzistoře, ať dluhy po Hudcovi uhradí tak, že si vypůjčí obnos na svůj osobní úvěr a postupně jej bude splácet prostřednictvím sbírek a darů, reagoval douškou: „To se to pěkně řekne! A dělati si dluhy?! Není mož-

¹⁰⁰ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510, Hudcova žádost ze 4.9.1912.

¹⁰¹ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. Z 298, inv.č. 11658, ev.j. 2517, Hudcův dotaz z 18.5.1936 a odpověď biskupské konzistoře z 20.5.1936.

¹⁰² MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510, Hudcova žádost ze 4.9.1912.

¹⁰³ AMB, fond S 11 Farní úřad u Nanebevzetí Panny Marie, Brno – Zábrdovice, inv. č. 137, pozůstalost po Hudcovi.

*no se tak zachovati: Obnos 22 135 Kč nenasbírám ani za 3-4 roky, a lidé řeknou – nač a kam to dal nový farář?!? A není možno s kazatelny ohlásiti, že platím dluhy po faráři, který zanechal statisíce!!!*¹⁰⁴

Zajímavým svědectvím o Hudcově osobnosti může být také detailnější pohled na rozdělení jeho pozůstalosti. 411 589 Kč 82 h představovaly dluhy, 218 450 Kč tvořily zbožné a dobročinné odkazy, 205 230 Kč soukromé odkazy a 241 708 Kč 50 h činil dědický podíl. Univerzálním dědicem se stal Jaroslav Hudec, bohoslovec v Jehnicích, který se pak řadu let snažil splácet dluhy a vyplácet odkazy učiněné Františkem Hudcem.¹⁰⁵ Ze zbožných a dobročinných odkazů uveďme například odkaz 8 000 Kč biskupskému chlapeckému semináři, 10 000 Kč kostelní jednotě v Židenicích,¹⁰⁶ 20 000 Kč alumnátu v Brně, či 60 000 Kč pro budoucí kostel v Jehnicích.¹⁰⁷

Shromážděné údaje napovídají, že si Hudec zakládal spíše na vnější okázanosti a dojmu, na velkých činech (oprava fary a kostela v Zábrdovicích, založení Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově, pozlacení soch v zábrdovickém chrámu, pořízení nových hodin, jednorázové věnování 60 000 Kč na budoucí kostel v Jehnicích), než na nepatrné každodenní mravenčí práci při budování přátelských vztahů mezi lidmi.

Výjimku v Hudcově životě plném stížností na jeho osobu představují, jak se zdá, Židenice. Ačkoli na místních školách působil jako katecheta dvanáct let a v místním spolku jako jednatel a později předseda plných šestadvacet let, nedochovala se, až na výše uvedené sarkastické poznámky v tisku, žádná stížnost ze Židenic.¹⁰⁸ Nejsvětlejším bodem přitom je období 1907 - 1918, kdy do Židenic docházel z minoritského kláštera v Brně. Sám na toto období vzpomíná takto: „*Bydlel jsem v klášteře minoritském jako židenický katecheta po 12 let se všemi kněžími řádovými i světskými i fraty a nikdy jsme do konfliktu nepřišli, ale v bratrské shodě vycházeli.*“¹⁰⁹ A slova Hudco-

¹⁰⁴ Tamtéž, odpověď biskupské konzistoře z 15.10.1937 a Rajdova reakce na ni tamtéž.

¹⁰⁵ Vleklá jednání ohledně pozůstalosti viz AMB, fond S 11 Farní úřad u Nanebevzetí Panny Marie, Brno – Zábrdovice, inv. č. 137 a MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510.

¹⁰⁶ Za svého života Hudec věnoval na židenický kostel dle záznamů z valných hromad spolku dvakrát po 1 000 Kč. Jinak pravidelně platil členský poplatek, pohybující se v rozmezí od povinných 2 Kč do 600 Kč dle svých možností. Porovnáme-li jeho dary spolku s věnováními od Fabiána Matouška, židenického katechety a spoluzakladatele spolku, byly Hudcovy dary zhruba srovnatelné. Nesmíme přitom však zapomenout, že jako zábrdovický farář měl Hudec od roku 1919 vyšší příjmy. Viz AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 6, Kniha členů, dobrodinců a dárců z let 1910 – 1932, a inv.č. 1, zápisy z valných hromad.

¹⁰⁷ K Jehnicím byla napsána poznámka: „*Poněvadž v Jehnicích není dosud ani filiálního, ani farního kostela, připadla by částka 60 000 Kč „Nadaci na zakoupení místa pro budoucí kostel v Jehnicích“.*“ Viz MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510, protokol o oddělení farního majetku od soukromého po smrti Fr. Hudce a AMB, fond S 11 Farní úřad u Nanebevzetí Panny Marie, Brno – Zábrdovice, inv. č. 137, pozůstalost po Hudcovi.

¹⁰⁸ Po roce 1918 jsou známy výše uvedené stížnosti, ovšem ty se týkají jeho působení na zábrdovické faře, a nikoli přímo ve spolku v Židenicích.

¹⁰⁹ MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. H 214, inv.č. 2172, ev.j. 445, Hudcova obhajoba. Nesmíme zapomenout, že z Hudcovy strany mohlo jít o určitou stylizaci, vždyť citujeme jeho obhajobu. Nicméně vzhledem

vy spokojenosti se stupňují při hodnocení židenického prostředí: „*Ve velmi bratrské shodě a přátelství žil jsem se svými spolukatechety v Židenicích, zvláště s p. radou Matouškem, ač o 10 r. starším, kdy tehdy sami 2 po 10 roků konali jsme exhorty a dozor v kostele, protože jsme oba svědomitě plnili své povinnosti. Necht' tázáni jsou i nyní starší rozvázní kněží ve farnosti bydlící, zda proti mému osobnímu jednání s nimi mají nějaké stížnosti, anebo vůbec na nedostatky v kostele, zda vlp. Dr. Kulhánek, zda p. r. Matoušek, zda katech. Zelníček, zda katech. Masák...*“¹¹⁰ Nejdyličtější byly zřejmě opravdu Hudcovy vztahy s Fabiánem Matouškem.¹¹¹ Společně zakládali židenický spolek, společně učili na židenických školách a také se ze strany Fabiána Matouška dostalo Hudcovi nejvýraznější pochvaly, co se týče jeho činnosti v židenickém spolku.¹¹² Klademe-li si otázku, jak to, že jindy konfliktní Hudec dokázal působit v Židenicích víceméně bezproblémově, nezbyvá, než si odpovědět, že se mu zde zřejmě, v jeho případě výjimečně, podařilo najít příznivé prostředí.

Nicméně pochybnosti o uznání své osoby patrně pociťoval neustále, soudě podle toho, že další informace o Hudcových aktivitách v židenickém spolku se dozvídáme víceméně jen z vlastních Hudcových zpráv. Jako jednatel spolku neopomenul čas od času vyzdvihnout vlastní zásluhy v ročních zprávách o činnosti spolku, stejně jako je zdůrazňoval i při jiných příležitostech. To jim bohužel ubírá na hodnověrnosti. Zajímavou vypovídací hodnotu má například jeho již zmíněná žádost o úřad provizorního katechety na chlapecké měšťanské škole v Židenicích, v níž píše: „*Založil v Židenicích pro stavbu kostela spolek, jemuž od roku 1910 věnuje všechnen volný čas a na který sebral od začátku jeho 66 000 K. Na svých cestách sbírkových posledně po celý rok konaných kázal každou neděli a svátek, ani jediného nevynechav, dvakráte, mnohdy i třikráte po domích i za špatného počasí do pozdního večera chodil, čímž zdraví jeho značně utrpělo (nemluvě o škodě na šatstvu). Prosí co nejuctivěji by mu nebylo ve zlém vykládáno, že poukazuje na tuto vykonanou práci. Upřímně se přiznává, že vše to konal z úmyslů čistých a nezištných a dále chce podle všech sil svých neúnavně se přičinit, by ono dílo bylo s pomocí Boží dokonáno. Jinému knězi poměru neznalému, bylo by těžko v započatém díle pokračovati, zvláště při nynějším stadiu, kdy pozemky spolkové mají býti rozprodávány. Mimo to pomnutí nížeřpsaného mohlo by snad od*

k tomu, že svá předchozí ani následující působišť nepřipomíná, dá se usoudit, že minoritský klášter skutečně představoval jistou výjimku.

¹¹⁰ Tamtéž.

¹¹¹ Fabián Matoušek (19.1.1867 – 21.9.1948) přišel do Židenic na jaře roku 1908 z Tišnova jako definitivní učitel náboženství na dívčí měšťanské škole. Byl dlouholetým inspektorem římskokatolického náboženství a podle úmrtního oznámení člověkem, „*jenž se tolik zasloužil o školství v Brně*“. Roku 1929 byl jmenován assessorem biskupské konzistoře. Viz MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. M 621, inv.č. 7918, ev.j. 1949.

¹¹² Fabián Matoušek vzpomenu na valné hromadě v roce 1927 „*neúnavně práce vldp. Hudec, tehdejšího katechety, když vybíral, ano vyprošoval a vyžebřával příspěvky ku stavbě katol. chrámu v Židenicích – Juliánově po velké části obcí na Moravě*“. AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, zápis z valných hromad, s. 37.

občanstva i místního členstva vykládáno býti i v jeho neprospěch. ¹¹³ Je až s podivem, kolik toho na sebe v této žádosti prozradil. Nejprve pečlivě vypočítává své zásluhy, které podbarvuje přehledem těžkých podmínek a vlastních obětí, poté uvědomujíc si, že úzkostlivé vypočítávání vlastních zásluh navozuje dojem, že všechno dělal z čistě zistných důvodů, se snaží záležitost uvést na pravou míru nepříliš zdařilým pokusem o vyvrácení tohoto podezření a nakonec vycházejí najevo pocity nejistoty vlastního postavení nejen v Židenicích, ale i v samotném spolku.

Při pokusu o hodnocení Hudcovy osobnosti se v brněnském kontextu přímo nabízí srovnání s Františkem Venhudou, husovickým katechetou a zakladatelem Kostelní jednoty v Husovicích. Srovnání obou osobností je o to zajímavější, že Hudec byl s Venhudou srovnáván již svými současníky a zároveň ho sám v mnoha věcech vědomě napodoboval. Na druhé straně však nesmíme zapomenout, že mezi aktivitami obou katechetů v záležitosti stavby nových kostelů stojí časový rozdíl zhruba 15 let, během nichž se proměňoval dobový kontext.

Přímého srovnání s husovickými duchovními se Hudec dočkal jednou, a to v dopise z biskupské konzistoře, v němž mu byly dávány za příklad farnosti, v nichž byla bez problémů zřízena nová duchovní správa. ¹¹⁴

Pro samotného Hudece byl Venhuda zcela určitě inspirativní osobností. O tom, že se o jeho působení v Husovicích prokazatelně zajímal, svědčí Hudcův dopis biskupské konzistoři, v němž prosí o dovolenou na sbírky a přitom výslovně upozorňuje na Venhudův případ, co se týče platu pro jeho zástupce. ¹¹⁵ Tato zmínka pochází z roku 1914, nicméně poprvé se Hudec věnoval sbírkám na židenický kostel ve školním roce 1911/1912, ¹¹⁶ tedy rok po Venhudovi a je velmi pravděpodobné, že už tehdy se inspiroval jeho aktivitami. Vůbec se Hudcovy aktivity, co se týče Židenic, nápadně podobají postupu, jaký volil Venhuda. Nastoupil do neznámého prostředí jako katecheta,

¹¹³ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510, Hudcova žádost ze 4.9.1912. Podobně Hudec líčí rok sbírek i ve své obhajobě z roku 1926: „Každou neděli a každý svátek měl jsem 2x až 3x kázání ve farnostech obou diecesí, od jejichžto duchovních správců musil jsem ne písemně, ale naléhavými prosbami ústními vždy dovolení si vyžádati. Nešetřil jsem vlastní škody na šatstvu, ani ne na zdraví. Přešedl jsem i zápal plic při sbírkách v rozsáhlé farnosti Jaroměřické v době zimní.“

¹¹⁴ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. Z 298, inv.č. 11658, ev.j. 2517, odpověď biskupské konzistoře z 20.5.1936 na Hudcův dotaz z 18.5.1936. Biskupská konzistoř zde píše: „Proto také bylo od r. 1894 usilováno o zřízení duchovní správy v Husovicích, jehož 1911 dosaženo. V tamním archivu farním máně by bylo pátráno po dokladech, že by se strany duchovního správce nebo kostelních zřízců byly tehdy vysloveny námitky.“

¹¹⁵ MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv.č. 5792, ev.j. 1510, Hudcův dopis z 12.7.1914. Podrobněji se o této záležitosti rozepisuje v soukromém dopise adresovaném patrně Josefu Kratochvílovi, bez data, viz tamtéž. V dopise konzistoři Hudec „prosí, aby kons. dovolila, aby zástupce dostával plat jenom ve výši zákonně prozatímní katechety na školách obecných, aby příjmy spolkové nebyly zkracovány, podobně jako se stalo v Husovicích při dovolené dp. Fr. Venhudovi.“

¹¹⁶ AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 1, kniha zápisů z valných hromad, s.7. Svou druhou žádost o dovolenou na sbírky ve školním roce 1914/1915 odvolal v důsledku vypuknutí 1. světové války se slovy: „...Jelikož za nynějších poměrů sbírky na jmenovaný účel byly by špatné.“ Viz MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. H 701, inv. č. 5792, ev.j. 1510, Hudcův dopis z 1.9.1914.

po třech letech dal podnět k založení spolku pro stavbu kostela, v němž se ujal jednatelemství, rok svého života věnoval sbírkám na židenický kostel.¹¹⁷

Na druhé straně je mezi oběma velký rozdíl, srovnáme-li jejich korespondenční umění. Na první pohled je patrné Hudcovo malé komunikační nadání, ještě výraznější při srovnání s Venhudovým diplomatickým talentem. Zatímco Hudcovy dopisy často vyznívají nepřesvědčivě, nevstřícně, příliš pyšně a samolibě, přičemž téměř pravidlem se stává jeho přílišné zdůrazňování a přepečlivé vyjmenovávání vlastních zásluh, Venhuda dokázal v korespondenci zvolit vhodná slova, nadchnout a přesvědčit, a připomínal-li své zásluhy, pak vždy pouze v potřebných souvislostech a velmi decentně. Je zajímavé si také uvědomit, jaké zásluhy i obtížné podmínky každý z nich uvádí. Pro Hudce bylo velkou obětí věnovat se rok svého života sbírkám po Moravě. Opakovaně zdůrazňuje, jak obcházel domy i za špatného počasí, jak po všechny neděle a svátky kázal a jak trpělo jeho zdraví i šatstvo. Venhuda se naproti tomu o svých sbírkách po Moravě vůbec nerozepisuje, zmiňuje jen své nasazení v Bosně (odkud se vrátil s doživotními problémy s revmatizmem) a své těžké postavení po příchodu do Husovic (zde několikrát žádal konzistoř o příspěvek, přičemž se jednou zmínil, že své dědictví vyčerpал při misionářském působení v Bosně). Na pozadí těchto informací působí Hudec jako člověk, který skutky křesťanské lásky vykonává s velkým sebezapřením, a Venhuda naopak jako člověk, který je dělá zcela samozřejmě a s obrovským nadšením. Hudec, aniž chtěl, odkryl v korespondenci své stinné stránky, což mohlo být dáno z velké části jeho neobratnou komunikací s lidmi. Ta se neblaze projevovala také v Hudcově běžném životě, ať už v jednání s lidmi z církevních kruhů nebo s prostými věřícími.¹¹⁸ O to obdivuhodnější a neuvěřitelnější se zdá fakt, že navzdory všem roztržkám a antipatiím, pocitům vlastního nejistého postavení, nedoceníení druhými a bojům se sebou samým setrval po celý svůj život na čelném místě Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích - Juliánově a odvedl zde neoddiskutovatelný a záslužný kus práce. O to absurdněji však také vyznívá jeho úporná snaha na konci života znemožnit, z finančních důvodů, osamostatnění židenické duchovní správy, o jejíž založení se velkou část svého života snažil.¹¹⁹

Konečný výsledek snah obou katechetů byl víceméně stejný, otázkou však zůstává, kolik nadšení a radosti doprovázelo aktivity jednoho a kolik hořkosti a zloby aktivity druhého.

¹¹⁷ Viz MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. V 103, inv.č. 10985, ev.j. 2453, osobní spis Františka Venhudy z let 1886 - 1935. Citace a podrobněji o Venhudovi viz článek autorky *Vznik husovické farnosti a osobnost Františka Venhudy*. In: Brno v minulosti a dnes 14, Brno 2000, s. 147 – 169. Detailněji je téma zpracováno v diplomové práci autorky *Kostelní jednota v Husovicích*.

¹¹⁸ Dokladem toho jsou nespočetné stížnosti na Hudcovu osobu.

¹¹⁹ Viz např. dopis z biskupské konzistoře z 20.5.1936, MZA, fond E 82 Biskupská konzistoř Brno, sign. Z 298, inv.č. 11658, ev.j. 2517 a stížnost kaplanů z 12.12.1935, MZA, fond E 80 Biskupský ordinariát Brno, sign. H 214, inv.č. 2172, ev.j. 445.

Vedle osobních předpokladů obou zakladatelských osobností se při jejich působení projevil i patnáctiletý časový odstup, během něhož došlo k proměně dobového kontextu.

Zatímco husovická Kostelní jednota působila v době, kdy od státu mohla získat dvě vysoké subvence, které z velké části pokryly výdaje na stavbu, a zároveň v době, na jejímž sklonku byl teprve založen diecézní spolek, židenický spolek naopak nemohl v dané situaci očekávat od státu zásadní pomoc, dostalo se mu jí však od brněnských biskupů a diecézního spolku.

Změna situace se mimo jiné projevila také v délce přípravy na stavbu. Husovický kostel se podařilo postavit během čtrnácti let od založení spolku, stavba židenického kostela byla pozdržena nejprve vypuknutím první světové války, později vůči katolickému náboženství nepříznivou situací po vzniku samostatné Československé republiky, a byla realizována až po pětadvaceti letech.

SEZNAM PŘÍLOH:

- Příloha č. 1: Provolání Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích – Juliánově. AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 36.
- Příloha č. 2: Portrét Františka Hudce. AMB, fond T 52 Roba Jan - osobní fond, inv.č. 16.
- Příloha č. 3: Portrét Fabiána Matouška. AMB, fond T 52 Roba Jan - osobní fond, inv.č. 16.
- Příloha č. 4: Český a německý „stavební kámen“ židenického spolku. AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 36.
- Příloha č. 5: Původní nerealizovaný návrh kostela sv. Cyrila a Metoděje – dle návrhu architekta Vladimíra Fischera provedl malíř Jano Köhler. AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice – Juliánov, inv.č. 36
- Příloha č. 6: Pohled na staveniště kostela sv. Cyrila a Metoděje. AMB, fond T 52 Roba Jan - osobní fond, inv.č. 16.
- Příloha č. 7: Pozvánka ke svěcení chrámu sv. Cyrila a Metoděje. AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 36.
- Příloha č. 8: Pohled na novostavbu kostela sv. Cyrila a Metoděje. AMB, fond T 52 Roba Jan - osobní fond, inv.č. 16.
- Příloha č. 9: Společná fotografie s věžními hodinami. AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 79.
- Příloha č. 10: Svěcení zvonů. AMB, fond R 46 Spolek pro stavbu katolického chrámu, Židenice - Juliánov, inv.č. 77.
- Příloha č. 11: Reliéf sv. Cyrila a Metoděje nad hlavním vchodem do kostela od sochaře Julia Pelikána. AMB, fond T 52 Roba Jan - osobní fond, inv.č. 16.

Zur Entstehung des „Vereins für den Bau der katholischen Kirche in Židenice – Juliánov“ und zur Persönlichkeit von František Hudec

RESÜMEE

An der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert begann die katholische Kirche die Gefahr zu sehen, die dem katholischen Glauben in den schnell wachsenden Vorstädten der Industriestädte drohte, und bemühte sich, diese riesigen Pfarrsprengel durch Gründung neuer Kirchen und Pfarrbezirke zu verkleinern.

Im Rahmen dieser Entwicklung entstand auch der „Verein für den Bau der katholischen Kirche in Židenice – Juliánov“, mit dem sich der Aufsatz (für den Zeitraum 1910-36) ausführlicher befasst. Er widmet seine Aufmerksamkeit auch den Beziehungen zu dem Kirchenverein in Husovice und dessen Einflüssen – dieser baute als erster eine Kirche in einer Brünner Vorstadt (Kirche des Allerheiligsten Herzens Christi) – und dem Diözesenverein (Verein für den Bau katholischer Kirchen in der Brünner Diözese), der die Kirche (der Unbefleckten Empfängnis Mariä) in der Straße Křenová baute. Außerdem werden ihre gemeinsamen Mitglieder und ihre Beziehungen zu den Brünner Bischöfen erforscht.

Im zweiten Teil widmet sich der Aufsatz der kontroversen Persönlichkeit des Gründers des Židenicer Vereins – dem Katecheten und späteren Pfarrer František Hudec – und vergleicht ihn mit dem Gründer des Husovicer Kirchenvereins František Venhuda.

Vor dem Hintergrund dieser beobachteten Erscheinungen ist die Verwandlung des Kontextes innerhalb der 15 Jahre ersichtlich, die den zeitlichen Unterschied zwischen den Aktivitäten des Husovicer und des Židenicer Vereins darstellen.

Prosíme, přečtěte!

Jedete-li dráhou do Brna, uvidíte na severovýchodní straně Brna na rozlehlé rovině dlouhé řady mlýnských dělnických domků. Jsou to: Židenice a vsadů Julánov. Před 20 lety byly to malé obce veskovské. V poslední době však těsně vzrostly. **Feďte posledního sčítání měly 12.089 obyvatel. Vyšeráží a škol a v nich na 70 tříd. 7 kněží v nich učí; 4 katechéti a 3 kněží z duchovní správy. Pro tak velkou počet duší není dostát vlastního chrámu Páně, ku ani kaple.**

Díky návštěvám bohoslužeb v neděli a ve svátek zanedbávají! Příčinou toho jest jednak vzdálenost od farního kostela židenického i od ostatních kostelů brněnských, jednak neochůta za doby nepřítomnosti, hlavně však nebezpečí mrazení, jež dítím cestou do kostela od mrazné zležených dětí a výrostků hraje. Jsou vyslovivány, neslučitelnými poznámkami křesny, od návštěvy kostela celovnoeny, tak že ročníky hojí se dítky samostatně do kostela poselští. Matky nemohou v ranních hodinách dítky a sebou vzít, mužové pak nechtějí, ježto jsou do místa za rubejnými záležitostmi a navštěvují místnosti, na př. hostince, pro dítky zakázané.

Ke společným školním službám Božím dítky zákonem školním povinný nejsou, ježto Židenice a Julánov jsou obce příslušné Školní kaple pro dítky není. Tam jest mrazné výchova velice složité. Ano jest se odvážit, že **prámohe dítky nepřivyknuvše návštěv služeb Božích v mladých letech, ani v prezvláštní věku do chrámu choditi nebudou a že vyrostou v generaci spločností lidské nebezpečnou, zvláště ve zkázeném okolí velkoměstském.**

Co p dítkách psát i o dospělých.

Proto usavil se dne 12. června 1910 a dovolením vrchnosti duchovní a světské „Spolek pro stavbu katedr. chrámu v Židenicích-Julánově“ pod protektorátem Jeho Excellence n. p. biskupa brněnského Dra. Pavla hraběte Huyna.

Chrámu onen musí býti pro jmenované, neustále vzrůstající obce prostorný, tak že **buďe potřeba aspoň 300.000 K.** Obyvatelstvo Židenic a Julánova jest skoro vesměs lid dělnický, chudobný a četnými rodinami obtíženy. Nad to jest přirážkami na stavbu stále nových potřebných škol a nové zřízení chodníky a elektrickým osvětlením zajiženo a v budoucnosti zamýšleno nutnou kanalizační bude ještě více vyvíjeno. Jest tedy neměnná potřebná obec na stavbu prostorného chrámu Páně, pro tak velkou obec náležavé nutného, v místním obyvatelstvu sobratí, uvážili se zároveň krum chudoby, převládání velké části obyvatelstva náboženství nepřítomné.

Obyvatelstvo brněnské i v okolí jest stálými sbírkami na Hlavy a dobročinné ústavy, hlavně však na 2 nově postavené kostely v Husovicích a na Křenově v Brně, dále na útulnu na Vídeňce pro opáštěné dítky a na útulnu terciářskou, úplně vyčerpáno.

Spolek náš byl nucen zakoupiti 27.2. 1911 velký komplex stavební plochy za 85.000, osámem na dluh. Dlouhá však, že odpradáni ani 40 přebývajících stavebních míst místo pro kostel a náměstí kolem něho přijde zadarmo. Kdyby spolek s koupí otálež, musí by na zmíněném pozemku zakoupiti domky, ježto v tomzek onen byl již rozprodáván. Koupí obnos 85.000 K. musí spolek do 3 roků zaplatiti. S odpradáni přelývajících stavebních míst spolek by rád poseček, až začítí stavby kostela mohl by je lépe zpeněžit. V této zřetím době jest spolek těsně placením úroků z tak velikého dluhu a plácením 4% převratních poplatků.

Nechťva tedy ne jíměho, než doufati v oláťvost Vás šlechtných dobročinnů, kteří tímto a pomoc netivě prostí jménem obyvatel Židenicých a julánovských podepsaný výbor spolky. **Neručte zavíratí šterých rukou svých, vždyť každý i sehemenní dárek věnujete na dobrý účel, na záchranu duší svých bližních. Mzati nimi jsou jižte Vaši známi, rodáci a krajané. Blážíti Vás bude vědomi, že jste vykonali dobrý skutek a nad to odměni Vás sám Bůh požehnáním vezejděm i odplatoú věčnou, začet v budoucím chrámu Páně každou neděli a každý svátek**

modlitby za živé i zemřelé dobrodince od věčného lidu konány budou. Také již nyní se služí za dobrodince ročně mše sv. a v budoucím chrámu Páně budou slouženy.

Podpsaný výbor dovoluje si přičiněti slovní řízení kátek poštovní společiny. Kdo by však nemohl, anebo nechtěl nicím přispěti, nechtě naponě laskavě odvězati prosbu jinému známému dobrodinci, nebo použije službu listku na zaplacení slepou poštovního a tiskopis, neb nechtě ji vrátí v této obšlen s pozdrunkem: „Nejřijímám“, by tiskopisy mohlby hojí ještě společiny a spolek zřetím jich škody netrpět.

V naději, že netivě prosba lidu židenického a julánovského zastupovného podepsaným výborem, dojde Vašeho vyslyšení, volá podepsaný výbor předem: „Pán Bůh zaplatí“

Ant. Schlessinger, a. k. berní správce v Židenicích, představa.	Bedřich Krejčí, starosta v Julánově, zastupovatelstva.
P. Fab. Matoušek, katechéta v Židenicích, poselství.	Václav Lefner, stavitel v Židenicích, II. jednání.
Jos. Lenky, světité obšary v Židenicích.	Fr. Strítecký, tov. obšar v Židenicích.
Jan Janák, maslár realit v Brně.	Jos. Andria, pedikatel starost v Židenicích.
Václav Uher, čteník v. v. v Židenicích.	Fr. Kobylák, tiskár v Židenicích.
Jos. Kysela, pošt. úředník v Julánově.	Adolf Buryšek, starost v Julánově.
Fr. Kafka, obchodník v Julánově.	Bohumil Krátký, obchodník v Julánově.
P. Fr. Hudec, katechéta v Židenicích, I. jednání.	

NR. Poštovní poukázky a dopisy adresovány šmířet na „Spolek pro stavbu katolického chrámu v Židenicích“, aneb na **P. Fr. Hudec,** katechéta, bytem v Brně, Mínořský klášter.

Tiskem benediktského knihtiskárny v Brně.
Nákladem spoleku pro stavbu kostela v Židenicích-Julánově.

**Sv. Cyril
a Metoděj.**

>To jsou otavé naši první pastýřové.
Církv antifona.

Příloha č. 1: Provolání Spolku pro stavbu katolického chrámu v Židenicích – Julánově.

Příloha č. 2: Portrét Františka Hudec.

Příloha č. 3: Portrét Fabiána Matouška.

30828

Stavební kámen

na zbudování chrámu P.
v Židenicích - Juliánově.

Jsou to lidnatá brněnská předměstí, mající úhrnem na 20.000 obyvatel a ve školách na 70 tříd. Dosud vlastního chrámu nemají, ba ani kaple. Jsouť nejchudší, ježto lid jest téměř všechen dělnický. Vzdálenost od kostelů brněnských jest značná.

Cena dle dobročinnosti.

Získávejte nám dobrodince a členy.

Za každý dárek i pomoc voláme napřed:
Pán Bůh zapiat!

Šírky a dopisy zasilány buďtež na:

»Spolek pro stavbu katol. chrámu
v Židenicích.«

SV. CYRILL A METHODĚJ.

„To jsou otce naši a praví pastýřové.“
Cirk. antifona.

SEVEDY, 1890.

6548

Baustein

zur
Errichtung eines kath. Gottes-
hauses in Schimitz-Julienfeld.

Es sind dies volkreiche Vorstädte
Brünns mit fast 20.000 Einwohnern
und 70 stark besuchten Schulklassen.
Bis nun erregten sie sich nicht des
Besitzes einer eigenen Kirche, so nicht
einmal einer Kapelle. Die meist dem
Arbeiterhande angehörige Bevölkerung
ist sehr arm. Abhehant ist die große
Entfernung behaarter Orte von den
nächsten Brünner Gotteshäusern.

Der Wohltätigkeit werden keine Schran-
ken gezogen. Werbet uns Gönner und
Mitglieder!

Für jede Gabe und Hilfe rufen wir
am voraus: **Vergelt's Gott!**

Selbstsammlungen und Zuschriften wolle
man an den „Verein zur Erbauung
der kath. Kirche in Schimitz-Julienfeld“
richten.

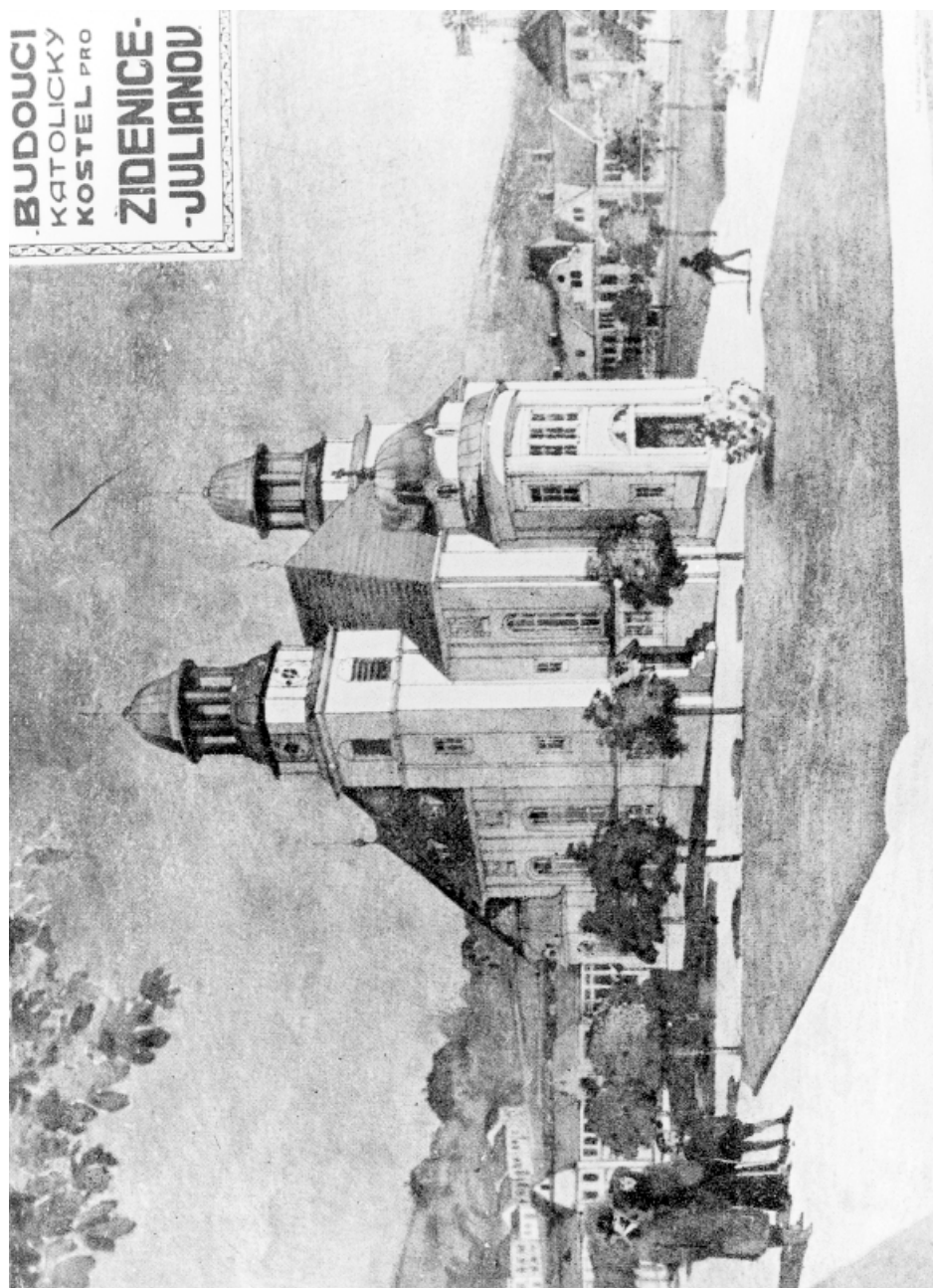
Benediktiner, Wien.

8130

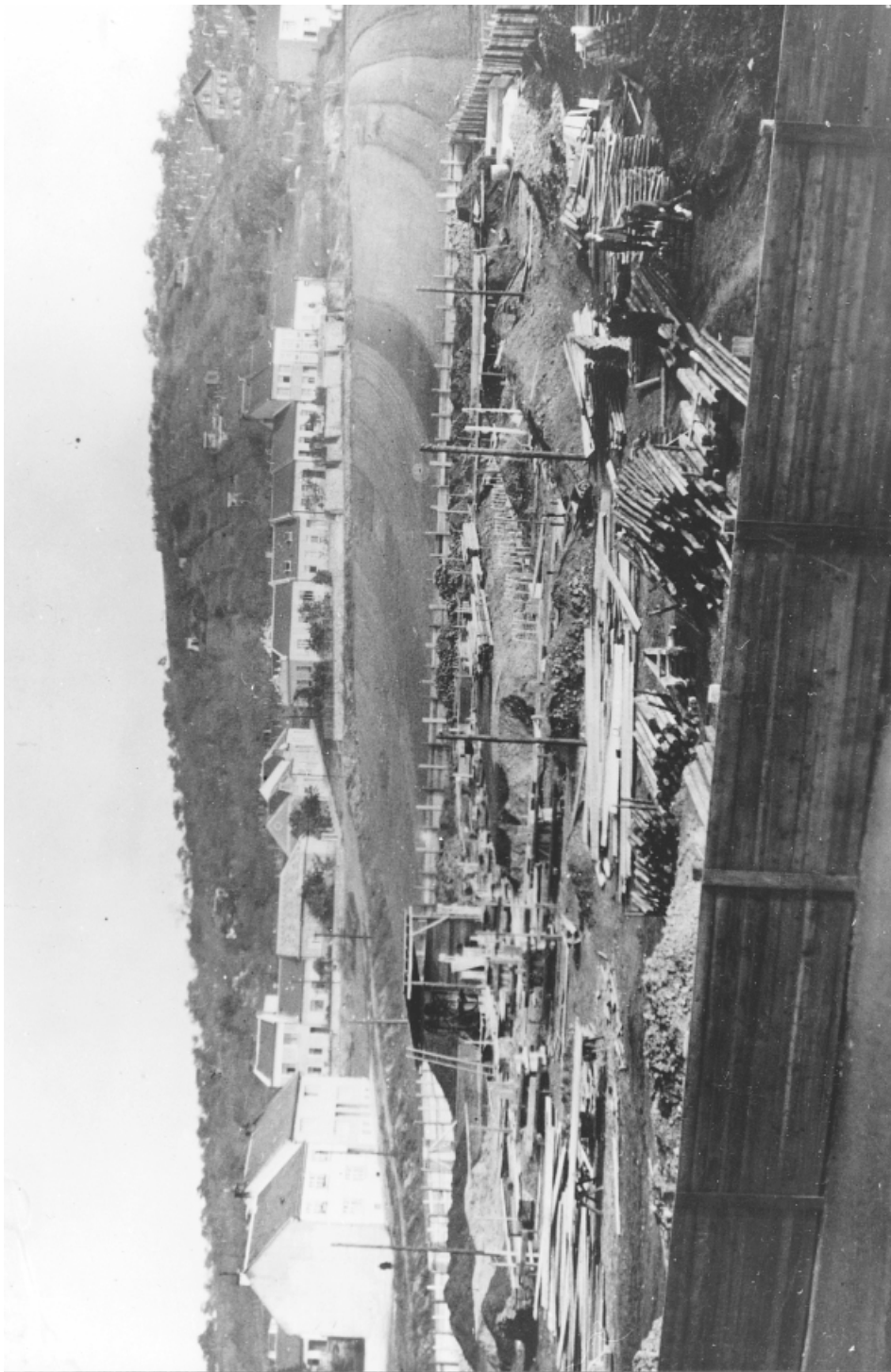

St. Cyrill u. Method.

„Das sind unsere Väter und wahre Hirten.“
Kirch. Antiphone.

Příloha č. 5: Původní nerealizovaný návrh kostela sv. Cyrila a Metoděje – dle návrhu architekta Vladimíra Fischera provedl malíř Jano Nöhler.

Příloha č. 6: Pohled na stavenišťe kostela sv. Cyrila a Metoděje.

SPOLEK PRO STAVBU KATOL. CHRÁMU V ŽIDENICÍCH - JULIÁNOVĚ

s radostí oznamuje, že po 25 letech své
činnosti s pomocí Boží a svých obětavých
členů, příznivců a dobrodinců dokončil
první část svého velkého úkolu a dovoluje
si Vás uctivě zváti na slavnost

posvěcení nového chrámu

sv. Cyrila a Metoděje

v neděli dne 27. října 1935.

Pořad slavnosti:

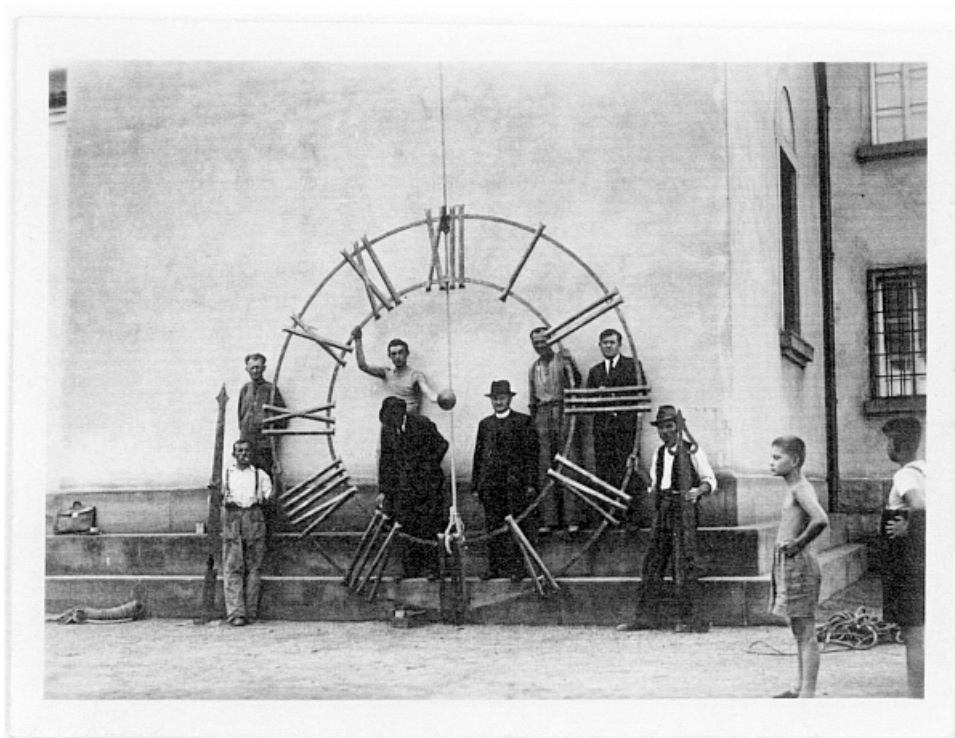
O 1/28. hodině ráno příjezd a uvítání světitele ndp. biskupa
Dra Josefa Kupky u nového kostela (na ulici Dobrovského, 3 min.
od stanice elektrické dráhy č. 4, 2, 8). Potom hned počátek svěcení.
O 9. hod. slavnostní kázání a polní mše sv. před kostelem. Po svěcení
první slavná mše sv. u hlavního oltáře. Na konec sv. požehnání
a hymny. - O 15. hod. odpo. „Bože, chválíme Tebe“ a sv. požehnání.

Občanská tiskárna v Brně

Slavnost se koná za každého počasí.

Příloha č. 8: Pohled na novostavbu kostela sv. Cyrila a Metoděje.

Příloha č. 9: Společná fotografie s věžními hodinami.

Příloha č. 10: Svěcení zvonů.

Příloha č. 11: Reliéf sv. Cyrila a Metoděje nad hlavním vchodem do kostela od sochaře Julia Pelikána.

FRANTIŠEK VOJTA, VÝZNAMNÁ OSOBNOST BRNĚNSKÉ TĚLOVÝCHOVY A SPORTU

V minulém století zaznamenaly tělesná výchova a sport obrovský rozmach snad ve všech svých odvětvích. Jen s trochou nadsázky tedy můžeme nazývat století dvacáté stoletím sportu. Sportovní hry, zimní či letní olympiády, mistrovství světa, fotbalová a hokejová utkání, atletika, gymnastika, tenis, krasobruslení, lyžování, automobilové závody, cyklokros, poháry a poháry vítězů pohárů, velká sportovní klání, zkrátka svátky sportu a jeho fanoušků, to vše jsme sledovali – také díky rozhlasovým či televizním přenosům, s velkým zaujetím, s přesvědčením o neporazitelnosti toho či onoho klubu a s radostí z vítězství jsme svorně všichni oslavovali, že jsme „Mistři“. Dnes je sport již běžnou záležitostí, profesionální, amatérský i jen tak pro zábavu a věnuje se mu stále více lidí. Avšak i prosazování sportu a některých jeho oborů v našich zemích mělo svoje počátky¹ a svoje osobnosti.

RNDr. František Vojta, významná postava brněnské tělovýchovy a sportu, mezi takové osobnosti bezesporu patřil. Tělesnou výchovou se aktivněji zabýval už od dvacátých let minulého století, kdy stál u zrodu Vysokoškolského sportu Brno. Později byl činný ve vedení různých sportovních organizací, kde připravoval reprezentanty na olympiády, mistrovství a jiné sportovní události. Za války se zapojil do aktivit odbojové skupiny „Obrana národa“. Na poli tělesné výchovy a sportu zůstal činný i v pokročilém věku. V šedesátých letech přišel s myšlenkou veteraniád, byl nadšeným přívržencem saunování. „Život se udržuje bojem, jehož výsledkem je zdraví“, tvrdil Vojta² a jeho život byl důkazem pravdivosti těchto slov.

František Vojta se narodil 13. dubna 1902 v Brně.³ Jeho otec František Vojta, nar.

¹ V historii české tělovýchovy zaujímá město Brno výjimečné postavení. V lednu 1862 tu započala svoji činnost Tělocvičná jednota, založená dr. Janem Helceletem, tedy takřka o dva měsíce dříve než Tyršův Sokol v Praze. V Brně byly zakládány první dělnické tělocvičné jednoty – „Lasalle“ v Juliánově a v Králově Poli v roce 1894. Roku 1865 tu vznikl vůbec první veslařský klub na našem území, „Brünner Ruderverein“. A v roce 1869 se zde pořádal první cyklistický závod ve střední Evropě. Srov. Přemysl JÍLEK - Lev VAŠÍČEK: *Brno, bašta tělovýchovy a sportu*, Brno 1973, s. 5, 10.

Také, vzhledem k našemu tématu, je nutné vzpomenout vzniku prvního brněnského atletického klubu ČAK Hellas Brno, v roce 1897. Byl klubem těžkých atletů, zápasníků a vzpěračů. Právě Hellas pořádal v Brně první atletické závody, v roce 1898, a to v místě dnešního výstaviště a velodromu TJ Favorit, na tzv. Bauerově rampě. První mezinárodní atletické závody se v Brně konaly v roce 1910, od roku 1920 se stal tradicí tzv. „Běh Brnem“ a o dva roky později se v Brně konala I. moravská spartakiáda. Srov. L. VAŠÍČEK, *Jak šel čas – aneb osm desetiletí atletického Brna*. In: Brněnský večerník, červen - září 1978, s. 6.

² František VOJTA, *Náš úkol a cíl*. In: Vysokoškolský sport Brno, První rok za námi, Lektorát tělesné výchovy při Masarykově universitě, Lektorát sportu a her při České vysoké škole technické, Brno 1927, s. 8.

27.1.1867 v Prostějově, byl vrchním četnickým strážmistrem a matka Anežka, roz. Burianová, nar. 21.1.1875 v Sychotíně, okr. Boskovice, zůstala ženou v domácnosti.⁴ František měl dvě starší a jednu mladší sestru. Nejstarší Ludmila, nar. 27.4.1899 ve Žďárci u Tišnova, byla zaměstnána původně jako městská kancelistka, sekretářka městských škol Vesny a později jako úřednice. Svůj život věnovala, podobně jako její mladší a jediný bratr, své práci a nikdy se nevdala. V pořadí druhá Františkova sestra Marie, nar. 25.5.1900 v Brně, se provdala za Emila Balatku. Jejich syn Zdeněk, nar. 27.12.1921 v Českých Budějovicích, vystudoval fakultu stavební a vyznáním byl evangelík.⁵ Po jeho sňatku s Miladou Tourkovou, nar. 2.2.1925 ve Štípkolasech, bydleli Balatkovi dlouhá léta v podnájmu v Brně u tety Ludmily Vojtové.⁶ Nejmladší z rodiny Vojtových byla Alžběta. Ta se narodila 27.4.1905 v Brně a stala se učitelkou. Alžběta se provdala za živnostníka Ondřeje Plevu, nar. 24.11.1904 ve Zbýšově, okres Vyškov. Jejich svatba se konala v roce 1931 v Rakousku, v poutním místě Maria Zell.

František Vojta navštěvoval I. české reálné gymnázium v Brně, na kterém 17.6.1921 úspěšně složil maturitní zkoušku. Ve studiích pokračoval v letech 1921 - 1926 na přírodovědecké fakultě Masarykovy university. Absolvoval na oboru matematika - tělocvik. Na universitě v Paříži vykonal v srpnu 1924 kurs s názvem „Cours supérieur d'Education physique de l'Université de Paris“.⁷

V červenci roku 1925 se Vojta účastnil I. konference mládeže YMCA ve švýcarském letním táboře „Vaumarcus“.⁸ Tato konference byla spojena se světovými závody starších hochů a konala se za účasti osmnácti národů. Po skončení konference cestoval Švýcarskem a Francií, byl také na Korsice.

Dne 18. prosince 1925 František Vojta úspěšně složil státní zkoušku z tělocviku. V srpnu 1926 se zúčastnil II. světové konference mládeže YMCA v Helsinkách ve Finsku⁹ a v srpnu roku 1927 také III. světové konference mládeže YMCA v maďarském Nemestördemiczu. Zde, v táboře účastníků konference, řídil tělesnou rekreaci a na konferenci přednesl referát o tělesné výchově v Československu. Po těchto konferencích podnikal studijní cesty v zemích jejich konání, na kterých si všímal zejména

³ Domovským právem však příslušel do Litenčic v okrese Kroměříž.

⁴ Oba své rodiče mladý František velmi ctil, psal jim dopisy ze všech svých studijních cest a také z táborů mládeže YMCA: „*Tatínku, odjíždím z Marseille v pondělí, jedu přímým vlakem do Švýcar a bez přesezení do Vídně. Někdy ve čtvrtek jsem doma. Pak Vám budu vykládat o pěkném táboru ve Vaumarcus, o bolavé noze, o mořské nemoci (to je peklo!) - a to, co jsem viděl, Vám ukáží na fotografiích. Jinak se mám dobře. Baťovi bych měl napsat, že do smrti jeho botů nekoupím. „...„Maminko, kdybyste viděla moji hotelovou světničku, řekla byste, že je to prádelna, sušárna, spížárna a pisárna. Peru prádlo, protože na lodi není pro tolik tisíc míst, kde by to člověk mohl vykonat. Mám zde plno ovoce, protože ho mám rád a po noční mořské idyle chutná znamenitě. Píši, protože mám radost a chci aby ji poznali i druzí. Na Vás i na teplou lázeň se těší Frantík.“* Srov. Archiv města Brna (dále AMB), fond T 60 Vojta František, RNDr. – osobní fond, 1902 - 1973, inv.č. 77, kart. 1.

⁵ Svého synovce si František Vojta velmi oblíbil.

⁶ V roce 1950 se jim narodila dcera Jana.

⁷ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 443, kart. 5.

⁸ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 77, 79, kart. 1.

⁹ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 80, kart. 1.

na organizace tělesné výchovy a sportu a studoval záležitosti, úzce související s jeho disertační prací.

Na antropologickém ústavu Masarykovy university u PhDr. et MUDr. Vojtěcha Suka vykonával Vojta v letech 1924 - 1925 pomocnou vědeckou sílu. V rámci toho také začal pracovat na své disertační práci „*Krok a proporce těla*“,¹⁰ jejímž úkolem bylo zjišťování poměru kroků s ohledem na tělesné rozměry a z toho plynoucích morfologických a funkcionálních asymetrií.¹¹ Po předložení a schválení této práce¹² se Vojta podrobil na přírodovědecké fakultě Masarykovy university rigorózní zkoušce z antropologie, antropografie a všeobecné zoologie. Na základě jejího úspěšného vykonání byl 23. ledna 1934 prohlášen doktorem přírodních věd.

V únoru 1927 byl František Vojta výnosem ministerstva školství a národní osvěty v Praze jmenován lektorem tělesné výchovy na Masarykově universitě a lektorem sportu, her a plavání na Vysoké škole technické Dr. Eduarda Beneše v Brně. Od téhož roku byl stálým učitelem centrálních státních tělovýchovných kursů, pořádaných každoročně ministerstvem zdravotnictví a tělesné výchovy v Nymburku a v Třeboni. Při nich přednášel atletické disciplíny, mezi nimi především běhy, štafety, překážky, organizaci závodů a výklad závodních řádů. Později byl Vojta pověřen pořádáním a organizací atletických, plaveckých, herních nebo lyžařských kursů v Brně, Praze, Plzni, v Novém Městě na Moravě, v Olomouci, Vsetíně, Přerově, Zlíně, Českém Těšíně, Kroměříži a v Prešově.

Po vykonání povinné vojenské služby se stal podporučíkem v záloze u 6. „Hanáckého“ pěšího pluku v Olomouci.¹³

František Vojta stál v letech 1926 - 1927 u vzniku sportovní studentské organizace s názvem „Vysokoškolský sport Brno“. Autorem myšlenky vysokoškolské tělesné výchovy, soustředěné v jedné studentské organizaci, byl Dr. Eduard Babák, profesor lékařské fakulty Masarykovy univerzity.¹⁴ Mezi důvody, které ho vedly k ustavení takovéto organizace, patřila starost o využití a zpříjemnění volného času studentů. Chtěl vytvořit protiváhu výlučně duševní činnosti vysokoškoláků a dát jim možnost

¹⁰ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 345, kart. 4.

¹¹ Hlavní výsledky této práce jsou v disertaci uvedeny na stranách 49–52. Ve třinácti bodech zde Vojta podává přehled materiálu, na kterém svou práci postavil. Šlo o 295 zkoumaných studentů ve věku od 11 do 25 let. Dále tu rozebírá metodiku a výsledky své práce.

¹² Práci posuzovali prof. Dr. Vojtěch Suk a prof. Dr. Jan Zavřel. „*Předložená disertační práce jest provedena svědomitě a dobře, kandidát jest i jinak velmi pilný a svědomitý pracovník i nadšený organizátor a navrhuji, aby byl RNC. Vojta připuštěn k dalšímu řízení za účelem dosažení hodnosti Dra. rer. nat.*“, píše v „*Posudku o disertační práci pana RNC. Františka Vojty*“ ze dne 9.11.1931 na Vojtu jinak velmi přísný prof. dr. Vojtěch Suk. Srov. Archiv MU v Brně, RNDr. František Vojta – osobní spis.

¹³ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 85, kart. 1. Vojta dokonce vedl v roce 1928 ve škole pro výchovu důstojníků v záloze u pěšího vojska v Brně kurs pro instruktory v lehké atletice v ranních půlhodinách, v plavání a ragby.

¹⁴ Unív. prof. Dr. Eduard Babák (8.6.1873 - 30.5.1926), český lékař a fyziolog, profesor na lékařské fakultě v Praze a v Brně, první rektor Vysoké školy zvěrolékařské v Brně. Byl zakladatelem české srovnávací fyziologie a zakladatelem časopisu *Biologické listy*.

pokračovat v jejich dřívějších sportovních aktivitách.¹⁵ Různorodost mladých lidí však podmiňovala vytvoření takové organizace, která by pro ně skýtala pestrou paletu možností dokonalého sportovního využití. Proto se také Vysokoškolský sport Brno (VSB) od svého založení postupně rozrostl na 24 oborů. Mezi hlavní patřily: atletická příprava, výkonnostní atletika, ragby, rohovnictví (box), odbíjená, košíková, házená, kopaná, gymnastika, plavání, saunování, horolezectví, turistika, vodní turistika, plachtaření, jeskyňářství, střelectví, šermířství, rytmika pro ženy, motorismus s výcvikem v řízení automobilu a motocyklu a jiné. Zpočátku se nově založená organizace potýkala s mnohými problémy, s nezájmem, odmítavým postojem většiny profesorů brněnských vysokých škol,¹⁶ s materiálním nedostatkem a především chyběly sportovcům hřiště¹⁷ a spolkové místnosti.¹⁸

Podle kartotékové matriky měl Vysokoškolský sport Brno koncem roku 1927 přesně 273 členů, 19 elévů a 29 hostů.¹⁹ Programem a náplní VSB nebylo pouze sdružování výkonných závodníků a rekordmanů, ale především šlo o to, umožnit všem posluchačům tělesné zdokonalování, každému podle jeho přirozených sklonnů a pohybových vloh. „*Snahou jeho²⁰ jest poskytnouti všem akademikům, kteří se denně shýbají nad*

Již od svého příchodu do Brna v roce 1919 připravoval půdu tělesné kultuře pro brněnské vysokoškolské studentstvo. Jeho zásluhou byl zřízen lektorát tělesné výchovy a sám se stal prvním ředitelem Vzdělávacího kursu pro učitele tělesné výchovy.

¹⁵ Nutno dodat, že myšlenka vysokoškolského sportovního klubu nebyla v Brně nová. Již v roce 1904 si posluchači brněnské Vysoké školy technické založili sportovní klub Moravská Slavia, který se ve své době proslavil zejména prostřednictvím svého fotbalového odboru. Od roku 1915 na Technice existoval tělocvičný a sportovní spolek TASO. Na Masarykově universitě byl po jejím založení v roce 1919, ustaven sportovní spolek SS Universita.

¹⁶ Po smrti prof. Babáka chyběla v Brně autorita, která by myšlenku VSB podporovala a prosazovala na příslušných místech. Z rozhovoru s prof. dr. Vl. Úlehlou však vyplývá, že ne všichni profesori zaujímali k tomuto počínu negativní postoj. „*Byl jsem velmi povděčen, že se Vysokoškolský Sport brněnský založil. Vidím v tom důkaz, že tato generace jest lepší než byla generace naše a musí to přece tak být, my jsme byli cizinci na vlastní půdě, vy noví máte svůj stát. „...„hleďte pomoc na všech stranách, dělejte ohromnou, třebaš legrační propagandu pro každý váš podnik a nedejte se odbýt ani zastrašit kdekoliv, kde pomoc hledáte. Vy jste mladí, to znamená, že z vašich řad mají vyjít správci tohoto státu, v nějakých deseti, patnácti letech, správci lepší, než jsou ti dosavadní a vy se na to musíte připravovat. Pryč s přepjatou úctou ke stáří. Ctíme mladé, oni budou za chvíli zodpovídat za to, zda tento stát poroste.“* Srov. Interview s prof. dr. Vl. Úlehlou. In: Vysokoškolský sport Brno, První rok za námi, s. 13.

¹⁷ VSB byl postižen zejména tím, že po celou dobu své více než padesátileté existence neměl vlastní hřiště. Snahy mnohých činovníků a představitelů VSB o získání stálého místa pro aktivity Vysokoškolského sportu se však mýjely účinkem a svého cíle vlastně nikdy nedosáhly. Vysokoškolská sportovci trénovali jako hosté v Pisárkách, které patřily Moravské Slavii, pak na stadionu TJ Sokola Brno I a jen krátkou dobu užívali vlastního prostoru v místech nově zbudovaného stadionu Moravské Slavie, v objektu bývalé cihelny v Králově Poli. (Moravská Slavia byla nucena za okupace své prostory v Pisárkách uvolnit pro účely nacistických sportovců. Za války tedy alespoň narychlo zbudovali v Králově Poli běžeckou dráhu, která se stala útočištěm všech brněnských atletů, protože jinde se trénovat nedalo. Po válce tu byl dobudován stadion). Srov. L. VAŠÍČEK, *Jak šel čas*, z 18.8.1978, s. 6, z 1.9.1978, s. 8.

¹⁸ Kancelář VSB zprvu sídlila na lékařské fakultě, pak na Technice. Stálé místo však získalo ústředí VSB teprve až po dostavbě nové budovy právnické fakulty na ulici Veveří v roce 1932. Dostali zde k dispozici nejen kancelář, ale i tělocvičny, sprchy a šatny.

¹⁹ Z celkového počtu členů to tedy bylo: 2 zakládající, 26 přispívajících, 245 činných. Členy byli studenti těchto vysokých škol: university, techniky, zemědělské VŠ a zvěrolékařské VŠ. Srov. *Vysokoškolský sport Brno*, První rok za námi, s. 48.

²⁰ Míněno snahou VSB.

*prkny a mikroskopy, jakousi rekreaci ve smyslu tělesné výchovy. Ano, student potřebuje rekreaci. Jinak volný čas tráví v prostředí, z něhož pro svoje zdraví a svůj charakter mnoho nezíská.*²¹

*„Přítomná doba se vyznačuje novým oceněním života. Válka způsobila převrat v názorech. Poznalo se přesněji, že život jedince i jeho zdraví není dílem náhody, nýbrž zákonitostí. Dnešní věda, více než jindy, zdůrazňuje základní princip životní: zdravější a zdatnější jedinec po stránce tělesné je lépe připraven do boje životního a snáze vítězí.*²²

Do čela VSB se záhy po jeho založení postavil František Vojta. VSB se brzy stal náplní jeho života. Zcela se oddal myšlence budování a růstu této organizace. Pod jeho vedením byla vytvořena tradice každoročních vzájemných atletických utkání studentů brněnské techniky a university (T-U),²³ tradice letních výcvikových táborů v Borovci u Štěpánova a zimních lyžařských pobytů v Jeseníkách a na Roháčích, v objektech VSB. Prvním veřejným podnikem Vysokoškolského sportu bylo pořádání Akademických lyžařských přeborů v Novém Městě na Moravě v roce 1929.²⁴

Aktivita Vysokoškolského sportu směřovaly také do zahraničí. Zástupci této studentské organizace se účastnili akademických her v Turíně, Paříži a v Budapešti²⁵. V domácím prostředí se sportovci utkávali zejména na stadionu Sokola Brno I.²⁶

O růstu VSB svědčí také to, že už 11 let po svém založení měla organizace přes 1200 členů, sdružených v 18 samostatně pracujících odborech. V čele každého odboru stál volený vedoucí z řad studentstva, kterého do funkce potvrzoval lektor. Nejvyšším článkem VSB bylo Kuratorium,²⁷ tvořené zástupci akademických senátů,²⁸ delegovaných na tři roky. Kuratorium mělo za úkol kontrolovat celkovou činnost organizace, reprezentovat VSB na veřejnosti a před úřady, sestavovat rozpočet a dis-

²¹ Srov. F. VOJTA, *Náš úkol a cíl*. In: Vysokoškolský sport Brno, První rok za námi, s. 7.

²² Srov. Tamtéž.

²³ Podle dobového tisku z 30. let 20. stol., patřila tato utkání „*k nejelitnějším brněnským atletickým podnikům s tiskovými návštěvami*“. Srov. *Brněnský vysokoškolský sport se činí*, novinový výstřižek, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 623, kart. 18. Pro utkání T-U vytvořil putovní ceny akademický sochař Václav Mach, profesor techniky.

²⁴ VSB tak převzalo pořadatelskou štafetu Lyžařského klubu VS Praha, který Akademické lyžařské přebory založil v roce 1925. Brno se jich nejprve účastnilo prostřednictvím brněnského Skiklubu, který však z důvodu finančních těžkostí zanikl a jehož závodníky převzal nově vzniklý Vysokoškolský sport. Ten se v dalších letech střídal v pořadatelské roli s Akademickými přebory s Prahou.

²⁵ Vznik Mezinárodních akademických soutěží, aplikujících olympijské ideje, spadá také do 20. let minulého století. Iniciátorem jejich vzniku byl Jean Petitjean, kdysi nejlepší sprintér Francie, z jehož podnětu se v Paříži v roce 1923 uskutečnili poprvé Studentské světové sportovní hry. Srov. František HLAVÁČ, *60 let Vysokoškolského sportu*. In: Universitas 6, 1983, s. 76.

²⁶ Stadion na dnešní Kounicově ulici v Brně.

²⁷ Existence VSB byla legalizována včleněním organizace do soustavy brněnských vysokých škol a jeho podřízení ministerstvu školství bylo dotvrzeno v roce 1933 ustavením Kuratoria a odborné komise Vysokoškolského sportu Brno.

²⁸ Sešli se tu tedy vysokoškolští profesori a zástupci studentů.

ponovat získanými prostředky, které byly tvořeny státními dotacemi a dobrovolnými dary jednotlivců a podniků.

Vojta se během svého působení ve VSB snažil o to, aby studenti našli ke sportu vřelý, citový vztah, aby ho neprovozovali z donucení, z dlouhé chvíle nebo pro klub, ale aby se jim tělovýchova stala radostí, vnitřním potřebou a aby sport nadále považovali za součást svého života. Podle něj „*má atletika býti pro celý život a nikoliv jen na několik roků v době mládí*“.²⁹ V rámci rozvoje atletiky, kterou se především zabýval, se snažil tvořit takové koncepce, které by umožnily „*atletiku zasadit do naší půdy, respektovat naši národní povahu a nikoliv snad slepě kopírovat vzory cizí*“,³⁰ i když nutno říct, že se Vojta sám na svých četných cestách zahraničními vzory jistě také částečně inspiroval. Dbal na to, aby si sportovci zvykli na tzv. „hygienu tréninku“, aby dodržovali zejména před závody hygienický odpočinek, masáže, sprchy, lékařské prohlídky, a také prosazoval trénink psychický, protože podle Vojty každý svůj sport nedělá jen nohama, ale také hlavou. „*Chodíme svaly, běžíme plícemi, sprintujeme srdcem, nemocem vzdorujeme žaludkem, cíle dosahujeme mozkiem. Toť pravý atlet...*“³¹ a navíc „*u atleta do tréninku zasahují individuální světy duševní, proto je nutno sladení sil fyzických, duševních i vůle*“.³²

Vojta podrobně rozpracoval tréninkové programy a desatera jednotlivých lehkooatletických disciplín, sprintem počínaje, přes běhy na krátké a střední tratě, skoky do dálky a o tyči, hod oštěpem až po vrh koulí či kladivem.³³

Dr. Vojta o VSB napsal: „*Byla to jedna rodina: spolupracovníci žili pro věc, měli ji rádi a já jsem žil pro ně, pro Vysokoškolský sport. Málo jsme úřadovali, hodně cvičili, závodili a společně pracovali, kde bylo třeba, často i jeden za druhého*“.³⁴

Nezůstalo však jen u VSB. František Vojta se zabýval i jinými činnostmi a úkoly, většinou opět úzce souvisejícími se sportem.

Od roku 1916 byl členem TJ Sokol, stal se cvičitelem a vedoucím žactva a dorostu v Letovicích, Boskovicích, Králově Poli³⁵ a v Brně,³⁶ pořádal atletické a herní kurzy Sokola v Olomouci, Plzni, Brně, ve Veselí na Moravě, v Nymburku a v Králově Poli.

²⁹ Srov. *Brněnský vysokoškolský sport se činí*, novinový výstřižek, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv. č. 623, kart. 18.

³⁰ Srov. Tamtéž.

³¹ Srov. F. VOJTA, *Všeobecné axiomy (základy) atletického tréninku a tělesné výchovy vůbec*, axion č. 5, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 477, kart. 6.

³² Srov. F. VOJTA, *Desatero dobrého atleta*, zásada č. 10, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 477, kart. 6.

³³ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 478, 422. Ve fondu jsou uloženy také individuální tréninkové programy, srov. inv.č. 478, 479, kart. 6. Vojta je autorem lehkooatletické příručky. F. VOJTA, *Průpravné cviky atletické a zásady trainingu*, Praha 1926, 1929, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 469, 470, kart. 6.

³⁴ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 432, kart. 5.

³⁵ S jednotou Sokola v Králově Poli se Vojta brzy rozešel, a to za celkem nezvyklých okolností. Jeho důvodem k odchodu bylo, že zde nenašel dost podpory ani pochopení pro svůj nekompromisní postoj v otázce abstinence.

³⁶ Členem TJ Sokol Brno I. byl od roku 1926 a zůstal jím až do roku 1938. Po válce se již v seznamu členů nevyskytuje. Srov. *Výroční zpráva o činnosti TJ Sokol Brno I. za správné roky 1926 – 1938*, Brno 1927 – 1939 a *Výroční zpráva o činnosti TJ Sokol Brno I. 1945 - 1946*, Brno 1947.

V rámci Českého srdce – Ústřední prázdninové péče v Brně se účastnil v letech 1927 – 1930 organizace výměnných pobytů českých, německých a francouzských dětí a přednášel pro ně. Přednášel také pro pedagogický personál ve feriálních osadách Českého srdce. V rámci Etického hnutí středoškolského a vysokoškolského studentstva vedl v jejich letních táborech na Řádově u Brandýsa v letech 1928 - 1930 táborovou rekreaci, přednášel o sportech vhodných pro tyto studenty a přispíval do jejich časopisu „E“.

V letech 1927 - 1935 byl Vojta činný v organizaci YMCA. Zastával zde funkci jednatele jejich tělovýchovného odboru.³⁷ Jeho svěřenci úspěšně bojovali za vítězství na juniorských závodech v lehké atletice, při přátelských utkáních s družstvy TJ Sokol, při turnajích v kopané, nebo na volejbalových mistrovstvích. I zde Vojta neúnavně organizoval tělovýchovné, lehkootletické kurzy a letní tábory YMCA ve Vlčici u Třeboně a v jejich klubovém časopise se stal redaktorem rubriky „Hry“. Psal o hře v šachy, v níž našel zálibení.³⁸

Pro letní tábory brněnské župy skautů a pro Červený kříž v Brně organizoval v roce 1930 a v roce 1937 kurzy tělesné výchovy a her mládeže.³⁹

V roce 1928 byl František Vojta vyslán ministerstvem zdravotnictví a tělesné výchovy v Praze na světový kongres sportovních lékařů a sportovních učitelů do Amsterdamu. Tento kongres se konal u příležitosti IX. olympijských her. Vojta zde vystoupil s referátem „*Rythmus a sport*“.⁴⁰ Ještě před odjezdem na kongres se podílel na řízení výcviku brněnských atletů, nominovaných na tyto olympijské hry. Po kongresu opět podnikl studijní cestu, tentokrát po Holandsku a Německu.

V červenci a srpnu roku 1931 byl Vojta poslán ministerstvem zdravotnictví a tělesné výchovy do Sofie. Měl na zdejší univerzitě vést v rámci „Kursu pro vzdělání učitelů a profesorů tělocviku“ lehkou atletiku, hry, plavání pro muže a pro ženy. Na svých cestách po Bulharsku studoval v Pančarevu, Ovča Kupeli, v Dobré Vodě nebo v Kusdendylu účinky minerálních lázní na tělesné a duševní zdraví člověka. V Sofii navštěvoval sbírky carského muzea, jehož ředitelem byl v té době Dr. J. Bureš. V roce 1932 byl František Vojta jmenován čestným členem bulharského Junáka.

³⁷ Od roku 1930 byla YMCA (Young Men´s Christian Association - Křesťanské sdružení mladých mužů), podobně jako i jiné kluby a organizace mládeže, rozdělena do sedmi odborů. Byly to: členský, výchovný, nábožensko-mravní, tělovýchovný, sociální, propagační a finanční. Srov. *Zpráva o činnosti sdružení YMCA v Brně za rok 1930 a 1931*, Brno 1932, s. 5.

³⁸ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 328, kart. 3.

³⁹ František Vojta byl ve věci sportu a tělovýchovy velmi kosmopolitní a v té době rozhodně nikterak politicky orientovaný. Dokazuje to například jeho činnost pro Československého Orla, který jej v roce 1930 požádal o přednášky v tělovýchovném kursu. Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 318, kart. 3. Sokolská odpověď na toto jeho jednání na sebe nedala dlouho čekat: „*Tvým doznáním bylo zjištěno, že jsi přednášel v tělocvičném kursu orelském, což se přičítá zásadám sokolským. Způsob, jímž omlouváš toto své jednání, neuznává výbor za dostatečný, avšak vzhledem k tomu, že jsi se dopustil tohoto provinění jen jednou, že činu svého lituješ a že slibuješ, že tak vícekrát neučiníš, bylo upuštěno od zavedení kárného vyšetřování proti Tobě v naději, že v budoucnu nezapojíš se činnosti v protichůdných spolcích.*“ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 311, kart. 3.

⁴⁰ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 368, kart. 5.

Téhož roku se stal z podnětu „Československé Atletické Amatérské Unie“ (ČAAU) instruktorem lehké atletiky a cvičitelem Svazu lyžařů. V rámci své práce v Unii vymyslel a do praxe uvedl originální instituci, „sbor létajících instruktorů“.⁴¹ Organizoval lyžařské výcviky, kursy vysokohorského lyžování a akademické lyžařské přebory.⁴² V roce 1932 vedl Vojta atletickou výpravu VSB do Krakova, v roce 1934 atletickou a v roce 1935 hokejovou výpravu do Vídně a dva roky poté basketbalovou do Bukurešti. V roce 1936 byl jedním z vedoucích československé vysokoškolské výpravy na Mezinárodní studentské hry v Budapešti,⁴³ kde zároveň zastával funkci atletického soudce. V srpnu téhož roku u příležitosti XI. olympijských her v Berlíně byl ministerstvem školství a národní osvěty vyslán na Mezinárodní tábor vysokoškoláků - sportovců, kde předvedl na hřišti před účastníky kongresu s 28 kandidáty hodinu atletické průpravy. Poté se účastnil celých olympijských her i kongresu pro tělesnou výchovu.⁴⁴ V srpnu 1937 byl jmenován vedoucím reprezentačního družstva atletiky na světové studentské hry v Paříži.

V září 1938 byl František Vojta pověřen ministerstvem školství a národní osvěty vedením „Ústavu pro tělesnou výchovu v Brně“. V rámci povinné branné výchovy na vysokých školách organizoval Vojta tento „Ústav“ až do uzavření vysokých škol v listopadu 1939,⁴⁵ kdy musel z Brna odejít, protože byl hledán Gestapem. Za Protektorátu se totiž zapojil do ilegální činnosti v moravské skupině „Obrany národa“, vedené pplk. Berkou. Členy této skupiny byli také univ. prof. J. Úlehla, MUDr. et PhDr. V. Suk, prof. J. Čep a mnozí další. Na fakultě spolu s prof. Sukem poslouchali zprávy z Londýna, které předávali přes spojkou do ústředí skupiny. Sám Vojta byl zasvěcen do plánů na získání peněz pro organizaci, věděl o plánu s toxiny a bacily, o zbraních dovážených z kasáren a uskladněných v Králově Poli za hřbitovem. Byl pověřen přípravou schematických rozkazů pro střediska v případě převratu a také vykonával kurýrní funkci. Pro tuto službu, jak sám uvádí: „obdržel od lékárníka Mečříře⁴⁶ jeden motocykl ČZ a dokumenty a na benzin a ostatní výdaje jsem dostával od něho měsíčně 1.000 Kčs. Na motocyklu jsem jezdil po Moravě a získával jsem spolehlivé jedince z řad vysokoškoláků a učitelů.“⁴⁷ Po svém odchodu z Brna se zdržoval v Hodoníně,

⁴¹ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 86, kart. 1.

⁴² Byl autorem příručky o lyžování. F. VOJTA, I. *Předsezónní příprava lyžaře II. Předpoklady vrcholného výkonu ve sportu*, Moravská Ostrava 1935, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 475, kart. 6.

⁴³ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 506, kart. 8.

⁴⁴ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 489, kart. 7.

⁴⁵ Atleti VSB se během války soustředili v SK Moravská Slavia nebo v SK Židenice. Oba oddíly pokračovaly v rozvoji brněnské atletiky i za okupace a položily tak základy budování brněnské tělovýchovy po roce 1945, kdy byla činnost VSB znovu obnovena.

⁴⁶ Právě V. Mečříř, jeden z čelných pracovníků VSB, a jeho syn Miloš přivedli Vojtu počátkem roku 1939 do organizace „Obrana národa“.

⁴⁷ Srov. F. VOJTA, *Moje účast a činnost v odbojové organizaci „obrana národa“*, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 86, kart. 1.

kde byl asi dva měsíce zaměstnán v UP závodech.⁴⁸ Počátkem roku 1940 se Vojta odebral do Prahy. Zde vyučoval na reálném gymnáziu v Libni a na Jiráskově gymnáziu a v letech 1940 - 1945 vykonával funkci náčelníka České Atletické Amatérské Unie. Z titulu této funkce vedl a organizoval instruktorské a speciální atletické kursy v těchto místech: Kladno, Sušice, Plzeň, Mladá Boleslav, Čáslav, Hradec Králové, České Budějovice, Jindřichův Hradec, Semily, Náchod, Choceň, Pardubice, Slatiňany, Toušev, Třeboň, Klatovy, Praha, Beroun, Český Brod, Hořovice, Roudnice, Benešov, Zlín, Spešov, Boskovice, Třebíč, Nová Bělá a Brno.

V roce 1943 uspořádal knihu, kterou nazval: „*Kolektivní a individuální metodika lehké atletiky*“⁴⁹ a natočil 16 mm instruktážní film o lehké atletice nazvaný „*Za vítězstvími*“. Stal se stálým dopisovatelem „Slovníku jazyka českého“ ČAV v Praze, pro který zpracovával sportovní a tělovýchovná hesla. Od října 1944 do února 1945 byl totálně nasazen u OT.⁵⁰ Pro „nemoc“ pak opustil Prahu a ujal se pomocných akcí v rámci partyzánského hnutí v Milonicích, v Černé Hoře u Brna, na Třech studních a na Medlově u Nového Města na Moravě.

Po válce, v červnu roku 1945, byl František Vojta pověřen vedením Ústavu pro tělesnou výchovu na vysokých školách v Brně.⁵¹ Z titulu své funkce se v průběhu roku 1946 zasloužil o zprovoznění bývalé německé tělocvičny Pod hradem pro účely tělesné výchovy na vysokých školách; v Pisárkách pod jeho vedením zahájilo svou činnost veslařské středisko a pomáhal také při zřizování Tyršova tělovýchovného ústavu v Brně.⁵² Téhož roku se účastnil XV. kongresu IAAF v hlavním městě Norska. V Oslo se následně konalo i III. lehkootletické mistrovství Evropy, kam Vojta doprovázel výpravu československých reprezentantů.⁵³

Současně pracoval na své habilitační práci s názvem „*Studie některých pohybů v lehké atletice*“.⁵⁴

Habilitační řízení skončil na přírodovědecké fakultě Masarykovy university dne 14.1.1946 a byl poté navržen na docenta „Všeobecné a systematické tělesné kultury“, jímž se po schválení návrhu ministerstvem vnitra v dubnu téhož roku také

⁴⁸ Bezprostředně po uzavření Vysokých škol, se již Vojta nezdržoval ani na Ústavu ani v místě svého bydliště, Akademická č. 16. Nejdříve se schovával u své sestry Ludmily na Špitálce a pak odešel právě do Hodonína, odkud plánoval v případě většího nebezpečí přejít přes hranice. V Hodoníně vystupoval pod krycím jménem Letovický a vykonával tu funkci dřevařského mistra - v okolí Karlovic nakupoval pro závod kulatiny.

⁴⁹ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 467, kart. 6.

⁵⁰ Organisation Todt – OT – stavební organizace, která měla za úkol budovat vojenské objekty po celé okupované Evropě. Organizaci založil Fritz Todt (1891 – 1942), německý nacistický politik a hospodářský činitel. Od roku 1922 byl členem NSDAP, v roce 1933 byl pověřen stavbou dálnic, od roku 1938 vedl práce na opevnění Západního valu. V roce 1940 se stal říšským ministrem zbrojního průmyslu.

⁵¹ Od května roku 1945 byl členem KSČ.

⁵² AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 483, kart. 7.

⁵³ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 497, kart. 7, a inv.č. 507, kart. 8.

⁵⁴ Práce měla podtitul: „*Příspěvek k exaktnímu řešení lehkootletických úkolů*“ a měla 47 stran. Habilitace se zabývala fyzikálními zákony v pohybech při skoku dalekém, trojskoku a při vrhu koulí a byla obohacena grafickým znázorněním rychlosti a znázorněním vývoje výkonnosti v lehké atletice.

stal.⁵⁵ Jeho působení na Ústavu pro tělesnou výchovu však nemělo dlouhého trvání.⁵⁶ V roce 1947, jak sám uvádí ve svém životopise, „*pracoval doma*“.⁵⁷

Od roku 1948 byl František Vojta zaměstnán jako vedoucí tělesné výchovy ve Zlíně ve firmě Baťa n. p. Jeho úkolem zde bylo vybudovat samostatné oddělení, které by se staralo o sport a tělesnou výchovu spolupracovníků. Dr. Vojta tento úkol postupně plnil díky přednáškám, projevům a tělovýchovným kursům, které tu vedl. „*Má velký smysl pro plánování práce a dodržování termínů splnění. Snaží se všemi prostředky seznámiti nejširší kolektiv s pokrokovými názory na tělesnou výchovu a přinutit je, aby užívali tělesné výchovy pro zpevnění zdraví a tím pro zvýšení produktivity práce. V oboru popularizace poznání těla a jeho „údržbu“ vykonal již kus úspěšné práce*“, čteme ve Vojtově pracovním posudku z Gotwaldova.⁵⁸ V roce 1949, po sjednocení Sokola Zlín a závodní jednoty Sokola Botostroj, kdy bylo ústředí Sokola rozpuštěno, se Vojta stal vedoucím referátu „Výzkum průmyslové únavy a tělesné kultury“ v n. p. Svit ve Zlíně. Z referátu se pod jeho vedením v letech 1948 - 1953 stalo středisko „Výzkumu a péče o pracující“, významná zdravotní instituce v oboru rekreace a tělesné výchovy pracujících. Vojta zde zřídil psychotechnickou laboratoř pro výzkum průmyslové únavy, pro kterou navrhl a sestrojil tři přístroje: totální dynamometr, elasticimetr a torzimetr.

V letech 1954 - 1958 odešel na pracovní brigádu k n. p. Ingstav a účastnil se jako dělník stavby Kružberské a Vířské přehrady. I zde se aktivně zabýval atletikou a sportem. Účastnil se spartakiád v Praze, zimních a letních branných, stejně jako orientačních závodů, vedl žactvo i dorost a v roce 1952 založil ve Víru „Malý svratecký maraton“.

Od roku 1958 působil Dr. Vojta jako učitel tělesné výchovy, civilní obrany a matematiky na Střední umělecko - průmyslové škole v Brně, Husova 10. Organizoval zde tělesnou výchovu a civilní obranu (SUPŠ získala v letech 1961 a 1962 mezi odbornými školami celého kraje nejvyšší trofej v tehdy prestižní soutěži „O putovní vlajku náčelníka vojenské správy“). V roce 1962 bylo Františku Vojtovi uděleno „Čestné uznání“ za úspěšnou mimoškolní činnost na úseku tělesné výchovy a práci mezi mlá-

⁵⁵ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 82, kart. 1.

⁵⁶ Na právnické fakultě tehdy existovalo ústředí VSB vedle ústředí Ústavu pro TV (ÚTV). František Vojta patřil mezi vedoucí činitele v obou těchto ústavech. Na základě několika podezření a udání, bylo proti Vojtovi v roce 1947 zavedeno disciplinární řízení z důvodu nesprávného hospodaření s majetkem Ústavu a pro neplnění povinností spojených s úřadem. Byl také obviňován z protěžování VSB na úkor Ústavu v době, kdy se VSB konstitovalo jako spolek a bylo tak postaveno mimo Ústav. Na základě toho byl v roce 1947 suspendován z pozice vedoucího Ústavu a později mu také zaniklo jeho „venia legendi“ z oboru všeobecné a systematické tělesné kultury, podle § 14 habilitačního řádu, jelikož po 4 semestry neohlásil žádné přednášky a byl vyškrtnut z osobního stavu učitelů přírodovědecké fakulty MU. Soudní řízení proti němu bylo v roce 1950 zastaveno. Srov. Archiv MU v Brně, fond Ústav pro TV na VŠ v Brně. Nutno ještě dodat, že péčí prof. Suka byla dr. Vojtovi docentura později navracena. Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 83, kart. 1.

⁵⁷ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 86, kart. 1.

⁵⁸ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 84, kart. 1. Posudek je datován 4.2.1950.

deží.⁵⁹ Svou pedagogickou i pracovní dráhu ukončil Dr. Vojta právě zde, na ŠUR (SUPŠ) v roce 1963.

Mimořádně sportovně nadaný František Vojta měl vždy nejbliže k lehké atletice, v níž začínal se sprintem. Největších úspěchů však dosáhl v běhu na 800 m, když na juniorském šampionátu republiky s časem pod dvě minuty získal stříbrnou medaili.

V průběhu let se postupně stal instruktorem či trenérem různých sportovních disciplín. Všechny disciplíny sám aktivně provozoval. Vyzkoušel si desetiboj, moderní pětiboj, přespolní běh, ragby, plavání, turistiku i lyžování. Brzy se stal v rámci lehké atletiky a sportu vůbec autoritou, uznávanou u nás i v zahraničí. Neúnavně organizoval tělovýchovné a branné kurzy pro mládež, přednášel a své poznatky a výsledky svých výzkumů zveřejňoval. Napsal řadu atletických odborných publikací, publikoval v denním tisku, ve sportovních časopisech a sbornících, psal články a scénáře pro rozhlasové hry a v rozhlase také přednášel. Účastnil se mnoha konferencí, kongresů a sjezdů u nás i v zahraničí a poznatky z nich vždy aplikoval v praxi.⁶⁰

Na své studijní cestě po Finsku v roce 1926, při níž studoval systém finské tělovýchovy pro svou habilitační práci, se seznámil s typem finské sauny. Saunování se stalo brzy velmi moderní záležitostí a Vojta se rád stal jeho šířitelem. Jedna z prvních saun u nás byla provozována v roce 1937 na táboře Vysokoškolského sportu v Borovci u Štěpánova. Další sauny byly vybudovány u rybníka Medlov, na chatě Barborka a v roce 1946 dal Dr. Vojta podnět ke zřízení sauny v Brně - Pisárkách. V dalších letech pak sám projektoval na 200 těchto zařízení. „*Získáte lehkou mysl fauna a balzám na žluč, na játra. Ten, koho pojme v náruč sauna, nikdy tak snadno nezchátrá. Stud račte odložit v šatně. Svou radou, hlavně o to dbám, abyste mohli čelit zdatně civilizačním chorobám.*“ (V. Pantůček).⁶¹ Velký propagátor saunování založil také Klub přátel sauny, který fungoval při TJ Sokol Brno - Žabovřesky, s ústředím na ulici Minská. Spolu s ostatními členy Klubu se snažil získat podporu velkých podniků a místních úřadů ve věci budování saun pro zaměstnance a obyvatele. To se slučovalo s Vojtovou životní koncepcí, ve které mimo jiné usiloval o to, přimět lidi pečovat o vlastní tělesnou schránku i o psychické zdraví. Saunování bylo vedle aktivního sportu podle něj jednou z možností jak toho dosáhnout: „*Sauna je především doplňkem normálního způsobu života, cestou k utužování a zachování zdraví.*“⁶²

I po svém odchodu do důchodu pokračoval neuvěřitelně činorodý Vojta ve své pro-sportovní činnosti. Svou šedesátku oslavil symbolicky – startem na vytrvalostním běhu v Běchovicích. V roce 1967 obdržel čestný titul „Zasloužilý trenér“ a téhož roku oslavil svoje 65. narozeniny na první české veteraniádě, jejímž iniciátorem byl právě

⁵⁹ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 54, kart. 1.

⁶⁰ Srov. L. VAŠÍČEK, *Jací byli? Nejvěrnější z VSB*, novinový článek, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 621, kart. 18.

⁶¹ Srov. F. VOJTA, *Sauna prodlužuje mládí*, Brno 1969.

⁶² Srov. F. VOJTA, *Ty, já a sauna*, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 427, kart. 5.

on sám. Dal na ní prostor dříve narozeným atletům,⁶³ protože účastníky veteraniády mohli být pouze muži starší 45 let.⁶⁴ Každý rok se měli veteráni scházet a měřit svoje síly a schopnosti, rozdělení do pěti kategorií,⁶⁵ v různých atletických disciplínách.⁶⁶

„Sport se u nás začal masově rozrůstat až po roce 1918, v době, kdy dnešním šedesátníkům bývalo kolem dvaceti let. Dnes se tedy šedesáti let dožívá generace, která byla vlastně první, která propadla sportu v dost značném měřítku a z níž se šedesáti let dožívá spousta bývalých vynikajících sportovců. ... Nelze se proto divit, že právě tato generace se nechce se sportovním soutěžením rozloučit a že v míře stále širší zajímá se o sport, který jí v jejím mládí tolik dal.“⁶⁷

Mottem veteraniád se stala drobná úvaha: „Není hlavním úkolem veteraniády jen vítězit v boji na hřišti mezi věkem sobě rovnými, ale vytvořit společensko - atletické prostředí generace odcházející ve prospěch aktivní pomoci atletické generaci přicházející.“ Heslem veteraniád byla slova Pierra de Coubertina:⁶⁸ „Ne vítězství, ale účast je cenná“. Ve znaku měli veteráni ležatou osmičku – symbol nekonečna, který jim měl připomínat, že rozumně pěstovaná atletika je úkolem na celý život a ne pouze pro mladé.

Tradice atletických veteraniád byla zachována v letech 1967 - 1972. První z nich se konala ve dnech 2. - 3.9.1967 v Brně – Žabovřeskách, na hřišti Pod lesem. Před jejím zahájením stoupla návštěvnost tréninkových hřišť a v novinách se psalo: „Žádné nové valivé styly, žádné adidasky ani ohlašované světové rekordy, ale poctivě staré české nůžky, snad stokrát záplatované tretry z Baťova mládí, či boj s hlásící se neposlušností vlastního těla“.⁶⁹ Svátek atletických veteránů byl zahájen slovy: „Dokažme, že nám pod šedinami neochabla atletická bojovnost a nadšení a vy mladí se nám nesmějte...“.⁷⁰ Na start se postavilo 178 bývalých atletů, z nichž nejstaršímu bylo 81 let. Skladatel a dirigent Ladislav Kozderka složil pro veteraniádu slavnostní znělku a akademický sochař Jaroslav Heyduk věnoval pět svých děl jako čestné ceny vítězům.

⁶³ Vojta určil, že zúčastnit se mohou pouze kdysi zaregistrovaní lehkotletičtí veteráni z obavy, že veteránů z jiných sportů by bylo tolik, že by závod nikdo nedokázal organizačně zvládnout. Byly určeny také disciplíny a váha nářadí. Bylo to u nás poprvé, co byla vymyšlena nová sportovní soutěž takto zvláštního typu.

⁶⁴ Ženy se staly aktivními závodnicemi na veteraniádách až později. Poprvé startovaly až na III. AV, tedy v roce 1969.

⁶⁵ Mužské kategorie byly: I. kategorie 45-49 let, II. kategorie 50-54 let, III. kategorie 55-59 let, IV. kategorie 60-64 let, V. kategorie 65 let a více. Ženy měly 3 kategorie: I. kategorie 40-44 let, II. kategorie 45-49 let, III. kategorie 50 a více let.

⁶⁶ Hlavními disciplínami byly: Muži: běh na 60 m, běh na 300 m, běh na 1000 m, 5 km chůze, skok vysoký, skok daleký, vrh koulí 6 kg, hod diskem 1,5 kg, hod oštěpem 600 g, hod kladivem 6 kg. Ženy: běh na 40 m, běh na 300 m, běh na 600 m, skok vysoký, skok daleký, vrh koulí, hod diskem 1 kg, hod oštěpem 400 g.

⁶⁷ Takto komentoval myšlenku vzniku veteraniád dobový tisk. Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 629, kart. 18.

⁶⁸ Baron Pierre de Coubertin (1.1.1863 - 2.9.1937), fancouzský pedagog a historik, neúnavný propagátor myšlenky mezinárodního sportu a zakladatel novodobých olympijských her. Z jeho popudu se v dubnu roku 1896 v Athénách konaly první moderní olympijské hry. V letech 1896 - 1925 zastával funkci předsedy Mezinárodního olympijského výboru. Symbolicky se první atletická veteraniáda konala 2. září, kdy si tak atleti mohli připomenout 30. výročí Coubertinovy smrti.

⁶⁹ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 629, kart. 18.

⁷⁰ Srov. Tamtéž.

Myšlenka sportovních utkání atletických veteránů se ujala. V Praze vznikl Klub přátel lehké atletiky, v Brně zahájila činnost komise veteránů, s úkolem zorganizovat další ročníky atletických veteraniád. Druhá, tentokrát již mezinárodní atletická veteraniáda, se konala o rok později v Třebíči. Na toto již očekávané klání se sportovci mohli lépe připravit, a tak po celoročním tréninku znovu v praxi dokázat pravdivost výroku švédského profesora Estaluda, že „stárnoucí člověk je více ohrožen odpočinkem, než cílevědomým cvičením“.⁷¹ Na úspěchy přechozích navázaly i ty následující. V pořadí třetí veteraniáda se konala v roce 1969 v Zábřehu na Moravě a svou účastí ji obohatily především bývalé atletky. Čtvrtý ročník se konal v roce 1970 v Kolíně. Tento, stejně jako i následující pátý, který se konal rok poté ve Znojmě, měl podle dobových měřítek velmi kladné hodnocení a také mimořádně dobrou sportovní i společenskou úroveň. Šestá veteraniáda se uskutečnila v roce 1972 v Praze. Mimo velkých mezinárodních lehkootletických veteraniád byly pořádány také veteraniády malé: Malá Žabovřeská veteraniáda v roce 1970 v Brně, Malá Vyškovská veteraniáda rok poté a také téhož roku pořádaná Malá veteraniáda v Prostějově. Všech těchto veteraniád se František Vojta aktivně účastnil. Až do roku 1972 pracoval v komisi veteránů, naposledy ve funkci „technického vedoucího veteránů“. Po Znojemské veteraniádě však požádal Ústřední výbor Českého atletického svazu, pod který komise veteránů patřila, o zproštění této funkce, z důvodu svého nesouhlasu se stávajícím vedením komise veteránů. Po přijetí své rezignace již s komisí nespolupracoval a ani se nepodílel na organizaci dalších veteraniád.

František Vojta zasvětil svůj život nejen sportu, ale také mladým lidem, u kterých vždy našel dostatek pochopení a podpory pro svoje tělo rozvíjející, ducha posilující a zároveň také dostatečně výchovné koncepce. Také proto byl jimi oblíben, protože ač byl v jejich očích autoritou, zároveň v nich pro ně nestárl. A on sám se s nimi také starý necítil a možná proto se jimi tak rád obklopoval. V almanachu blahopřání k jeho 65. narozeninám se dočteme: „*Padesát let v tělesné výchově – jeden celý věk záslužné práce! Byl jsi vždy skromný a po vavřínech nedíval se. Všechna vyznamenání Tobě udělená zajisté blaží, tvůrčí a obětavé snaze Tvé se vždy daří. Nejpopulárnějším jsi učitelem, protože nejpracovitějším, rozdáváš světlo a jas, srdečnost a humor nedostizný, celá vlast Tě obdivuje, respektuje každý bližní.*“⁷²

V pozdějším věku sepsal návod jak bez problémů stárnout. Šlo o jakýsi režim „školy stárnutí“, který nazval „*Můj boj proti stárnutí*“.⁷³ Doporučuje v něm bojovat proti rychlému stárnutí pomocí systematického všestranného a kompenzačního pohybu.⁷⁴

⁷¹ Srov. F. VOJTA, *Historie I. a II. atletické veteraniády*. In: Průvodce kulturou Zábřeha 10, 1969, s. 9-10.

⁷² Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 338, kart. 3.

⁷³ AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 425, kart. 5.

⁷⁴ Vojta radí začínat každý den ráno rozcvičením a během dne si vyjít na procházku, o víkendech do přírody. Jednou za 14 dní ordinuje nezbytné saunování a v létě či v zimě po jednom týdnu doporučuje rekreační pobyt na horách, prokládaný turistikou či lyžováním.

Dále Vojta sestrojil pomůcku na procvičování páteře, kterou nazval „páteřík“. Sestavil k němu sadu vhodných cviků, které měly za úkol různým způsobem procvičovat páteř a činit ji tak ohebnější.⁷⁵

Agitátor pohybu a zdravého životního stylu měl však i jiné zájmy. Slovem i písmem ovládal jazyk francouzský, německý, anglický a dorozuměl se bulharsky. Psal básně, hrál na kytaru, navštěvoval s oblibou symfonické koncerty. Z hudebních skladatelů si zamiloval především Ludwiga van Beethovena. Zálibou se mu stalo také fotografování. Měl velkou sbírku fotografií ze svých cest, zájezdů i výletů, pak samozřejmě mnohé fotografie z kursů, závodů a veteraniád, ale fotil i tzv. „náladové“ fotografie.⁷⁶ V kruhu přátel rád filozofoval a o filozofii diskutoval. Navštěvoval různé výstavy a do hvězdárny na Kraví horu v Brně chodil meditovat. Byl tak činorodý, že se sám nestačil ani oženit a založit rodinu.⁷⁷

František Vojta byl náročný sám k sobě i k druhým. Celý život se držel v dobré fyzické kondici a o totéž se pokoušel i u ostatních. Vzдорoval stáří, kterému nelze vzdorovat a boj s ním vždy vyjde v lidský neprospěch. Veškeré znalosti, zkušenosti a životní moudra se snažil předat svým následovníkům. Vychoval několik generací brněnských sportovců, mnozí z nich se stali šampióny ve svém oboru a právě svými úspěchy vzdávali hold svému učiteli.

„Dal sportu autoritu, společenskou úroveň, neváhám tvrdit, že dokonce vznešenost. Nesnášel lajdáctví, improvizaci, chtěl aby každý sportovní krok byl slavnostní, prostě, aby se lidé chovali při sportu tak, jak byli do té doby zvyklí jen v kostele. Dovedl vždy a všude jednat na úrovni a tím dával sportu úroveň. Zastával řadu významných funkcí, sepsal řadu výtečných publikací, jeho velikost však byla a je v jeho každodennosti: v tom jak si váží sportu a jak učí druhé, jak si jej vážit.“⁷⁸

„Zdraví není právem silného, ale odměnou moudrého“, říkal František Vojta. Bylo mnoho životních hesel, kterými se řídil, které ho provázely životem a většinou každé z nich nějak souviselo se sportem, který naplnil jeho život až po okraj. Doc. RNDr. František Vojta zemřel v Brně dne 16.6.1973 ve věku 72 let.

⁷⁵ Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 419, kart. 5.

⁷⁶ Velká sbírka Vojtových fotografií je součástí jeho osobního fondu. Je zde uloženo 2913 ks fotografií a 35 alb o 1526 fotografiích. Ve fondu nalezneme i 20 ks 8 mm a 9,5 mm filmů. Filmy se týkají převážně VSB a veteraniád, ale je tu také film o saunování.

⁷⁷ Z jeho korespondence s přáteli však vyplývá, že o založení rodiny ani moc nestál a dokonce přirovnával rodinný život v manželství k „*pojídání brambor*“. Sami jeho přátelé tu přiznávají, že bylo těžké s ním diskutovat o smyslu a naplnění života. Jeho dlouholetý přítel Viktor Petřík mu v jednom ze svých posledních dopisů píše a zároveň se ho táže: „*základní nejdůležitější otázkou je, zda-li jsi poznal někdy pravé štěstí a vnitřní spokojenost...*“. Odpověď by byla jistě zajímavá, ale už se ji bohužel nedozvíme. Jisté je, že František Vojta toho ve svém životě dosáhl, co se individuálních cílů týká, poměrně dost. Srov. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 195, kart. 2., dopis V. Petříka z 28.3.1972.

⁷⁸ Srov. *Mladý veterán. Doc. dr. František Vojta slaví sedmdesátiny*, novinový výstřížek z roku 1972, AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr., inv.č. 621, kart. 18.

SEZNAM PŘÍLOH:

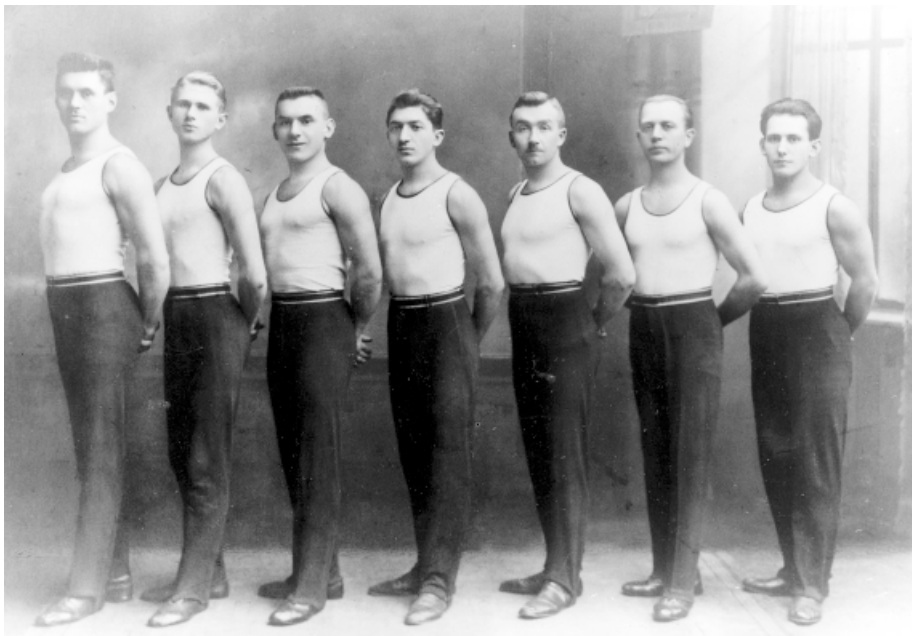
- Příloha č. 1: František Vojta (třetí zleva) v sokolském cvičebním úboru, fotografie z počátku 20. let 20. století. AMB, fond T 60 Vojta František, RNDr. – osobní fond, inv.č. 535, ilustrační materiál, skupinové fotografie s Fr. Vojtou, kart. 9.
- Příloha č. 2: V době vojenské služby. Vojta stojí na druhém místě zprava, fotografie z 20. let 20. století. AMB, T 60, inv.č. 532, ilustrační materiál, fotografie z vojny, kart. 9.
- Příloha č. 3: Fáze lehkotletického tréninku (hod oštěpem). AMB, T 60, inv.č. 531, ilustrační materiál, František Vojta – fotografie původce fondu, kart. 9.
- Příloha č. 4: Nejčastější úkol při sportovních událostech – zahájení akce, fotografie z 30. let 20. století. AMB, T 60, inv.č. 531, ilustrační materiál, František Vojta – fotografie původce fondu, kart. 9.
- Příloha č. 5: František Vojta komentuje sportovní výkony atletů na dráze, fotografie z 30. let 20. století. AMB, T 60, inv.č. 531, ilustrační materiál, František Vojta – fotografie původce fondu, kart. 9.
- Příloha č. 6: Vojta „běží odznak zdatnosti“, karikatura. AMB, T 60, inv.č. 533, ilustrační materiál, Karikatury Fr. Vojty, kart. 9.
- Příloha č. 7: Srdcem byl František Vojta součástí Vysokoškolského sportu Brno po celý svůj život. AMB, T 60, inv.č. 531, ilustrační materiál, František Vojta – fotografie původce fondu, kart. 9.
- Příloha č. 8: Vojta se svými svěřenci ze Školy uměleckých řemesel, družstvo odbíjené, fotografie z roku 1957. AMB, T 60, inv.č. 535, ilustrační materiál, Skupinové fotografie s Fr. Vojtou, kart. 9.
- Příloha č. 9: Vlajka veteraniád. AMB, T 60, inv.č. 573, ilustrační materiál, vlajka veteraniád, kart. 11.
- Příloha č. 10: Hlavní organizátor a původce veteraniád. AMB, T 60, inv.č. 571, ilustrační materiál, veteraniády – fotografie z LAV-V.AV, 1967-1972, kart. 11.
- Příloha č. 11: Žáci Františka Vojty na IV. Atletické veteraniádě v Kolíně, fotografie z roku 1970. AMB, T 60, inv.č. 535, ilustrační materiál, Skupinové fotografie s Fr. Vojtou, kart. 9.
- Příloha č. 12: Vojtovo „kolečko“ na procvičování páteře. AMB, T 60, inv.č. 556, ilustrační materiál, páteřník, kart. 10.
- Příloha č. 13: Jak cvičit s páteřníkem, jeden ze sestavy Vojtou navržených cviků. AMB, T 60, inv.č. 556, ilustrační materiál, páteřník, kart. 10.
- Příloha č. 14: KPS před saunou v Komárově. Vojta v první řadě první vpravo s osvědčením o absolvování kurzu „Obsluha, provoz a údržba saun“, fotografie z roku 1968. AMB, T 60, inv.č. 559, ilustrační materiál, přátelé sauny, kart. 10.
- Příloha č. 15: Na zimních branných závodech. AMB, T 60, inv.č. 531, ilustrační materiál, František Vojta – fotografie původce fondu, kart. 9.

František Vojta, eine wichtige Persönlichkeit für die Körpererziehung und den Sport in Brünn

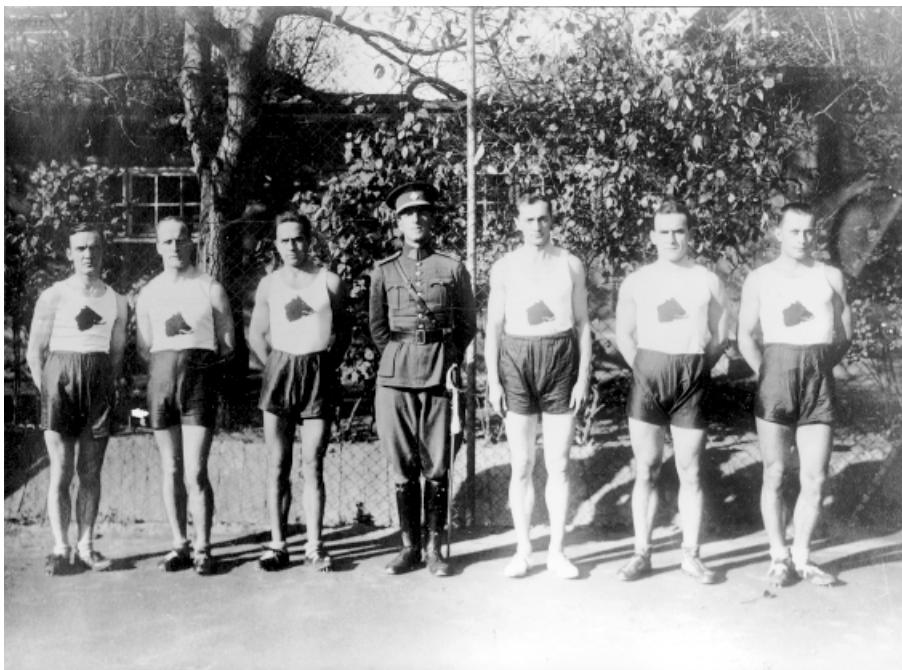
RESÜMEE

Dr. František Vojta (1902 – 1973) zählt zu den wichtigsten Persönlichkeiten im Bereich Körpererziehung und Sport in Brünn. Er befasste sich ab den 20er Jahren des vorigen Jahrhunderts aktiv mit der Körpererziehung und war Mitglied des Sportvereins Sokol und der YMCA. In den Jahren 1926–1927 war er an der Entstehung der Studentenorganisation Vysokoškolský sport Brno (Hochschulsport Brünn, VSB) maßgeblich beteiligt. Er war Doktor der Naturwissenschaften in den Fächern Anthropologie, Anthropographie und allgemeine Zoologie, später auch Dozent für „Allgemeine und systematische Körperkultur“. Er unterrichtete an der naturwissenschaftlichen Fakultät in Brünn, leitete das Lektorat für Körpererziehung an der Masaryk-Universität und das Hochschulinstitut für Körpererziehung in Brünn; seine pädagogische Laufbahn beendete er 1963 an der Brünner Kunstgewerbeschule. Er war in der Leitung mehrerer Sportorganisationen tätig und bereitete Repräsentanten bei Olympiaden, Meisterschaften und anderen Sportveranstaltungen vor. Im Krieg schaltete er sich in die Tätigkeit der Widerstandsgruppe „Obrana národa“ (Volksverteidigung) ein. Auf dem Feld der Körpererziehung und des Sports war er auch im hohen Alter aktiv. In den 60er Jahren kam er mit der Idee der Veteraniade, er war ein begeisterter Anhänger der Sauna und Erfinder eines Turngerätes für eine Wirbelsäulenübung, des sog. „Rollrades“.

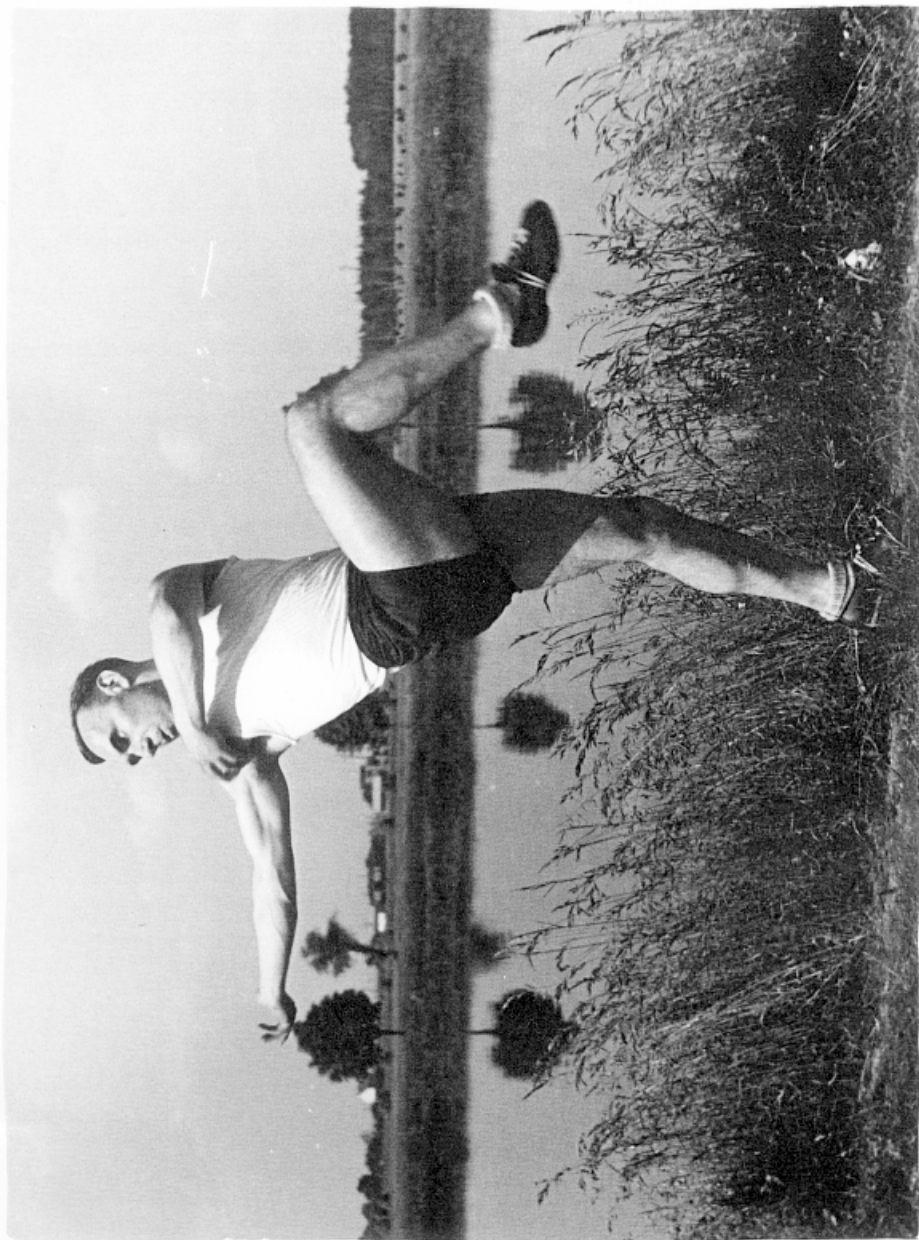
František Vojta widmete sein Leben dem Sport, dem gesunden Lebensstil und der Jugend. Er zog mehrere Sportlergenerationen heran und war einer der Pioniere bei der allgemeinen Verbreitung der Körpererziehung in der Tschechoslowakei.

Příloha č. 1: František Vojta (třetí zleva) v sokolském cvičebním úboru, fotografie z počátku 20. let 20. století.

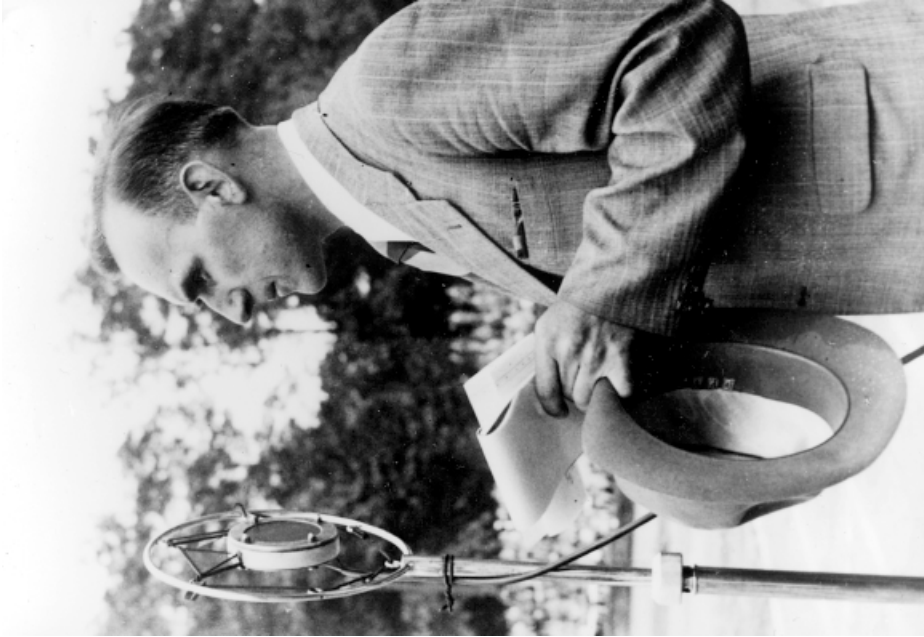
Příloha č. 2: V době vojenské služby, Vojta stojí na druhém místě zprava, fotografie z 20. let 20. století.

Příloha č. 3: Fáze lehkootletického tréninku (hod oštěpem).

Příloha č. 4: Nejčastější úkol při sportovních událostech – zahájení akce, fotografie z 30. let 20. století.

Příloha č. 5: František Vojta komentuje sportovní výkony atletů na dráze, fotografie z 30. let 20. století.

Příloha č. 6: Vojta „běží odznak zdatnosti“, karikatura.

Příloha č. 7: Srdcem byl František Vojta součástí Vysokoškolského sportu Brno po celý svůj život.

Příloha č. 8: Vojta se svými svěřenci ze Školy uměleckých řemesel, družstvo odbíjené, fotografie z roku 1957.

Příloha č. 9: Vlajka veteraniád.

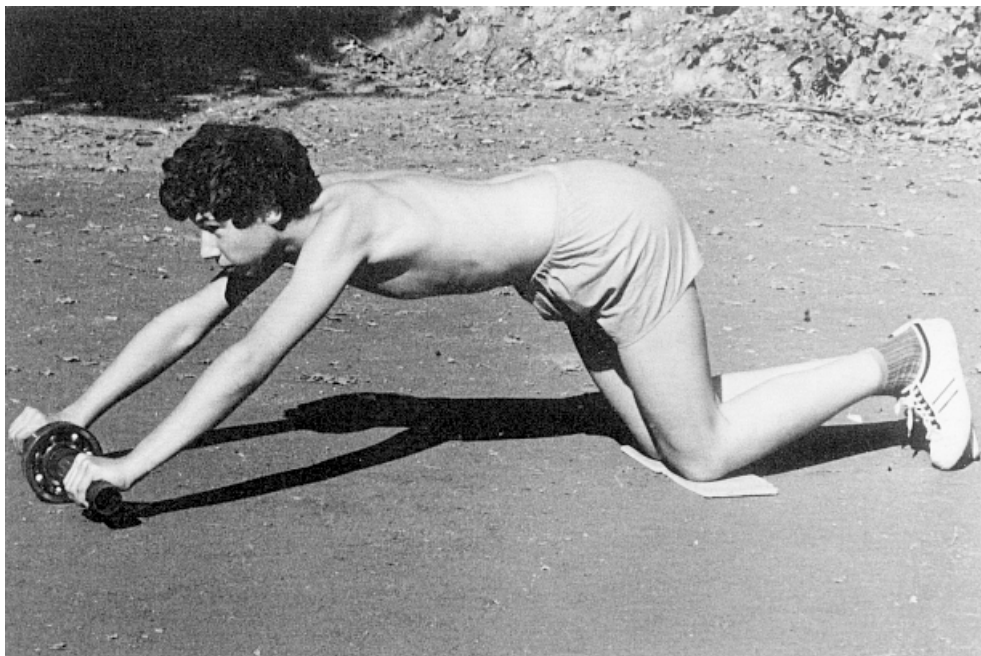
Příloha č. 10: Hlavní organizátor a původce veteraniád.

Příloha č. 11: Žáci Františka Vojty na IV. Atletické veteraniádě v Kolíně, fotografie z roku 1970.

Příloha č. 12: Vojtovo „kolečko“ na procvičování páteře.

Příloha č. 13: Jak cvičit s páteříčkem, jeden ze sestavy Vojtovo navržených cviků.

Příloha č. 14: KPS před saunou v Komárově. Vojta v první řadě první vpravo s osvědčením o absolvování kurzu „Obsluha, provoz a údržba saun“, fotografie z roku 1968.

Příloha č. 15: Na zimních branných závodech.

STUDIE

KAPLANI, OLTÁRNÍCI A JEJICH BENEFICIA V KOSTELE SV. JAKUBA V BRNĚ

(Od nejstarších zmínek do roku 1521)

Farní kostel sv. Jakuba patří k nejstarším svatyním města Brna.¹ Jeho vznik můžeme položit do let 1201 - 1222, přičemž na založení měl nepochybně rozhodující podíl moravský markrabě Vladislav Jindřich. V roce 1228 daroval Přemysl Otakar I. patronátní právo sv. Jakuba klášteru cisterciáček v Oslavanech, biskup Robert jej mezi lety 1228 - 1231 vysvětil a v roce 1231 potvrdil veškerá farní práva; z listiny, jež tento akt doprovázela, se dozvídáme o stanovení farních hranic již v době markraběte Vladislava Jindřicha, o filiálním poměru kaple sv. Mikuláše na Dolním trhu (nám. Svobody) k sv. Jakubu a o vyhrazení obou svatyní cizím osadníkům, Němcům a Románům. Spory o rozsah farností, do nichž se svatojakubský plebán dostával se správcem staršího kostela sv. Petra, rozsoudil v únoru 1293 z pověření olomouckého biskupa velehradský opat Konrád, který na rozhraničovací jízdě Brnem stanovil hranice mezi oběma farnostmi. Již během následujícího století ale Konrádovo vymezení hranic přestávalo platit a svatojakubská farnost obsáhla téměř celé vnitřní město. Kapitula sv. Petra na tuto situaci reagovala žádostí papeži, aby k ní svatojakubský kostel přivtělil. Bonifác IX. kanovníkům skutečně vyhověl, na konci roku 1398 sjednotil místo faráře u sv. Jakuba s úřadem duchovní správy (plebánie) u sv. Petra a bez ohledu na patronátní právo oslavanských cisterciáček přiřkl patronát kapitule. Po smrti faráře, dosazeného ještě oslavanskou abatyší, tak následovalo několik let dramatických střetů mezi kapitulou sv. Petra, podporovanou markrabětem Joštem, na jedné a klášterem a svatojakubskými kaplany, s váhavou podporou krále Václava IV., na druhé straně. Spor skončil uznáním práv cisterciáček v letech 1404 a 1405, plebánem sv. Jakuba se však přesto stal svatopetrský kanovník Jiljí z Jevíčka a rovněž jeho nástupce vzešel z řad kanovníků a bez respektování patronátu oslavanské abatyše. Nadto si markrabě Jošt počátkem roku 1407 vynutil předání patronátu, za něž klášteru prominul zaplacení roční berně do markraběcí komory; po Joštově smrti ovšem Václav IV. patronátní právo opět navrátil. Do dalšího sporu o kostel se oslavanské jeptišky dostaly v letech 1465 - 1468, když městská rada využila jednání, která byla vedena o zřízení městské

¹ K středověkým dějinám kostela Bertold BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn*, Brünn 1901, s. 3-86 a nepublikovaný text autora této stati pro sborník o svatojakubském kostele, jehož vydání Památkovým ústavem v Brně je z rozličných příčin stále v nedohlednu.

školy u sv. Jakuba, a pokusila se také docílit papežova souhlasu s předáním patronátu městu. Koncem října 1466 byla škola slavnostně otevřena, patronát ale zůstal cisterciákům a brněnští radní, kteří v euforii nad papežským schválením školy nekanonicky dosadili ke kostelu místo váhavého Pavla z Olbramovic jako plebána jednoho z kazatelů, nakonec byli rádi, že pro ně vše skončilo jen několikaměsíčním interdiktum nad kostelem.² Předání opravy nad klášterem cisterciáček v Oslavanech pánům z Pernštejna v roce 1471 a následný úpadek kláštera ale městu kýžené patronátní právo nejdůležitějšího městského kostela přece jen přineslo. Na žádost poslední oslavanské abatyše Kunhuty z Bystřice potvrdil 11. února 1532 král Ferdinand I. předání kostelů sv. Jakuba a Všech Svatých pod patronací městské rady.

Úvodní stručný nástin dějin svatojakubského kostela ve středověku ukázal, jak se svatyně postupně dostávala pod vliv městské rady, zastupující brněnské měšťany. Sama skutečnost, že patronátní právo farního kostela ve velkém královském městě spočívalo v rukách abatyše vzdáleného kláštera cisterciáček, implikovala konflikty mezi městem a patronkami. Zde je nutné zmínit, že úsilí městské rady o získání patronátu bylo motivováno jednak ekonomicky - snahou dostat kostelní peníze (a příjmy sv. Jakuba byly nemalé)³ zcela pod svou kontrolu; jednak „politicky“ - kazatelna farního kostela, na niž plebán každou neděli a o svátcích vystupoval, představovala důležité místo v šíření informací, a tedy i v ovlivňování obyvatel Brna. Rada ovšem zcela bez vlivu na kostel nebyla: patronátní právo sice náleželo oslavanskému klášteru, ale patronáty nad téměř všemi oltářnickými beneficemi držela městská rada a přední měšťané.

Vznik oltářnických beneficíí spadá do 13. století, k největšímu rozmachu jejich zakládání v Čechách a na Moravě však došlo až ve druhé polovině 14. a v 15. století.⁴ Regionální badatelé tuto skutečnost u jednotlivých farních kostelů evidovali, zůstávajíce však namnoze jen u uvedení několika příkladů a nepokoušejíce se o systematický rozbor. Tato situace se změnila až s důkladnými studiemi Zdeňky Hledíkové o Praze a Jana Adámka o Českých Budějovicích v předhusitském období.⁵ Závěry, k nimž oba autoři ve svých pracích dospěli, lze s nezbytnou mírou zjednodušení shrnout do dvou bodů. Zakládání oltářnických beneficíí kulminovalo v menších časových úsecích podle místních podmínek (obecně lze hlavní období vymezit poslední třetinou 14. a prvním desetiletím 15. století) a mezi zakladateli převažovali měšťané

² O sporu o svatojakubskou školu důkladně pojednal Jaroslav DRŽÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*. In: *Časopis Matice moravské* (dále ČMM) 58, 1934, s.1-144.

³ Odhlédneme-li od několika zjevně podhodnocených odhadů kostelních příjmů, jež byly pořízeny pro papežskou kurii, lze uvést dva doklady: v roce 1359 byl plebán schopen vypomoci městské radě půjčkou 120 hřiven grošů (Bedřich MENDL (ed), *Knihy počtů města Brna z let 1343 - 1365*, Brno 1935, s. 412-413), jeho nástupce o čtyři desetiletí později složil do rukou olomouckého biskupa 100 hřiven grošů v hotovosti (CDM XIII, s. 23-24, č. 15).

⁴ Srov. Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Struktura duchovenstva ve středověkých Čechách*. In: *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*. Praha 1984, zejména s. 353-354.

⁵ Z. HLEDÍKOVÁ, *Fundace pražských měšťanů do roku 1419*. In: *Documenta Pragensia* 4, 1984, s. 121-137; Jan ADÁMEK, *Oltářnická beneficia v Českých Budějovicích v předhusitské době*. In: *Jihočeský sborník historický* 64, 1995, s. 34-73.

královských měst, v jejichž farních kostelích bylo také založeno nejvíce beneficí.⁶

Dříve, než se budeme okolnostmi zakládání oltářů a oltářnických beneficí v kostele sv. Jakuba v Brně detailněji zabývat, sluší se uvést několik slov o dosavadní literatuře, pramenech a důvodech časového omezení této práce. K literatuře stačí jediná věta: Základní informace o nejstarších kaplích a oltářích u sv. Jakuba snesl Bertold Bretholz, z jehož monografie byly více, či méně přesně přebírány dále.⁷ Bretholz také solidně vytěžil prameny, jejichž okruh pro naše téma nebyl od jeho doby nijak podstatně rozšířen. Na rozdíl od pražské diecéze se pro olomoucké biskupství nedochovály středověké erekční knihy, do nichž byly nové fundace zapisovány, a zůstáváme tak odkázáni na brněnský městský archiv, kam svatojakubské písemnosti po roce 1532 přešly. Jedinou možností korekce torzovitých zpráv, jež jsou rozptýleny v listinách, městských knihách, rukopisech Svatojakubské knihovny i na místech zcela nečekaných, např. v pùhonných knihách, poskytuje nejstarší kniha svatojakubských beneficí z roku 1541, do které byly přepsány některé starší záznamy. Promítat stav z roku 1541 do předešlého století ovšem v žádném případě nelze, neboť v roce 1521 byla u sv. Jakuba sjednocena některá beneficia a zdá se, že došlo k ještě výraznějším změnám, než jak nám je podávají dochované prameny. Od konce druhého desetiletí 16. století také výrazně klesají koupě platů a odkazy k jednotlivým oltářům a kaplím (od 30. let 16. století církevním institucím vůbec) a tato situace se mění až s vyostřením konfesijních poměrů v Brně na konci 16. století.⁸ Proto byl jako terminus ante quem této práce zvolen právě rok 1521, mezi nímž a rokem 1541, kdy začíná řada knih se svatojakubskými beneficemi, se rozkládá temné období s doposud nezpracovaným širším reformace v Brně.

Vznik prvních oltářnických beneficí v kostele sv. Jakuba v Brně spadá do 14. století, přesnější údaje časové a kvantitativní ovšem neznáme. Již u odkazu Hancmana z Tišnova na kapli Božího Těla v roce 1340 svědčilo šest beneficiářů (Petr řečený z Libštejna, Pavel Wysmann, Jakub, Lev, Jan Caldarův a Thoma). V zápisech nejstarší městské knihy se pak plebán objevuje „*se svými druhy*“, „*se subdiakony a levity*“; známe jménem několik jeho vikářů, v roce 1373 jsou jmenovitě uvedeni tři svatojakubští kaplani – Václav z Olbramovic, Fricko a Václav z Hustopečí, v roce 1387 čtyři (Dětřich, Mikuláš, Jakub a Jan)⁹ a stejný počet byl uvržen do vězení při přepadu sva-

⁶ Srov. také Z. HLEDÍKOVÁ, *Donace církevním institucím v Čechách v prvním dvacetiletí 15. století (Statistický přehled)*. In: Jaroslav PÁNEK - Miloslav POLÍVKA - Noemi REJCHRTOVÁ (red.), *Husitství - reformace - renesance I. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*. Praha 1994, s. 251-260.

⁷ B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, zejména s. 64-73. Poslední příspěvek ke kostelu sv. Jakuba sepsal Petr KROUPA, *Farní kostel sv. Jakuba většního v Brně*. In: Kaliopi CHAMONIKOLA (ed.), *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400 - 1550 II*. Brno, Brno 1999, s. 90-97, v pasážích o kaplích a oltářích ovšem s velkým množstvím hrubých chyb a nepřesností.

⁸ Srov. Václav BURIAN, *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570 - 1618*, Brno 1948.

⁹ Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/3 Město Brno - Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 39, f. 97v, 112r, 200r, 218v, 241v, 341v; srov. též Ryszard GLADKIEWICZ, „*Brněnská léta*“ *Beneše Krabice z Weitmile*. In: ČMM 92, 1973, s. 43-61.

tojakubské fary v říjnu 1401 – Mikuláš Polák, Jiljí, Mikuláš Waiglinův, Křišťan a s nimi zvoník Kříž.¹⁰ Do roku 1400 byly prokazatelně založeny tři kaple na hřbitově, rozkládajícím se kolem kostela, a jeden oltář, přičemž se správou kaple sv. Mořice bylo patrně již od počátků spojeno místo českého kazatele (národnostní poměry v Brně si zřejmě ještě v první polovině století vynutily zřízení dvou kazatelských míst, o nichž víme k roku 1384, resp. 1387).¹¹

Spojovat jmenované muže s uvedenými kaplemi a oltáři je sice možné, ale ne zcela správné. Protože svatojakubská farnost obsáhla již ve 14. století většinu vnitřního města, potřeboval plebán k zajištění svých povinností i určitý počet pomocných kněží - kaplanů. Ti mohli některé z beneficií, vázaných k existujícím kaplím a oltářům, držet, s jednou výjimkou (český kazatel v kapli sv. Mořice) ale v celém zkoumaném období nešlo o pravidlo, které by např. sakristánovi zajišťovalo po uvedení do úřadu zisk některého z obrocí. Označení kaplan však není v brněnských pramenech užíváno pouze pro pojmenování pomocných kněží, nýbrž také pro správce kaplí v kostele a jeho okolí. Nejčastěji sice držitelé beneficií byli označováni termíny *rector* (správce), nebo *altarista*, nežádka se ovšem můžeme setkat se souslovím „*capellanus sive altarista*“. Problematika svatojakubských kaplí si pak vyžaduje další terminologické upřesnění. Např. oltář sv. Leonarda, který byl umístěn ve vstupní předsíni kostela, nese několikrát označení kaple a jeho správce je titulován jako kaplan. Oltáře, jež stály mimo prostor chóru a lodí, písaři často uváděli jako kaple. Ostatně bylo by chybou představovat si svatojakubské kaple výhradně jako samostatné zděné stavby v areálu hřbitova, mohlo jít pouze o oltáře u kostelní zdi zakryté dřevěným přístřeškem. Jaký byl potom rozdíl mezi takovouto „kaplí“ a oltářem u vchodu do kostela a jakou šanci měly na zachování při radikální přestavbě sv. Jakuba v 15. století?

Dostáváme se tak k počínu, který v úvahách o době existence jednotlivých kaplí a oltářů bude vystupovat v úloze *deus ex machina*. S největší pravděpodobností již v předhusitském období a z iniciativy města začala přestavba kostela, který nevyhovoval potřebám doby.¹² S rozdílnou intenzitou probíhala více než jedno století a starou kostelní budovu zcela nahradil dnešní pozdněgotický chrám. Prameny mlčí o přemísťování oltářů, jejich odsvěcování a novém svěcení, k němuž muselo nepochybně

¹⁰ CDM XIII, s. 227-231, č. 219.

¹¹ V roce 1384 poprvé doložen český kazatel a v roce 1387 český i německý, CDM XI, s. 299-300, č. 328; XV, s. 235-236, č. 273.

¹² Počátek stavby položil na základě pečlivého rozboru do předhusitské doby Jaroslav Bureš, jehož názory shrnul Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska I*, Praha 1994, s. 164; P. KROUPA, *Farní kostel sv. Jakuba většího* oproti tomu uvažuje o zahájení přestavby až před polovinou 15. století. Příkladím se k první variantě, mj. i na základě doposud opomíjeného záznamu v městské knize, podle něhož se v roce 1411 zavázal jeden z měšťanů platit ročně 0,5 hřivny grošů „*pro fabrica*“ kostela, přičemž tyto peníze měl dávat „*ad manus vitricorum ipsius ecclesie*“, AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 545v. K organizaci staveb městských kostelů srov. Günther BINDING, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1997, zejm. s. 86-93.

docházet.¹³ Ještě v roce 1475 povolil papežský legát Gabriel Rongoni z Verony brněnským měšťanům užívání tolika přenosných oltářků, kolik bylo fundací, s odůvodněním, že oltáře v chóru byly zakládány před jeho vysvěcením.¹⁴ Některé z kaplí, jež doposud stály volně v areálu nebo byly připojeny ke staré svatyni, zřejmě vzaly při jejím rozšíření za své a jejich oltáře byly posléze přemístěny do nového kostela. Jestliže přijmeme jako pravděpodobné zprávy o šesti kaplích v okolí sv. Jakuba do 60. let 15. století, z nichž jednu máme lokalizovanu přesně, tři volně a jednu hypoteticky, pak je na místě otázka, proč na přelomu 15. a 16. století víme s jistotou pouze o dvou, zatímco u zbývajících jsou v nejlepším případě doloženy oltáře se stejným zasvěcením uvnitř kostela. Již existující benefičiální oltáře patrně nebyly tak postiženy, i pro ně ale probíhající přestavba nepochybně znamenala nemalé komplikace.

Největší množství oltářnických beneficií vzniklo v kostele sv. Jakuba v průběhu 15. století. Ne u všech známe přesné datum založení. Při absenci erekcčních knih jsme odkázáni na zachované zakládací listiny, případně testamenty, v nichž je o zřízení benefícia rozhodnuto. Nejprve několik čísel: z celého zkoumaného období máme zprávy o 32 oltářích a kaplích, u nichž bylo teoreticky zřízeno 36 oltářnických míst; díky dochovaným pramenům jsme schopni přesně datovat dotace na založení, resp. obnovu¹⁵ dvaadvaceti z nich a u dalších šesti alespoň přibližně. Tři benefícia vznikla ve 14. století, dvě počátkem 15. století a poté dvanáct v letech 1413 - 1432. Druhou vlnu založení lze položit do období od počátku 70. let 15. století do roku 1491 a vzniklo v ní pravděpodobně deset nových beneficií. Zbývajících jsou rovnoměrně rozložena v mezidobí, po roce 1491 již žádné nové místo založeno nebylo. U tří oltářů (v kapli Nanebevzetí Panny Marie, sv. Jana apoštola a evangelisty a sv. Cecílie) byla zřízena dvě a u oltáře Nanebevzetí Panny Marie v chóru dokonce tři benefícia. I v Brně tedy můžeme konstatovat vzepětí vlny zájmu o oltářnická benefícia v menším časovém úseku, byť ne tak koncentrované jako v Českých Budějovicích nebo v Praze, a bližší případ pro srovnání bychom zřejmě našli v kostele sv. Mořice v Olomouci.¹⁶ Osoby zakladatelů lze určit u 27 fundací: dvě byly šlechtické, osm duchovních a 15 měšťan-

¹³ O přemísťování a přesvěcování oltářů při přestavbě viz např. Christine GÖTTLER - Peter JEZLER, *Doktor Thüring Frickers „Geistermesse“*. *Die Seelgerätskomposition eines spätmittelalterlichen Juristen*. In: *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*. Wien 1990, s. 195-196.

¹⁴ AMB, fond U 20 Sbirka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, rkp. sign. 118, f. 309v; J. DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 117.

¹⁵ Např. u oltářů sv. Marie Magdalény a sv. Matouše jsou oltářníci doloženi již dříve, jejich postavení bylo ovšem donátory zlepšeno a byly rovněž vymezeny jejich povinnosti. Údaje o jednotlivých kaplích a oltářích jsou v příloze, v textu proto pro úsporu místa upouštím od poznámek a uvádím pouze zasvěcení oltáře, podle něhož si čtenář potřebné údaje snadno dohledá v příloze.

¹⁶ Srov. J. ADÁMEK, *Oltářnická benefícia*, s. 45; Z. HLEDÍKOVÁ, *Fundace pražských měšťanů*, s. 128-133; pro Olomouc viz Johann KUX, *Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz bis zum Umsturz 1918*, Reichenberg - Olmütz 1937, s. 107-108. Tyto počty jsou ovšem nesrovnatelné s množstvím oltářů a beneficií v některých říšských městech, srov. Eberhard ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250 - 1500*, Stuttgart 1988, s. 218-219; Paul BAUR, *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz*, Sigmaringen 1989, s. 159-163.

ských, beneficium u oltáře Dušiček představuje společné dílo duchovního a měšťanské vdovy a místo v radniční kapli založila městská rada. V období 1413 - 1432 založila svou kapli Anežka z Meziříčí a další beneficia dotovali čtyři duchovní, čtyři měšťané, dvě vdovy a patří sem i zmíněná společná fundace místa u oltáře Dušiček. U založení nejméně sedmi beneficií stály ženy (většinou vdovy), jež měly zřejmě nezanedbatelný podíl i u dalších měšťanských fundací.

Motivaci fundátorů v duchovním stavu do jisté míry objasňuje skutečnost, že tři z nich se stali prvními držiteli nového obročí. Minimálně u dalších tří pak šlo o zbožný odkaz učiněný snad až na úmrtním loži. Skutečnost, že plebán venkovského kostela může pořídit pro svou fundaci plat v hodnotě 100 hřiven grošů, zajímavě doplňuje naše znalosti sociálních poměrů farského kléru. Mezi duchovními donátory se rovněž objevují tři faráři od sv. Jakuba: Jan Ulmannův z Litovle, Oldřich z Krumlova a Jan Vavřincův z Troskotovic. Odkazy prvního a posledního patřily zřejmě k jejich posledním počínům na tomto světě, zajímavější je donace Oldřicha z Krumlova pro oltář sv. Filipa a Jakuba. Oldřich byl totiž kolem roku 1413 po krátkou dobu správcem kostela sv. Jakuba, před rokem 1416 se ale svého úřadu vzdal (či z něj byl sesazen?) a znovu se s ním setkáváme až v roce 1423, kdy - nebo krátce před tím - pro sebe zřizuje oltář s beneficium. Mezidobí zřejmě strávil v brněnském klášteře augustiniánů eremitů, neboť jim odkazuje své knihy.¹⁷ Snad jeho návrat do kostela, který kdysi spravoval, byl veden touhou přispět k lesku této svatyně.

Měšťanští fundátoři celkem pochopitelně patřili k majetnějším skupinám obyvatel Brna. S jednou výjimkou (kaple Božího Těla z domu Hancmana z Tišnova, syna Mikuláše z Tišnova) však nelze vznik žádného benefícia přesvědčivě spojit s některým z rodů tzv. starého patriciátu. Rovněž rodiny, které po podlomení moci starého patriciátu obsazovaly místa v městské radě a získaly v ní významnější podíl, nejsou mezi zakladateli nijak početně zastoupeny - pouze Herlové, zmínit je v této souvislosti možné i Arnolda z Kumbachu a Štěpána Zlabingera. Z rodin Poltzmacherů, Hazů, z Kroměříže a dalších, které ovládaly středověké Brno,¹⁸ mezi donátory nenalzáme nikoho. S ohledem na stav dochování pramenů ale toto zjištění můžeme přijmout jen s rezervou, byť se zdá nepravděpodobné, že by se v případě fundace oltáře a benefícia některým z těchto rodů neobjevila v pramenech žádná zmínka. Vždyť ještě v roce 1480, půlstoletí po zřízení místa u oltáře sv. Jana apoštola a evangelisty Bernardem Herlem, kdy patronát již držela městská rada, byl oltář označován jako Herlova fundace, podobně v roce 1439 městská rada ví, že zakladatelem kaple Božího Těla v roce

¹⁷ AMB, fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 7, f. 1v; viz též Ivan HLAVÁČEK, *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích. Příspěvek ke kulturním dějinám českým*, Praha 1965, s. 43-44.

¹⁸ K problematice patriciátu a radních rodů viz Jaroslav MEZNÍK, *Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století*. In: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 4, 1962, s. 249-349. V testamentu z roku 1474 je sice zmínka o „*Permannově kapli*“, nevíme však, v jakém kostele (AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 410r).

1340 byl Hancman z Tišnova, a můžeme předpokládat, že povědomí o zakladatelích zvláště dobře vybavených beneficíí přežívalo dlouhou dobu. Menší podíl nejmocnějších rodů odpovídá situaci v Českých Budějovicích, poněkud odlišné poměry byly v Praze a zdá se, že i v Kutné Hoře.¹⁹

Z ostatních donátorů šlo ve dvou případech o řezníky, ve dvou o městské notáře a jednou o vdovu po zlatníkovi. U zrodu žádného z beneficíí nestály řemeslnické cechy nebo bratrstva, přesto je s některými oltáři můžeme spojit. Jan Jiljí odkázal kolaci k obročí, které založil u oltáře sv. Erasma, přísežným řeznického cechu, k oltáři sv. Vavřince a Šebestiána mělo správce dosazovat bratrstvo střelců, u oltáře sv. Anežky se zřejmě scházeli zlatníci a ve filiálním kostele sv. Mikuláše u oltáře sv. Barbory kožešníci.²⁰ Kultovní činnost cechů a bratrstev v Brně ale nebyla úzce vázána na farní kostel a odbývala se i mimo sakrální prostory.²¹ Měšťanské zakladatelské akty samozřejmě představují formu zbožného odkazu, značná část také byla učiněna v rámci posledního pořízení a jejich stabilní součástí byla povinnost oltářníka sloužit zádušní mše za donátora a jeho rodinu. Opět nesmíme zapomínat ani na utilitární důvody, tj. že prvními oltářníky se několikrát stali potomci či příbuzní donátorů. Patronát k založenému beneficiu si zakladatelé vyhrazovali na dobu svého života pro sebe, v několika případech i pro své dědice, přičemž kromě vytčených dvou výjimek měl poté vždy připadnout městské radě. Se záměry na zřízení a udržování rodových kaplí a oltářů se tedy v Brně nesetkáváme ve velkém počtu, což ostatně platí i pro další naše města. Regina Spanová sice hovoří o „našem kaplanovi“ Zikmundovi, u jehož oltáře Nanebevzetí Panny Marie byli členové rodiny pohřbíváni v rodové hrobce, na konci 15. století ale drží patronáty k téměř všem beneficíím městská rada.

Zakladatelé v listinách, jimiž zveřejňovali své fundátorské záměry, poměrně přesně upravovali podmínky, za jakých měl oltářník svěřený oltář spravovat a užívat přiměřené obročí. Tyto listiny byly s mírnými variacemi zhotovovány podle formuláře, jehož první stopy nalézáme již ve zřízení anniversaria za městského notáře Mikuláše a jeho manželku u oltáře sv. Matouše v roce 1409. Za jednu hřivnu ročně měl správce sloužit vigilie o třech lekcích před svátkem patrona oltáře a 30 zádušních mší, z nichž prvá měla být zpívána u oltáře. Z odkázané částky si směl ponechat 2 groše, 42 grošů bylo určeno na vytčené mše a zbytek měl být rozdělen na různé účely, ze kterých

¹⁹ J. ADÁMEK, *Oltářnická beneficia*, s. 36-43; Z. HLEDÍKOVÁ, *Fundace pražských měšťanů*, s. 128-133; pro Kutnou Horu vycházím z publikovaných svazků *Libri erectionum*.

²⁰ Odkaz z roku 1464 k oltáři sv. Barbory kožešníků, AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 389v-390r; umístění oltáře do filiálního kostela sv. Mikuláše na Dolním trhu podle rejstříku platů k tomuto oltáři z roku 1504, AMB, fond E 24 Cech kožešníků, inv.č. 11 Rejstřík bratrstva sv. Barbory při cechu 1504-1523.

²¹ Srov. pro Olomouc J. KUX, *Geschichte*, s. 108; dále viz Hana PÁTKOVÁ, *Ke kultovní činnosti řemeslnických sdružení ve 14. a 15. století*. In: BMD 12, 1994, s. 171-172, souhrnně pro Čechy TÁŽ, *Bratrstvie ke cti Božie. Poznámky ke kultovní činnosti bratrstev a cechů ve středověkých Čechách*, Praha 2000; některé odkazy uvedl Tomáš BOROVSÝ, „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit*“. *Odkazy brněnských měšťanů církevním institucím v letech 1410 - 1530*. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university (dále SPFFBU) C 46, 1999, Brno 2001, s. 87.

vyjímám 3 groše německému a 1,5 groše českému kazateli, kteří měli jména donátorů vepsat do svých „register zemřelých“ a recitovat je při exhortách; dále měl oltářník pořídit čtyři velké a třicet malých svící pro uvedení mše. Součástí vigilií měla být návštěva donátorova hrobu. Mikuláš měl na vyhotovení a stylizaci listiny, kterou pečtila městská rada, nepochybně rozhodující podíl a své pořízení rozšířil o deset let později při dotaci téhož oltáře 10 hřivnami grošů ročně.

Mezitím ale vznikly tři další listiny (dvě v roce 1413, jedna 1418), v nichž se kodifikovala formulace hlavních bodů. Kněz, který chtěl být dosazen ke zřizovanému beneficiu, nesměl mít žádné jiné obročí, a pokud ještě nějaké přijal, mohli zakladatelé považovat svou fundaci za uprázdněnou a dosadit k ní jiného správce - povšimněme si, že zde není ani slovo o kanonickém sesazení z úřadu. Když Hašek z „*Velešovic*“ rušil v roce 1424 prezentaci Alexia z Hostěradic ke své fundaci u oltáře sv. Wolfganga a dosazoval nového správce, předstoupil nejprve před městskou radu a teprve poté usiloval o schválení svého činu duchovní autoritou! Většina fundátorů si ponechala kolaci na dobu svého života s tím, že po jejich smrti měla připadnout městské radě; ve čtyřech případech si vyhradili držbu patronátu ještě pro své dědice. V případě, že by mezi patrony oltáře došlo k neshodám a k prezentaci dvou kandidátů, náleželo poslední slovo olomouckému biskupovi nebo jeho oficiálům. Plebán Jan Vavřincův z Troskotovic, snad v reminiscenci na spor o patronát kostela počátkem století, vsunul do své listiny ještě pasáž, že při obsazování jím založeného benefícia nemají mít papežské expektance žádnou moc a rozhodující je názor kolátorů. Povinností oltářníka bylo sloužit týdně 3-4 mše, ve vymezené dny číst předepsaný počet lekcí s nešporý za zemřelé, účastnit se v hlavní svátky (Panny Marie, apoštolů, patrona a posvěcení chrámu) v bohoslužebném rouchu slavnostních mší, hodinek, nešpor a procesí. Při zanedbání některé z těchto povinností měl zaplatit pokutu 1 groše; mohl se ovšem nechat zastoupit některým z dalších duchovních působících u sv. Jakuba. Součástí zakládacích listin bylo rovněž rozdělení roční dotace. Zpravidla jedna hřivna připadla na odměny pomocným kněžím, kteří ministrovali při mších, na vosk a další potřeby a údržbu oltáře, zbytek si mohl správce ponechat. Přesné částky samozřejmě kolísají, základní schéma – tj. 90% renty pro oltářníka, ostatní na provoz – ale zůstává zachováno.

Nastíněné dispozice jsou s drobnými odlišnostmi zachovávány v první skupině zakládacích listin z let 1413 - 1446, k nimž lze přiřadit ještě založení druhého místa v kapli Nanebevzetí Panny Marie v roce 1458. O tom, že zakladatel nového oltáře stylizoval svou listinu podle starších vzorů, pak svědčí např. i shodná arenga listin notáře Mikuláše z roku 1419 a Bernarda Herla z roku 1426, kde o sobě vydavatelé hovoří jako o „*filiis hominum militantibus in ecclesia militanti*“, čímž zřetelně odkazují k soudobé politické situaci. Druhá skupina zakladatelských aktů z poslední čtvrtiny 15. století již není tak obsažná a nevychází z jednotného formuláře. Nebývá v nich určeno rozdělení odkázané roční částky, schází zákaz držby jiného obročí pro prezentované kněží. Při nedostatku kněží na konci 15. století byla správa několika

úřadů jedním duchovním nezbytností²² a měšťané se nepokoušeli daný stav věci teoretickými proposicemi měnit. Pouze si vymínováli, že dosazený oltářník skutečně musí i svého benefícia osobně sídlit a pokud by tak neučinil, budou zakladatelé považovat obročí za uprázdněné. Při založení místa u oltáře sv. Anežky zakladatelé nařídili, aby k němu byl dosazován vždy služebně nejstarší z kaplanů u sv. Jakuba. Podle několika dokladů se zdá, že povinnosti oltářníků vzrostly na pět mší týdně.

Zveřejnění záměru založit oltářnické beneficium neznamenal automaticky také jeho vznik. Mezi testamentem Hancmana z Tišnova a zřízením kaple Božího Těla uplynulo dvanáct let; brněnský měšťan Ondřej ohlásil chystané založení oltáře Navštívení Panny Marie a Tří králů ve svém testamentu, který nechal sepsat v roce 1478, k realizaci však došlo až po pěti letech. Jisté zpoždění je nutné předpokládat také kvůli probíhající stavbě kostela. Doposud byl jako pevný termín stavby brán rok 1472, kdy Kateřina Zeilerová v testamentu oznámila, že chce založit oltář v „*novém chóru*“ sv. Jakuba a vyčlenila pro tuto fundaci prostředky.²³ Podle dosavadních interpretací byl tedy chór kostela v roce 1472 již hotov.²⁴ Proč by ale v takovém případě povoloval papežský legát v dubnu 1475 užívání přenosných oltářů místo oltářů založených v chóru kostela („*in sanctuario ecclesie predictae sancti Jacobi*“)?²⁵ Znamé údaje si nebudou protirečit, jestliže si uvědomíme, že Kateřina Zeilerová v testamentu pouze zveřejnila záměr založit oltář a „pojistila“ si pro svou fundaci místo v chóru, který v roce 1472 pravděpodobně ještě nebyl dostavěn do té míry, aby umožnil fyzické zakládání oltářů. Nová interpretace písemných pramenů spolu s poznatky z probíhajícího archeologického průzkumu zřejmě dosavadní obraz dějin stavby kostela poněkud pozmění.

Při fundaci oltářnického benefícia záleželo na tom, zda oltář, k němuž mělo být vázáno, již fyzicky existoval, nebo musel být teprve zřízen. Proti třinácti oltářům, jež byly založeny zároveň s beneficiem, stojí pouhých pět existujících v době zřízení místa oltářníka (sv. Víta, Dušiček, sv. Kříže, sv. Erasma a sv. Anežky); u zbývajících nelze přesvědčivě rozhodnout. Je možné, že některý z oltářů vznikl již ve 13. století, z něhož máme řadu dokladů o svěcení vedlejších oltářů především v klášterních kostelích. Pro existenci samostatného oltáře byla nezbytná oltářní mensa a samozřejmě předmět úcty - relikvie nebo zobrazení světce. V kostele sv. Jakuba bychom pak kromě uvedených pěti oltářů mohli uvažovat ještě o dřívějším vzniku oltářů s apoštolským a mariánským zasvěcením, neboť po polovině 14. století byl kostel zřejmě vybaven skupinou plastik ztvárněujících Madonu a dvanáct apoštolů.²⁶ Zmíněná donace

²² Srov. Josef MACEK, *Víra a zbožnost v jagellonském věku*, Praha 2001, s. 189-190.

²³ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 408v.

²⁴ Tak i P. KROUPA, *Farní kostel sv. Jakuba většího*, s. 95.

²⁵ Viz pozn. 14.

²⁶ O dvou dochovaných plastikách naposledy K. CHAMONIKOLA, *The Figures from the Church of St. James in Brno*. In: King John of Luxembourg (1296 - 1346) and the Art of His Era. Prague 1998, s. 222-229, která je datována do doby po polovině 14. století.

oltáře měšťana Ondřeje nás rovněž informuje o nákladech na zřízení oltáře, neboť Ondřej v testamentu poukazuje na jeho založení, vybavení a zakoupení platu 250 zlatých, přičemž po pěti letech k němu odkazuje rentu 18 zlatých v ceně 180 zlatých - rozdíl 70 zlatých je tedy nutno brát jako náklady na vyzdvižení oltáře.²⁷

Další z podmínek pro zřízení oltářnického benefícia bylo zajištění ročního příjmu oltářníka. Výše odkázané roční renty se v prvním zakladatelském období pohybovala mezi 8,5 až 12 hřivnami grošů (opomím o půlstoletí starší kapli Božího Těla se sedmi hřivnami), přičemž nejčastěji (9x) bylo obročí dotováno 10 hřivnami. Druhé období nabízí podstatně pestřejší škálu ročních platů, přičemž nad hřivnami (kopami) grošů převažují uherské zlaté. Renty v hřivnách grošů dodržují nastavenou normu deseti hřiven ročně, platy ve zlatých kolísají od 15 do 24 zlatých (průměr je 19,4 zlatého). Donace prvního období se nijak nevymykají stavu zjištěnému v jiných městech v první polovině 15. století,²⁸ pro druhé období zatím postrádáme zpracovanou paralelu. Teoreticky měl být roční plat zajištěn již před zřízením oltářnického místa. Prokazatelně se tak stalo u oltáře sv. Marie Magdalény, kde v listině potvrzující založení benefícia jsou inzerovány tři listiny s koupěmi platů. Dispozice dalších listin prvního zakladatelského období hovoří obecně o tom, že donátor své fundaci přikázal určitou roční částku, která je pojištěna na jistých nemovitostech, a můžeme tedy předpokládat, že i zde byla renta pořízena ještě před tím, než založení potvrdil oficiál olomouckého biskupa. U některých aktů lze ovšem o předchozím zajištění renty pochybovat. Při založení oltáře sv. Cecílie byla zakládací listina vystavena v září 1418, v lednu dalšího roku kupuje oltářník dvě renty ve výši tří hřiven - nebyla částka potřebná na zakoupení ročních platů v předepsané výši prostě svěřena správci oltáře (navíc příbuznému zakladatelky), který pak potřebné platy zajišťoval v prvních měsících svého úřadu? Podobný postup se ukazuje při fundaci Marty Salcerové u oltáře Nanebevzetí Panny Marie v chóru kostela. Doklady o této donaci máme z poloviny roku 1489, renty ale byly zakoupeny až v říjnu a listopadu následujícího roku.

Velmi výběrové dochování rentovních listin v brněnském městském archivu nám neumožňuje věnovat se otázce prvotního finančního zabezpečení benefícia podrobněji. Rovněž možnosti poznání dalšího zvyšování ročního příjmu obročí jsou komplikované. Zde se však můžeme částečně opřít o knihy beneficií kostela sv. Jakuba, které byly založeny v roce 1541 a v nichž jsou ve stručných regestech zachyceny také starší rentovní listiny jednotlivých beneficií.²⁹ Srovnání záznamů v první knize beneficií

²⁷ Srov. Ivo HLOBIL, *K olomoucké provenienci novosadského Ukřižování Mistra Rajhradské archy*. In: Historická Olomouc 3, 1980, s. 44, 48, který zjistil 30 hřiven grošů - pravděpodobně na pořízení oltářního obrazu.

²⁸ J. ADÁMEK, *Oltářnická benefícia*, s. 45 a příloha 2; viz též *Libri erectionum*, passim; dále srov. např. I. HLOBIL, *K olomoucké provenienci*, s. 44 (pro kostel sv. Mořice v Olomouci); nebo Tomáš BALETKA, *Nižší šlechta z moravského severovýchodu ve stížných listech proti upálení Mistra Jana Husa*. In: Tábořský archiv 9, 1999, s. 44-46 (pro kostel ve Valašském Meziříčí).

²⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181-219; v této studii jsem využil první dvě, pořízené v letech 1541 a 1553.

s listinami dochovanými v originále ukazuje, že tu jde o dvě množiny, které mají společný průnik: v knize jsou sice i listiny dnes ztracené, ale na druhou stranu tam nejsou některé dodnes zachované. Největší množství rent by podle ní bylo pořízeno v období od 80. let 15. do poloviny druhého desetiletí 16. století. To je pochopitelné, neboť písař zapisoval pouze ty platy, u nichž bylo alespoň teoreticky možné vymáhat jejich vyplácení (u řady z nich ostatně se smyslem pro realitu stručně poznamenal „*und jetzt zins 0*“).

Přestože se při prodeji platů obě strany zaklínaly formulí, že bude vyplácen věčně, byla skutečnost odlišná. Poměr roční renty k její ceně byl v 15. století vyšší než v předcházejícím, a to 1:10,³⁰ řada plátců však zřejmě využila možnosti plat vykoupit, a osvobodit se tak z každoroční povinnosti. Platy navíc byly vázány na nemovitosti a při zpusnutí vinice nebo opuštění domu docházelo fakticky i k zániku renty, již byly zatíženy. Právě tím byl způsoben pokles příjmů kaple Božího Těla, který řešili její kolátoři v roce 1439. Prvotní dotace, kterou beneficium obdařili zakladatelé, nepředstavovala jednou provždy daný plat, k němuž oltářník mohl podle svých možností přikupovat další. Dobrou ilustraci nám poskytuje oltář sv. Cecílie. Fundátorka k němu při založení v roce 1418 poukázala roční plat 10 hřiven grošů. Koupě platů ve výši pěti hřiven v letech 1419, 1447 a 1450 by měly základní dotaci zvýšit na patnáct hřiven, rejstřík příjmů tohoto oltáře, pořízený kolem roku 1460, však udává pouze 9 hřiven ročně. Mezi lety 1463 až 1489 zakoupil oltářník sedm nových platů s výnosem 5 hřiven a 2 zlatých, v roce 1491 zde bylo zřízeno druhé beneficium s roční dotací 15 zlatých. Po tomto roce máme doloženy do roku 1521 ještě dvě koupě: 0,5 hřivny a 1 zlatého. Kdybychom renty zakoupené po roce 1460 přičetli k uvedeným 9 hřivnám a přidali i roční příjem druhého oltářnického místa, dostaneme částku 14,5 hřivny a 18 zlatých, tj. po přepočtu zhruba 23 hřiven.³¹ Při sloučení obou míst v jedno v roce 1521 byl ovšem předpokládán příjem nového beneficia udán ve výši 21 hřiven ročně. Podobný pokles příjmů lze sledovat i u dalších beneficií.

Při zániku nebo vykoupení renty byl správce oltáře povinen obstarat náhradu. Obchod s platy ovšem neprobíhal neustále se stejnou intenzitou a bylo by mylné předpokládat, že zájemce o koupi renty mohl svůj záměr kdykoliv bez problémů uskutečnit. Souhrnný výzkum obchodu s rentami v Brně v 15. století nebyl bohužel doposud proveden, a proto nevíme, zda a kdy došlo k jeho útlumu, či naopak oživení. Soubor listin a záznamů, které máme o prodejkách rent k jednotlivým oltářům, sice nelze chá-

³⁰ K rentám v Brně viz J. MEZNÍK, *Vývoj ceny rent a rentového vlastnictví v Brně ve 14. a 15. století*. In: SPFFBU C 7, 1960, s. 203-213, ovšem s důrazem na 14. století.

³¹ Přepočet zlatých na groše samozřejmě nemůže být zcela přesný. Vycházím z přibližného poměru 1 zlatý = 30 grošů, viz Jiří SEJBAL, *Moravská mince doby husitské*, Brno 1965, s. 314; TÝŽ, *Dějiny peněz na Moravě*, Brno 1979, s. 173; Jaroslav POŠVÁŘ, *Význam uherských dukátů v hospodářském životě Brna v 15. století*. In: Numismatické listy 12, 1957, s. 100-111.

Tabulka 1. Koupě rent k oltářům v letech 1419 - 1520³²

Období	1419-1460	1461-1470	1471-1480	1481-1490	1491-1500	1501-1510	1511-1520	Celkem
Počet rent	16	25	15	39	43	27	34	199
Celková suma	16 hř. 28 gr.	23 hř. 30 gr.	10 hř. 22 gr.	31 hř. 46 gr.	37 hř. 47 gr.	23 hř. 25 gr.	30 hř. 7 gr.	173 hř. 13 gr.
Průměr	65,8 gr.	60,1 gr.	44,1 gr.	52 gr.	56,2 gr.	55,4 gr.	56,7 gr.	55,7 gr.

pat jako reprezentativní vzorek, mohou nám ale poskytnout alespoň orientační údaje o množství platů kupovaných oltářníky. Tabulka 1 nezachycuje platy k zajištění základní dotace, jež většinou nemáme doloženy.

Opět upozorňuji, že čísla uvedená v tabulce lze brát jen jako orientační, neboť ve zkoumaném souboru převažují zápisy rent v knihách beneficí, a tudíž jsou početněji zastoupeny v mladším období. Z platů pořizovaných v 60. letech byla nadpoloviční většina zakoupena v první polovině 60. let, v následujícím desetiletí stoupá počet koupí po roce 1475. Pokles počtu rent a jejich hodnoty v letech 1465 - 1475 byl zřejmě způsoben válečnými událostmi. V poslední čtvrtině 15. století dochází také ke změně skladby nemovitostí, na nichž byly platy zapisovány. Zatímco do té doby převažovaly domy, případně polnosti v Brně a na předměstích, nyní výrazně stoupá počet prodejů rent na vinicích v Dolních Konicích, Blučině, Židlochovicích a dalších místech ve spádové oblasti Brna.³³ V únoru 1514 se obrátili rychtář a viniční konšel z Pavlovic na brněnské přísežné s prosbou, že jejich sousedé by chtěli koupit od českého kazatele u sv. Jakuba nějaké peníze „*pod činž, jako obyčej toho jest*“;³⁴ veškeré příjmy k donaci Marty Salcerové, tj. 10 hřiven a 22 grošů, měli platit sedláci z Nikolčic.

Aby správci jednotlivých beneficí mohli realizovat uvedené koupě, potřebovali v hotovosti desetinásobek pořizovaného platu a např. v posledním deceniu 15. století museli oltářníci disponovat téměř 380 hřivnami grošů. Kde prostředky na nákup rent získali, zůstává nejasné. Při množství odkazů církvi, s nimiž se setkáváme v posledních pořizováních brněnských měšťanů, nelze samozřejmě vyloučit, že pro oltářníky byly určeny některé z peněžních částek, které byly v písemném testamentu poukázá-

³² K přepočtu zlatých na hřivny viz předcházející poznámka. Z rent vynechávám pět koupí platů z roku 1490, kde jde o pořizování základního zajištění dotace Marty Salcerové, a platy obecně určené na obživu oltářníků a ke kaplanskému domu.

³³ K vymezení spádové oblasti srov. Jiří DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*. In: *Mediaevalia archaeologica* 2, 2000, s. 160-162.

³⁴ AMB, fond A 1/1 Město Brno - Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1045 (1514, února 14.).

ny obecně kostelu sv. Jakuba.³⁵ Samotné odkazy by ale na shromáždění takové sumy nestačily, nakládání s odkázanými penězi navíc nebylo tak přímočaré. Dohled nad hospodařením kostela si pro sebe vyhrazovali držitelé patronátního práva. Oslavanské cisterciáčky se však spokojily s dosazováním faráře a vybíráním každoročního poplatku 16 hřiven grošů a aktivitu v kontrole kostelních příjmů přebírala přinejmenším od počátku 15. století městská rada. Z roku 1409 máme první zmínku o správci kostela (*vitrici ecclesie*), jejichž úkolem bylo přijímat peníze odkázané brněnskými měšťany a dohlížet na jejich další určení.³⁶ Při založení oltáře sv. Kříže, sv. Martina, sv. Valentina a sv. Markéty zakladatelé rozhodují, že rentovní listiny mají být uloženy u držitele kolace, který si nepochybně rovněž činil nárok na rozhodování o oltářních penězích. Protože většinu patronátů držela městská rada, byla to tedy ona, kdo měl prostřednictvím kostelních správců rozhodující vliv.

Zakladatelé a po nich město tak významnou měrou ovlivňovali majetkové poměry držitelů obročí. Při znehodnocování mince během 15. století mělo zachovávání stejné výše základní dotace pochopitelně za následek zmenšení reálných příjmů oltářníků nových beneficíí. Minimální roční příjem devíti hřiven ovšem ani na sklonku středověku nezařazoval svého příjemce do sociálně nižších vrstev. Když byly v roce 1442 kvůli změně berního systému oceňovány domy v Brně, více než třetina z nich měla cenu 20 hřiven a méně; ještě podle berní knihy z roku 1509 bylo v této cenové kategorii 20% domů ve vnitřním městě.³⁷ Na konci 15. století můžeme příjmy oltářníků nejlépe srovnávat s výplatami řemeslníkům stavebních cechů, které kolísaly mezi přibližně 18 hřivnami grošů pro mistry a 8 hřivnami pro dělníky; s platy v městské kanceláři v druhé čtvrtině 16. století se ale měřit nemohou - roční plat městského notáře činil 100 zlatých.³⁸ Pokles reálných příjmů beneficíí částečně vyvažovaly od-

³⁵ T. BOROVSKÝ, „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit*“, s. 85, 87-88.

³⁶ CDM XIV, s. 78-79, č. 77. Již přestavba kostela sv. Jakuba se odbývala zcela v režii městské rady, jak ukazují četné doklady v městských knihách (viz např. pozn. 12) nebo z publikovaných materiálů B. BRETHOLZ, *Kleine chronistische Nachrichten und Urkunden zur Geschichte Brünns*. In: Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens (dále ZDVGM) 19, 1915, s. 117-118. Problematika hospodaření farních kostelů ve velkých královských městech není doposud detailně zpracována - Rostislav NOVÝ, *K sociálnímu postavení farského kléru v Čechách v době předhusitské*. In: Sborník historický 9, 1962, s. 137-190 se zaměřil především na venkovské fary; TÝŽ, *Die Kirchenbesitz und seine Verwaltung*. In: Ferdinand SEIBT (hrsg.), *Bohemia sacra. Das Christentum in Böhmen*, Düsseldorf 1974, s. 48-54 podal obecný přehled, v němž se far dotkl pouze letmo; pojem záduší rozebrala Blanka ZILYNSKÁ, *Záduší*. In: I. HLAVÁČEK - Jan HRDINA (usp.), *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*. Praha 1999, s. 535-548; nepřilíš soustavně o kostelním majetku pojednal J. MACEK, *Víra a zbožnost*, s. 188-200.

³⁷ Srov. J. DŘÍMAL, *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*. In: BMD 6, 1964, s. 233, 263; k metodickým problémům viz Jaroslav ČECHURA, *Srovnání berních knih města Brna z let 1365 a 1442*. In: ČMM 117, 1998, s. 341-352.

³⁸ Záznamy o výplatách stavebním dělníkům jsou v tzv. knihách komorních počtů, které zpřístupnila Ludmila SULITKOVÁ, *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343 - 1619*. I/1a, komorní počty 1467 - 1619, Brno 1999; plat pro notáře viz TÁŽ, *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343 - 1619*. I/1b, radní počty 1523 - 1619, Brno 2001, s. 6 a Hana JORDÁNKOVÁ - L. SULITKOVÁ, *Brněnská městská kancelář v předbělohorském období*. In: Sborník archivních prací (dále SAP) 45, 1995, s. 307. Podobný obraz nabízí i rozložení příjmů v hornoněmeckých

kazy měšťanů na stravu, zaopatření nemocných kaplanů či jen obecně na „*alterherrnhaus*“. Kniha beneficíí eviduje v letech 1464 až 1521 celkem 33 nákupů rent ve výši 18,5 hřiven grošů a 8,5 zlatých ročně, jež měly sloužit k vyživování kaplanů ubytovaných v kaplanském domě.³⁹

S ohledem na intenzitu odkazů a nákupů nových rent jen stěží můžeme v našem případě přijmout obraz chudého klerika, který se trápen nedostatkem doprošuje u svých patronů základního zabezpečení.⁴⁰ Bylo by však chybné postavit proti generalizaci založené na několika dokladech druhou, pouze s opačným znaménkem. Beneficiáři u sv. Jakuba nepochybně netvořili homogenní skupinu. Společenské rozdíly mezi oltářníky z významných a majetných brněnských rodin a chudými duchovními, vděčnými za odkaz peřiny, jsou nesporné. Snižování reálných užitek jednotlivých obročí je tedy logicky nepostihovalo stejnou měrou, nešlo však o nijak dramatický propad. Proč ale potom byla vybraná oltářnická místa v roce 1521 sjednocována? Odpověď v sobě skrývá již první listina, z níž se o chystaném počínu dozvídáme. Papežský legát ji vydal v Ostrihomi na konci roku 1519 a ke slučování beneficíí v ní svolil na prosbu městské rady a na základě jejích informací.⁴¹ Brněnští přísežní sice zprvu vítali zakládání oltářnických beneficíí jako prostředek k dalšímu upevnění svého vlivu, v druhém desetiletí 16. století ale byla situace odlišná. Každý z oltářů v kostele měl svého správce, některé dokonce dva, až na dvě doložené výjimky držela rada ke všem kolaci a při dosazování nových správců se potýkala s nedostatkem vhodných kandidátů. Dispozice zakladatelů, že prezentovaný duchovní nesmí mít jiné obročí, nebyly prokazatelně dodržovány od šedesátých let 15. století. U sv. Jakuba se oltářníky stávali kanovníci od sv. Petra, přicházeli sem kněží z řezenské a pasovské diecéze, několikrát máme doloženu situaci, že jeden oltářník držel několik beneficíí. Zjevně nebyla dodržována nařízení, že beneficiář musí sídlit v místě benefícia, a s největší pravděpodobností nebyly ani slouženy předepsané bohoslužby. Za takové situace se jevílo vydržování několika desítek oltářnických míst zbytečné a z iniciativy rady a pod záminkou velkého úpadku příjmů byl jejich počet zmenšen sjednocením dvanácti obročí v šest nových, jejichž držitelé měli sloužit mše u obou oltářů, ke kterým byla stará benefícia vázána. Šlo o oltáře, u nichž byla dvě místa (v kapli Nanebevzetí Panny Marie, sv. Cecílie), starší (sv. Wolfganga, sv. Matouše, sv. Marie Magdalény, v kapli sv. Doroty, sv. Kříže a sv. Jana apoštola a evangelisty) nebo méně významné fundace (sv. Antonína a sv. Barbory).

Při shrnutí nejdůležitějších dispozic, obsažených v zakládacích listinách, jsem se již dotkl povinností držitelů jednotlivých prebend. Závazky, jež na sebe vzali, však nebyly vyčerpány pouhým odsloužením předepsaného počtu mší. V roce 1415 koupi-

městech, viz Ulf DIRLMEIER, *Untersuchungen zur Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters*, Heidelberg 1978, s. 78-79 a na dalších místech.

³⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 4r-14v.

⁴⁰ Tak bez systematického rozboru J. MACEK, *Víra a zbožnost*, s. 190-195.

⁴¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1098 (1519, prosince 28.).

la městská rada od kláštera cisterciáků ve Žďáru nad Sázavou jejich zchátralý dům, který stál v sousedství svatojakubské fary,⁴² nechala jej opravit a v červenci 1416 rozhodla, že bude určen pro ubytování svatojakubských kaplanů. Zároveň určila podmínky, jaké byli kněží obývajcí tento dům, nebo se ucházející o přijetí do něj, povinni zachovávat. Přísežní si vyhradili právo jmenovat z řad kaplanů jednoho, který by zastával funkci jakéhosi domovníka a zodpovídal se právě radě. Klíče od domu nesměla mít žádná cizí osoba obojího pohlaví a nesměla v něm ani pobývat. Jeho udržování platili sami obyvatelé - chtěl-li být někdo nový do něj přijat, musel při vstupu zaplatit 12 grošů z každé hřivny ročního příjmu svého benefícia na zřízení světnice; při presentaci některého z kaplanů na uprázdněné obroči si rada svou laskavost cenila na půl hřivny, nebo na 16 grošů, jestliže šlo o výměnu beneficií. Kdokoli by si chtěl v domě zřídit sám svou světničku, měl se držet rozměrů, jež mu rada určila, a zaplatit 48 grošů. Kromě povinností plynoucích z jejich beneficií měli být oltářníci nachystáni sloužit mši v radniční kapli, kdykoliv k tomu budou vyzváni.⁴³ Jednou z povinností byla také každoroční děkovná mše za donátory, a svatojakubští duchovní proto ústy Ondřeje, kaplana kaple Nanebevzetí Panny Marie, a Jana Sundlina, správce oltáře sv. Víta, požádali týž měsíc patronku kostela a plebána o souhlas s předepsanou bohoslužbou.⁴⁴ V domě žili pouze oltářníci a kaplani prezentovaní městskou radou, která ovšem v průběhu století převzala patronát nad většinou svatojakubských beneficií. Další úpravy oltářnického domu dosvědčují odkazy v posledních pořízeních brněnských měšťanů, např. v roce 1486 poukazuje Hanuschko sklepník 5 hřiven na stavbu nových světnic atd.⁴⁵ Podle záznamů v knihách beneficií, které lze zřejmě promítnout o několik desetiletí zpět, bylo u kostela sv. Jakuba na počátku 16. století na dvě desítky světnic, v nichž měli žít kaplani a oltářníci. Sám kaplanský dům byl nejméně jednopatrový s obytnými místnostmi nejen v patře a v přízemí, ale i mimo vlastní budovu – komora správce oltáře sv. Wolfganga je lokalizována „v zahradě u městské zdi“.⁴⁶

Bohoslužebné potřeby jednotlivých oltářů byly pravděpodobně uloženy v sakristii kostela, inventář z let 1487 - 1489 ovšem eviduje pouze příslušenství oltářů sv. Jana apoštola a evangelisty, 11 000 panen a Nanebevzetí Panny Marie v chóru.⁴⁷ Z poznámky v inventáři, že oltářník Martin Parcival má právě u sebe pozlacenou mons-

⁴² AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 228 (1415, února 17.).

⁴³ Řád městské rady vydal Augustin NEUMANN (ed), *Neznámá statuta moravská z 15. století*. In: Hlídka 33, 1916, s. 698-702.

⁴⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 235 (1416, července 15.); srov. B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 63-64.

⁴⁵ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 463r aj.

⁴⁶ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181 a 182.

⁴⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 765 (1487, října 26. – 1489, července 3.); inventář zčásti využil B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 73-74. Z posledních prací o vybavení kostelů srov. Michal DRAGOUN, *Vybavení kostela sv. Bartoloměje v Plzni v pozdním středověku*. In: Kuděj 1, 1999, s. 3-13; Milena BARTLOVÁ, *Chrám Matky Boží před Týnem v 15. století*. In: Marginalia historica 4, 2001, s. 111-136.

tranci oltáře sv. Jana apoštola a evangelisty, je však zjevné, že inventář nemusí zachycovat úplné vybavení kostela a oltářů. Kalichy a monstrance jsou v něm nadto uvedeny hromadně a část z nich byla nepochybně určena k bohoslužbám u vedlejších oltářů. Podobně tomu asi bylo i s rouchy, např. bílý damaškový ornát s obrazem sv. Barbory nebo albu se sv. Šebestiánem vyšitým zlatou nití na sebe zřejmě brali správci těchto oltářů při bohoslužbách. Ornáty - zpravidla všední a sváteční - bývají ostatně uváděny již v zakládacích listinách druhého období. Četné zmínky pramenů o obrazech a plastikách dokládají úroveň obrazové výzdoby kostela na sklonku středověku, odkazy donátorů a dalších měšťanů ukazují zájem, jaký o vybavení oltářů měli. Na tomto místě alespoň upozorňuji na mariánské plastiky u oltářů 11 000 panen a sv. Jana apoštola a evangelisty, který byl mimořádně dobře vybaven, či na snahu Jana Thabrara o zajištění lepšího obrazu pro oltář sv. Anežky.⁴⁸ Nakládání s výbavou pak ilustruje příběh lidské slabosti z roku 1467, kdy se po smrti správce oltáře sv. Wolfganga pokusili dva z jeho druhů získat něco z vybavení pro sebe a nový držitel obrocí musel vylomit dveře do sakristie, aby tomu zabránil.⁴⁹

Kostelní inventář eviduje také knihy, které ke kostelu patřily a mezi nimiž je uvedeno 14 misálů.⁵⁰ Na základě zakládacích listin a vlastnických či darovacích přípisků v jednotlivých rukopisech můžeme předpokládat, že nejméně šest oltářníků získalo misál již při založení benefícia. Zakládání oltářnických míst v kostele sv. Jakuba zřejmě představovalo důležitý impuls pro malířskou tvorbu v Brně na počátku 15. století, neboť vznik řady misálů lze spojit s brněnským prostředím a položit jej do první čtvrtiny 15. století.⁵¹ Jakou aktivitu při pořizování knih vyvíjeli sami oltářníci, je obtížné zodpovědět. Český kazatel si obstaral postilu, jejímž autorem byl některý z řeholníků v klášteře augustiniánů kanovníků ve Šternberku, z ostatních si bezesporu zaslouží zmínku Jakub Schiem z Vyškova, držitel dvou oltářnických beneficií a sakristán. S ním je možné spojit exkluzivní misál dokončený v letech 1490 - 1491, pořídil si rovněž a posléze kostelu odkázal *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum*, vytištěné v roce 1483 ve Špýru. Systematický průzkum rukopisů svatojakubské knihovny pak k údajům uvádným v příloze přinese nepochybně další zjištění.⁵²

⁴⁸ Kostelní inventář rozlišuje „tabula“ a „ymago“ - předpokládám, že v prvním případě jde o obrazy, v druhém o plastiky. K terminologii viz např. M. BARTLOVÁ, *Imago. K pojetí obrazu v předhusitské a husitské době*. In: *Umění* 40, 1992, s. 276-278; některé odkazy na obrazy v pozdněstředověkém Brně otiskl T. BOROVSKÝ, „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit*“, s. 86, 93-95.

⁴⁹ J. DRÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 99.

⁵⁰ Upozornil na to už B. BRETOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 74; avšak I. HLAVÁČEK, *Středověké soupisy; Týž, Nachträge zu den böhmischen mittelalterlichen Bücher- und Bibliotheksverzeichnissen*. In: *Mediaevalia Bohemica* 1, 1969, s. 306-315 jej neuvádí.

⁵¹ Viz nejnověji Pavol ČERNÝ, *Knížní malba na jižní Moravě*. In: *Od gotiky k renesanci*, s. 475-523.

⁵² Za laskavá upozornění na některé rukopisy zde děkuji dr. Petru Fialovi. Asi nejlepší přehled po knihovně poskytuje nejstarší inventář, AMB, fond U 20 Sbíрка rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 7284-U1; pro prvotní orientaci viz Marie TOŠNEROVÁ (red.), *Průvodce po rukopisných fondech v České republice. Díl II*, sv. 2., Praha 1998, s. 29-41.

Osoby oltářníků můžeme rozdělit do tří skupin: 1) příslušníci předních rodin, resp. příbuzní zakladatelů; 2) kanovníci kapituly sv. Petra a držitelé jiných prebend (např. na farách v okolí Brna); 3) duchovní bez jiného obročí. Nevelký počet známých jmen nám neumožňuje stanovit alespoň přibližné zastoupení jednotlivých skupin. Zdá se, že převažují první dvě, může ovšem jít o optický klam. S poněkud větší jistotou lze konstatovat, že od 60. let 15. století často získávají svatojakubská beneficia kanovníci od sv. Petra. Právě v tomto desetiletí vedla brněnská rada s kapitulou spor o zřízení městské školy u sv. Jakuba, a uvedené zjištění by se tak mohlo zdát poněkud paradoxní. Stačí ovšem dodat, že z téže doby máme doloženu správu několika oltářů jedním duchovním. Teoreticky by na konci sedmého desetiletí 15. století muselo být u sv. Jakuba kromě plebána ještě nejméně 26 kněží, spravujících jednotlivé oltáře a kaple. Nedostatek vhodných duchovních byl zřejmě řešen dosazováním kanovníků, resp. jednoho oltářníka k více oltářům. Držitelé více obročí v poslední třetině 15. století zjevně patřili k významným postavám pozdněstředověkého Brna. Jan Thabrarr (oltáře sv. Anežky a Dušiček) zastupoval město u kurie ve sporu o školu a po jeho ukončení působil v Brně ve službách světicího biskupa Viléma z Kolína a jako veřejný notář;⁵³ Martin Parcival (oltáře sv. Jana apoštola a evangelisty, sv. Jana Křtitele a Panny Marie) se několikrát objevuje jako vykonavatel poslední vůle brněnských měšťanů;⁵⁴ Jakuba Schiema z Vyškova (oltáře sv. Leonarda a Nanebevzetí Panny Marie v chóru) známe jako náročného knižního objednavatele a jeho vztahy k městu nám zatím zůstávají skryty. Beneficia pod patronátem rady patrně sloužila jako nástroj k odměňování, jak napovídají prezentace Jana Thabrarra na uvedené místa nebo Šimona Schika k oltáři sv. Wolfganga.

Na zakládací listině kaple Nanebevzetí Panny Marie z roku 1413 jsou přivěšeny čtyři pečeti: brněnské městské rady, abatyše a konventu kláštera v Oslavanech jako patronů kostela a svatojakubského faráře. Městské pečeti náleží první místo a toto složení a pořadí pečetitelů se opakuje také na dalších listinách. Brněnští přísežní při zakládání nových beneficí zřejmě nezaujímalí pouze symbolickou roli svědků. Vznik oltářnických míst, jejichž kolace připadla radě, představoval pro město částečnou kompenzaci postrádaného patronátního práva ke kostelu. Události na počátku 15. století ukázaly, že kaplani mohou výrazně ovlivňovat dění v kostele i ve městě. Když po smrti plebána Jana Ulmannova dosadila v roce 1400 kapitula sv. Petra jako nového správce kostela sv. Jakuba kanovníka Konráda Smerbecka, postavili se svatojakubští kaplani rozhodně za oslavanský klášter a z kazatelny filiálního kostela sv. Mikuláše napadali uchvatitele fary. Situace se pak vyhrtila do té míry, že někteří dvořané markraběte Jošta považovali za nutné uvrhnout odbojné kněží do vězení.⁵⁵ Ve sporu

⁵³ J. DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 114-144.

⁵⁴ Srov. T. BOROVSÝ, „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit*“, s. 82-83.

⁵⁵ Ke sporu s kapitulou sv. Petra viz B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 22-27; TÝŽ, *Geschichte der Stadt Brünn I. Bis 1411*, Brünn 1911, s. 170-181; značně nepřesně J. DŘÍMAL (red), *Dějiny Brna I*, Brno 1969, s. 92-94.

o svatojakubskou školu v šedesátých letech 15. století již rada s podporou beneficiářů přímo počítala. V roce 1467 konšelé místo stávajícího faráře Pavla z Olbramovic dosadili kazatele Šimona Schika, jemuž přidali ještě obročí u oltáře sv. Wolfganga. Osud předchozího správce tohoto oltáře však ukazuje, že ani v katolickém městě nebyli duchovní nedotknutelní: Jakub Spishan byl straníky kapituly v noci přepaden a čtyřtýdenní zápas se smrtí skončil jeho prohrou.⁵⁶ Společný postup rady a svatojakubských kněží na konci 15. století usnadňovala i skutečnost, že některá místa byla obsazena příbuznými radních nebo jejich straníků, např. v kapli sv. Trojice to byl Bernardin Čert, Václav Schanderl měl u oltáře sv. Víta švagra Martina, pozdějšího plebána, a u oltáře sv. Vavřince a Šebestiána bratrance Mathese.

Kostel sv. Jakuba s více než třemi desítkami oltářnických beneficií zaujímal v Brně na sklonku středověku výjimečné místo. V žádném ze zbývajících brněnských kostelů, dokonce ani v kapitulním kostele sv. Petra,⁵⁷ nedošlo k zakládání oltářnických míst v takové míře jako zde. V předcházejících odstavcích jsem se pokusil, pokud to bylo možné, nalézt styčné body a vymezit odlišnosti vzhledem k Praze a Českým Budějovicím. Při nedostatečném zpracování této problematiky v dalších moravských městech však zůstává nevyřešeno, zda nemalé časové zpoždění hlavní vlny zakladatelských aktů oproti Čechám je pouze brněnskou zvláštností, či zda příčiny tkví v odlišné situaci církve v Čechách a na Moravě.⁵⁸ Prostor pro další bádání tedy zůstává otevřen.

Podrobné údaje o Joštových dvořanech, podílejících se na přepadu svatojakubské fary v říjnu 1401, přinesl T. BALETKA, *Dvůr, rezidence a kancelář moravského markraběte Jošta (1375 - 1411)*. In: SAP 46, 1996, s. 460-462.

⁵⁶ J. DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 95-113.

⁵⁷ Srov. Jan TENORA, *Katedrálí kostel sv. Petra a Pavla v Brně*, Brno 1930, s. 17-18 a Libor JAN, *Dějiny kapituly*. In: *Šest set let brněnské kapituly*, Brno 1996, s. 66. Za zmínku zde ovšem stojí, že při zakládání oltářnických beneficií byly stanovovány základní dispozice podle svatojakubského vzoru, viz např. zřízení benefícia u oltáře Všech Svatých v herburském klášteře, AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 309 (1434, února 22.).

⁵⁸ Souhrnně viz František ŠMAHEL, *Husitská revoluce I*, Praha 1995, s. 233-259; viz též Václav MEDEK, *Osudy moravské církve do konce 14. věku*, Praha 1971, s. 172-180.

PŘÍLOHA

Kaple a oltáře v kostele sv. Jakuba do roku 1521⁵⁹

Kaple Božího Těla na hřbitově

V listopadu 1340 odkázal svatojakubský kazatel Hancman z Tišnova, syn Mikuláše z Tišnova, svůj dům na hřbitově u sv. Jakuba na zřízení kaple. Ze sklepa domu se měla stát kostnice, ve vrchní části měla být kaple a zbývající díl připadl na ubytování kaplana. Odkázal rovněž plat sedm hřiven grošů a užítky ze své vinice. Správce kaple měl dosazovat Petr z Libštejna, další z beneficiářů u sv. Jakuba („*commensalis meus*“), a po jeho smrti nebo odchodu měla připadnout kolace plebánovi a městské radě. Realizace Hancmanova odkazu se protáhla a až o dvanáct let později, 10. září 1352, potvrdil olomoucký biskup Jan zřízení kaple.⁶⁰ Ani v jedné z listin nebylo zasvěcení kaple uvedeno, první zmínka o kapli Božího Těla je z roku 1369, kdy řeholníci nově zřízeného kláštera augustinánů poustevníků vykoupili plat 11 grošů, který měli odvádět ke kapli Božího Těla na hřbitově kostela sv. Jakuba.⁶¹ Lokalizaci kaple zpřesňuje záznam z roku 1420 ve druhé pamětní knize, podle něhož „*annexa est*“ ke kostelu sv. Jakuba.⁶² Možná již kolem roku 1420 odkázal Bartoloměj Kurovicer plat 8 hřiven grošů na zřízení dalšího benefícia v kapli. Protože však v průběhu husitských válek zpusťla řada domů, z nichž plynuly ke kapli roční renty, rozhodli plebán a rada, že odkázaný plat, jež dle jejich mínění nepostačoval na zřízení samostatného oltářnického místa, bude přiřčeněn ke stávajícímu beneficiu, které tak bylo dotováno ročním platem 13 hřiven grošů.⁶³ Před rokem 1448 zřejmě obsazování tohoto benefícia ovládla městská rada,⁶⁴ po tomto datu ale kaple Božího Těla na dlouhou dobu z pramenů mizí a větší význam získává až na konci 16. století.

Kaple sv. Mořice na hřbitově

Podle berní knihy z roku 1365 platil jeden z měšťanů ročně jednu hřivnu „*ad s. Mau-*

⁵⁹ Informace, které se mi o jednotlivých kaplích a oltářích podařilo zjistit, jsou do značné míry nesourodé. V jednotlivých heslech se proto přednostně zaměřuji na okolnosti založení (případně první zmínky o oltáři a beneficiu), zakladatele, držbu patronátního práva a hmotné zabezpečení benefícia (jak ve formě rent, tak i jednorázových odkazů peněz apod.). Z přehledu vynechávám filiální kostel sv. Mikuláše na Dolním trhu (nám. Svobody).

⁶⁰ CDM VII, s. 214-215, č. 296; VIII, s. 131-133, č. 171. Opis Hancmanovy listiny v právní knize vydal Miroslav FLODR (ed), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století I*, Brno 1990, s. 420-422.

⁶¹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 39, f. 153v.

⁶² AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 557r; na tento záznam upozornil už B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 64.

⁶³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 324 (1439, ledna 26.).

⁶⁴ B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 64.

ricium“.⁶⁵ Jde tu nepochybně o kapli sv. Mořice, umístěnou na hřbitově na západ od kostela sv. Jakuba. Snad již od počátků bylo s kaplí spojeno místo českého kazatele, prvním doloženým je Boček v roce 1384.⁶⁶ V roce 1414 využil jeden z poplatníků možnosti vykoupit věčný plat a složením 6 hřiven grošů do rukou kaplana Ondřeje osvobodil svůj dům před Měnínskou branou; další plat byl za tři hřivny vykoupen o devět let později.⁶⁷ Ve druhé polovině 15. století odkázali brněnští měšťané k „*moravské*“ či „*české*“ kapli celkem 42 zlatých, jeden zlatý roční renty a kalich.⁶⁸ Z českých kazatelů a správců kaple, jež známe jménem, lze zmínit Martina, který odkázal kostelu v roce 1431 před smrtí rukopis postily „*jakéhosi bratra ze Šternberka*“.⁶⁹ V roce 1477 požádal převor královopolských kartuziánů probošta oslavanských cisterciáčků a brněnskou městskou radu o povolení, aby kartuziáni mohli zastavět i prostor mezi svým domem a kaplí, a oba objekty tak stavebně propojit, což se po svolení také stalo.⁷⁰ Mikuláš Něpr z Vojslavic odkázal v roce 1493 kalich, ornát a 50 zlatých, za něž se měl zakoupit plat 5 zlatých, „*do té kapli, jakož v ní česky káže a jakož v ní bratr muoj, nebožčík pan Václav Něpr leží*“, vymínil si za to pravidelnou zádušní mši za svého bratra každý pátek a každou neděli po kázání pronesení jeho jména při prosbě za spásu duší.⁷¹ V knize beneficíí je k „*české kapli sv. Mořice*“ zapsáno do roku 1521 celkem sedm platů ve výši 10,5 zlatých.⁷²

Kaple sv. Doroty na hřbitově

Kaple sv. Doroty na hřbitově kostela sv. Jakuba je poprvé uvedena v berním rejstříku za rok 1389, do něhož byl vložen lístek se zaznamenáním platu ve výši 10 hřiven grošů.⁷³ Tento příjem kaplan zvýšil v roce 1465, kdy zakoupil plat půl hřivny; správce kaple Jan Radischar, který zemřel v roce 1482, odkázal ke kostelu tištěné Dekretály papeže Řehoře IX.⁷⁴ Po velikonocích 1515 žádá plebán a městská rada olomouckého biskupa, aby k oltáři „*Těla Kristova a sv. Doroty*“ na hřbitově, který se uvolnil po

⁶⁵ B. MENDEL (ed), *Knihy počtů města Brna*, s. 293; srov. B. BRETHER, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 64-65, který bere jako první doklad až rok 1384, kdy je doložen český kazatel Boček (viz následující poznámka).

⁶⁶ CDM XI, s. 299-300, č. 328.

⁶⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, rkp. inv.č. 48, f. 554v, 579r.

⁶⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, rkp. inv.č. 48, f. 392r, 405v, 452r, 470v.

⁶⁹ AMB, fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 88 A, f. 271v a sign. 88 B, f. 311v.

⁷⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 659 (1478, prosince 21.).

⁷¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 783 (1490, října 6.).

⁷² AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 49r-50r.

⁷³ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 20, f. 199bis. Písař záznamu, který se písmem hlásí do konce 14. století, není totožný s písařem berního rejstříku, při početnosti personálu brněnské kanceláře to ovšem nic neznamená.

⁷⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 481 (1465, dubna 25.); fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, tisky sign. 102/119, záznam na f. 385v (podle novodobé foliace).

smrti Georgia Schtekera, dosadil jimi navrženého kandidáta Jana Heura z Kadaně.⁷⁵ Vzhledem k uvedenému zasvěcení oltáře a k absenci zpráv o kapli Božího Těla se nabízí otázka, zda kaple sv. Doroty nebyla nějak propojena s touto kaplí, jež byla umístěna rovněž na hřbitově. Nelze vyloučit ani možnost, že oba oltáře spravoval jeden oltářník. V roce 1521 bylo ovšem beneficium oltáře sv. Doroty sloučeno s místem u oltáře Marie Magdalény v jedno s předpokládaným příjmem 19 hřiven.⁷⁶ Kniha beneficíí uvádí obročí jako „*oltář kaple sv. Doroty*“ s celkem šesti platy (1475 - 1504) ve výši 4 hřiven a jednoho zlatého.⁷⁷

Oltář sv. Marie Magdalény

Plebán kostela sv. Jakuba Jan Ulmannův odkázal před svou smrtí⁷⁸ 100 hřiven grošů na zakoupení platu 10 hřiven pro správce oltáře sv. Marie Magdalény (stávající oltářník Zikmund byl jeho pokrevní příbuzný), který podle pozdější zmínky sám založil. Tyto peníze v hotovosti přijal olomoucký biskup Jan, ovšem ve finanční tísní je nepoužil na určený účel, nýbrž na výplatu vojákům bránícím biskupské statky. V listině vydané 23. února 1400 pak oltářníkovi jako náhradu přičknu plat ve stejné výši na svých stolních statcích („*de nostris censibus, ad nostram mensam spectantibus*“) - z jedné vsi 4 hřivny, ze čtyř po 1,5 hřivně grošů.⁷⁹ V květnu 1402 biskup Jan také rozhodl, že po smrti nebo odchodu nynějšího oltářníka Zikmunda má patronát připadnout městské radě.⁸⁰ Příjmy z biskupských statků zřejmě v neklidných dobách vzaly za své, a proto na podzim 1425 dotovala vdova Dorota opětovně beneficium platem 10 hřiven grošů ročně, kolace měla po její smrti připadnout synovi Zikmundovi (oltářníkovi tohoto oltáře) a dceři Anně a poté městské radě. Rok a půl poté vydala další listinu, v níž základní ustanovení předešlé zopakovala a upřesnila, že městská rada má při dosazování nových oltářníků dávat přednost jejím potomkům v mužské i ženské linii.⁸¹ V roce 1451 zakoupil oltářník plat 0,5 kopy grošů, rok poté zvýšil Jan, kanovník u sv. Petra, zakoupením dalšího platu základní dotaci na 11 hřiven

⁷⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1054 (1515, dubna 9.).

⁷⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1116 (1521, července 3.).

⁷⁷ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 90r-91v.

⁷⁸ Plebánem se stal v roce 1368, ještě v září 1398 byl naživu (MBV V, č. 1339) a zemřel před 23. únorem 1400 (viz následující poznámka).

⁷⁹ CDM XIII, s. 23-24, č. 15.

⁸⁰ CDM XIII, s. 207, č. 199.

⁸¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 277 (1425, prosince 25.), kde jsou inzerovány tři listiny s koupěmi platů z 28. - 30. listopadu 1425, a inv.č. 288 (1427, září 12.); druhou listinu v německém překladu otiskl B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 68-71. Otevřená zůstává otázka, zda Dorotin syn Zikmund je totožný se Zikmundem, příbuzným plebána Jana Ulmannova. Přestože nedostatek pramenů nedovoluje vynášet kategorické soudy - správce oltáře Zikmund je mezi uvedenými daty doložen pouze v květnu 1408 jako svědek na jedné listině, CDM XIV, s. 13-16, č. 17 - považují totožnost obou mužů za pravděpodobnou.

ročně.⁸² Petr Cmetan odkázal v roce 1495 deset zlatých na mešní sukno a misál.⁸³ V roce 1521 sjednotil biskup Stanislav Thurzo oltářnictví s beneficiem kaple sv. Doroty na hřbitově.⁸⁴ Podle knihy beneficií získal správce oltáře mezi lety 1489 - 1515 čtyři renty ve výši jedné hřivny a 3 zlatých.⁸⁵

Kaple 11 000 panen na hřbitově

Listinou vydanou 17. listopadu 1404 povolil markrabě Jošt Arnoldovi z Kumbachu, brněnskému měšťanovi a někdejšímu mincmistrovi, aby plat 10 hřiven grošů ke kapli 11 000 panen, již založil a která stojí vpravo od kostela sv. Jakuba, mohl zapsat na statcích, které drží (a které patrně získal právě od Jošta). Patronát měli držet Arnold a jeho dědicové a po nich měl připadnout markraběti.⁸⁶ O dva měsíce později však Arnold zapisuje ke kapli plat 3 hřiven bez čtyř grošů s odůvodněním, že byla zřízena a setrvala bez dotace, a zároveň k ní dává dva své domy na Horním trhu (dnes Zelný trh).⁸⁷ Pravděpodobně se zde jedná o první krok, jímž Arnold začal naplňovat svůj záměr. Zda byl určený plat skutečně pořízen v plné výši a kdo se stal prvním oltářníkem, nevíme. Upozorňuji, že dále se v pramenech hovoří pouze o oltáři 11 000 panen, nikoli o kapli. Anna, vdova Vaňka z Pohořelic, odkazuje v roce 1475 k oltáři 10 zlatých;⁸⁸ v soupisu předmětů kostela sv. Jakuba je jako jeho příslušenství zachycena stříbrná soška Panny Marie se sv. Janem.⁸⁹ V únoru 1449 zakoupil oltářník plat 1,5 hřivny grošů; další koupě platů v úhrnné výši dvou hřiven jsou doloženy v letech 1485, 1491 a 1494⁹⁰ a kniha beneficií k nim doplňuje ještě tři renty z let 1462, 1491 a 1504, z nichž plynulo ročně 2,5 hřivny.⁹¹

⁸² AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 395 (1451, dubna 30.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 367v.

⁸³ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 489v; zápis otiskl T. BOROVSKEJ, „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit*“, s. 95.

⁸⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1116 (1521, července 3.).

⁸⁵ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 142r-143v.

⁸⁶ CDM XIII, s. 359-360, č. 342. K zakladateli viz J. MEZNIK, *Brněnský patriciát*, s. 309 a T. BALETKA, *Dvůr, rezidence a kancelář*, s. 299.

⁸⁷ CDM XIII, s. 378-380, č. 354. V berních knihách a rejstřících z 15. století ovšem tyto domy zachyceny nejsou a neuvádějí je ani jiné prameny. B. BRETHER, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 65 se domnívá, že o zmíněnou částku byla zvýšena základní dotace beneficia.

⁸⁸ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 415v.

⁸⁹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 765 (1487, října 26. – 1489, července 3.).

⁹⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 377 (1449, února 15.), inv.č. 747 (1485, července 27.), inv.č. 799 (1491, února 5.), inv.č. 857 (1494, ledna 9.).

⁹¹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 98r-99v.

Oltář sv. Matouše

Oltář - pravděpodobně i s beneficiem - byl založen městským notářem Mikulášem a jeho manželkou Kateřinou, kteří pak v roce 1409 poukazují oltářníkovi jednu hřivnu grošů ročního platu na anniversarium; jako kolátoři jsou však uvedeni brněnští přísežní.⁹² V červnu 1419 jej Mikuláš obnovuje s odůvodněním, že „*ante aliquot annorum lapsum*“, dotuje platem 10 hřiven grošů, zakoupeným na statcích kláštera premonstrátů v Louce, a rozhoduje, že po smrti jeho, manželky Doroty a dětí Anežky, Markéty a Jana má patronát připadnout městské radě. O tři měsíce později jeho rozhodnutí potvrdil i Jan ze Strážnice, vikář a oficiál olomouckého biskupství.⁹³ V srpnu 1463 zakoupil oltářník plat jedné hřivny grošů, ziskem dalšího platu ve stejné výši si polepšil počátkem roku 1491 a kniha beneficií zaznamenává ještě sedm rent z let 1463 - 1510 s ročním výnosem 6 hřiven 62 grošů.⁹⁴ V roce 1521 bylo oltářnictví, u něhož listina biskupa Stanislava Thurza uvádí výnos 7 hřiven, sloučeno s místem u oltáře sv. Wolfganga v jedno beneficium s předpokládaným ročním příjmem 17 hřiven grošů.⁹⁵

Oltář sv. Jana apoštola a evangelisty

V roce 1412 odkázal Mikuláš Herl 100 zlatých na pořízení platu 10 zlatých k oltáři sv. Jana apoštola a evangelisty, jež měl užívat oltářník Pavel, jeho bratranec (tomu odkázal rovněž další majetky, nevázané k oltáři), tři roky poté odkazuje k „*Herlovu oltáři*“ Václav olejník roční plat 2 hřiven grošů.⁹⁶ Mikuláš svou poslední vůli zřejmě ještě pozměnil, neboť na konci září 1426 dotoval jeho syn Bernard Herl, chtěl plnit poslední přání svého otce, oltář platem 12 hřiven grošů ročně, k němuž přidal ještě misál, stříbrný kalich a dva ornáty (všední a sváteční); kolaci vyhradil sobě a svým dědicům, po nichž ji měla získat městská rada.⁹⁷ Bernard Herl odkázal ve svém testamentu v roce 1446 k oltáři ještě kalich a 20 zlatých na pořízení sošky.⁹⁸ Kolace připadla městské

⁹² CDM XIV, s. 78-79, č. 77.

⁹³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 246 (1419, června 19.), inv.č. 247 (1419, září 13.). B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 66 eviduje jako první doklad až tyto listiny.

⁹⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 470 (1463, srpna 30.), inv.č. 798 (1491, ledna 17.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 94r-95r.

⁹⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1115 (1521, července 3.).

⁹⁶ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 313r, 314v. B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 66 tyto doklady neuvádí.

⁹⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 283 (1426, října 18.) - jde o notářský instrument, v němž je Bernardova listina inzerována, o pět dní později byla potvrzena i u olomouckého biskupství, inv.č. 284 (1426, října 23.).

⁹⁸ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 356v; část zápisu otiskl T. BOROVSKEÝ, „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit*“, s. 93.

radě před rokem 1480, neboť 6. září 1480 bratři Jan a Petr Moravové zveřejňují, že jim ji rada udělila na dobu jejich života a s podmínkou, že stávající správce oltáře kněz Lukáš, kanovník kapituly sv. Petra, u něj zůstane až do své smrti. Po smrti obou bratří se měl patronát vrátit do rukou městské rady.⁹⁹ Prokop Ruedl odkázal v poslední vůli v roce 1482 k oltáři 10 hřiven grošů na zakoupení ročního platu jedné hřivny, dále deset hřiven na výroční mše a čtyři tisíce benátských sklíčků na zasklení okna.¹⁰⁰ Některé předměty patřící k oltáři sv. Jana jsou zapsány také v inventáři kostelního pokladu z roku 1487, a to kříž z pozlaceného stříbra se zobrazením Ukřižování, monstrance se sv. Janem z pozlaceného stříbra, další monstrance s drahým kamenem (s poznámkou, že ji právě má u sebe Martin Parcival) a soška Panny Marie s dítětem z pozlaceného stříbra, jež byla pořízena podle výše uvedeného odkazu Bernarda Herla.¹⁰¹ K oltáři zřejmě patřil i nemovitý majetek, neboť v roce 1497 kupuje oltářník plat půl hřivny grošů na vinici „*olim dicti altaris et propter sui desolacionem iam perdita*“.¹⁰² V 80. letech 15. století oltářník zvýšil své příjmy zakoupením dvou platů v celkové výši 49 grošů ročně.¹⁰³ Biskup Stanislav Thurzo sjednotil v roce 1521 druhé oltářnické místo, které mělo mít roční příjem 10 hřiven grošů, s beneficiem u oltáře sv. Barbory,¹⁰⁴ v první knize beneficií ovšem oltář sv. Jana apoštola vůbec uveden není a podle druhé knihy beneficií z roku 1553 byl sjednocen s oltářem sv. Jana Křtitele.¹⁰⁵ Protože při předání patronátu bratřím Moravům se hovoří pouze o jednom oltářníkově, vzniklo druhé místo pravděpodobně až po tomto roce.

Kaple Nanebevzetí P. Marie

Kapli s beneficiem založila v roce 1413 Anežka, dcera Jana z Meziříčí, a dotovala ji platem 10 hřiven grošů na statcích Lacka z Kravař; patronát nad kaplí měla po její smrti držet brněnská městská rada. O dva měsíce později potvrdil fundaci olomoucký oficiál Sulek z Železné.¹⁰⁶ Prvním kaplanem se patrně stal Ondřej, doložený poprvé v roce 1416.¹⁰⁷ Zřejmě je totožný s Ondřejem „*de Gostel*“, jedním z provisorů, kteří měli plnit poslední vůli českého kazatele Martina z roku 1431. V roce 1424 Ondřejovi svěřil jistou sumu před svým odchodem do Říma sakristán a německý

⁹⁹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 673 (1480, září 9.); k Moravům viz Radomíra BARTEKOVÁ, *Brněnská měšťanská rodina Moravů*. In: Forum Brunense 1992, s. 32-35.

¹⁰⁰ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 449v.

¹⁰¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 765 (1487, října 26. – 1489, července 3.).

¹⁰² AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 900 (1497, listopadu 16.).

¹⁰³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 712 (1483, ledna 31.), inv.č. 769 (1487, prosince 25.).

¹⁰⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1120 (1521, července 3.).

¹⁰⁵ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 182, f. 31r.

¹⁰⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 222 (1413, března 20.), inv.č. 223 (1413, května 8.).

¹⁰⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 235 (1416, července 15.).

kazatel Jan ze Svitav - v jeho listině je kaple lokalizována „*doprostřed*“ kostela sv. Jakuba.¹⁰⁸ V roce 1448 odkázal Václav Schwarz 10 hřiven na udržování světla před oltářem.¹⁰⁹ Druhé místo zřídila u oltáře paní Anna Ganzarka z Kolšova, která k němu ve své poslední vůli z 13. srpna 1458 odkázala roční plat 11 hřiven grošů (7 hřiven na statcích Albrechta z Kolšova, 4 hřivny měly být zakoupeny za peníze odkázané v hotovosti). Jako prvního oltářníka určila svého zpovědníka Matěje, patronát měla po její smrti držet městská rada.¹¹⁰ Další pořízení provedla Anna zřejmě ústně, neboť v roce 1466 pohání správce oltáře kněz Matěj v 60 hřivnách grošů k zemskému soudu Jana Selického z Dobré Vody, který odmítal podle Annina odkazu pořídit k oltáři dva ornáty, kalich a další příslušenství.¹¹¹ Zřejmě též Matěj pohání o patnáct let později k soudu Jana Pršického z Pršic, který mu neobnovil dlužní list.¹¹² U tří doložených koupí rent z let 1465 (0,5 hřivny grošů), 1484 (2 zlaté) a 1508 (1 zlatý) nelze rozlišit, ke kterému ze dvou beneficí směřovaly.¹¹³ V červnu 1493 presentovala městská rada k oltáři, od něhož odešel správce Šimon Klinger, kněze pasovské diecéze Michala Schuessera.¹¹⁴ Blíže neurčená kaple uvnitř kostela sv. Jakuba, k níž Václav Telnicer v roce 1495 odkazuje peníze na zakoupení mešního roucha, je pravděpodobně tato kaple Nanebevzetí Panny Marie.¹¹⁵ V létě 1521 sjednotil olomoucký biskup Stanislav Thurzo obě místa v jedno s předpokládaným příjmem 21 hřiven grošů.¹¹⁶ V knize beneficí je uveden oltář Nanebevzetí Panny Marie „*secunda fundatio*“ s 11 rentami pořízenými v letech 1465 - 1519 a vynášejícími ročně 2,5 hřivny a 19,5 zlatých.¹¹⁷ Protože jsou mezi nimi zachyceny i výše zmíněné tři platy, jde tu nepochybně o sloučená beneficia někdejší kaple Anežky z Meziříčí.

Oltář sv. Víta

Vykonavatelé testamentu Pazolda řezníka, Václav Niger s manželkou Kunegundou, zřizují v roce 1413 u již existujícího oltáře se zasvěcením sv. Vítu beneficium s roční dotací 11,5 hřiven grošů. Kolaci si na dobu svého života vymínili pro sebe, poté ji měla získat městská rada. Od zakladatelů dostal správce oltáře snad i misál, jehož

¹⁰⁸ AMB, fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 88 A, f. 271v a sign. 88 B, f. 311v; fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 115, f. 1r.

¹⁰⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 363v.

¹¹⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 434 (1458, srpna 13.).

¹¹¹ Vincenc BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕhonné a nálezové IV*, Brno 1882, s. 510.

¹¹² Vincenc BRANDL (ed.), *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕhonné a nálezové V*, Brno 1892, s. 332, 398.

¹¹³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 479 (1465, dubna 19.), inv.č. 734 (1484, října 1.), inv.č. 1001 (1508, prosince 12.).

¹¹⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 844 (1493, června 18.), inv.č. 845 (1493, července 20.).

¹¹⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 871 (1495, ledna 4.).

¹¹⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1117 (1521, července 3.).

¹¹⁷ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 40r-43r.

vznik je na základě uměleckohistorického rozboru a přípisu („*Iste liber deditus est ad altare sancti Viti martiris divi Jacobi Brunne*“) kladen právě k roku 1413.¹¹⁸ Prvním oltářníkem se zřejmě stal Jan Sundlin, doložený v roce 1416.¹¹⁹ V březnu 1460 zvýšil oltářník své příjmy koupí platu 0,5 hřivny grošů, počátkem roku 1491 získal z odkazu další plat 2 zlaté ročně.¹²⁰ Václav Schanderl odkázal v roce 1479 svému švagru Martynovi, správci oltáře sv. Víta a pozdějšímu plebánovi sv. Jakuba, 10 zlatých na pořízení platu a 7 zlatých na zádušní mši.¹²¹ Oltářník Erhard řečený Cukr, který byl zřejmě zároveň sakristánem kostela, přidal na konci roku 1492 k základní dotaci rentu 6 zlatých ročně, ovšem s omezením, že pokud by beneficium směnil nebo od něj odešel, bude těchto 6 zlatých pobírat až do své smrti a teprve poté případnou správci oltáře.¹²² Kniha beneficií kromě toho eviduje dalších šest rent, pořízených v letech 1461 - 1512 s ročním výnosem 3 hřivny 44 grošů a jeden zlatý.¹²³

Oltář sv. Cecílie

Oltář s jedním beneficium zřizuje v září 1418 Alžběta, vdova po Janu Zyndlovi, a poukazuje k němu roční plat 10 hřiven grošů; po její smrti měl patronát připadnout dědicům a pak městské radě. Přípisek „*tento misál dal kostelu sv. Jakuba v Brně Jan Syndl řezník pro spásu své duše*“ v jednom z misálů Svatojakubské knihovny dokládá, že beneficium bylo zakladateli vybaveno i po této stránce.¹²⁴ Prvním oltářníkem se zřejmě stal někdo z jejich příbuzných, neboť oltářník jménem Václav Syndl kupuje počátkem ledna 1419 dva platy ve výši jedné a dvou hřiven.¹²⁵ Další platy zakoupili správci oltáře v letech 1447 a 1450 (dvakrát po jedné hřivně), ovšem i přesto poklesl podle soupisu platů k oltáři, pořízeného kolem roku 1460, roční příjem na devět hřiven.¹²⁶ Jeho zvýšení o 1,5 hřivny grošů ročně přinesly další koupě na přelomu 60. a 70. let, další koupě platu následovala až v roce 1488 (1 hřivny grošů).¹²⁷ V roce 1491

¹¹⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 225 (1413, listopadu 20.); fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 8/10; k misálu viz P. ČERNÝ, *Misál. Brno, kolem roku 1413*. In: *Od gotiky k renesanci*, s. 484-486.

¹¹⁹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 235 (1416, července 15.).

¹²⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 443 (1460, března 24.), inv.č. 793 (1491, ledna 3.), inv.č. 794 (1491, ledna 3.).

¹²¹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 433r.

¹²² AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 837 (1492, prosince 19.); jako sakristán je uveden v opisu Apologie Alana de Rupe, který pořídil a daroval kostelu; viz nejstarší soupis svatojakubské knihovny, U 20, sign. 7284-U1, s. 58-59.

¹²³ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 135r-136v.

¹²⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 242 (1418, září 16.); fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 13/4.

¹²⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 243 (1419, ledna 10.), inv.č. 244 (1419, ledna 11.).

¹²⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 367 (1447, srpna 18.), inv.č. 386 (1450, srpna 3.), inv.č. 446 (cca 1460).

¹²⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 574 (1469, května 22.), inv.č. 595 (1471, září 1.).

zřídil mistr svobodných umění Jakub Schonhauer ze Znojma druhé místo s dotací 15 zlatých ročně a sám se stal prvním oltářníkem, kolace měla po jeho smrti připadnout měšťské radě.¹²⁸ Dva roky poté odkázala vdova po lékárníkovi správci oltáře Hansovi malý stříbrný pohár a „*dobrou duchnu*“.¹²⁹ Druhého benefícia se pravděpodobně týká dopis, jímž v březnu 1506 děkuje Veronika Schaffin ze Znojma brněnské radě, že se ujala oltáře podle její vůle.¹³⁰ Biskup Stanislav Thurzo v roce 1521 sjednotil obě benefícia v jedno s teoretickým příjmem 21 hřiven ročně.¹³¹ Kniha beneficií uvádí dalších sedm rent z let 1463 - 1499 ve výši 4 hřiven a 3 zlatých.¹³²

Oltář sv. Filipa a Jakuba

Oltář s tímto zasvěcením založil i s beneficiem před rokem 1423 bývalý plebán kostela sv. Jakuba Oldřich z Krumlova, který se také stal prvním oltářníkem. Podle soupisu platů na předešlý misál, jež zakladatel ke svému oltáři pořídil, bylo beneficium dotováno částkou 8,5 hřivny ročně.¹³³ Počátkem roku 1441 koupil oltářník plat jedné hřivny grošů, znovu zakoupil dva platy v úhrnné výši jedné hřivny v letech 1478 a 1491¹³⁴ a kniha beneficií uvádí dalších osm rent z let 1439 - 1515 ve výši 7,5 hřiven.¹³⁵

Kaple Zvěstování Panny Marie na radnici

Existence kaple v radniční budově není ve 14. století doložena, avšak podle nařízení rady z roku 1416 měli kaplani a oltářníci na vyzvání přijít na radnici „*ad divinum officium celebrandum*“.¹³⁶ Podle nepřesného opisu pamětního záznamu o posvěcení měl kapli s oltářem ke cti Zvěstování Panny Marie, Filipa apoštola, sv. Vavřince, sv. Blasia, sv. Kryštofa, sv. Felixe a Adaukta, Apolonie panny, Korduly panny a dalších světců vysvětit v neděli 9. dubna 1424 litomyšlský biskup Aleš z Březí.¹³⁷ Zda již

¹²⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 805 (1491, března 9.).

¹²⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 481r.

¹³⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 979 (1506, března 21.).

¹³¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1119 (1521, července 3.).

¹³² AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 122r-125r.

¹³³ AMB, fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 7, přední předešlý. K misálu srov. P. ČERNÝ, *Misál. Brno, před rokem 1423*. In: *Od gotiky k renesanci*, s. 492-494. Jako plebán je Oldřich doložen v roce 1413, např. v zakládací listině kaple Nanebevzetí Panny Marie, k níž přivěsil svou pečeti, viz pozn. 106.

¹³⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 337 (1441, ledna 12.), inv.č. 647 (1478, února 17.), inv.č. 800 (1491, února 5.).

¹³⁵ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 64r-65v.

¹³⁶ A. NEUMANN (ed), *Neznámá statuta moravská*, s. 702.

¹³⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 264 (1424, dubna 10.). Opis chybně uvádí litomyšlského biskupa jako Alberta a denní datum - byl vydán v neděli Judica, která v roce 1424 připadla nikoli na 10., nýbrž na 9. dubna.

tehdy bylo zamýšleno zřízení oltářnického benefícia je obtížné zodpovědět. Problematická je i sama existence vysvěcené kaple, neboť Jan Thabrarr měl v letech 1466 - 1468 docílit u papežské kurie i svolení, aby rada mohla zřídit radniční kapli. Jeho snaha byla úspěšná a brněnští přísežní v roce 1470 vydávají listinu, v níž s odůvodněním, že chtějí splnit slib svých předchůdců, kapli obnovují a dotují platem 10 hřiven grošů, z nichž 8 hřiven mělo být vydáváno z městských příjmů a 2 hřivny ze zakoupených platů; stávající kaplan Štěpán Elbinger k tomu přidal ještě pět hřiven. Patronát byl pochopitelně vyhrazen městské radě.¹³⁸ Koncem února 1471 zakoupil oltářník ještě plat půl hřivny grošů, v posledním deceniu 15. století získal dvě renty v celkové výši tří hřiven.¹³⁹ Podle hypotézy B. Samka došlo k vybudování kaple kolem roku 1424, další doklady stavební činnosti, evidentně spojené s Antonem Pilgramem, jsou z roku 1508.¹⁴⁰ Kaple byla pravděpodobně umístěna v prvním patře radnice (dnešní Stará radnice, Radnická ulice 8), v přístavbě vpravo od průjezdu. Nejasná zůstává příčina sporu projednávaného u zemského soudu, v němž podle vyneseního nálezu účinkoval i radniční kaplan a další oltářníci.¹⁴¹

Oltář sv. Wolfganga

Založen byl Haškem, plebánem z Velešovic, krátce před rokem 1424, neboť v květnu tohoto roku Hašek zrušil presentaci Alexia z Hostěradic, dříve německého kazatele v kostele sv. Petra, a místo něho dosadil Ondřeje, plebána z Letovic a vikáře u sv. Petra. Beneficium bylo dotováno 10 kopami grošů ročně a po Ondřejově smrti měla jeho nástupce dosazovat městská rada. Počátkem října schválilo Haškovo rozhodnutí olomoucké biskupství.¹⁴² V 60. letech zakoupil oltářník další tři platy (jednu a půl hřivny, jednu kopu), v roce 1475 odkázala k oltáři Anna, vdova Vaňka z Pohořelic, 5 zlatých a v roce 1490 Barbora Holcerová 12 zlatých.¹⁴³ Po smrti Jakuba Spishana na konci roku 1467 dosadila městská rada k oltáři kazatele a dočasného správce kostela Šimona Schika, jemuž oltářnické obročí zůstalo i po sesazení z úřadu plebána.¹⁴⁴

¹³⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 582 (1470, června 25.); J. DRÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 64, 82.

¹³⁹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 587 (1471, února 22.), inv.č. 875 (1495, května 5.), inv.č. 914 (1499, března 5.). Kniha beneficií již uvádí radniční kapli se zasvěcením sv. Martinovi a k rekonstrukci dřívějších příjmů ji nelze užít.

¹⁴⁰ Bohumil SAMEK, *Brněnská radnice*. In: BMD 5, 1963, s.181-182; T. BOROVSÝ, *Kameníci, zedníci a malíři v Brně od poloviny 14. do třicátých let 16. století*. In: *Od gotiky k renesanci*, s. 39.

¹⁴¹ *Libri citationum et sententiarum*, s. 39.

¹⁴² AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 265 (1424, května 22.), inv.č. 266 (1424, října 2.); srov. B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 66.

¹⁴³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 455 (1461, července 1.), inv.č. 501 (1466, května 25.), inv.č. 522 (1466, července 24.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 415v, 472r-v.

¹⁴⁴ J. DRÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 97-99.

V roce 1478 povolil olomoucký biskup Tas z Boskovic na prosbu oslavanské abatyše a konventu, aby byl k oltáři sv. Wolfganga přenesen oltář stejného zasvěcení z kostela sv. Václava v Troskotovicích, který byl založen tamním rychtářem v roce 1464 a po přenesení zřejmě *via facti* sloučen se svatojakubským v jedno beneficium.¹⁴⁵ Vzápětí nato bylo obročí uděleno oslavanskému proboštovi Kasparu Ratsamovi, byvšimu faráři u sv. Jakuba a kanovníkovi kapituly sv. Petra¹⁴⁶ - mezi lety 1467 a 1478 tedy brněnská rada nám neznámým způsobem ztratila kolaci. Patronátní právo oslavanské abatyše k oltáři je doloženo ještě v roce 1506, kdy oltářník koupil 36 grošů platu na vinici v Blučině.¹⁴⁷ Biskup Stanislav Thurzo sjednotil v roce 1521 oltářnictví, jehož roční příjem měl být 10 hřiven grošů, s beneficiem oltáře sv. Matouše.¹⁴⁸ Kniha beneficií eviduje kromě uvedených ještě dalších šest rent z let 1466 - 1506, z nichž plynuly ročně 4 hřivny 48 grošů a 3 zlaté.¹⁴⁹

Oltář Dušiček

Beneficium u již existujícího oltáře zřídili společně Vít, plebán z Bílovic, a vdova Kunhuta, kteří rozhodli o dotaci 10 hřiven grošů ročně a o tom, že prvním správcem se má stát právě Vít. Ten mohl před svou smrtí rozhodnout o dalším oltářníkovi, poté připadl patronát městské radě.¹⁵⁰ Na jaře 1441 koupil oltářník Jakub plat půl kopy grošů, v roce 1495 jeden z jeho nástupců půl hřivny roční renty, podle knihy beneficií získali oltářníci v letech 1495 - 1515 dalších šest rent s výnosem 2 hřivny a 3 zlaté.¹⁵¹ V březnu 1472 byl k oltáři městskou radou dosazen veřejný notář Jan Thabrarr, který jej zřejmě spravoval až do své smrti v roce 1480.¹⁵² V testamentu Václava Telnicera z roku 1495 je oltář lokalizován vedle vchodu do kaple, pravděpodobně kaple Nanebevzetí Panny Marie, a Václav mu odkazuje 2 stříbrné poháry na zhotovení kalicha.¹⁵³ V červenci 1520 schválil olomoucký generální oficiál presentaci městské rady, která po odchodu Jana Holsingera navrhla kanovníka od sv. Petra Jeronyma.¹⁵⁴

¹⁴⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 660 (1478, prosince 23.).

¹⁴⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 661 (1479, ledna 3.).

¹⁴⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 981 (1506, srpna 13.).

¹⁴⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1115 (1521, července 3.).

¹⁴⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 27r-29r.

¹⁵⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 268 (1424, října 26.), kde inzerována listina zakladatelů.

¹⁵¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 338 (1441, dubna 14.), inv.č. 873 (1495, února 9.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 108r-110r.

¹⁵² AMB, fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, rkp. sign. 118, f. 303v; J. DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 116.

¹⁵³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 871 (1495, ledna 4.).

¹⁵⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1104 (1520, července 9.).

Kaple Zvěstování Panny Marie na hřbitově

Svatojakubský plebán Jan Vavřincův z Troskotovic ve své poslední vůli, již zveřejnili její vykonavatelé 5. srpna 1428, rozhodl, že na hřbitově u kostela sv. Jakuba má být zřízena nová kaple ke cti Zvěstování Panny Marie (a také sv. Jana apoštola, sv. Bartoloměje, sv. Marie Magdalény, sv. Kateřiny, sv. Gereona s druhy, sv. Kryštofa, sv. Viktora, sv. Barbory, sv. Anny, sv. Cyrila a Metoděje a sv. Benedikta a Bernarda vyznavačů), dotovaná ročním platem 8 hřiven a 4 kop grošů. Prvním správcem se stal kněz Jan řečený Starý, jeho nástupce měla navrhnout oslavanská abatýše.¹⁵⁵ Jan Starý záhy zemřel a v září 1430 byl na jeho místo dosazen nástupce Václav, plebán z Březník. V listině, jíž Pavel z Prahy, vikář olomouckého biskupství, pověřil viceplebána kostela sv. Petra v Brně, aby Václava uvedl do úřadu, je kaple stejně jako kaple Božího Těla lokalizována jako „*annexa*“ ke kostelu sv. Jakuba.¹⁵⁶ To je zároveň poslední jistá zpráva o kapli. Kniha beneficíí uvádí pouze oltář Zvěstování Panny Marie se třemi rentami z let 1488 - 1510, z nichž ročně plynula 1 hřivna 60 grošů a 1,5 zlatého,¹⁵⁷ a je velmi pravděpodobné, že kaple při přestavbě sv. Jakuba zanikla a uvnitř kostela byl obnoven pouze oltář s beneficiem.

Oltář sv. Kříže

Počátkem července 1431 potvrzuje oficiál olomouckého biskupství Pavel z Prahy, že mu byla předložena listina z 20. července 1429, v níž Matěj, plebán ze Střížova, zřizuje u již existujícího oltáře sv. Kříže beneficium s dotací 11 hřiven grošů ročně. Po Matějově smrti měla kolaci převzít městská rada.¹⁵⁸ Poté veškeré zprávy o beneficiu i oltáři utichají a setkáváme s ním až v roce 1494 při koupi ročního platu 1 hřivny k oltáři sv. Kříže „*alias Corporis Christi*“.¹⁵⁹ V roce 1521 biskup Stanislav Thurzo sjednotil beneficium u oltáře sv. Kříže s oltářnictvím u sv. Antonína v jedno s předpokládaným výnosem 17 hřiven grošů.¹⁶⁰ Kniha beneficíí zachycuje kromě oltáře sv. Antonína ještě oltář sv. Kříže „*neboli úřad Božího Těla*“, k němuž nebyly zapsány žádné platy.¹⁶¹ Zasvěcení uvedené v rentovní listině a knize beneficíí připouští možnost, že oltář sv. Kříže byl v nějakém vztahu ke kapli Božího Těla, nedostatek zpráv z druhé poloviny 15. století však neumožňuje formulovat alespoň částečně podložené hypotézy.

¹⁵⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 292 (1428, října 11.), kde uvedená listina inzerována.

¹⁵⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 295 (1430, září 11.).

¹⁵⁷ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 78r-v.

¹⁵⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 298 (1431, července 3.), kde Matějova listina inzerována.

¹⁵⁹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 866 (1494, června 20.).

¹⁶⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1118 (1521, července 3.).

¹⁶¹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 114r.

Oltář sv. Erasma

Beneficium u již existujícího oltáře zřídil v roce 1432 řezník Jan Jiljí (*Johannes Egidii*). Poukázal k němu plat 10 hřiven grošů, který měl spravovat Štěpán z Hradiště, někdejší sakristán u sv. Jakuba, a vydávat z něho polovinu „*mladému*“ Erasmovi, synovi Jošta střelce a testátorovu příbuznému, poté, co dosáhne nižšího svěcení. Až by byl Erasmus řádně vysvěcen na kněze, měl pobírat celý plat a být k oltáři dosazen čtyřmi přísežnými řeznického cechu, jimž připadla kolace.¹⁶² V roce 1464 odkázal Michal z Měnína k oltáři 4 hřivny a ornát, o 11 let později Anna, vdova Vaňka z Pohořelic, 20 zlatých.¹⁶³ V knize beneficií oltář sv. Erasma není uveden.

Oltář Panny Marie

O existenci tohoto oltáře se dozvídáme až z knihy beneficií z roku 1541, podle níž k němu bylo v letech 1435 - 1509 zakoupeno 6 platů s ročním výnosem 7 hřiven grošů.¹⁶⁴ První rentu ve výši tří hřiven ročně prodali řezníci Hans a Prokop v roce 1435, druhou ve výši jedné hřivny soukeník Bernard Steydl v roce 1439; zbývající jsou z let 1486 - 1488 (2,5 hřivny) a 1509 (0,5 hřivny). Velmi pravděpodobně se tu setkáváme s podobným případem jako v Českých Budějovicích u oltáře téhož zasvěcení – mohlo jít o jeden z nejstarších oltářů, u něhož nebylo zprvu zřízeno samostatné beneficium, měl ale svého kaplana (výraznější doklady o mariánské účtě ovšem z brněnského prostředí nemáme).¹⁶⁵ O založení benefícia by vzhledem k prodejům rent snad bylo možné uvažovat v polovině 30. let 15. století. V roce 1500 prezentovala městská rada svého kaplana Jana Lutifigula k oltáři Panny Marie, jehož dosavadní správce Martin Parcival zemřel.¹⁶⁶

Oltář sv. Anežky

Beneficium u již existujícího oltáře bylo založeno Mendlikem z Greifenbergu a jeho manželkou Annou v roce 1446. Jeho správce měl pobírat ročně 10 hřiven grošů, po smrti zakladatelů připadla kolace městské radě.¹⁶⁷ V roce 1466 se oltářníkem stal veřejný notář Jan Thabrarr a spravoval jej až do roku 1480, kdy zemřel. Thabrarr nechal v letech 1467 - 1468 oltář opravit a vymalovat nový obraz malířem Mikulá-

¹⁶² AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 338v-339r; srov. B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 67.

¹⁶³ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 390r, 415v.

¹⁶⁴ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 20r-21r.

¹⁶⁵ J. ADÁMEK, *Oltářnická benefícia*, s. 34.

¹⁶⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 929 (1500, srpna 3.).

¹⁶⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 362 (1446, září 7.).

šem.¹⁶⁸ 1484 odkázala vdova Markéta Ratsamynna k oltáři 30 zlatých, v letech 1512 a 1513 zakoupili oltářníci dva platy ve výši 13 zlatých ročně. Problematický je odkaz 3 zlatých a vosku k obrazu „*in sand Agnesen Capellen*“ cechu zlatníků v roce 1496,¹⁶⁹ protože jsem ale o žádné kapli sv. Anežky ve středověkém Brně nenalezl doklady, spojují jej s tímto oltářem.

Oltář sv. Antonína

V listinách je oltář poprvé zmíněn v říjnu 1501, kdy se Jan Volaur „*de Curssenreut*“, kněz řezenské diecéze, kterého k němu dosadila městská rada, zavazuje spravovat oltář podle podmínek, jež jsou uvedeny v zakládací listině benefícia a z nichž se vytýká osobní přítomnost správce v místě benefícia.¹⁷⁰ Tato pasáž by napovídala na nedávné založení, v knize beneficií jsou však platy k oltáři sv. Antonína zaznamenány již od roku 1450 - deset rent pořízených v letech 1450 - 1512 vynášelo ročně 9 hřiven 4 groše. V roce 1521 sloučil biskup Stanislav Thurzo oltářnictví sv. Antonína s místem u oltáře sv. Kříže v jedno beneficium s předpokládaným příjmem 17 hřiven grošů.¹⁷¹

Oltář sv. Martina

Poprvé je oltář zmíněn v roce 1456, kdy jeho správce Prokop svědčí u odkazu peněz na stavbu kostela.¹⁷² V roce 1476 odkázal Václav Permann ve své poslední vůli k oltáři 10 zlatých.¹⁷³ Při prodeji poloviny hřivny ročního platu v roce 1494 je oltář sv. Martina lokalizován do předsíně („*in porticu*“) kostela.¹⁷⁴ V knize beneficií není oltář s tímto zasvěcením v kostele sv. Jakuba uveden, vzhledem k tomu, že sv. Martinu byl mezitím zasvěcen oltář v radniční kapli, nelze vyloučit, že i příjmy byly přeneseny na nové místo.

Oltář sv. Bartoloměje

Oltář je poprvé zmíněn v roce 1461 při odkazu 5 hřiven grošů na zakoupení platu jeho

¹⁶⁸ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 527 (1467, ledna 12.), inv.č. 551 (1467, prosince 24.); viz též J. DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 116-117.

¹⁶⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 458v, 490v-491r, 493r-v; rkp. inv.č. 181, f. 73v. K obrazu zlatníků je již o rok dříve, 1495, odkázána 1 hřivna grošů.

¹⁷⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 954 (1501, října 20.).

¹⁷¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1118 (1521, července 3.).

¹⁷² AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 377v.

¹⁷³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 640 (1477, ledna 7.).

¹⁷⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 870 (1494, prosince 2.).

správci.¹⁷⁵ Založil jej zřejmě i s beneficiem Štěpán Zlabinger krátce před tímto datem a v roce 1469 k němu odkázal velkou stříbrnou „kopf“, která se měla prodat a za stržené peníze koupit roční plat.¹⁷⁶ V roce 1482 rozhodla vdova po Štěpánovi Regina, aby za 70 zlatých odkázaných v hotovosti byl zakoupen plat pro oltářníka Kaspara.¹⁷⁷ Pravděpodobně též Kaspar byl v roce 1470 jedním z dědiců po Martě, vdově Martina Melcera, a stejný rok vedl spor s brněnským měšťanem Janem a jeho manželkou Kunhutou.¹⁷⁸ Kniha beneficií eviduje celkem devět rent, pořízených v letech 1463 - 1512, s ročním výnosem 4 hřivny grošů a pět zlatých.¹⁷⁹

Oltář sv. Leonarda

Jako první doklad lze přijmout záznam o prodeji platu jedné hřivny v roce 1461, který je u oltáře sv. Leonarda zapsán v knize beneficií z roku 1541; podle zmínky z roku 1510 při koupi 1 zlatého ročního platu byl tento oltář umístěn ve vstupní předsíni („*in porticu*“) kostela.¹⁸⁰ V roce 1464, po smrti Jana z Třebové, přijal Jan ze Slavonic úřad sakristána a správu oltáře sv. Leonarda, byv prezentován plebánem a radou.¹⁸¹ Odkaz 5 zlatých k obrazu sv. Leonarda v testamentu Anny, vdovy Vaňka z Pohořelic, se zjevně vztahuje k tomuto oltáři, k němuž Anna dále odkazuje 20 zlatých.¹⁸² Podle záznamu na předním příděští špýrského tisku sbírky exempel byl na konci 80. let 15. století správcem oltáře Jakub Schiem z Vyškova, sakristán, který tuto knihu odkázal v roce 1487 kostelu (k Jakubovi viz též oltář Nanebevzetí Panny Marie v chóru).¹⁸³ V letech 1491 a 1510 zakoupil oltářník dva platy, každý po jednom zlatém ročně; kniha beneficií pak uvádí ještě sedm rent z let 1461 - 1518 s ročním výnosem 4,5 hřivny a 3 zlaté.¹⁸⁴

Kaple sv. Trojice

Kaple je poprvé uvedena v listině vydané v Židlochovicích 6. ledna 1463, jíž dva

¹⁷⁵ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 384r.

¹⁷⁶ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 403v.

¹⁷⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 701 (1482, září 10.).

¹⁷⁸ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 397v; fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, rkp. sign. 118, f. 290v-291r.

¹⁷⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 85r-87r.

¹⁸⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1019 (1510, prosince 11.).

¹⁸¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 476 (1464, prosince 27.).

¹⁸² AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 415v; odkaz na obraz sv. Leonarda otiskl T. BOROVSKÝ, „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit*“, s. 94.

¹⁸³ AMB, fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, tisky sign. 84, záznam na předním příděští.

¹⁸⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 796 (1491, ledna 8.), inv.č. 1020 (1510, prosince 11.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 151r-153r.

židlochovičtí obyvatelé potvrzují prodej jedné hřivny grošů ročního platu kanovníkovi Mikulášovi, správci této kaple; dalších pět rent s datem prodeje v roce 1463 a celkovým ročním výnosem 7,5 hřivny je uvedeno v knize beneficí.¹⁸⁵ Založení benefícia lze patrně položit těsně před rok 1463. S výjimkou testamentu Václava Permana z roku 1476, který odkázal ke kapli svou zahradu položenou u kostela sv. Jakuba,¹⁸⁶ se dále hovoří pouze o oltáři sv. Trojice. Příčinou tu může být buď pojmová rozkolísanost, nebo začlenění původně samostatně stojícího oltáře do novostavby kostela. Při koupi renty jedné hřivny grošů v únoru 1481 je jako oltářník uveden Bernardin Čert ze známé brněnské rodiny, o deset let později kupuje rentu ve stejné výši jeho nástupce Jiří a kniha beneficí uvádí ještě dva platy zakoupené v letech 1489 a 1493 s ročním výnosem 1 hřivny a 1 zlatého.¹⁸⁷ Oltářník Jiří také pohnal v roce 1493 k zemskému soudu Jana Kolhence z Gogolína, protože se ale spor týkal biskupského manství, byl pány odmítnut.¹⁸⁸

Oltář sv. Vavřince a Šebestiána

Geneze oltáře s tímto zasvěcením a u něho založeného benefícia je podle neúplných pramenů značně komplikovaná. Nejprve se podívejme na známé doklady. Kniha beneficí uvádí k roku 1466 prodej platu 0,5 hřivny grošů, v berní knize z roku 1477 je mezi poplatníky zaznamenán jako majitel domu v Běhounské čtvrti v blízkosti kostela sv. Jakuba také Matěj Schanderl, správce oltáře sv. Vavřince.¹⁸⁹ Matěj byl bratrancem Václava Schanderla, který v roce 1479 odkázal k jeho oltáři 2 hřivny stříbra na kalich a 10 zlatých na obraz. O tři roky později poukazuje Hans Reichsmid dva stříbrné poháry a 26 tepaných lžiček „zu sand Sebastian pild“.¹⁹⁰ Matěj Schanderl obdržel v březnu 1493 od papeže svolení k tomu, aby daroval dům k oltáři sv. Šebestiána „*pro congrua habitatione et meliori sustentatione*“ oltářníka.¹⁹¹ Situaci poněkud objasňuje listina z března 1508, v níž Matěj Schanderl zveřejňuje své rozhodnutí založit benefícium u oltáře se zasvěcením sv. Vavřinci a Šebestiánovi, které má být dotováno ročním platem 20 zlatých ze dvou čtvrtin vinice v Židlochovicích a jehož patronát má po Schanderlově smrti připadnout bratrstvu lukostřelců sv. Šebestiána. Obě části vinice, jakož i Matějův dům, který byl králem Vladislavem osvobozen od všech dávek

¹⁸⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 465 (1463, ledna 6.), inv.č. 469 (1463, května 25.); AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 162r-163v.

¹⁸⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 640 (1477, ledna 7.).

¹⁸⁷ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 681 (1481, února 1.), inv.č. 810 (1491, dubna 15.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 162r-163v. K rodu Čertů Julius LEISCHING, *Johann Tschertte, königlicher Baumeister der niederösterreichischen Lande († 1552)*. In: ZDVGMS 4, 1900, s. 280-281.

¹⁸⁸ *Libri citationum et sententiarum* V, s. 488.

¹⁸⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 46r; rkp. inv.č. 9, f. 62v.

¹⁹⁰ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 433r-v, 450r.

¹⁹¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 840 (1493, března 4.).

a jehož donaci potvrdil papež, měly k oltáři neoddělitelně patřit. Vikář olomouckého biskupa ovšem potvrzuje tuto listinu až po třech letech, 22. května 1511.¹⁹² Se zasvěcením sv. Vavřinci a Šebestiánovi je oltář také zapsán do knihy beneficíí z roku 1541. V kostele tedy pravděpodobně existoval benefičiální oltář sv. Vavřince, jehož patrocinium bylo rozšířeno ještě o zasvěcení sv. Šebestiánovi, a tuto změnu Matěj Schanderl dovršil novou dotací stávajícího oltářnického místa. Nelze vyloučit, že příčinou rozšíření patrocinia byl oboustranně malovaný obraz se sv. Vavřincem na jedné a sv. Šebestiánem na druhé straně.

Oltář sv. Barbory

Za první doklad o oltáři s beneficiem lze přijmout záznam v knize beneficíí o koupi platu půl hřivny v roce 1474. Protože kromě něho jsou ze sedmdesátých let, konkrétně z let 1476 - 1478, uvedeny další tři renty s ročním výnosem 1 hřivny 62 grošů, můžeme snad předpokládat vznik benefícia krátce před tímto datem. První oltářník je však doložen až v letních měsících roku 1501, kdy kněz Jiří zakoupil dva platy v celkové výši jedné hřivny grošů; podle knihy beneficíí přibyly v letech 1487 - 1508 ještě čtyři renty, z nichž k oltáři plynuly každý rok 4 hřivny.¹⁹³ Když v roce 1521 biskup Stanislav Thurzo sjednotil oltářnictví sv. Barbory s beneficiem oltáře sv. Jana apoštola a evangelisty, bylo jako roční příjem benefícia udáno 7 hřiven grošů, a taková patrně byla původní dotace.¹⁹⁴

Oltář sv. Felixe a Adaukta

Na založení benefičiálního oltáře se zasvěcením sv. Felixi a Adauktovi pomýšlel brněnský městský notář Zikmund Knab, svůj úmysl ale nestihl za života dokončit a realizovali jej vdova Marta, syn Vavřinec a vykonavatel Zikmundovy poslední vůle a druhý Martin manžel Konrád Dětmár v roce 1478. Prvním z oltářníků, jimž byl přikázán roční plat 10 hřiven grošů a kteří dostali od zakladatele rovněž iluminovaný misál, se stal Tomáš ze Slavonic, po jeho smrti měli nástupce dosadit opětovně zřizovatelé oltáře a teprve po smrti jejich a všech dědiců měla kolace připadnout městské radě.¹⁹⁵ V roce 1482 odkázal soukeník Pavel Haschku 20 hřiven k oltáři a 20 hřiven na

¹⁹² AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 995 (1511, května 22.).

¹⁹³ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 68r-70r; fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 951 (1501, července 27.), inv.č. 952 (1501, srpna 10.).

¹⁹⁴ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 1120 (1521, července 3.).

¹⁹⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 654 (1478, června 5.), kde je listina zakladatelů z 30. března 1478 inzerována; darovaný misál je dodnes dochován ve fondu U 20, sign. 12/9 i s přípisem uvádějícím jméno donátora; k misálu viz Antonín FRIEDL - J. DRÍMAL - Vladimír BURIAN, *Moravská knižní malba XI. až XVI.*

„*alterherrnhaus*“, v němž žil jeho správce, kniha beneficí zaznamenává celkem pět platů z let 1482 - 1520 s výnosem 6 hřiven ročně.¹⁹⁶

Oltář sv. Kateřiny

Poprvé a také naposledy je doložen v roce 1478, kdy k němu Mikuláš měšečník odkazuje 100 zlatých.¹⁹⁷ Výše odkázané částky se zdá nasvědčovat chystanému založení benefícia, nedostatek pramenů nám ale neumožňuje vykročit z širého pole fantazie na cestu podložených hypotéz.

Oltář Navštívení P. Marie a Tří Králů

V testamentu ze 2. května 1478 zveřejňuje brněnský měšťan Ondřej (Kleinandre) záměr založit v chóru kostela sv. Jakuba oltář s beneficiem a určuje na jeho zřízení, opatření všemi potřebami a na zakoupení platu 250 zlatých a černý samet na ornát. Patronát měli po jeho smrti držet manželka Barbora a jeho strýc Jan Pátek a pak jejich dědici, teprve poté měl připadnout městské radě.¹⁹⁸ K realizaci zřejmě došlo o pět let později, kdy zakladatel s manželkou Barborou vydávají listinu, v níž kromě 18 zlatých ročního platu vybavují oltář dvěma stříbrnými zdobenými kalichy, pozlaceným krucifixem, nádobkou z pozlaceného stříbra a pergamenovým misálem. Po smrti zakladatelů měla kolace připadnout městské radě.¹⁹⁹ Následující rok odkazuje Barbora ještě 20 zlatých na zakoupení platu.²⁰⁰ Listiny a kniha beneficí dokládají v letech 1478, 1491 a 1500 koupě tří rent v celkové výši 4,5 zlatých ročně.²⁰¹

Oltář sv. Jana Křtitele

Jako první doklad o oltáři lze přijmout prodej platu jedné hřivny v roce 1464, oltářník

století, Brno 1955, s. 31; dále srov. J. DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, s. 59-60. Dřímalem zmiňované „*prvé dřívější dotování oltáře*“ se však týká oltáře sv. Wolfganga, nikoli Knabovy fundace.

¹⁹⁶ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 449r; rkp. inv.č. 181, f. 148r-v.

¹⁹⁷ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 431v-432r.

¹⁹⁸ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 426v.

¹⁹⁹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 718 (1483, května 21.). O dosazení oltářníka, který bude presentován, žádá zakladatel Alexia z Jihlavy a kanovníka od sv. Petra Jana Pauswangela, administrátory olomouckého biskupství. Správu biskupství prostřednictvím těchto dvou administrátorů je tedy nutné posunout ještě před rok 1486, o němž se zmiňuje J. MACEK, *K dějinám Olomouce na konci 15. století (Spory o olomoucké biskupství)*. Okresní archiv v Olomouci 1986, s. 54; znovu TÝŽ, *Víra a zbožnost*, s. 163.

²⁰⁰ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 460r.

²⁰¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 797 (1491, ledna 9.), inv.č. 926 (1500, března 6.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 131r-132r.

je doložen v roce 1484. Kniha beneficíí eviduje celkem 14 rent, patnáctou dokládá listina z roku 1484 a jejich rozložení je značně nerovnoměrné - 2 ze 60. let, 7 z 80. let 15. století a zbývající z let 1495 - 1518. Celkový roční výnos z těchto platů byl 11 hřiven 48 grošů. Vzhledem k uvedenému rozložení platů a k tomu, že poprvé se s oltářníkem (Martinem Parcivalem) setkáváme v roce 1484, je patrně možné uvažovat o založení benefícia počátkem 80. let 15. století.²⁰²

Oltář Nanebevzetí P. Marie v chóru

Známé doklady o tomto oltáři (či snad oltářích?) se mi podařilo sestavit do konstrukce, jejíž logické spojnice jsou velmi volné - jejich ověření, nebo vyvrácení je úkolem dalšího bádání. V roce 1482 rozhodla Regina, vdova po Jindřichu Spanovi, aby dotace benefícia u oltáře Panny Marie, které drží jejich kaplan Zikmund, byla zvýšena o 40 zlatých (tedy o 4 zlaté ročně). Zvýšení ale nemělo být na újmu druhému obročí u tohoto oltáře, které ona a její manžel založili a dotovali 24 zlatými ročně.²⁰³ Z knihy beneficíí pak víme, že fundace Jindřicha Spana nesla patrocinium Nanebevzetí Panny Marie a sedm rent z let 1488 - 1517 k ní ročně přinášelo ještě 11,5 zlatých a 30 grošů.²⁰⁴ Mezi dodatky k soupisu kostelního pokladu z roku 1489 jsou uvedena také bohosluzebná roucha, zdobená vyšívanými obrazy (ornát s Narozením Páně a světcí ad.), která patřila k oltáři Panny Marie v chóru kostela sv. Jakuba a jež darovala Marta Salcerová s podmínkou, že v nich budou slouženy všechny mariánské mše v chóru kostela.²⁰⁵ Rovněž patrocinium tohoto oltáře je upřesněno až následující zprávou. V říjnu a listopadu roku 1490 kupuje Jakub Schiem z Vyškova, sakristán a kaplan nové fundace, kterou zřídila Marta Salcerová a jež správce zavazovala každý pátek v poledne sloužit zpívanou mši ke sv. Kříži a Utrpení Páně u oltáře Nanebevzetí Panny Marie, celkem 5 platů na nikolčických vinicích s ročním výnosem 10 hřiven 22 grošů.²⁰⁶ Jde tu o jeden a týž oltář? Domnívám se, že ano, byť doklady jsou velmi chatrné. Regina Spanová podle své výpovědi zřídila s manželem obročí u oltáře (Nanebevzetí) Panny Marie, k němuž dosadili jako prvního správce kněze Mikuláše, který byl v době vydání listiny plebánem v Unkovicích. O tom, že by nyní obročí někdo držel, neříká nic. Pravděpodobně tedy bylo obsazeno pouze jedno ze dvou míst a u toho zůstalo i nadále po fundaci Marty Salcerové, která přinesla teoreticky třetí, prakticky však druhé místo. K této hypotéze mne vede především skutečnost, že

²⁰² AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 31r-34r; fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 739 (1484, prosince 26.).

²⁰³ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 701 (1482, září 9.).

²⁰⁴ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 116r-118r.

²⁰⁵ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 765 (1487, října 26. – 1489, července 3.).

²⁰⁶ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 785 (1490, října 15.), inv.č. 786 (1490, října 21.), inv.č. 787 (1490, října 26.), inv.č. 788 (1490, října 29.), inv.č. 789 (1490, listopadu 12.), inv.č. 790 (1490, listopadu 12.).

v knize beneficíí jsou dva oltáře s patrociniem Nanebevzetí Panny Marie (už dvě fundace s tímž zasvěcením jsou nezvyklé), přičemž jednu lze na základě rentovních listin poměrně spolehlivě ztotožnit s kaplí založenou Anežkou z Meziříčí. Pozornému čtenáři ale neuniklo, že kniha beneficíí uvádí u fundace Jindřicha Spana nízké příjmy, přičemž donace Marty Salczerové byla na svou dobu nezvykle vysoká. Tato donace i s uvedenou povinností oltářníka („*so man am freitag singt de passio domini*“) byla do knihy beneficíí zapsána samostatně ještě s jedním platem jedné hřivny, zakoupeným v roce 1496.²⁰⁷ Obročí zde tedy zůstalo zachováno. Jakub Schiem nechal ke svému beneficiu zhotovit exkluzivní iluminovaný misál, na jehož pořízení se pravděpodobně podílela i jeho příbuzná, řeholnice v některém z dominikánských klášterů.²⁰⁸

Doba vzniku oltáře a prvního benefícia (které v roce 1482 držel kaplan Spanových Zikmund) zůstává nejistá. Snad je možné jej spojit s fundací Kateřiny Zeilerové z roku 1472, která v testamentu zveřejňuje záměr založit oltář bez udání zasvěcení s beneficiem v novém chóru u sv. Jakuba a chce, aby pan Kaspar byl první kaplan. Kolaci měl po její smrti držet Andre kožešník a Jakub Melcer, kteří měli určit další držitele.²⁰⁹ Vznik druhého benefícia spadá mezi roky 1469, kdy je ještě naživu první manžel Reginy Štěpán Zlabinger, a rok 1482.

Oltář sv. Kříže, sv. Martina, sv. Valentina a sv. Markéty

Oltář s uvedeným zasvěcením založili Václav Plotner s manželkou Markétou na podzim 1482. Své fundaci poukázali kalich z pozlaceného stříbra, pergamenový misál, dva ornáty (sváteční a všední) a 20 zlatých ročního platu; rovněž nechali zřídit pro oltářníka světnici v domě kaplanů. Kolace po smrti zakladatelů měla připadnout Janu Plotnerovi z Opavy a poté městské radě.²¹⁰ Po deseti letech dala vdova podle testamentu svého muže k jimi založenému oltáři sv. Kříže 10 zlatých ročního platu, pozlacený kříž a pozlacený pektorál, dále 2 ornáty (jeden červený z aksamitu a druhý se třemi obrazy Panny Marie s dítětem, sv. Markéty a sv. Barbory) a rozhodla, že kolace má po její smrti připadnout městské radě.²¹¹ Zasvěcení se v pramenech objevuje nejednotně. V roce 1501 svědčí oltářník Antonín, správce oltáře svatých mučedníků Valentina a Markéty; do knihy beneficíí byl zapsán oltář sv. Valentina a sv. Kříže s nejstarší zmínkou o zakoupené rentě z roku 1522²¹² - domnívám se však, že ve všech případech jde o týž oltář.

²⁰⁷ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 53r-54v, rkp. inv.č. 182, f. 59r-60v.

²⁰⁸ AMB, fond U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 17; P. ČERNÝ, *Misál. Brno, 1490-1491*. In: *Od gotiky k renesanci*, s.514-516.

²⁰⁹ AMB, fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 48, f. 408v.

²¹⁰ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 706 (1482, listopadu 9.).

²¹¹ AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 834 (1492, září 26.).

²¹² AMB, fond A 1/1 Sběrka listin, mandátů a listů, inv.č. 954 (1501, října 20.); fond A 1/3 Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. inv.č. 181, f. 114r.

SEZNAM PŘÍLOH:

Příloha č. 1: Kaple sv. Mořice u kostela sv. Jakuba v Brně, nedatováno. AMB, fond U 25 Sběrka grafik, kreseb a reprotisků, inv.č. 32.

Barevná příloha č. XIV: Iluminace z misálu Oldřicha z Krumlova s postavou donátora. U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 7, f. 20v.

Barevná příloha č. XV: Iluminace z misálu Jakuba Schiema z Vyškova, v dolní části strany postava donátora s erbem (1491). U 20 Sběrka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, sign. 17, f. 248v.

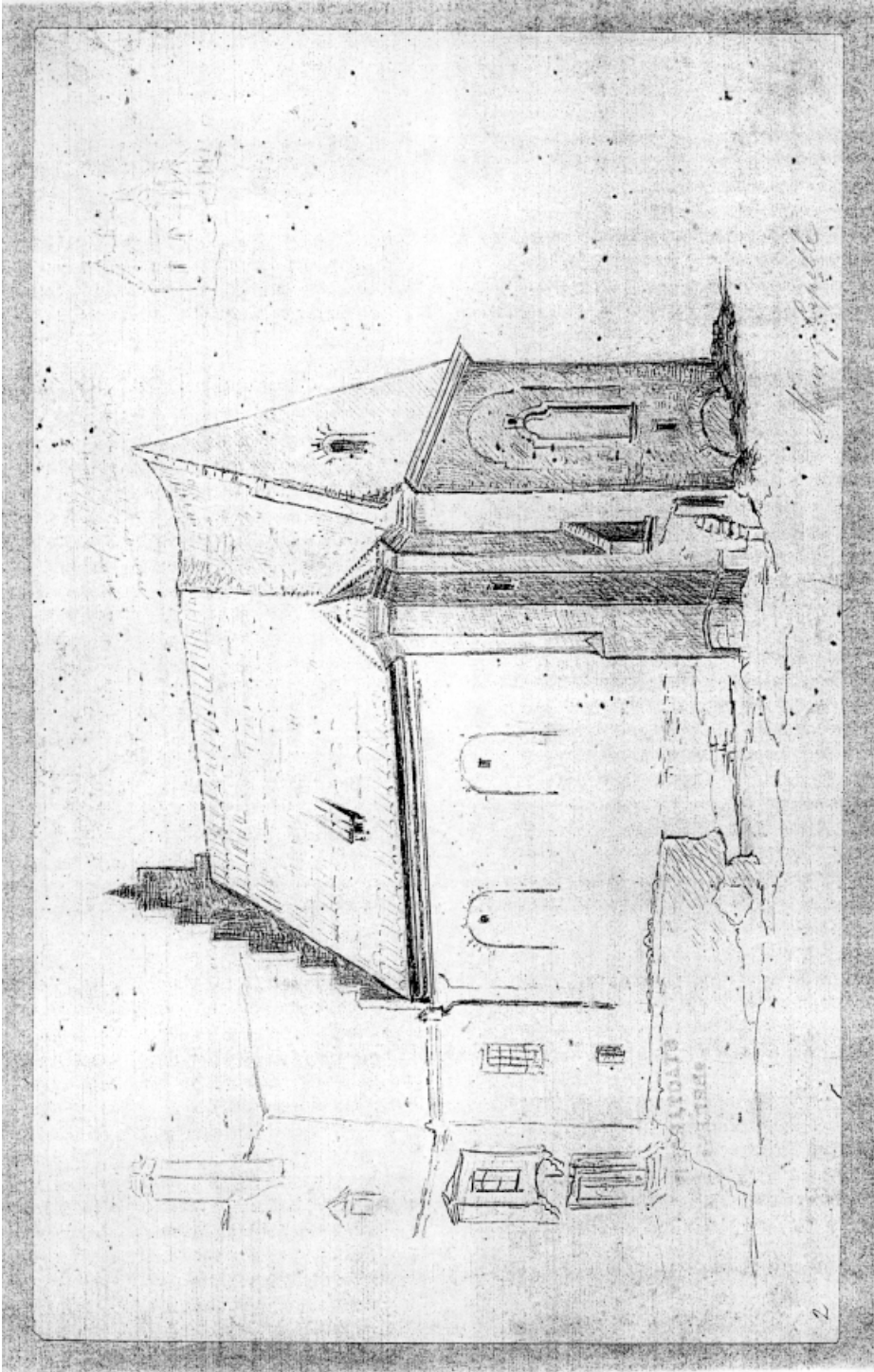
Die Kapläne und Altaristen und ihre Benefizien in der Kirche des hl. Jakob in Brünn

(Von der ältesten Erwähnung bis 1521)

RESÜMEE

Die Entstehung der Altarbenefizien wurde bisher nur in den Pfarrkirchen zweier böhmischer Städte – Prag und Budweis – detailliert untersucht. In der vorliegenden Studie versucht der Verfasser, diese Problematik für die Pfarrkirche des hl. Jakob in Brünn zu bearbeiten. Die drei ältesten Benefizien entstanden hier im 14. Jahrhundert, im 15. Jahrhundert erfolgte die Errichtung von weiteren – und zwar in zwei Wellen. In den Jahren 1413-1432 und 1470-1491 wurden zwölf bzw. zehn neue Stellen errichtet. Insgesamt gab es in der Kirche 36 Benefizien an 32 Altaren, davon zwei Stellen an drei Altaren und drei an einem. In 27 Fällen sind die Gründer bekannt: zwei Benefizien wurden von adeligen Frauen gegründet, fünfzehn von Bürgern und eines vom Stadtrat, acht von Geistlichen und eines von einem Geistlichen und einer Bürgerwitwe. Die Priester, die zu den in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts gegründeten Stellen gehörten, durften keine anderen Pfründe besitzen, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts verschwand diese Beschränkung, und die Geistlichen mussten sich nur im Ort ihres Benefiziums niederlassen. Sie waren verpflichtet, wöchentlich 3-4 Messen zu lesen, an den Hauptfesten und Prozessionen teilzunehmen und Seelenmessen für die Donatoren zu lesen. Die Gründer spendeten ihrer Stiftung meistens ein Jahresgehalt von 10 Pfund Groschen. Von der bezogenen Jahresrente behielt der Altarist 90% für sich, der Rest war für den Gottesdienstbedarf und die Löhne der Hilfspriester bestimmt. Da es im 15. Jahrhundert zur Abwertung der Münze kam und die Liegenschaften in Brünn und seiner Umgebung, mit denen die Renten verbunden waren, mit von den Kriegereignissen (der hussitischen und böhmisch-ungarischen Kriege) betroffen waren, gingen auch die realen Jahreseinkommen der Benefiziare zurück. Diejenigen Altaristen, die aus bedeutenden Brünner Familien stammten oder im Dienst des Stadtrates standen, hielten allerdings zwei oder auch mehrere Pfründe. Die Verwaltung von mehreren Altaren durch einen Geistlichen erzwang außerdem auch der Mangel an Priestern, von den 60er Jahren des 15. Jh.s an wurden die Domherren des St.-Peter-Kapitels im größeren Maße zu Altaristen. Die Stifter widmeten ihre Aufmerksamkeit auch der Ausstattung der Altare, und die Errichtung der Altarbenefizien beeinflusste dadurch die Tätigkeit der Schreiber, Illuminatoren und Maler im spätmittelalterlichen Brünn.

Neue Altare und Kapellen waren nicht als Familienstiftungen bzw. -gräber gedacht. Die meisten Stifter hatten beschlossen, dass das Patronat über das errichtete Benefizium nach ihrem Tod (bzw. nach dem Tod ihrer Erben) dem Stadtrat zukommen sollte. Die Verwaltung der Altarbenefizien und der Kirchengelder stellte für die Stadt eine Teilkompensation des Patronatsrechtes zur Kirche dar, das das Zisterzienserinnenkloster in Oslavany hielt. Der Stadtrat erhielt schließlich die Kollatur zu fast allen Pfründen, und in einem Streit um die Errichtung der städtischen Schule an der Kirche des hl. Jakob in den Jahren 1465-1468 spielten die Pfründner von St.-Jakob eine wichtige Rolle zugunsten der Stadt. 1521 veranlasste jedoch der Stadtrat eine Verbindung von zwölf Benefizien mit den am schwächsten gesicherten Einkommen zu sechs neuen.

Příloha č. 1: Kaple sv. Mořice u kostela sv. Jakuba v Brně, nedatováno (počátek 19. století).

DÍLO ARCHITEKTA JIŘÍHO KROHY V PRVNÍM DESETELETÍ ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY

Cílem této práce je snaha připomenout osobnost Jiřího Krohy – nesmírně talentovaného všestranného umělce se širokým rozhledem a se znalostmi moderních výtvarných názorů a koncepcí, s velkými tvůrčími ambicemi, velmi energického a schopného organizátora. Léta 1922 – 1928 byla po umělecké stránce vrcholem jeho činnosti, dobou, kdy se mu podařilo uskutečnit téměř vše, co si předsevzal. Takřka všechny realizované projekty v té době sklidily uznání a korunou zdařilých počátků bylo jmenování profesorem na brněnské technice. Tyto úspěchy, spolu se spokojeným osobním životem, poskytovaly výborné zázemí, ze kterého mohl čerpat další inspiraci. Ať už byly Krohovy pozdější cesty jakékoli, je nutno si uvědomit, že v prvním desetiletí Československé republiky byl významným představitelem avantgardy.

Situace v české architektuře ve dvacátých letech 20. století

Dvacátá léta minulého století byla dobou optimistickou, naplněnou vírou v pokrok, v neomezené možnosti lidstva. Exploze nových technických poznatků a vymožeností přetvářela životní styl – objevil se gramofon, rádio, bouřlivě se rozvíjela nová odvětví, jako kinematografie, letectví. Ve společnosti se odmítala okázalost, „zkracovaly“ se vzdálenosti i oděvy.

Poválečná konjunktura nabízela spoustu pracovních příležitostí, možnost prosadit se, uspět (ve společenské atmosféře nabízející radost ze života a zábavy). Konec šťastných dvacátých let a otřes víry lidstva v sebe sama počal krachem na newyorské burze v roce 1929, pokračoval světovou hospodářskou krizí. Atmosféra této doby se odrazila v kulturním životě, ve výtvarném umění a tedy i v architektuře.

Česká meziválečná architektura má v evropském kontextu zvláštní postavení. Čeští architekti sice nepatřili k mezinárodní špičce, nevymysleli žádné převratné koncepce jako například ruští konstruktivisté nebo Holanďané skupiny De Stijl,¹ přesto nacházíme udivující množství velmi kvalitní produkce. Tento architektonický úspěch nebyl způsoben jen nadšením a soudružností českých architektů v obnoveném státě,

¹ Vladimír ŠLAPETA, *Česká meziválečná architektura z hlediska mezinárodních vztahů*. In: Umění 29, 1981, s. 302–319.

ale měl své kořeny jak v předválečném vývoji, tak i ve střetu idejí z východu i západu, severu i jihu, které se u nás setkávaly a byly otevřeně přijímány.

Koncem prvního desetiletí minulého století došlo v české architektuře k výrazné proměně. Na jedné straně vrcholilo dílo zakladatele české moderní architektury Jana Kotěry v dílech, jako byla jeho vlastní vila, dům nakladatele Jana Laichtera v Praze a zvláště městské muzeum v Hradci Králové (jedna z prvních staveb, která uvedla do Evropy impulsy díla Franka L. Wrighta²). Na druhé straně se však již začala uplatňovat generace Kotěrových žáků a spolupracovníků (Josef Gočár, Josef Chochol, Pavel Janák), která vstupovala do dění s novým programem.

V roce 1908 se ustavilo Sdružení architektů S.V.U. Mánes, v jeho výboru se mj. objevili Gočár i Janák. Za redakce Zdeňka Wirtha začalo Sdružení vydávat nový časopis Styl. Už první ročník předznamenával vývoj názoru mladé generace, směřující k základním formám hranolu, krychle a pyramidy. Jako inspirace těmto mladým architektům sloužilo celé pražské kulturní prostředí – výstava Edwarda Muncha v roce 1905, první výstava skupiny Osma v roce 1907 a druhá v roce 1908, o rok později výstava francouzského sochaře Antoine Bourdella a konečně výstava pařížské skupiny „Nezávislých“ v roce 1910.³ Byl to dále pařížský kubismus malířů Picassa a Braquea, který vybízel pražské architekty k podobným pokusům v prostoru. Bez vlivu nezůstal ani čilý styk s německými expresionisty, hlavně se skupinou „Die Brücke“. Silně působil i vliv německé estetiky, hlavně tzv. teorie vciťování Theodora Lipse a Wilhelma Worringera, jejichž práce byly překládány i do češtiny.⁴

Tak se kolem roku 1908 počala formovat opozice proti Janu Kotěrovi, která došla k přesvědčení, že jeho racionalistická architektura neodpovídá soudobé senzibilitě (Janák). V roce 1911 založili umělci a teoretici Skupinu výtvarných umělců, jehož členy se stali také architekti Janák, Gočár, Chochol a Hofman a kteří začali poučení z kubismu uvádět v praxi. Vznikla tak česká specifická odrůda kubismu, která do 1. světové války vydala své nejkrásnější plody. Českému kubismu byla dána možnost skvělé reprezentace. Podařilo se prosadit, aby byly Svazu českého díla poskytnuty čtyři sály v rakouském pavilonu na výstavě Werkbundu v Kolíně nad Rýnem v roce 1914. Bohužel pro vypuknutí světové války byla výstava uzavřena dříve, a tak velký úspěch, který česká expozice sklídila, zůstal bez výraznější odezvy.⁵

Vlastně válka zastavila i slibný vývoj architektury doma. Nejenže silně omezila stavební činnost a přerušila styky Prahy s uměleckými centry v Evropě, ale také vyprovokovala velkou vlnu českého nacionalismu. Tento proces změnil hodnotovou

² V. ŠLAPETA, *Kubismus v architektuře*. In: Český kubismus Architektura a design. Katalog výstavy. Praha 1991, s. 34–53.

³ Alena POMAJZLOVÁ, *Člověk a svět: Expresionismus dvacátých let*. In: A. POMAJZLOVÁ (ed.), *Expresionismus a české umění 1905 – 1925*. Katalog výstavy. Praha 1995, s. 153–179.

⁴ Tamtéž, s. 160.

⁵ V. ŠLAPETA, *Kubismus*, s. 35.

orientaci domácího uměleckého publika, nyní dávajícího přednost tomu, co se zdálo lidové a české. Reakce architektury na tyto pocity byly v zaoblených dekorativních, velmi barevných formách ornamentu. Po vzniku republiky tento dekorativismus vyústil do tzv. obloučkového kubismu či rondokubismu.⁶

Za podpory Francie, Velké Británie a USA byla v roce 1918 vyhlášena samostatná Československá republika. Obnovení státu přineslo i změnu umělecké orientace, místo tradiční Vídně bylo české poválečné umění orientováno na Francii (Le Corbusier), Holandsko (Amsterdam a skupina De Stijl), Německo (výmarský Bauhaus) a na ruský konstruktivismus. Pro československou kulturu této doby je navíc charakteristické, že mnoho mladých umělců a intelektuálů se ve svých názorech silně klonilo k levici a že s velkým zájmem sledovalo činnost sovětského Ruska.

Obloučkový sloh Janáka a Gočára, který na Výstavě dekorativních umění v Paříži v roce 1925 slavil velké úspěchy, se na krátký čas stal „Oficiálním slohem“ České republiky. V domácím prostředí zůstal však většinou bez odezvy, protože moderní architektura řešila již jiné problémy.

Počátkem dvacátých let 20. století nastupují v české architektuře nová hnutí s podobnými programovými cíli a uměleckými rysy. Nešlo však o názorově jednotný proud. Jedna skupina se soustředila okolo časopisu *Stavitel*, vydávaný hlavně členy spolku Sdružení architektů, tedy Kotěrovými žáky druhé generace (Josef Štěpánek, Bohuslav Fuchs). Druhá skupina, převážně absolventů školy architektury na pražské technice (Oldřich Tyl, Ludvík Kysela, Oldřich Starý), se soustředila kolem revue *Stavba*, propagující hlavně konstruktivistickou architekturu. Poslední, nejradikálnější byla skupina umělců Devětsil, hlásající pod teoretickým vedením Karla Teigeho program českého purismu a poetismu.⁷ Ideje purismu se v českém prostředí ujaly neobyčejně časně, vzhledem ke zmiňované úzké orientaci na Paříž (tedy zejména architekta Le Corbusiera a malíře Amédée Ozenfanta, kteří v roce 1918 publikovali manifest malířského a v roce 1921 architektonického purismu; spolu vydávali také proslulou revue *L'Esprit Nouveau*). Sborník *Devětsilu Život II*, vydaný na přelomu roku 1922 – 1923 a otiskující hlavní zásady Le Corbusierova purismu, se stal domácím manifestem takto přijatého programu. Podobné postoje začala brzy zastávat i *Stavba*, (zvláště po roce 1923, kdy se Teige stal jejím hlavním redaktorem), i když se více orientovala na holandskou skupinu *De Stijl*. K definitivnímu prosazení nového výtvarného názoru přispěly přednášky Henry van de Velda, Thea van Doesburga a Hendrika Berlaga v Praze v průběhu roku 1924 a také přednáškový cyklus „Za novou architekturu“, pořádaný v zimě 1924 – 1925 Klubem architektů v Praze a v Brně (na němž ze zahraničních přednášejících vystoupili Jacobus Oud, Walter Gropius, Amédée Ozenfant, Le Corbusier a Adolf Loos).⁸ V puristickém duchu vznikla celá řada architektoni-

⁶ Rostislav ŠVÁCHA, *Od moderny k funkcionalismu*. Praha 1996, s. 200.

⁷ Josef PECHAR, Petr URLICH, *Programy české moderní architektury*, Praha 1981, s. 36.

⁸ V. ŠLAPETA, *Česká meziválečná architektura*, s. 310.

ckých studií i realizací, mezi nejdůležitější představitele patří zejména architekti „Puristické čtyřky“ (Jaroslav Fragner, Karel Honzík, Evžen Linhart, Vít Obrtel), dále Bedřich Feuerstein, Jaromír Krejcar aj. Koncem dvacátých let byl purismus jako názorový systém vystřídán funkcionalismem, ve kterém se slily různé názorové a architektonické proudy, dobový kult inženýrství, záliba v účelnosti, funkčnosti a analýze, které mj. vyjadřovala i americká pragmatická filozofie. Také funkcionalismus vytvořil v našich zemích řadu vynikajících staveb.

Toto prostředí duchovního kvasu muselo silně působit na mladé umělce, nutilo je vyrovnávat se se všemi novými proudy a podněty. Stranou nezůstal ani architekt Jiří Kroha. Od poloviny desátých let, kdy vstoupil na výtvarnou scénu, citlivě přijímal podněty, které mu kulturní prostředí nabízelo. Nelze ho zařadit do jednoho výtvarného proudu, nechal se volně inspirovat všemi, aby vytvořil vlastní dílo, založené na syntéze a obohacené o prvky jeho bohaté fantazie. V tomto článku se zaměříme pouze na kratší úsek Krohova života, tj. na léta 1922 – 1930, kdy se téměř výhradně věnoval architektuře a kdy vytvořil díla pozoruhodné úrovně.

Životní osudy Jiřího Krohy

Přesto bude nejlépe připomenout i životní osudy Jiřího Krohy, které formovaly také jeho umělecký názor. Život Jiřího Krohy byl velmi dramatický, byl typem umělce neváhajícího zcela pozměnit své projekty, cíle, názory. V jeho životě se střídala uznání s odsouzením, sláva se ztracením, svoboda s vězením, vše doprovázeno konflikty na všech stranách. Kroha se nikdy nebál začínat od začátku, s novými lidmi, s novými projekty.

Tvorba Jiřího Krohy byla neuvěřitelně mnohostranná, věnoval se architektuře, malířství, sochařství, divadlu, užitému umění; o všech svých aktivitách rád přednášel a psal články.

Jiří Kroha se narodil 5. června 1893⁹ v Praze jako páté dítě Jiřího a Marie Krohových. V roce 1901 se rodina přestěhovala na Královské Vinohrady, kde také Jiří začal navštěvovat reálku. Na Vinohrady však chodil jen krátce, už v listopadu 1904 se s rodiči přestěhoval do Plzně, kde měl otec možnost výhodnějšího zaměstnání. Kroha tu pokračoval ve studiu na tamní První české státní reálce ve Velešlavínově ulici. V prvních ročnících reálky studoval Kroha s vyznamenáním, ve vyšších se v prospěchu značně pohoršil. Krohova pozornost byla soustředěna k okruhu vědění, které příliš se školou nesouviselo, pro mnohostrannost zájmů se dostával často do konfliktu s profesory. Jeho vysvědčení byla, až na češtinu a kreslení, většinou hodnocena samý-

⁹ Životopisné údaje byly převzaty z práce Jaroslava B. SVRČKA, *Národní umělec Jiří Kroha*, Praha 1960 a doplněny sdělením doc. Sylvy Šantavé (dcery J. Krohy).

mi dostatečnými. Maturitní zkoušku však složil 7. června 1911 s vyznamenáním. Už zde se rýsuje typ jeho budoucí umělecké osobnosti: extenzivní umělec s všestrannými zájmy a polyhistorickými a encyklopedickými znalostmi, s výrazným sociálním cítěním.¹⁰ O jeho mnohostranném talentu mluví ve svých vzpomínkách Karel Honzík, a to v souvislosti s jeho studiem na technice: „*Jiří Kroha ještě nevěděl, kudy se dá, zda bude malířem, sochařem, architektem nebo kdoví čím. Profesor Weiner jej chtěl získat pro anatomii, protože předčil v seminářích mediky, a F. X. Šalda mu po jeho eseji o Tvrdošíjných ve Veraikonu z roku 1921 doporučoval dráhu kritika*“.¹¹

Jiří Kroha po maturitě odešel do Prahy na České vysoké učení technické – obor architektura a pozemní stavitelství, kde byl žákem profesorů Jana Kouly, Josefa Fauty, Antonína Balšánka a Rudolfa Kříženeckého, architektů s vynikajícími kreslířskými schopnostmi a se značnými stavebními zkušenostmi, avšak vesměs zastánců eklektické a secesní architektury. Výuka nijak nereagovala na nové architektonické tvarosloví, jež vycházelo z Kotěrovovy školy. Významnější roli ve vývoji české architektury sehrála zásluhou Kotěrovou a za jeho vedení Uměleckoprůmyslová škola, později Akademie výtvarných umění.

Studenti techniky si sami museli hledat cesty k nové architektuře; počátkem desátých let 20. století vznikala stavební díla Jana Kotěry (muzeum v Hradci Králové, Všeobecný penzijní ústav a Wanklův dům v Praze), realizovaly se kubistické stavby Josefa Gočára (dům U černé matky boží, léčebný dům v Bohdanči) a Chocholovy vily pod Vyšehradem. Řešením soudobých architektonických teorií a publikováním děl předních architektů se zabýval časopis *Styl* (založen v roce 1909) – otiskoval např. teoretické články Berlageho, Novotného, Worringera a dalších.¹² Kubistická tvorba byla představována na stránkách Uměleckého měsíčníku¹³ – ve statích Hofmana, Janáka („Hranol a pyramida“) atd.

Krohovy studijní výsledky na technice byly výborné. Delší onemocnění a krátká vojenská služba u strážního pluku v Jindřichově Hradci (asi 3 měsíce v roce 1915) pozdržely Krohu ve studiu, takže se do školy vrátil až koncem roku 1915. V roce 1916 složil 1. státní zkoušku z technických předmětů a 2. státní zkoušku praktickou a teoretickou vykonal v roce 1918. Krohovy školní práce z let 1914 – 1917 dokumentují jeho snahu vyrovnat se a vstřebat moderní výtvarné proudy, především kubismus. Zároveň je patrné, že od počátku hledal vlastní výtvarný výraz, k takovým pracím patří návrh vchodu a vjezdu do klášterní nemocnice ve Vlašské ulici v Praze (1914), návrh výstavní budovy pro hospodářské stroje (1915 – 1916), návrh lázní v Poděbradech (1915 – 1916), návrh mořských lázní ve Srebnu (1916) aj.¹⁴ Jak poznamenává

¹⁰ Miloslav PAULÍK, *K počátkům tvorby Jiřího Krohy*. Nepublikovaná diplomová práce FF KU Praha, 1976, s. 23.

¹¹ Karel HONZÍK, *Ze života avantgardy*. Zážitky architektovy, Praha 1963, s. 104.

¹² *Styl* 3, 1911 – 1912.

¹³ Umělecký měsíčník 1, 1911 – 1912; 2, 1913.

¹⁴ Museum města Brna, odd. architektury a urbanismu, fond JK.

Paulík ve své diplomové práci, nerespektování realizačních možností není v jeho rané tvorbě ničím neobvyklým, Krohovi se stal návrh pouze výtvarnou záležitostí.¹⁵

V Krohových mimoškolních pracích z let 1917 – 1923 je výtvarná myšlenka kubismu rozvedena dále. Na rozdíl od předválečných architektur Janáka a Gočára, v nichž je kubismem přetvářen jen vnější povrch staveb, uvádí Kroha do pohybu i podstatu architektury – prostor. Kubismus se mu tak stává východiskem a nástrojem výrazové emoce. Sám Kroha o tom poznamenává: „*Kubismus, jak ho pěstovali na praktických stavbách Gočár, Chochol a Hofman, mně byl cizí. Nevycházel jsem ze zborcených ploch, z formalismu. Ve svých projektech programově jsem sledoval kubismus prostorový, tj. vyvozený z plasticity prostorovosti, lépe řečeno z přetlaku prostorovosti a její obsažnosti. I na vnějšek jsem nazíral dynamicky – jako na plochu vypjatou vnitřní prostorovostí. Můj kubismus na rozdíl od kubismu statického byl dynamický.*“¹⁶ Kroha takto projektované stavby označuje jako kubofuturistické. K nim patří návrh vily v Kroměříži (1918), soutěžní projekty na krematorium v Pardubicích (1918) a na vinohradský kostel v Praze (1919) a i jediný realizovaný návrh té doby – úprava vnitřních prostor pražského kabaretu Montmartre v Řetězové ulici (1918).¹⁷

Počátkem dvacátých let kubofuturistický koncept slábne. Je to vidět na projektech, kterými obesílá různé vypsané soutěže – soutěž na Slovenskou banku v Bratislavě (1921), soutěž na sokolovnu s biografem v Hradci Králové (1921), soutěž na Hanácké divadlo v Olomouci (1922), soutěž na druhou budovu Národního divadla v Praze (1922). Vedle těchto projektů se počátkem dvacátých let věnuje tzv. *prvoplánům*, fantazijní analýze konstrukčního prvku stavby, které jsou zřetelně poznamenány tendencemi holandské skupiny De Stijl a sovětské avantgardy. Příznačná pro tyto studie je geometrizace a zjednodušený tvar. Při porovnání s předchozí tvorbou lze tak u Krohy postupně sledovat, jak se odklání od působivých kubodynamických ploch, a převahy nabývají soustavy horizontálních a vertikálních prvků, jak se hmota divoce pohybuje v prostoru poddává konstrukční realitě nosných objemů.

Ještě je nutno se zmínit o malířské tvorbě, která tvoří nedílnou součást jeho raného díla. Krohu už od studií nejvíce zajímala lidská figura, která byla také hlavním námětem většiny jeho obrazů. Některé práce ukazují na silný expresionistický vliv, jako např. Prorok nebo Mušky ve vzduchu, námětem jiných jsou scény z běžného života – Dřevorubci, Voraři. Strnadel označuje Krohu za nejvýraznějšího představitele sociálního civilismu v české avantgardě poválečných let.¹⁸

¹⁵ M. PAULÍK, *K počátkům tvorby Jiřího Krohy*, s. 29.

¹⁶ Jaroslav SEDLÁŘ, *Národní umělec Jiří Kroha osmdesátiletý*. In: Rovnost, roč. 15, č. 152, 2. června 1973, s. 3.

¹⁷ Kabaret Montmartre byl hlavním stanem pražské bohémy. Krohova komplexní malířská, sochařská a architektonická výzdoba, hýřící křiklavými barvami, kuboexpresionickými deformacemi a divoce zlomenými geometrickými tvary, proměnila banální lokál na fantastickou svatyni intelektuálního podsvětí. Celý kabaret (o třech místnostech, které byly zasvěceny Nebi, Peklu, Ráji) byl vlastně nápodobou chrámu. (František ŠMEJKAL, koncept přednášky o českém futurismu). Krohův kubistický futurismus těchto děl sjednocující vnitřní i vnější prostor iluzivní malbou a ožvlou architektonickou hmotou je jedinečným projevem v české i světové architektuře té doby.

¹⁸ Zdeněk STRNADEL, *Život a dílo Jiřího Krohy*. In: Sborník referátů z vědecké konference. Praha 1984.

V této době vstoupil do Spolku výtvarných umělců Mánes, vystavoval v Mánesu, Veraikonu, s Tvrdošíjnými, na Výstavě drobného umění, na Výstavě dekorativního umění v Paříži. Dne 22. dubna 1922 byl přijat do Klubu architektů.¹⁹

Jeho architektonické znalosti a výtvarný talent se sloučily a na mimořádně vysoké úrovni projevíly ve scénografii českého avantgardního divadla. Byl činný nejen jako výtvarník scény, ale i jako režisér. Kromě působivých kuboexpresivních dekorací a kostýmů organizoval inscenace, do kterých dokázal obsadit až tisícíhlavý kompars. Stal se spoluzakladatelem Socialistické scény v Praze a snažil se v ní uskutečnit ideu nového syntetického divadla.²⁰ Proslavil se zejména jevištními výpravami her Karla Dvořáka *Kníže*, *Matěj poctivý*, *Husité* a *Nová Oresteia*. Vytvořil v nich novou dynamickou scénu, založenou na kontrastech materiálů, hře světla a stínu, zapojoval do hry diváky v hledišti. V roce 1922 mj. obdržel nabídku místa režiséra Národního divadla, kterou však odmítl. S *Novou Oresteiou* je svázán i první skandál týkající se Krohovy osoby – v roce 1923 proběhlo soudní řízení s organizátory tohoto představení, kteří nebyli schopni vyrovnat finanční pohledávky herců a dalších věřitelů. Přestože byl Kroha krátce ve vězení, v soudním procesu byl nakonec osvobozen. Tím se, až na drobnou reminiscenci v šedesátých letech, rozešel s divadlem (a na nějakou dobu i s malířstvím) a začal se plně věnovat architektuře.

V roce 1920 byl Jiří Kroha jmenován úředníkem zemské správy, pro níž pracoval až do roku 1925, kdy byl jmenován mimořádným profesorem na brněnské technice. 30. června 1921 uzavřel sňatek s Miloslavou Kubátovou, z tohoto manželství se narodila dcera Sylva, provdaná Šantavá.

V letech 1922 – 1927 Kroha působil jako architekt v Mladé Boleslavi, kde vyprojektoval řadu pozoruhodných staveb moderní architektury – Okresní nemocenskou pojišťovnu, Zemskou průmyslovou školu s dílnami, činžovní domy vojenských gážístů a další. Toto plodné období Kroha uzavřel jako generální projektant Výstavy severních Čech. Po svém přestěhování do Brna kromě přednáškové činnosti a vydávání revue *Horizont* navrhl instalaci některých expozic a jeden pavilon na Výstavě soudobé kultury, dále vilu v kolonii *Nový dům*, vlastní vilu v *Sedlákově* ulici aj.

Už během prací v Mladé Boleslavi využil jako technický referent Zemského správního výboru v Čechách všech příležitostí k poznání Čech a Slovenska, v té době vykonával také několik studijních cest do ciziny – do severní a střední Itálie a delší cestu po Francii. V roce 1927 navštívil výstavu bydlení ve Stuttgartu, kterou kriticky zhodnotil v revue *Horizont*. Kromě občasných zájezdů do Vídně a do Berlína vycestoval také do Bulharska, Turecka, Řecka a Jugoslávie.

K velkému zlomu v životě Jiřího Krohy dochází po jeho návštěvě Sovětského Svazu v roce 1930. Podle jeho slov byl původní záměr cesty čistě pracovní, chtěl si

¹⁹ Stavba, seznam nových členů. 1, 1922 – 1923. s. 2.

²⁰ Antonín ZÁVODSKÝ, *Jiří Kroha a divadlo*, Brno 1971.

v prostředí nové sociální reality ověřit novou architekturu. Tato cesta však výrazně prohloubila jeho levicové smýšlení. Po návratu zvýšil svou angažovanost v sociálním hnutí a věnoval se zejména problematice bydlení chudších vrstev. V letech 1930 – 1932 zpracoval s posluchači jím vedeného ústavu na technice v Brně „Sociologický fragment bydlení“, kde osvětlil bytový problém na podkladě Engelsovy knihy *Bytová otázka* v pravé podobě. Jako hlavní složku Fragment obsahuje fotomontáže, provázené výstřižky a vysvětlujícími výklady. Celá práce byla představena na výstavě stavebnictví a bydlení v Brně v roce 1933. Fragment vyvolal silnou polemiku mezi návštěvníky výstavy i v tisku. Sociologický fragment bydlení Kroha posléze doplnil dalšími obsáhlými teoretickými pracemi – „Ekonomickým fragmentem bydlení“ a „Ekonomií nejmenšího bytu“. Z Krohova rozboru vyplývá, že otázka malého bytu je souřadnicí na sobě vzájemně závislých faktorů a procesů, jako je četnost rodiny, otázka jídla, odpočinku, hygieny, zábavy a výchovy dětí.²¹ Závěrem Kroha vypracoval „Humanistický fragment bydlení“, který úplně dokončil až v roce 1965. Ke každému z Fragmentů Kroha zpracoval obsáhlou teoretickou studii. V letech 1970 – 1973 doplnil problematiku zpracovanou ve Fragmentech analýzou jejího vývoje v období let 1945 – 1970.²²

Jak už bylo zmíněno, návrat ze SSSR značně zradikalizoval jeho myšlení. Mj. uspořádal desítky přednášek o Sovětském Svazu, ve kterých se snažil zvýšit informovanost veřejnosti o této zemi,²³ stal se také předsedou výboru pro podporu rodin stávkujících horníků při velké stávce rosicko-oslavanského revíru. Za všechnu tuto činnost byl policejně uvězněn, přinucen k demisi z funkce děkana, kterou tehdy na technice zastával, následně obžalován a v roce 1934 odsouzen Nejvyšším soudem za propagaci revoluce. Po rozsudku byl uvězněn a zbaven profesury.²⁴ Po okamžitých protestech světové veřejnosti (mj. i architektů Le Corbusiera a Augusta Perreta) mu sice byl v roce 1936 trest zahrazen, takže se na techniku mohl vrátit, ale už v roce 1939 jej profesury zbavili nacisté, kteří jej spolu s jinými levicovými radikály zatkli a uvěznili na Špilberku v Brně. Později byl Kroha převezen do koncentračních táborů Dachau a Buchenwald, odkud byl v roce 1940 pro podlomené zdraví propuštěn, aby do konce války žil v izolaci pod stálým dohledem gestapa ve vlastní vile v Brně. V této době se opět s neobyčejnou vervou vrátil k malířství. Svě představy vedle dozrívajícího expresionismu a kubismu malířských počátků vyjádřil i v surrealistických pracích, míchal skutečnost a vizi, sny a pocity; nosným tématem byla opět lidská figura. Některé malby reagují na protektorátní ovzduší, jiné jsou plně realistické, jako např. portréty členů rodiny nebo zátiší. Mnoho pláten je nedomalováno nebo je Kroha sám později přemaloval.

²¹ Josef CÍSAŘOVSKÝ, *Jiří Kroha a meziválečná avantgarda*, Praha 1967, s. 25–29.

²² Uloženo v pozůstalosti JK, Brno.

²³ Jako člen Společnosti pro kulturní a hospodářské styky se SSSR.

²⁴ Oldřich FRANĚK, *Dějiny České vysoké školy technické v Brně*, Brno 1969.

Po osvobození byl Kroha pověřen funkcí kulturního a školského referenta Revolučního národního výboru v Brně, a také se vrátil na brněnskou techniku. V této době prováděl „očistu“ vysokých škol a jako děkan Fakulty architektury a pozemního stavitelství (1946) a rektor Vysoké školy technické (1948) v Brně prosadil zásadní reorganizaci školy.

Roku 1948 byl jmenován generálním projektantem Slovanské zemědělské výstavy v Praze. Na základě jeho bohatých zkušeností v tomto oboru se mu podařilo scelit množství exponátů v jednotný celek, vymyslet složitý program výstavy, a tak přilákat k její návštěvě širokou veřejnost. Navázal hlavně na Výstavu severních Čech, kde měl podobně volnou ruku při přípravě a organizaci. Navíc při této výstavě spolupracoval s celou řadou architektů a inženýrů, jejichž návrhy dokázal velmi dobře sjednotit. Výstava zaznamenala obrovský úspěch²⁵ a Kroha byl při této příležitosti prezidentem republiky jmenován na základě celoživotního díla v oboru architektury, stavby měst a výstavnictví, národním umělcem.

V témže roce byl zřízen „Ateliér národního umělce Jiřího Krohy“, v němž vznikly projekty řady staveb a výstav. Práce z padesátých let patří do socialistického realismu, jehož předním ideologem se Kroha stal. Mezi největší realizace té doby patří olomoucké teoretické ústavy, projekt a částečná realizace „socialistického městečka“ Nová Dubnica na Slovensku a Výstava jižních Čech v Soběslavi, která v sobě nese jednostrannost a dogmatismus tehdejšího režimu. V těchto pracích, hlavně však v Nové Dubnici, provádí požadovanou typizaci, jednotnost až uniformitu staveb. Kromě toho navrhuje výzdobu pro Spartakiády, stranické sjezdy atd.

V padesátých letech také publikuje četné, obsáhlé studie, kde se projevuje jako přesvědčený propagátor architektury Sovětského Svazu a socialistického realismu vůbec. Tyto stati o architektuře souvisí s mnoha dalšími články o kultuře, umění, politice, historii, filozofii, které byly často proslovovány na veřejnosti a následně otištěny v denním nebo odborném tisku.

Jeho práce v socialistickém Československu došla řady ocenění: obdržel pamětní odznak za účast ve druhém národním odboji, za účast v revolučním dnu 25.2.1948, stříbrnou hvězdu Řádu 25. února a Řád práce za zásluhy o rozvíjení Československo – sovětského přátelství atd. Koncem šedesátých let se nepřidal k vlně snažící se reformovat KSČ, naopak přispěl podle svých možností k normalizaci a konsolidaci poměrů.

Jiří Kroha zemřel 7. června 1974 po delší nemoci ve státním sanatoriu v Praze. Jeho dílo se stalo nedílnou součástí padesátiletého vývoje českého moderního umění.

Během svého života a vlastně i po smrti poutal Jiří Kroha pozornost novinářů, uměleckých kritiků a historiků. Ať to bylo architektonickými pracemi, scénografic-

²⁵ Architektura ČSR 7, 1948, s. 273–302.

kými návrhy, malířstvím, či prostě jeho jednáním, přednáškami a politickou angažovaností, vždy byla jeho činnost nějak komentována. Tak existuje poměrně mnoho větších i menších prací věnovaných Jiřímu Krohovi, ovšem nestejně úrovně.²⁶ Je také zmiňován v řadě monografií různých uměleckých stylů.²⁷ Základní životopisná data, přehled hlavních staveb a celkem nestranné hodnocení přináší Nová encyklopedie českých výtvarných umělců.²⁸ Je nutno poznamenat, že stranou zájmu stále zůstává Jiří Kroha malíř a sochař. Navíc je třeba podotknout, že Kroha byl na jedné straně velmi nadceňován, na straně druhé až záměrně opomíjen.

²⁶ Zde v chronologickém přehledu zmíníme hlavní monografie a některé časopisecké články:

Jaroslav B. SVRČEK, *Jiří Kroha 1922–29*, Ženeva 1930. (Tato Krohova první monografie, která vyšla jako druhá (po Gočárově monografii) v ženevském nakladatelství „Mistři stavitelství“, poskytovala nejdůležitější životopisné údaje a základní informace o realizovaných architektonických projektech, dotýkala se také činnosti divadelní a sochařské. Jaroslav B. Svrček, autor publikace, byl zakladatelem brněnské pobočky Devětsilu a spolupracovníkem Jiřího Krohy při vydávání kulturní revue Horizont.)

Oldřich STARÝ, *Národní umělec – architekt Jiří Kroha*. In: *Architektura ČSR* 7, 1948. (Starý shrnuje všechny dosavadní etapy vývoje ve snaze ukázat jeho postupně se rozvíjející názor na prostor a tvar. Celkové hodnocení je velmi kladné, přes některé výhrady k mladoboleslavskému období, které se Starému zdá příliš rozhárané.)

Jaroslav B. SVRČEK, *Národní umělec Jiří Kroha*, Praha 1960. (Tato publikace, bohatě ilustrovaná, je oficiální, slavnostní a akademická. Švrček nezačleňuje Krohovu tvorbu do vývojového proudu českého ani světového umění, ani neznamenává podněty, které určovaly jeho umělecký vývoj.)

Josef CÍSAŘOVSKÝ, *Jiří Kroha a meziválečná avantgarda*, Praha 1967. (Císařovský se poprvé snaží o rozčlenění Krohova díla do několika vývojových fází – kubofuturismus, prvoplány, neoplastický konstruktivismus, funkcionalismus a teoretické práce, bytová otázka v Československu a věda o bydlení, Sociologický fragment bydlení, Ekonomický fragment bydlení, Humanistický fragment bydlení. Tato monografie snaží se o hlubší pohled na dílo Jiřího Krohy, ale na její strukturu, volbě výrazů, hodnocení staveb aj. je vidět velký vliv samotného Krohy, se kterým Císařovský práci konzultoval. Jinak tato práce vlastně dodnes nahrazuje chybějící kritickou monografii, kterou nadále zastupují už jen články či studie v katalozích nejrůznějších výstav.)

Miloslav PAULÍK, *K počátkům tvorby Jiřího Krohy*. Diplomová práce FF KU Praha, 1976. (Autor se zabývá především Krohovými studii na technice a léty 1918 – 1923, hlavně architektonickými návrhy, malířstvím a scénografií, které věnuje obsáhlou kapitolu. Poukazuje na vztah mezi Krohovou divadelní činností a pozdějším výstavnictvím.)

Architekt Jiří Kroha a současnost. Sborník referátů z vědecké konference. Praha 1984. (Ve sborníku byly otištěny příspěvky Z. Strnadela, O. Nového, R. Sedlákové, Z. Denka a dalších. Kromě připomenutých životních dat byla vyzvednuta jeho pedagogická činnost, vztahy se SSSR, účast na výstavnictví. Příspěvky jsou nestejně úrovně a na všech je jednoznačně akcentován ideologický aspekt Krohova díla.)

Rostislav ŠVÁCHA, *Jiří Kroha*. In: *Domov* 3, 1986, s. 15–19. (Švácha podává stručný přehled Krohovy architektonické činnosti a výstižně charakterizuje jeho stavby – podařilo se mu najít příslušný termín pro jeho mladoboleslavské realizace, nazývá je krohoviny.)

²⁷ Alena ADLEROVÁ, *České užité umění 1918 – 1938*, Praha 1983.

František ŠMEJKAL, *Český konstruktivismus*. In: *Umění* 30, 1982, s. 211–217.

František ŠMEJKAL, *Futurismus a České umění*. In: *Umění* 36, 1988, s. 20–50.

Vladimír ŠLAPETA, *Kubismus v architektuře*. In: *Český kubismus Architektura a design*. Katalog výstavy. Praha 1991. s. 34–53.

Alena POMAJZLOVÁ, *Člověk a svět: Expresionismus dvacátých let*. In: A. Pomajzlová (ed.), *Expresionismus a české umění 1905 – 1925*. Katalog výstavy. Praha 1995.

Rostislav ŠVÁCHA, *Expresionismus a česká architektura*. In: A. POMAJZLOVÁ (ed.), *Expresionismus a české umění 1905 – 1925*. Katalog výstavy. Praha 1995.

²⁸ značka PH. (= Pavel HALÍK), *Jiří Kroha*. In: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. Praha 1995.

Mladoboleslavské období

Poválečná konjunktura a vydání zákona na podporu stavebního ruchu (1921) vyvolaly oživení stavební činnosti. Stát, instituce i města vypisovali veřejné soutěže na stavbu nových, většinou administrativních a nájemních budov. Účast architektů na vypracování soutěžních projektů se stala jednou z příležitostí prosadit na stavebních dílech moderní koncept architektury. Shodou šťastných okolností měl Jiří Kroha, jako jeden z mála architektů té doby, možnost v poměrně krátkém časovém sledu šesti let realizovat řadu stavebních děl.

V Mladé Boleslavi, tehdejším centru českých severních Čech, vzrostla po první světové válce, podobně jako v jiných městech, naléhavá potřeba v krátké době postavit řadu nových budov jako sídla škol, úřadů a odborných institucí. Díky starostovi Karlu Šerákovi, který byl nakloněn moderním tendencím v architektuře, byly Jiřím Krohou navrženy a realizovány Zemská průmyslová škola, vily v Kosmonosích, Okresní nemocenská pojišťovna, obytné domy vojenských gážístů, Okresní dům sociální péče, přestavěn obchod Pavla Gellnera a hotel Větec. Mimo Mladou Boleslav Kroha pracoval v Kutné Hoře, Nových Benátkách a v Kralupech nad Vltavou.²⁹

I.

Po skončení školy a dvouleté praxi u architekta Adolfa Liebschera byl Jiří Kroha 25. února 1920 jmenován zemským inženýrem – adjunktem, poté 7. prosince 1921 zemským technickým komisařem. V rámci své pracovní náplně měl vystupovat jako dozorce Zemského správního výboru při státních stavbách, jako poradce při různých soutěžích apod. O tom, že touto prací nebyl příliš vytížen, svědčí i množství času, které věnoval divadelním aktivitám.

V roce 1922 byla Zemskou správní radou, okresní komisí v Mladé Boleslavi a městskou radou vypsána veřejná soutěž na stavbu Zemské průmyslové školy (založené v roce 1867). Odměna za první cenu byla 15 tisíc korun, za druhou 11 tisíc korun, za třetí a čtvrtou 7 tisíc korun, termínem odevzdání byl 30. prosinec 1922. V porotě zasedl mj. za Klub architektů Oldřich Starý, za Sdružení stavební tvorby architekt Bohuslav Fuchs a jako technický poradce ZSV Jiří Kroha. Porota se sešla 8. a 9. ledna 1923 a ze celkem 37 došlých návrhů nevybrala první místo. Druhé získal společný návrh architektů Moudrého a Štěpánka z Prahy, třetí Kvasnička a Mayer z Kolína.³⁰ Kroha jako úředník ZSV soutěž připravoval, nemohl se jí tedy také zúčastnit a ani v ní pochopitelně zvítězit. Projekt na tuto školu mu byl přesto stavebníkem zadán. Pravděpodobně kvůli přijetí této zakázky byl tehdy vyloučen z pražských ar-

²⁹ Svrček i Císařovský hovoří o Krohovi jako o urbanistovi Boleslavi. Není to pravda, regulaci Mladé Boleslavi provedl František Janda v letech 1920 – 1921 (Stavební úřad města Mladá Boleslav).

³⁰ Stavba 1, 1922 – 1923, s. 51.

chitektonických spolků a sám z Prahy odešel. Kroha sice později uváděl, že k vyloučení došlo pro skandální proces s divadelním představením Nová Oresteia, ale některé nahodilé poznámky v časopisech (ve Stylu se koncem roku 1923 hovoří o nejasných okolnostech při zadání projektu na Zemskou průmyslovou školu jako o nebezpečném precedentu³¹), a také fakt, že nebyl svými kolegy – architektky nijak zvlášť oblíben, naznačují, že Krohovo vysvětlení nebude zcela přesné. Také je zde možné citovat samotného Krohu, který o vypracování projektu píše: „... bylo mi uloženo jako architektu Zemského správního výboru v Praze trestně: po bezvýsledné veřejné soutěži, kterou Zemský správní výbor nechtěl, ale jen pod tlakem mých úředních argumentů vypsal, byl jsem obviněn z „finančního poškození zemského fondu“ a uloženo mi vypracovat projekt v mimoúředních hodinách. ... Zemský správní výbor rozhodl nepropustiti mne ze služeb [pozn. po skandálu s Oresteiou], ale poslat do jakéhosi vyhnanství, tj., jsa vybaven pravomocí a povinností projektanta, dozoru správy stavby, postaven přímo pod pravomoc presidenta Zemského správního výboru, byl jsem poslán do Mladé Boleslavi k dokončení projekčních plánů a hlavně vedení výstavby nové Zemské průmyslové školy: tedy opět jaksí trestně. Pod touto dvojnásobnou trestností plány jsem dokončil a i výstavbu.“³² V dějinách avantgardní architektury je to však o jeden z mála případů, kdy taková úřednická machinace přispěla k vytvoření skutečně kvalitního uměleckého díla.

Zemská průmyslová škola [obr. příloha č. 1, 2] vytváří velkolepý komplex budov. Čtyři křídla obemykají velký dvůr tak, že na východní a západní straně jsou učebny a na severní dílny. Spojovací jižní křídlo je vyhrazeno chodbám. K tomuto křídlu se napojuje výstavní sál a členitá hmota bytu ředitele (rovnoběžná s výstavním sálem). Vstup do komplexu je umístěn na západní straně. Celkové půdorysné uspořádání je velkoryse dimenzované a prostor, budovy i jejich fasády jsou velmi bohatě členěny. Největší důraz položil Kroha na dvě části komplexu: na byt ředitele a s ním kompozičně spjatý výstavní sál.

Vnitřky budovy, zejména vestibul a schody ve spojovacím křídle, jsou oproti vnějšku značně střídmé, nejvýrazněji se vyjímají některé zaoblené pilíře a překlady. Interiéry zpestřuje také barevné odlišení některých prvků – na pilíře v šatnách Kroha používá červenou, v chodbách modrou aj. Pro účely školního provozu Kroha navrhl přes sto místností: normální učebny (15), speciální přednáškové sály (2), pracovní ateliéry a kabinety (29), pokusné a výzkumné laboratoře (3), odborné technicko–mechanické instruktážní pracovny (10), kreslírny, modelovny a rýsovný (5), projekční výukový sál, prostory pro fotoateliér a pro psychologický výzkum, čítárny a vanové a sprchové lázně. Kroha pro některé místnosti projektoval i vnitřní vybavení, v současnosti se podařilo zrekonstruovat původní vzhled sborovny a pracovny ředitele.

³¹ Styl 3, 1923, s. 26.

³² J. KROHA, *K realizaci mých projektů*. Rukopis vzpomínkové práce uložen v pozůstalosti JK, Brno. Tato práce vznikla pravděpodobně v šedesátých letech (nestránkováno).

Bohatství forem doznívá také na zadní dílenské části, jejíž zevnějšek nezapírá určitý továrenský charakter. Dílny sdružují strojírenskou a karosářskou dílnu, hygienické úpravy a další provozovny (kalírny, kovárny, montovny apod.). Při jejich budování Kroha opustil zaběhnuté schéma dílny jako učebny a vyprojektoval je: „... v *dispozici, konstrukci i vzhledu tak, aby žákům jak při práci, tak i při volném pohybu poskytovaly všechny skutečnosti praktické výroby.*“³³ Dílny byly vybaveny tak: „*aby absolutně vcházejí do života praktického odnesl si vědomí, že dílna třebaže není Chrámem práce, je prostorou, kde trávití bude většinu života a kterou dle toho má upravit.*“³⁴

Základem Krohova architektonického návrhu průmyslové školy se stala snaha smířit jeho dosud kubofuturistické pojetí architektury s prosazující se pravoúhlostí, s nastupujícím puristickým stylem. Výsledkem byla architektonická skladba kubisticky složitá, vzrušená a dramatická, ale nekubicky pojatá do schématu pravých úhlů. Když v roce 1927 píše Kroha v revue Horizont o moderní architektuře, používá termíny „*montéři ducha*“ či „*montáž ducha*“,³⁵ což přesně vystihuje charakter této stavby. Výstižná pro ni jsou i další Krohova slova o „*dynamické formě strojové*“,³⁶ což svědčí o určitém Krohově poučení futurismem.

Je zajímavé, že Kroha při tvorbě vlastně své realizované první práce dospěl k tak působivému účinku. Stavba, obrovská svými rozměry, se divákovi nemusí líbit, ale určitě ho upoutá a určitě se u ní nebude nudit. Je z každé strany jiná, z jedné připomíná středověký hrad, z druhé kamenný vodopád. Je to stavba neuvěřitelně pohyblivá, zadíváte-li se na římsu, okno, roh, už vás cosi nutí postupovat výš a výš, ale stejně oko nemůže na první pohled postřehnout všechny detaily, všechny výklenky, terásky, záhyby a zákoutí.³⁷

O tom, jak přistupoval k projektu Zemské průmyslové školy, se Kroha vyjádřil: „... *vypracoval jsem tento projekt jako demonstrativně a manifestačně reformační pro nový laboratorně – ateliérový způsob výchovy nižších technických pracovníků v oboru strojním a dřevozpracujícím. Projekt byl vytvořen z přesvědčení, že v krédu architekta jest vždy permanentní touha osvobodit člověka právě tím vším, co ho životně, pracovní i myšlenkově váže: odlehčením hmotnosti, zhmotněním abstrakce, duchovně dynamickým rozvrstvením hmot, hmotným aretováním duchovnosti, zpoetizováním všech účelností a zúčelněním všech volností a svobod, snů a poetických metamorfos. V atmosféře těchto protikladných tendencí prostorově formoval jsem své prvé představy průmyslové školy.*“³⁸

³³ J. KROHA, *Stavba dílen Zemské průmyslové školy v Mladé Boleslavi*. In: Horizont 1, 1927, s. 52.

³⁴ Tamtéž, s. 52.

³⁵ J. KROHA, *Architektura naší doby*. In: Horizont 1, 1927, s. 57–65.

³⁶ Tamtéž, s. 61.

³⁷ Stavba prošla v posledních letech rekonstrukcí a na fasádě podařilo se dosáhnout pravděpodobně původní barevnosti, která byla v odstínech okrové, žluté a šedé. Pouze v současné době hnědé trubkové zábradlí, oblíbený Krohův zdobný prvek, bývalo červené.

³⁸ J. KROHA, *Zemská průmyslová škola v Mladé Boleslavi. Vzpomínka na dílo nejmilejší*. In: Almanach Strojní průmyslové školy v Mladé Boleslavi 1867 – 1967. Mladá Boleslav 1967, s. 55.

Přibližně ve stejné době, ve které Kroha navrhoval průmyslovou školu, byl pověřen také vypracováním návrhu na dvě úřednické vily v Kosmonosích u Mladé Boleslavi.³⁹ V kosmonoské léčebně pro choromyslné Kroha od roku 1920 dozíral na stavbu nových budov. O stavbě úřednických vil se uvažovalo už v roce 1920 a znovu v roce 1922. V roce 1924 byly úředně schváleny Krohovy plány a kolaudace proběhla v roce 1926.⁴⁰ Tyto vily nesou některé velmi příbuzné znaky se Zemskou průmyslovou školou, takže je pravděpodobné, že byly projektovány současně a že si Kroha v menším měřítku ověřoval předpokládaný účín užitých architektonických článků.

Vila I [obr. příloha č. 3] se rozkládá na svahu severní stranou do ulice. Je to jednopatrová stavba na půdorysu dvou obdélníků s překrývajícími se rohy. Hmota stěn je, stejně jako na průmyslovce, velmi členitá, zejména její vstupní část. Ve vile navrhl Kroha 4 čtyřpokojové byty s příslušenstvím, v každém patře jeden zvláštní pokoj se samostatným vstupem, prádelnu v suterénu a sušárnu v podkroví.

Vila II [obr. příloha č. 4] má s první mnoho společných znaků. Vila je přízemní, pouze v západní části se zvedá do patra. Vnější prostor schodiště (SZ strana) se opět velmi plasticky člení. Na této vile se zachovaly zbytky původní barevnosti – vystupující části byly bílé, ustupující červené. Na obou vilách (podobně jako na průmyslovce) už Kroha užívá svůj oblíbený výzdobný prvek – trubkové zábradlí, zde také původně jasně červené. Také takřka na všech jeho mladoboleslavských stavbách můžeme najít i venkovní světlo začleněné do této trubkové soustavy.

Zemská průmyslová škola i obě vily stojí na počátku Krohovy pravoúhlé tvorby. Tvůrčí postup stále vychází z kompoziční hry ploch a hmot, se kterými zachází až sochařsky. Rostislav Švácha tento Krohův zvláštní styl nazývá „*ortogonálním expresionismem*“, a jako základní inspirační zdroj uvádí Ericha Mendelsoana.⁴¹ Je zde ale také vidět úsilí, čerpající inspiraci z holandské skupiny De Stijl, z její výlučné pravoúhlosti a z jejího grafického charakteru, který těží z kontrastu plochy a prostoru nebo z kontrastu tmavé a světlé plochy. Nicméně věrné prosazování principů De Stijl zde není, na to je budova příliš hmotná. Zvýraznění horizontál poukazuje spíše na vliv Franka L. Wrighta, byť zprostředkovaný dobovou nizozemskou tvorbou. Také aplikace tmavočervené barvy na vilách má nepochybně původ v nizozemském režném zdi-vu.

II.

Projekt na stavbu Okresní nemocenské pojišťovny [obr. příloha č. 5] byl od Krohy vyžádán vedením ústavu v roce 1924, pravděpodobně díky ohlasům na již vyrůstající budovy průmyslové školy, které nepochybně působily na celou Mladou Boleslav.

³⁹ Vila (úřední dům) pro úředníky Zemského ústavu pro choromyslné v Kosmonosích. In: Horizont 1, 1927, s. 37.

⁴⁰ Stavební archiv městského úřadu v Mladé Boleslavi, Kosmonosy č.p. 409, 410.

⁴¹ R. ŠVÁCHA, *Expresionismus v české architektuře*. In: A. POMAŽLOVÁ (ed.), *Expresionismus a české umění 1905 – 1925*. Katalog výstavy. Praha 1995, s. 208–209.

Zadaný úkol nebyl jednoduchý, šlo o důkladnou přestavbu starší jednopatrové budovy s novější přístavbou (starší jednopatrový dům byl zvýšen o jedno patro a k němu byla přičleněna třípatrová přístavba s půdou).

Přestavbou byly vytvořeny dvě základní hranolové části budovy nestejných výšek a odlišné i barevnosti. Tyto dvě části spojuje hlavní vchod; nad ním je uliční část dynamizována vysutou hmotou – prosklenou, čtvrtkruhem zakončenou kanceláří ředitele. Ustupující tmavší hranol se světlejším, „zavěšeným“ arkýřem je původní přístavba, přední světlejší hranol upravená starší budova. Z ulice působí budova velmi dynamicky – bylo toho docíleno výškově odstupňovaným rozložením hmot, zaoblenou levou částí vchodu a stejně nad vchodem zaoblenou částí ředitelství a konečně i barevným řešením fasády. Kroha v úvodu svých vzpomínek na tuto práci uvádí: „*Zevní architektonická tvářnost je řešena jako duchovně–dynamická a konstruktivně–statická diskuse stavebních hmot.*“⁴²

Budova Okresní nemocenské pojišťovny obsahovala tyto místnosti: kanceláře, léčebný ústav s ordináčními a provozními místnostmi, zubní ambulátorium, byty zaměstnanců (čtyřpokojevé, dvoupokojevé a jednopokojevé s příslušenstvím), ateliér, garáže apod.⁴³ Původní vnitřní uspořádání interiérů dnes poněkud stírají pozdější úpravy.⁴⁴ Přesto je patrné, že Kroha příliš nedbal na funkční řešení, ale že stále pro něj hlavním kritériem byla výtvarnost a emocionální účinek stavby.

III.

Další stavbou v Mladé Boleslavi byly obytné domy vojenských gážístů [obr. příloha č. 6]. Ve dvacátých letech minulého století sužoval stát tísnivý nedostatek nových bytů, stávající, většinou už zastaralé, byty nevyhovovaly velikostí, skladbou ani instalacemi. Činžovní domy se tradičně projektovaly jako uzavřené bloky. Cílem architektů – reformátorů v této oblasti architektury, poučených příklady z Anglie a Německa, bylo odstranit nectnosti starého uzavřeného bloku – omezení světlíků, špatného větrání, nevzdušnost místností. Jedna z cest za kvalitnějším bydlením byla v rozrušení tohoto starého schématu. Na cestu za otevřeným obytným domem se vydal i Kroha. Snažil se o logičtější uspořádání bytů, s vlastním sociálním zařízením, přímým osvětlením kuchyní, o odstranění světlíků a o úpravu balkónů a vhodných teras, navrhoval společné domovní prádelny a sušárny i vyhovující sklepy. Jak uvádí Kroha ve svých vzpomínkách, právě nedořešenost bytové, domovní a urbanistické problematiky ho vedla k systematickému studiu této otázky, jehož výsledkem byl Sociologický, Ekonomický a Humanistický fragment bydlení.

⁴² J. KROHA, *K realizaci*.

⁴³ J. KROHA, *Okresní nemocenská pojišťovna v Mladé Boleslavi*. In: Horizont I, 1927, s. 3–4.

⁴⁴ Poslední, asi nejdůležitější rekonstrukce, byla před čtyřmi lety, kdy byla obnovena originální výzdoba stěn z keramických obkladů. V budově dnes sídlí Všeobecná zdravotní pojišťovna.

Projekt byl Jiřímu Krohovi zadán městskou radou 23. února 1925.⁴⁵ Půdorys domu připomíná protažené písmeno „H“. Výtvarné prostředky jsou zde užity jemněji – stěny jsou hladké, prolomené velkými rohovými okny. Dům působí horizontálně díky lodžii a lehce zvýrazněnému parapetu na středním traktu. Jako kontrast k této horizontalitě vyrůstá postranní průčelí, které protáhlými okny schodiště a ústupem hmot dozadu vyvolává zcela opačný dojem. Horizontály a vertikály zde vlastně určují prostorové vnitřní členění. Zajímavě zde též působí častější užití oblých tvarů, které zmírňují jinak jeho celkem strohou stavbu. Další pozoruhodnou novinkou v Krohově díle jsou dva prosklené ateliéry na střeše na boční straně budovy a dlouhá, jakoby pásová okna ve středním traktu budovy. Zdá se, že zvláště použití prosklených ateliérů svědčí o důkladnější znalosti ruského konstruktivismu, kterou si Kroha patrně přivezl z pařížské výstavy dekorativních umění, a že tento konstrukční prvek do stavby dodatečně vložil.

Domům vojenských gážístů v Mladé Boleslavi se dispozičním i prostorovým řešením velmi blíží domy vojenských gážístů v Kutné Hoře, které vznikly ve stejné době.

IV.

Cestu za klidnějším architektonickým projevem představuje stavba, která vznikla mimo Mladou Boleslav, a to v Nových Benátkách (Benátky nad Jizerou), zjevným uklidněním je potom Masarykův dům sociální péče v Mladé Boleslavi.

Samosprávný orgán benáteckého okresu – Okresní správní komise – postrádal od vzniku republiky administrativní budovu, která by odpovídala hospodářské správní moci okresu. V létě 1925 Okresní správní komise vyhlásila proto veřejnou soutěž na stavbu nové reprezentační budovy.⁴⁶ Anonymní soutěže se zúčastnil také Kroha, který přes jisté výhrady poroty k dispozici a fasádě získal první cenu.⁴⁷ Kromě sídla Okresního samosprávného úřadu v nové budově měl být umístěn poštovní úřad, okresní muzeum, přednáškový a výstavní sál.

Původní projekt Okresního domu v Nových Benátkách⁴⁸ [obr. příloha č. 7] předpokládá stavbu rozčleněnou do menších dílčích hmot. Aby však nároží nebylo rozeklané, Kroha vsadil do prvního patra velkou terasu, jejíž půdorys sleduje uliční čáru na nároží, v rohu je balkon podepřen pilířem. Jako kontrast k odhmotněným formám balkonu lze chápat poloválcové těleso schodiště. To uzavírá první patro, kde také

⁴⁵ Protokoly ze zasedání městské rady v Mladé Boleslavi: „... bylo rozhodnuto svěřit projekt a výstavbu domů pro vojenské gážístů architektu Jiřímu Krohovi, který jako jediný projektant se uvolil ho vypracovat v neuvěřitelně krátkém termínu. Lépe by vyhovoval arch. Skřivánek, který je však zaneprázdněn. ...“ 16.2.1925 předložil hned tři varianty, byla schválena stavba domů třípatrových. (Archiv Mladá Boleslav fond 11–3–5 inv. č. 10875).

⁴⁶ Veřejná soutěž na stavbu dvoupatrového okresního domu v Nových Benátkách byla vyhlášena 15.6.1925.

⁴⁷ 14.9. posoudila porota dvacet návrhů. Ke Krohově projektu se vyjádřila: „Ačkoliv návrh vykazuje určité závady dispoziční a neklid po stránce výtvarné, projevuje autor nejvíce smyslu a znalosti pro místní potřeby a účely různých druhů místností.“ Protokol poroty ze dne 14.9.1925. Archiv Benátky nad Jizerou, fond 2–18/2 66.

⁴⁸ Muzeum města Brna, odbor architektury a urbanismu, fond JK, inv.č. 255. 860.

končí levá část komplexu s velkými prosklenými okny. Plastičtěji je řešena část s muzeem – levá část se lehce vyvyšuje a ukončuje proskleným nejvyšším patrem, na svém konci přecházející v půlkruhový oblouk. Dále se na levé straně napojuje na stavbu novorenesanční budova.

Realizace⁴⁹ byla v rozsahu omezena, hlavně v pravé části nádvoří a také po kompoziční stránce poněkud zjednodušena. Do budovy architekt umístil v suterénu byty s příslušenstvím pro domovníka a zřízence poštovního úřadu a prádelnu; do přízemí poštovní úřad, úřad sociální péče, v prvním patře se pak nachází úřad Okresního správního výboru a v druhém muzeum a byty s příslušenstvím.⁵⁰ I zde Kroha uplatňuje nápady z průmyslové školy – válcové střechy, konstrukce ze svařovaných trubek, železobetonové rámy nebo zvýraznění vodorovných čar říms; hra s tvary ho stále velmi bavila.

V.

Masarykův dům okresní sociální péče [obr. příloha č. 8, 9]: „... *Bezprostředním impulsem k tomuto úkolu stala se vyhladovělá žena (jak se později ukázalo, marně hledající práci), která v nejvyšším stupni těhotenství nemohla být přijata do porodnice, protože neměla v pořádku osobní doklady, která v téhle situaci si lehla před práh mého mladoboleslavského bytu a prosila o pomoc ... Sebe tím dostala rychleji do nemocnice a mne do spolupráce s několika aktivními pracovníky sociální péče. Vypracovali jsme stavební program a já byl požádán o náčrtky. Vypracoval jsem jich několik, z nichž zvolena byla nejmenší varianta a ještě přes prudký odpor městských představitelů buržoasních politických stran.*“⁵¹

10. července 1925 opravdu zahájila městská rada Mladé Boleslavi jednání o stavbě Okresního domu sociální péče, Krohovi byl projekt na tuto stavbu zadán. Během dvou let byla budova vystavěna.⁵² V Muzeu města Brna se z Krohou uváděných několika náčrtků zachovaly dva, označené jako Alternativa I a Alternativa II.

Alternativa I⁵³ představuje velkoryse řešený projekt, velmi plasticky a prostorově členitý, (různě velká křídla obklopující tři nádvoří) poněkud připomínající průmyslovou školu.

Realizovaná Alternativa II⁵⁴ je podstatně jednodušší. Jde o dále nečleněnou kompaktní budovu na půdorysu podobném písmenu „L“. Stranu hlavního vstupu oživují dva nárožní rizality, přízemí je zvýšené, ke vchodu vede jednou zalomené schodiště

⁴⁹ Se stavbou Okresního domu se započalo v roce 1926 a byla ukončena 1928. Archiv Benátky nad Jizerou, fond 2–18/2 66.

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ J. KROHA, *K realizaci*.

⁵² Stavební protokoly ze zasedání městské rady Mladé Boleslavi.

⁵³ Muzeum města Brna, odbor architektury a urbanismu, fond JK, inv.č. 255. 854.

⁵⁴ Tamtéž, inv.č. 255. 855.

ústící na terasu. Z terasy vybíhá mohutný pilíř podpírající balkón, vysunutý z nejvyššího patra budovy, které je však jen nad levou nárožní částí. Na zbytku rovné střechy se rozkládá terasa. Na to, že se Kroha nevzdal úplně své záliby ve hře s tvary, ukazuje členění stěn obrácených do dvora, k dosažení určité dynamiky zde přispívá např. užití zužující se rampy pro příjezd aut.

Kroha o motivaci, která ho vedla vytvořit stavbu tak mírného, jemného vzhledu mluví takto: „*Architektonický výraz vyšel z nutnosti uklidňujícího zevního účinku. Nikoliv dynamické vršení hmot, nýbrž tichá, uklidňující tvárnost vnitřní prostorové a účelové humanistické péče. Nikoliv souhra barevných omítek pro zdravé smysly člověka, ale prostá působivost režné bílé zdi a režné košile. Vzhledem většího, rodinnému životu otevřeného domu, podstatně se ulehčoval vstup do tohoto ústavu svobodným, životně více méně nezajištěným matkám, mládeži bez vyhovujícího soužití a nalezcům bez rodičů.*“

Ve vnitřních prostorách budovy byly umístěny dětské jesle (6), útulek pro rodičky (7), Okresní komise pro péči o mládež, odbor Červeného kříže, tuberkulózní oddělení (2) s odděleným vchodem od běžného provozu. V prvním patře útulek rodiček s porodním sálem a lékařskou ordinací, oddělení pro denní pobyt dívek z hospodářsky slabých rodin, poradna povolání. V podkroví pokoje ošetřovatelek a lékařů, v suterénu pak hospodářské místnosti, kuchyně s jídelničkou, sklady, prádelna, sušárna, ústřední topení a sklepy. Pro nemocné byly dále vyprojektovány sluneční terasy, zahrada, hřiště a brouzdaliště pro děti.⁵⁵ „*Interiéry v barvách a formách byly upraveny s ohledem na duchovní stav dětí i dospělých tak, aby jejich současným stavem deformované vnímání svého prostředí postupně docházelo ke vjemům přívětivějšího života.*“⁵⁶

VI.

Do závěru Krohova mladoboleslavského období patří dvě přestavby – obchodního domu Pavla Gellnera a Grandhotelu Věneč.

Při přestavbě velkoobchodu Pavla Gellnera [obr. příloha č. 10] usiloval Kroha o co nejefektivnější půdorysnou skladbu. Cílem modernizace bylo zjednodušení staré nevyhovující dispozice, rozšíření obchodních prostor, zlepšení vnitřní komunikace, technická úprava vnitřních prostor a zřízení garáže. Původní obchod byl starý měšťanský jednopatrový dům, rozložený na úzké svažující se gotické parcele, s obchodem otevřeným do náměstí a druhou stranou do Pražské ulice u městských hradeb. Zvětšení obchodních prostor se stalo jednopatrovou nádvorní přístavbou; vznikla tak tzv. ústřední sloupová síň se železobetonovou konstrukcí a horním osvětlením a byla zřízena nová obchodní prodejna, opatřená velkým oknem v zadním průčelí. V zadní části

⁵⁵ Stavba byla provedena firmou Hráský a Jenč, kolaudace proběhla 8.5.1927. Archiv Mladá Boleslav, protokoly ze zasedání stavebního odboru městské rady, fond 11–5.

⁵⁶ J. KROHA, *K realizaci*.

traktu se část původního domu zbourala a nahradila ho garáž. Další patra pak ustupují dozadu, takže vzniká kaskádovité odstupňování. Stavbu v horní části zadního traktu ukončuje polopatro s balkonem krytým vyloženou deskou. Vnitřní komunikace byla zlepšena vložением vřetenového schodiště, ze kterého se zpřístupnily obchodní prostory, kanceláře, toalety atd.⁵⁷ Toto točité schodiště přispívá k mimořádně estetickému dojmu v interiéru. Je to smělá technická konstrukce připevněná pouze k tenkému železobetonovému sloupu a jen zčásti do přilehlých zdí.

Přestavba Grandhotelu Věнец [obr. příloha č. 11], která měla upravit starý měšťanský hotel, nebyla o nic snazší než Gellnerova obchodního domu. Podélná parcela, orientovaná jednak do hlavního náměstí a na druhé straně až k bývalým městským hradbám a příkopu, byla zastavěna starými budovami s hlavním traktem do náměstí a dvěma postranními křídly svírajícími dvůr. Úkol zněl tuto starou zástavbu přetvořit v moderní komfortní hotel, aniž by byl přerušen provoz, což značně ztěžovalo práce. Kroha projekt vypracoval tak, že vsunutím soustavy železobetonových nosičů a nových nosných sloupů a rámu, odstraněním starých kleneb a masivních zdí vytvořil zcela nové prostory bohatých a nečekaných průhledů v různých výškových polohách. Dvůr mezi křídly překlenul železobetonovou konstrukcí umožňující horní osvětlení a vytvořil tak velký společenský sál. V hotelu bylo adaptací starých a přístavbou nových zřízeno 45 pokojů, dále restaurace, kavárna, hotelová jídelna, herna, kulečnickový sál, vinárna s barem, čajový a taneční sál, hotelové hospodářsko–provozní a administrativní příslušenství, v zadní části garáže a byt tehdejšího majitele. Plošné a okenní schéma hlavního průčelí i při zachování starého rytmu oken bylo změněno velkými okny kavárny a restaurace a hlavním vchodem v přízemí. Vstup je chráněn silně vyloženou železobetonovou konstrukcí s pilířem nesenou deskou se skleněným podhledem a reklamní úpravou. V hotelu Kroha provedl nástěnné dekorativní malby, které se však dnes již nezachovaly.⁵⁸ Celkové architektonické řešení, třebaže silně podminěno starou zástavbou, úzce souvisí již s konceptem (ať prostorovým či v barevném řešení), který Kroha uplatnil na projektu Výstavy severních Čech v Mladé Boleslavi i v roce 1927.

VII.

V okolí Mladé Boleslavi vznikla ještě jedna Krohova stavba, trochu se vymykající úkolům, které běžně řešil. Spolu s ing. Jerolímem Farským, který řešil statické výpočty konstrukce, vypracovali projekt železobetonového mostu v Kralupech nad Vltavou [obr. příloha č. 12]. Kroha ve svých vzpomínkách uvádí velmi kuriózní okolnosti

⁵⁷ J. KROHA, *Přestavba velkoobchodu Pavla Gellnera v Mladé Boleslavi*. In: Horizont 1, 1927, s. 79.

⁵⁸ V kavárně byl použit reklamní emblém Výstavy severních Čech, který tak datoval dobu přestavby. Jak mi bylo sděleno vnukem tehdejšího majitele, Kroha byl jako vedoucí stavby velmi nesnášenlivý, neustále vyčítal zedníkům, že nerozumí jeho plánům a slovně je napadal. Často nechal bourat právě postavené zdi, za to byl několikrát majitelem hotelu vyhozen, ale pro pokročilost stavebních prací byl zase přijat zpět.

vzniku tohoto mostu: „*Na myšlenku vzniku tohoto mostu přišel jsem převážej se v roce 1922 primitivní pramicí přes Vltavu. Četl jsem báseň J. S. Machara: „Zde by měly kvést růže.“ Napadlo mne: „Zde by měl vyrůst most!“ ... vypracovali jsme společně ideové náčrtky železobetonového mostu vycházející z mé výtvarné představy a spolupracovníkovy státičnosti. Protože mosty tohoto typu projektovalo, eventuelně schvalovalo ministerstvo veřejných prací, předložili jsme osobně náčrtky tomuto ministerstvu i s uvedením mého podnětu z Macharovy básně. Byli jsme, (a hlavně já) přijati s neskrývanou útrpností nejen nad naivitou „Růžové argumentace“ nutnosti mostu, ale i pracovního postupu: nikým neobjednané plány, bez pracovní smlouvy, bez jednání v okresních, zemských a státních komisích rozpočtových atd. Byl jsem poučen, že most není větrný mlýn Dona Quichota ... Jen skutečnost, že oba jsme byli veřejní zaměstnanci, nás zachránila před vyhazovem. Se slovy: „Básníku, z růží most nevyroste, a až bude, bude železný!“ byli jsme propuštěni. Nevyzváni, nepověřeni, jsme předložili znovu ministerstvu zpřesněné ideové náčrtky podezřelého „Růžovo-železo-betonového mostu.“⁵⁹ Nakonec byl projekt opravdu Zemským správním výborem v Čechách v roce 1927 přijat a také schválen Mezinárodní labskou komisí v Drážďanech a za rok byla stavba skončena. Celková délka mostu je 210 m. Most tvoří tři vložené oblouky ze železobetonu o světlostech 60m + 80m + 60m, šířka mostu je 11,2 m, z toho vozovka 7,2 m, chodníky 2 x 1,5 m.⁶⁰ Most působí nesmírně ladně, elegantně, vznosně. Některé detaily, jako třeba vřetenové schodiště, obdobně řešené jako u Gellnerova obchodu, dávají této technické stavbě výtvarný charakter.*

VIII.

Během svého pobytu v Mladé Boleslavi se Jiří Kroha účastnil také společenského života, navštěvoval různá divadelní představení, dobročinné akce, přednášky. Jako odborník na moderní architekturu byl také často zván jako přednášející. Například 29. září 1927 vystoupil v Boleslavi s přednáškou *Nástin vývoje moderních architektonických směrů*. V listu mladoboleslavské župy Národní zájmy se o této přednášce píše: „*Přednáška prof. Krohy zklamala všechny ty, kdož očekávali nástin vývoje posledních směrů v architektuře, slovem rychlou orientaci v nynějším chaosu. Místo toho p. přednášející velmi důkladně stopoval všechny složky, jejichž výslednicí je dnešní architektura; podal tak cosi, co by bylo možno nazvati filosofií soudobé architektury. Precizně vymezil rozdíl mezi pojmy moderní architektura a soudobá architektura; moderní architekturu nazývá tu, jež vyrůstá z předešlých slohů, opírá se o tradici, kdežto soudobá architektura jest mu ta, jež je tvořena vzhledem k potřebám současného lidstva. ... Zvláště důrazně vyzvedal p. přednášející, jak důležitým elementem v soudobé architektuře jsou číselné harmonie a s vroucností hájil názor, že vedle exakt-*

⁵⁹ J. KROHA, *K realizaci*.

⁶⁰ J. KROHA - Jaroslav FARSKÝ, *Železobetonový most v Kralupech nad Vltavou*. In: Horizont 1, 1927, s. 30–31.

ních věd i vědy technické, vedle básníků, hudebníků, a pod. umělců i inženýři jsou integrujícími a stejně významnými činiteli v dnešní kultuře. ... Kdo nedovedl sledovati s p. přednášejícím tyto principiální problémy, toho přednáška zklamala, pro ostatní bylo naopak radostí naslouchati jí. ..., ale jisto je, že jeho vědomosti jsou opravdu podivuhodné a že jeho estetický cit je velmi jemný a velmi kultivovaný, že je – bez nadsázky řečeno – poeta.“⁶¹

Jiří Kroha v roce 1926 odchází přednášet na techniku do Brna. V Mladé Boleslavi se ještě stává generálním projektantem Výstavy severních Čech, provádí dokončování rozestavěných staveb a nakonec Mladou Boleslav opouští, aby se tam už nikdy nevrátil.

Počáteční léta v Brně

I.

26. října 1923 obdržel Jiří Kroha do svého pražského bytu dopis z České vysoké školy technické v Brně, který mu oznamoval, že na této fakultě má být obsazena stolice architektury II (renesance a nové doby) a že při jednání o kandidátech bylo vzpomenu i na něj. Byl požádán, aby, pokud se hodlá o místo ucházet, předložil rektorátu doklady a ukázky své práce.⁶² Kroha odepsal 13. listopadu (opis se nachází v pozůstalosti) a přiložil projekty průmyslové školy, mostu v Kralupech a některé práce starší, opisy článků ze *Stylu* a *Veraikonu*. Další jednání o obsazení místa na technice se poněkud protáhlo, ale 29. prosince 1925 jmenovalo Ministerstvo školství a národní osvěty Jiřího Kroha mimořádným profesorem architektury II; služební přísahu složil 26. ledna 1926. Přednáškovou činnost začal druhým semestrem. Rok 1926 a první polovinu roku 1927 do Brna z Mladé Boleslavi pouze dojížděl, v Boleslavi vedl dokončovací práce na rozestavěných stavbách a hlavně pracoval jako generální projektant Výstavy severních Čech.

Odbor architektury a pozemního stavitelství byl založen až po vzniku Československé republiky. Ale už před první světovou válkou se čeští architekti v Brně, vedení Karlem Kepkou, snažili zřízení této stolice prosadit. Po válce se situace změnila, bouřlivě se rozvíjející architektonická tvorba musela mít odpovídající teoretickou základnu, a tou měl být odbor architektury při české technice v Brně. Zákonem československé vlády ze dne 5. listopadu 1919 byl na České vysoké škole technické v Brně zřízen odbor architektury o 9 semestrech. Obsazování jednotlivých stolic postupovalo velmi pomalu. Prvními odbornými profesory byli Karel Kepka, Emil Králík, po nich byli postupně jmenováni Adolf Liebscher (1923), Vladimír Fischer (1923), Jaro-

⁶¹ Národní zájmy, roč. 7, 30. září 1927, č. 227.

⁶² Uloženo v pozůstalosti JK, Brno, podepsán prof. arch. Karel Kepka.

slav Syřiště (1926), Jiří Kroha (1926), František Hlavica (1928). Stolice železobetonu a stolice architektury I (kompozice) nebyly obsazeny a musely být po řadu let suplovány.⁶³

Řada profesorů odboru architektury se aktivně zúčastnila práce v Klubu architektů v Brně a Skupině výtvarných umělců, a výrazně přispěli k rozvoji moderní architektury v Brně.

Jiří Kroha svoji učitelskou činnost započal v situaci krajně nepříznivé, neboť jemu svěřený úřad musel i s příslušnými přednáškami od základů vybudovat. K tomu se přidružovaly i technické obtíže – fakulta měla nedostatek přednáškových prostor, kabinetů, pomůcek a náradí. Kroha se musel též postarat o vybudování školní knihovny a vypracování studijního programu pro posluchače své disciplíny.

Kroha přednášel hlavně pro čtvrtý ročník. První okruh přednášek se týkal současné architektury a jejích tendencí, hledal hybné síly, poměr stavebního umění k soudobé společnosti a její potřebě apod. Snažil se předejít konzervativnosti, kterou sám zažil na pražské technice, kde nebyly nové architektonické směry uznávány a hlavně se o nich nepřednášelo. V dalších přednáškách se Kroha zabýval architekturou 19. století, ve které hledal počátky rozvoje moderní architektury a kontinuitu se současností se zřetelem na architekturu českou. Zvláštní důraz kladl na význačné osobnosti české architektonické tvorby 19. a 20. století. Ve třetím okruhu Kroha přednášel dějiny architektury středověké a ve čtvrtém stavbu měst. V tomto okruhu to byla témata jako např.: význam sociálního, politického, kulturního a hospodářského zákonodárství pro architektonickou projekci; výstavba a organizace současného města, technika stavby měst; obyvatelstvo, jeho zaměstnání, vzrůst, hustota, pohyb, novodobé problémy dopravní, pracovní, obchodní, kulturní, správní, rekreačně zdravotní a způsoby jejich urbanistického řešení; ekonomie výstavby měst; sociologie města, fyziognomie města, energetika a kinetika města; poměr města a venkova, analýza průmyslové a zemědělské výroby a urbanistická projekce; regionální plánování, dílčí a generální plány regionální; statistiky a jejich význam pro urbanistickou projekci; společenská diferenciace norem, standarty atd.⁶⁴ Vedle těchto přednášek, které jak svým obsahem, tak i formou a podáním znamenaly ideovou reformu studia a které měly velký úspěch a dobrý ohlas u posluchačů, probíhaly na jeho ústavu také grafická cvičení a semináře, které měly zajišťovat budoucí vysokou úroveň posluchačů.⁶⁵ Kroha pořádal také přednášky mimořádné, ke kterým zval odborníky z praxe, stavitele, inženýry aj. Zdůrazňoval tak tendenci spolupráce školy s praktickou činností. Tuto snahu doplňoval pořádáním exkurzí na staveniště, do projekčních dílen, továren a do dalších provozů.

⁶³ O. FRANĚK, *Dějiny České vysoké školy technické v Brně*.

⁶⁴ J. CÍSAŘOVSKÝ, *Jiří Kroha a meziválečná avantgarda*, s. 21.

⁶⁵ Odborný posudek /?/, pozůstalost JK, Brno. Je to kopie nedatované a nepodepsané listiny, ve které je charakterizována práce J. Krohy na technice. Forma, kterou je psána, dává tušit, že jde o posudek či jiné osobní hodnocení. Je možné, že to byl podklad pro pozdější jmenování řádným profesorem. (vznik asi rok 1929).

Největším přínosem Jiřího Krohy bylo prosazení nového oboru – sociologie architektury. Spolu se svými studenty sestavil podklady pro práci Sociologický fragment bydlení.

Podle všech známek byl Kroha v této době velmi dobrým profesorem, dokázal své obsáhlé, téměř encyklopedické znalosti podat velmi přitažlivou formou. To, že v mládí strávil několik let prací pro divadlo, se na jeho přednáškách odrazilo – dovedl jim dodat na dramatickosti, měl smysl pro slovní rytmus, gradaci, uměl posluchače nadchnout pro danou věc. Kroha vlastně celý život rád veřejně vystupoval na různých konferencích, mluvil v rozhlase a jinde. Je známo, že své návštěvníky seznamoval, někdy až zahlcoval různými svými poznatky a teoriemi.

V roce 1934 byl nucen z fakulty odejít, nakrátko se vrátil v roce 1937 a po druhé světové válce opět v roce 1945, kdy již učil podle zásad marxismu–leninismu.

II.

Na fakultě se Jiří Kroha věnoval ještě další významné činnosti – vydával časopis *Horizont* s podtitulem *Revue současné kultury v Československu*, vyznačující se vysokou odbornou úrovní.⁶⁶ Kroha byl hlavním a odpovědným redaktorem, zástupcem byl Jaroslav B. Svřek, pražskou redakci řídil Adolf Černík. Redakčním zástupcem v Berlíně byl Egon Erwin Kisch, v Římě Enrico Prampolini, v Moskvě Otto Rülke a Jindřich Štyrský v Paříži.

Zpočátku byl *Horizont* vydáván jako určitý brněnský protipól ke *Stavbě*, tím spíš, že Kroha na stránkách *Stavby*, u Teigehe, Krejcara a u Klubu architektů nebyl nijak zvlášť oblíben. Do jisté míry můžeme konstatovat, že Kroha tento časopis vydával k propagaci svých projektů a názorů na architekturu a umění.⁶⁷ Je třeba také poznamenat, že se to nedělo nijak násilnou cestou, prostor dostalo mnoho dalších brněnských architektů a umělců. Dokonce Teigemu zde vycházel od prvního čísla obsáhlý článek na pokračování.

Horizont nechtěl být programem jako například *Stavba*, byl to nezávislý a všestranný časopis věnovaný urbanismu, stavebnictví a architektuře a nejen to, ozvala se zde opět Krohova záliba v divadle a ve filmu, zvláště v prvním ročníku je otištěno mnoho článků a fotografií s divadelními, filmovými nebo také hudebními náměty (E. F. Burian: *Nový orchestr – nová hudba – jazz*; J. Kučera: *Chaplin*; E. Prapolini: *Magnetické divadlo*; J. Svřek: *Za novým divadlem atd.*). K nejzajímavějším článkům o architektuře v tomto ročníku patří Krohova stať „*Architektura naší doby*“.⁶⁸ V tomto článku se zabývá úvahami o nutnosti harmonie mezi věčně účelovými a psychologicky účinnými složkami. V textu se vedle ryze technických pojmů obje-

⁶⁶ Vyšlo pět ročníků (1927 – 1931), poté bylo jeho vydávání pro nedostatek financí zastaveno.

⁶⁷ Už na titulní stránce 1. čísla I. ročníku je Krohova Okresní nemocenská pojišťovna; dále je představena většina staveb, které Kroha v Boleslavi realizoval.

⁶⁸ J. KROHA, *Architektura naší doby*. In: *Horizont* 1, 1927, s. 57–65.

vují i obraty expresionistického rodu, což svědčí o tom, že zásady konstruktivismu, které zde hlásal, nebyly v jeho vlastním myšlení zcela dodržovány. Podle Krohy je hlavním nositelem současné kultury *technik* a jeho metody práce. Klasické umění předává člověku hodnoty iracionální, neuchopitelné, oproti technice, která vzniká cílenou a metodickou prací, je tudíž lépe pochopitelná pro většinu lidí. Technická práce vychází z matematické harmonie, je metodická, exaktní, technická. Technik pracující úpornou logikou číselných funkcí je pak *montérem ducha* a jeho práce, technická práce je *montáží ducha*. „*Činnost inženýra, technika, otevírá ona největší panoramata ducha a smyslu; kdežto umělecká spekulace odhaluje je často jako bludiště obdobné zmateným a vnějším utopiím, odhalená panoramata inženýrského ducha jsou otevřeným výhledem v oblast, z níž již platné poznatky a vynálezy vždy postupně vytvoří schůdnou zem, k novým účelům požadovanou úhradu vyčíslitelnou harmonickým integrálem energie v mezích účele (potřeby) a konstrukce (realizace vzhledu).*“

Z dalších článků lze jmenovat Liebscherovu Výstavbu měst v minulosti a přítomnosti, hodně prostoru bylo věnováno právě dokončeným stavbám nebo navrhovaným projektům s důrazem na použitý materiál a technické parametry díla (B. Fuchs: sou-
těžní návrh Husova sboru v Brně, J. Kroha: dílny Zemské průmyslové školy aj.). Opomenuto nebylo ani užité umění – nábytek, bytová kultura, keramické obklady. Každé číslo bylo doplněno kronikou informující o výstavách, došlých časopisech a kulturních podnicích. Od druhého ročníku se Horizont stal v převážné části revue architektury, otiskující význačné práce i práce lepšího průměru z Československé republiky i ze zahraničí. Byla zavedena rubrika Zprávy, která přinášela ukázky technických pokroků ve stavitelství, bytové kultuře, odborné články o novém stavebním materiálu, konstrukcích, byla do ní vložena i dřívější rubrika Kronika (divadlo, výtvarné umění, film). Každé číslo mělo své hlavní téma, většinou uceleně představující dílo nějakého architekta nebo významný kulturní počín. V čísle 10–12 (1928) to byl Bohumil Čermák, po něm Karel Kotas, v dalších ročnících např. Klement Šilinger. Mimořádná pozornost byla věnována Výstavě soudobé kultury v Československu (č. 14–16 a 18–19, r. 1928), přípravě Lipských vzorkových veletrhů (č. 17, r. 1928), ale také třeba spojeným UP závodům (č. 27–28, r. 1930) aj.

Po své cestě do Sovětského Ruska se Kroha již ve vydavatelské práci časopisu tolik neangažoval, dá se říci, že tím časopis ztratil svoji původní úroveň.⁶⁹

III.

Krohou realizovaných projektů v předválečném Brně nebylo mnoho, ve dvacátých letech minulého století dva a ve třicátých jen jeden. Prvním projektem byla vila v kolonii Nový dům a druhý jeho vlastní vila v Sedlákově ulici.

Vila v kolonii Nový dům byla vybudována v rámci Výstavy soudobé kultury v Br-

⁶⁹ V čísle 28–29 je Kroha naposledy uváděn jako šéfredaktor.

ně, měla tedy specifické okolnosti vzniku a svým demonstrativním charakterem spadá spíše do části o výstavnictví (viz dále).

V roce 1927 zakoupil Jiří Kroha pozemek v Sedlákově ulici číslo 45 a započal se stavbou vlastní vily [obr. příloha č. 13, 14]. Dům stojí na mírném svahu od ulice směrem nahoru na v podstatě obdélném půdorysu. Vila má hlavní vchod umístěn ve straně obrácené do zahrady. Zahradní fasáda je poměrně bohatě členitá, jako dominantní prvek upoutá velké vitrinové okno obytné haly. Do zahrady ústí také tři terasy, které stěnu plasticky člení – horní střešní je opticky vymezena rámem z hranolových podpor nesoucích kladí, druhá užší v druhém patře a konečně třetí organicky spojující dům se zahradou. Zahrada je terasovitě upravena, jednotlivé stupně zpevňují barevné keramické kachličky, těsně u domu je malý bazén. Hlavní hmotu vily na uliční straně oživuje velký arkýř. Jednotlivé plochy stěn podtrhuje barevné zvýraznění, uplatňuje se olivově zelená, bílá, červená a černá.

Po příchodu do Brna Kroha opustil styl svých mladoboleslavských staveb, pod narůstajícím vlivem funkcionalismu zde zkoušel nové tvarosloví. Nové prvky si nejdříve „osahal“ na vile v kolonii Nový dům, a potom je nesmírně zručně uplatnil na své vile. Vila působí velmi harmonicky, vyváženě, obyvatelně. Ale pestrost skladebných článků, energicky řešený boční profil a hlavně velmi neobvyklá barevnost dávají tušit, že se Kroha snahy o výtvarný, emocionální účín zcela nezbavil, pouze ho přetlumočil do funkcionalistické řeči.

Přízemí vily bylo věnováno technickému provozu (prádelna, sušárna, kotelna), ve středním patře je hala, obytný pokoj spojený s jídelním koutem, malá kuchyň, spíž a sociální zařízení, v horním patře jsou ložnice a střechu korunuje snídaňový pokoj s horní terasou. Patra spojuje jednoramenné schodiště, stejně jako v druhé realizované vile velmi úzké. Ve vnitřní skladbě Kroha omezil malé uzavřené prostory a vytvořil soustavu vzájemně propojených místností se zajímavými průhledy do interiéru a zahrady.⁷⁰ Velká okna výborně prosvětlují interiéry a ty tak působí velmi vzdušným dojmem. „*V této koncepci není ústředním prostorem ani obytná hala, ani společenský pokoj s obytným koutem; ústředním motivem jest zde osvětlená prostorovost zvýrazňující rozdílnost jednotlivých bytových stěn orientující bytovou komunikaci a respektující psychické stavy bytových procesů, v takovémto prostředí nepodléhajících únavné a dokonce zmrtvující konvenci smyslové prázdnoty. I při dnešním svém přeplnění uměleckými díly, které tuto bytovou prostorovost – jak často bylo o ní řečeno – mění v prostorovost umělecké galerie, neděje se tak na úkor přirozenosti bytových procesů.*“⁷¹ Kroha si ve své vile vysloveně pohrál se všemi detaily, ať je to zajímavé elektrické osvětlení ve tvaru malých kostek nebo barva trubek ústředního topení, kte-

⁷⁰ Podle sdělení doc. Šantavé dům prošel ještě za Krohova života několika adaptacemi, byla přistavena garáž a některé průhledy uzavřeny (hlavně byla hala zakryta stropem, což značně usnadnilo vytápění).

⁷¹ J. KROHA, *K realizaci*.

ré jsou modré a červené. Pro svoji vilu navrhl i veškerý nábytek a ostatní zařízení. Vila je krásnou ukázkou harmonického spojení exteriéru a interiéru a citlivého zasažení do okolní zástavby.

Podíl Jiřího Krohy na výstavách a výstavnictví

Jiří Kroha dostal vzácnou příležitost spojit svůj všestranný výtvarný talent, scénografické nadání a organizační schopnosti v jedinečnou syntézu – během jeho života mu bylo umožněno podílet se na vzniku několika výstav, které ve své době sklidily veliký ohlas. Ve dvacátých letech 20. století to byly výstavy dvě – Výstava severních Čech a Výstava soudobé kultury v Československu. Bude zajímavé podívat se nejprve na oblast výstavnictví poněkud obecněji.

I.

Výstavnictví představuje pozoruhodný fenomén lidské činnosti, snahu člověka ukázat a představit, co vyrobil, co dokázal. Jeho prapočátky sahají ke zboží vyložené-mu před krámkem na tržišti a končí u obrovských veletrhů vědy a techniky. Ale ono „Proč vystavuji?“ zůstává stále stejné: seznámit veřejnost se všemi novinkami a zajímavostmi, které může ať obyčejný obchod nebo vědní obor nabídnout. Smysly diváka, procházejícího plochami výstaviště nebo jen rušnou ulicí plnou výkladů, jsou neustále atakovány směsicí barev, zvuků, tvarů, vůní. Většina z toho je pouze iluze, klam, velké divadlo, které má diváka omámit, uchvátit, nadchnout, přilákat ho jako voňavá květina včelu.

Počátky výstav v dnešním slova smyslu sahají do doby, v níž se začíná rozvíjet technika, výroba, doprava a umění, které mohlo být předvedeno žasnoucím současníkům. Zvláště průkazným příkladem takových akcí byly první světové výstavy v Paříži a Londýně, které oživily rozrůstající se obchod a seznámily širokou veřejnost s novými pokroky lidského ducha. Výstavy se tak stávají vysoce vyhledávanými příležitostmi kulturního života, odborného poučení, všestranné výchovy, velkými hospodářskými podniky, a také svým způsobem i politickou manifestací. Od 19. století můžeme zaznamenat celou řadu změn ve výstavnictví, tyto změny jsou vždy svázány s vědeckým, technickým či kulturním pokrokem, který bylo třeba předvést. Původně jednostranný zájem o samotný předmět se rozšiřuje na příčiny a podmínky jeho vzniku a na jeho praktické využití. Tak je základní úkol výstavy – seznámit s konkrétní věcí – bohatě rozvíjen pomocí řady nových technických, uměleckých a výrobních možností. Výstavy tak neslouží jen k prezentaci dosaženého, ale ukazují také další cesty, plány, možnosti, představují blízkou budoucnost.

Umístění těchto stále rostoucích výstav přineslo s sebou nové stavební problémy, z nichž se pak vyvinula zcela nová výstavní architektura, sloužící dočasným účelům. Mnohé výstavní stavby, i když často jen provizorní, působily průkopnický a staly se

módou. V těchto stavbách byly uplatněny četné zajímavé stavební novinky, byly na nich zvládnuty problémy, které daly rozvoji stavební techniky nesmírný popud. To dokazují skvělé příklady – „Crystal Palace“ v Londýně, „Galerie des Machines“ a Eiffelova věž v Paříži. Tyto výtvořiny vnímáme dodnes jako svědky technického úspěchu výstav.

Úkolem výstav bylo ukázat divákovi výrobky lidského ducha a konstrukční umění. Se vzrůstající velikostí výstav se měnila forma výstavnictví a také požadavků, které se na výstavu kladly. Například ve Filadelfii v roce 1876 se objevily pavilony jednotlivých národů, které byly vlastně nezávislé na hlavních výstavních stavbách. Tento způsob se udržel velmi dlouho, a tím, že zadavatelé staveb pocházeli z různých míst, se stalo, že některé země byly zastupovány pokrokově řešenými stavbami nebo naopak zase vznikaly stavby domácky svérázné. Z příkladů lze uvést Mezinárodní výstavu uměleckého průmyslu v Paříži v roce 1925, kde Švýcarsko reprezentoval jakýsi druh horské chaty, vedle tehdejších průkopnických výtvořin jako Le Corbusierův „Pavillon de l'Esprit Nouveau“, ruský pavilon Melnikovův, a rakouský pavilon Josefa Hoffmana s divadelním oddělením Kieslerovým.

Funkce výstav může být trojí: 1. výstavy novinek a speciální výstavy pro obchod a další zájemce (národní a mezinárodní veletrhy a salony); 2. slavnostní zábavy s výstavou určitého tématu pro obyvatelstvo jistých zemí (světové výstavy, regionální výstavy); 3. instruktážní výstavy pro určité skupiny povolání a ke vzdělání obyvatelstva (tématické uspořádání vystavovaných předmětů s výslovně didaktickým charakterem).⁷² Třetí skupina je asi nejdůležitější. Jejím úkolem není jen ukazovat prostá fakta, ale také vytvářet fakta nová. Výstavami tohoto druhu jsou např. výstavy bydlení, jejichž výsledkem je nová obytná čtvrť – výstavy bydlení ve Stuttgartu, Vratislavi, Brně a Vídni.

Téměř každá výstava je navíc doplněna různými slavnostmi a akcemi, které se vyznačují oslnivým programem a stávají se velkým magnetem pro návštěvníky. Například večerní pohled na výstavu, ozářenou fantastickou hrou světél, je jedním z největších lákadel výstav. Pochopitelně oproti 19. století, kdy neexistoval takový rozmach médií, kdy neměl zákazník k dispozici časopisy, barevné prospekty, televizi a film a kdy nic nemohlo nahradit přímou prohlídku výstav, muselo (a musí) výstavnictví hledat stále nové cesty, které by donutily lidi, aby výstavu navštívili osobně.

Rozhodující vliv na úspěch akce má poloha a celkové prostorové uspořádání výstavy, začlenění do již existujících parků, s překvapujícími vodními a zahradními zařízeními, s uměleckými díly a odpočinkovými altány. Prostor, celková plocha, která

⁷² Max BILL, *Současné výstavnictví*. In: Tvar 6, 1948, s. 100–103. Bill také analyzuje, proč je vlastně výstava navštěvovaná: „... došel jsem k výsledku, že většina návštěvníků očekává nějakou senzaci, tedy něco, co převyšuje rámec jejich normálního života. Jiným důvodem jest to, že výstava má dočasný charakter, že bude po určité době odstraněna. A obava nepromeškatí něco, co trvá jen dočasně, je také důvodem k návštěvě výstav.“

tvorí slavnostní rámec, musí být formována s největší péčí a umělecky jednotně, neboť právě výstavy dávají příležitost vytvořit krátkodobé, ale o to úchvatnější stavby a tím i nová střediska společenského života.⁷³ Mistrná souhra barev, hry světél a stínů, různých zvuků, chutí má vytvářet dojem dobře aranžované slavnosti, baletu, kdy každý návštěvník mimovolně začíná také účinkovat v této efemérní hře, sám se stává účastníkem, hercem, který hraje pro jiné, stejně jako ostatní příchozí jsou herci jemu.

II.

Oblast českého výstavnictví nemá za sebou výstavy světového formátu, nabylo však poměrně vysokého stupně dokonalosti. Začalo se docela brzy vyvíjet ve druhé polovině 19. století v celé řadě živnostenských a posléze i odborných výstav, které byly jakousi předehtou k prvním velkým výstavám: „Jubilejní“ v roce 1891, „Národopisná“ v roce 1895 a konečně „Inženýrská“ v roce 1898 v Praze.⁷⁴ Tato trojice velkých výstav zanechala značný ohlas v kulturním podvědomí, hlavně první dvě se staly mezníky národního života; byly navštíveny všemi vrstvami společnosti. Jmenované akce se staly návodem pro velkou řadu obdobných výstav menších, krajských i nejprve pouze pražských odborných výstav. Postupně se výstavy začaly stávat běžnými podniky měst, okresů, zemí i hospodářských organizací. Významnou myšlenkovou iniciativu v té době měl Spolek výtvarných umělců Mánes, který sdružoval progresivní architektky a umělce a vydával časopis *Volné směry*. Na tuto tradici později navázala česká moderna, usilující o sepětí architektury se životem.

Poválečné výstavnictví se v mladém Československu představilo nejprve několika menšími výstavami v Praze na výstavišti a krajskými výstavami v různých městech, (např. v Hradci Králové, Pardubicích, Brně, Jilemnicích). Tyto výstavy se, až na Prahu, nekonaly ve speciálních prostorách. Byly využity existující stavby, většinou budovy škol, radnic, obecních úřadů. Nebyl vytvořen jednotlivý celek, vlastní ohraničené, architektonicky utvořené výstaviště. Někteří města sice upravila okolí, na kterém byly umístěny malé stánky, takže vzniklo jakési provizorní výstaviště (Poděbrady, r. 1926), ale to postrádalo jednotnou koncepci. Expozice navrhovali většinou členové městských nebo obecních rad, někdy místní stavitelé nebo, pokud v místě žili, i místní architekti. Na těchto výstavách byly představeny výsledky práce jednotlivých oblastí; význam těchto podniků se však omezil pouze na okolí a často zpráva o jejich konání nepřekročila hranice okresu.

Výjimku tvořila dvě města. Prvním bylo Brno, kde se už od roku 1908 uvažovalo o vybudování trvalého výstaviště.⁷⁵ Tyto snahy přerušila světová válka, a tak se širší přípravný výbor pro výstaviště sešel až v roce 1921. Jeho snahy byly korunovány

⁷³ Tamtéž, s. 102.

⁷⁴ Josef HARLAS, *Výstavy a vystavování*. In: *Osvěta* 36, 1906 s. 935–940; Stanislav BROUČEK, *Mýtus českého národa, aneb Národopisná výstava československá 1895*, Praha 1996.

⁷⁵ Moravský zemský archiv Brno, fond H 98 Výstavní akciová společnost; fond H 99 Výstavní sbor.

úspěchem teprve v roce 1928, kdy proběhla v Brně Výstava soudobé kultury. Druhým městem byla Mladá Boleslav, kde se na rok 1927 připravovala Výstava severních Čech.⁷⁶

III.

Již před válkou byla Mladá Boleslav jako královské a krajské město sídlem zeměpanských úřadů a krajského soudu. Město velmi rychle mohutnělo a vzkvétalo, stalo se průmyslovým, obchodním a kulturním centrem celé oblasti severních Čech. Počet obyvatelstva rychle vzrůstal. Osvobozením národa a obnovením státní samostatnosti nastal nový rozvoj města, hospodářský, kulturní i stavební – vznikaly nové obytné domy i veřejné stavby. Město mělo velmi rozvinutý průmysl i obchod. Automobilový závod firmy Laurin a Klement, spojený se Škodovými závody v Plzni, se stal jedním z největších československých podniků, jejichž výrobky byly nejrozšířenějšími vozidly v československém státě vůbec. Tento závod učinil Mladou Boleslavu v známou po celém světě. Dále ve městě pracovala celá řada menších podniků, které se též aktivně podílely na hospodářské prosperitě regionu. V Mladé Boleslavě sídlilo mnoho státních samosprávních úřadů, jako největší české město na severu Čech (v roce 1927 mělo 20 tisíc obyvatel) se stalo sídlem župy. Ve městě působila také řada škol: reálka, gymnázium, průmyslová škola, rolnická škola a další. Za první republiky byla oblíbeným turistickým centrem, má vlastní historické jádro, půvabné blízké okolí a není odtud daleko do Českého Ráje, do Středohoří aj.

Tímto výčtem chceme ukázat, že Mladá Boleslav ve druhé polovině dvacátých let minulého století byla velmi sebevědomým, rychle rostoucím městem, které chtělo svůj rozvoj a své úspěchy představit ne pouze okresu, jak bylo dosud zvykem, ale celé republice.

Už plánovaný rozsah výstavy se zdál v té době nevídaný. Svůj souhlas s výstavou vyslovilo a delegáty do širšího výstavního výboru jmenovalo 19 samosprávních okresů se 32 městskými radami. Celkové výstavní území mělo 7.900 m² a jak později poznamenala výstavní brožura, „*Již ROZLEHLOST ukazuje, že Výstava severních Čech v roce 1927 v Mladé Boleslavě jistě daleko překročí obvyklé rozměry krajských výstav a bude — největší výstavou Československa v roce 1927.*“⁷⁷

Požadavek investorů zněl: předvést produktivitu kraje, poskytnout obraz o hospodářském, kulturním a politickém životě v severních Čechách. Výstavu měly tvořit tři samostatné celky: Zemská výstava české samosprávy, Výstava menšin českého severu a vlastní Výstava severních Čech. Pořadatelé si uvědomovali, že skloubit tyto tři rozdílné celky tak, aby byl konečný výsledek srozumitelný a přitom přitažlivý, nebude jednoduché, a že mnoho bude záviset na výtvarném zpracování výstavy.

⁷⁶ Této výstavě bude věnována poněkud větší pozornost, protože Jiří Kroha dostal příležitost organizovat její úpravu zcela sám a následný úspěch výstava zaznamenala do značné míry díky práci, kterou Kroha odvedl.

⁷⁷ *Výstava severních Čech*. Reklamní brožura. Mladá Boleslav 1927. (autor neuveden)

Výstava v roce 1927 nebyla v Mladé Boleslavi první. Předcházela jí výstava v roce 1912, v rámci regionu také velmi úspěšná. K její tradici se pořadatelé druhé výstavy vědomě vraceli.

I. schůze přípravného výstavního výboru se sešla 21. října 1925 za předsednictví starosty města Karla Šeráka, členů bylo přítomno osm⁷⁸ a byl dohodnut základní program výstavy.⁷⁹ Na II. schůzi (22. prosince 1925) předložil předseda stavebního odboru půdorysný plán výstavy. Zúčastnění se rozhodli umístit ji na plochu zvanou „Výstaviště“ (zde se uskutečnila výstava v roce 1912 a prostory zůstaly nezastavěny) s využitím existujících budov reálky, sokolovny, průmyslové školy, měšťanské školy a budovy bývalé továrny Excelsior, a také schválili vypsání soutěže pro architektky s termínem odevzdání do 28. února 1926. Soutěžní podmínky zněly: vypracovat

- a. plán celého výstavního obvodu se všemi prostranstvími a budovami 1:720,
- b. stavební náčrtky všech nově navržených staveb a zařízení (požadavek je prozačtími charakter),
- c. plány pro úpravu jednotlivých prostranství v ohledu zahradnickém s plánem na definitivní úpravu parku,
- d. přibližný náklad,
- e. doprovodnou zprávu.

Z chystané zprávy předsedy stavebního odboru pro schůzi přípravného výstavního výboru na 11. března 1926 vyplývá, že ke zhotovení projektů byli vyzváni architekti Jiří Kroha, Václav Benš, František Janda, Petr Neckář a profesoři Zemské průmyslové školy. Oslovení architekti odevzdali plány do 28. února a vyložili je v zasedací místnosti obecního zastupitelstva za „*účelem prozkoumání plánů a pročtení důvodových zpráv a rozpočtů.*“ Podle této zprávy stavební odbor se ve své schůzi přikláněl k návrhu architekta Jandy z důvodů finančních a propracovanosti návrhu, ale rozhodl se ještě jmenovat a svolat jury, aby i ona se na rozhodnutí podílela. (V této jury zasedali činitelé, kteří výstavu finančně podporovali.)⁸⁰ Ke konečnému vyjádření a o vyhlášení poradce byl také požádán Spolek inženýrů v Praze. Na základě všech tří doporu-

⁷⁸ Za město Mladá Boleslav starosta Karel Šerák, předseda výstavního výboru. Za okresní správní komisi Cyril Papoušek, za Národohospodářský ústav pro severovýchodní Čechy Josef Bach, předseda stavebního a hospodářského odboru, generálním jednatelem byl ing. Václav Kraus a další.

⁷⁹ Okresní archiv Mladá Boleslav, fond 30/11. Z tohoto fondu jsou čerpány celé dějiny V.S.Č., takže nebudou čteny další jednotlivé odkazy. Zde budou především zmíněny údaje, týkající se stavebního odboru, ve kterém se Kroha angažoval, i když nesmírně zajímavé materiály existují i k ostatním odborům – finančnímu, propagačnímu atd.

⁸⁰ Stručné hodnocení jednotlivých projektů, jak bylo předneseno na schůzi stavebního odboru konané 9.3.1926: „*O projektu p. Krohy: situační řešení je pokládáno za dobré, z vážného hlediska však je nutno poukázat na některé závady a sice – hlavní dvorana by měla mít přístup z čestného dvora, kdežto dle návrhu jest tento přístup kolem záchodů, což je krajně nepříznivé pro návštěvy reprezentativní ..., při zvýšení hlavního pavilonu nad terén nebyl vzat v úvahu vrstevnicový plán, takže by musel býti velký zášyp a konstrukce hluboko zapuštěná, což by vyžadovalo zbytečně velkého nákladu. ... je plýtváno místem. ... Projekt arch. Jandy jest situačně nejlepším, výtvarně ale trochu slabým.*“ Během schůze bylo dále navrženo, aby byl o definitivní projekt požádán arch. Janda a doporučeno mu spojit se buď s arch. Vořechem nebo Krohou ve věci výtvarné. Bylo však poznamenáno, že by na takovou věc pánové asi nepřistoupili.

čení měl výkonný výstavní výbor zvolit generálního projektanta. Na III. schůzi přípravného výstavního výboru byl, co se týče výzdoby, nejlepším uznán projekt architekta Jiřího Krohy. Dále členové konstatovali, že projekt architekta Jandy se zdá co do výzdoby chudším, ale je levnější. Definitivní schválení Krohova projektu proběhlo na V. schůzi přípravného výboru 7. července 1926. Předsednictvo výstavního výboru s Jiřím Krohou sepsalo smlouvu a dohodlo honorář 80 tisíc Kčs.⁸¹ Dále na této schůzi Krohovi sdělili, že původní návrh má být přepracován tak, aby rozpočet nepřesáhl jeden milion Kčs. [textová příloha]

Krohova důvodová zpráva, kterou přiložil ke svému projektu, a která byla uznána jako nejpropracovanější, zaslouží zvláštní zmínku. Už samotný úvod této zprávy byl pozoruhodný - uvádělo ho několik hesel:

VÝSTAVA; TOŤ PŘEBYTEK

VÝSTAVA; ODDECH K DALŠÍ PRÁCI

VÝSTAVA; SEBEVĚDOMÍ VYKONANÉ PRÁCE

VÝSTAVA; PŘEHLÍDKA VYKONANÉ PRÁCE

VÝSTAVA; NAZNAČENÍ CEST NOVÝCH.

Dále píše: „Z těchto stanovisek možno patřiti na každou výstavu, nemluvě o stanovisku hospodářském. Nebezpečí výstav jest jejich universálnost, která mění výstavu v trhy, menší výstavy v malé trhy. Průvodní vlastnost téměř všech krajinských výstav jest, že jest mnoho překážek a příčin, které zaviňují, proč nutno určité věci na výstavu vůbec připustiti. Výstava není pak přehlídkou krásy, vkusu, vymožeností, síly, zručnosti, umu, nýbrž jest shromážděním nejvýše obchodním.

Výstava severních Čech v Mladé Boleslavi není výstavou krajinskou a nechce býti ani výstavou provinciální, chce býti skutečnou přehlídkou všech hodnot, které mají k životu vyšší poměr, než denní zisk.

Musí býti tudíž výstava tato výstavou odbornou a jestliže přesto zahrnovati v sobě bude různá odvětví, musí býti v dotýčných odvětvích odbornou. ... Protože výstava má obsahovati z nejlepšího nejlepší, jest nejpřirozenější otázkou při vypracování náčrtků označiti maximální možnosti, které přirozeně při realizaci se musí teprv upravit. Ideový názor má ukázat výtvarné možnosti projektu.

Vtip, improvizace, lehkost s uměleckou výrazností při pavilonech výstavních expo-

Zajímavé je, že na schůzi o 14 dní později se mluvilo o Krohově návrhu jako o nejlepším, defekty prý jsou vyváženy dobrými myšlenkami, mj. pamatoval na místnosti pro tisk, zoologickou zahradu, zábavní koutek aj. Projekt se jevil jako definitivní oproti Jandovu, který k dopracování potřeboval ještě velkou péči. Jak ale naznačují některé poznámky členů stavebního odboru, na veřejnosti se objevily zprávy, že Kroha tuto zakázku dostat musí, protože Zemská průmyslová škola ještě není dostavena a nikdo jiný než Kroha plánům nerozumí, a tak aby neodjel na trvalo do Brna, má být pověřen i budováním výstavy.

(Kroha stavební dozor nad průmyslovkou vykonával v roce 1926 už dobrovolně, a tak obavy veřejnosti mohly být oprávněné.) Předseda Karel Šerák však tuto verzi rozhodně popřel.

⁸¹ Smlouva se sepisovala nadkrátk, protože Kroha si jako honorář žádal 120 tisíc Kč. Schválených 80 tisíc byl kompromis.

zic, s upotřebitelností, přesností a uživatelností i pro jiné účely při pavilonech restauračních aj. považují za hlavní směrnice při vypracování plánů.“

Za tímto úvodem důvodové zprávy následuje popis jednotlivých budov, vchodu, areálu se zřetelem na materiál a možné rozčlenění místností. Ve druhé části se potom věnuje vlastním výstavním expozicím. Pamatuje také na dekorativní pilony, reklamní tabule aj., vše je podle něj nutno podřídít jednotnému řádu. Za nevhodnější materiál považuje dřevo, místy omítané, místy natřené nebo potažené barevnou jutou, upřednostňuje také proplétané slaměné stěny, konstrukce mají být železné.

Dá se říci, že Kroha velmi stál o to, aby byl zvolen generálním projektantem. Výstava se mu bezpochyby jevila jako divadlo, kde je možné volně a svobodně se realizovat. Jako scénograf slavil velké úspěchy a nyní se mu naskytla téměř podobná příležitost spojit ve svérázný celek architekturu s divadlem, realitu s fikcí, i práci se zábavou. Bez předchozí praxe u divadla by nemohlo být nikdy elektrické osvětlení tak úchvatné a překvapující, nikdy by si neuvědomil účinek všech barev a zvuků na divákovou náladu. A hru s těmito tvárnými prvky se v divadle naučil velice dobře.

Úprava terénu a stavba budov probíhala zhruba od listopadu 1926, současně s dostavbou průmyslové školy.⁸²

Realizovaná výstava [obr. příloha č. 15, 16]

Výstava byla situována poblíž centra města,⁸³ kde se také nacházely už zmíněné budovy, využitelné k výstavním účelům. Plocha byla doplněna prozatímními výstavními stavbami. Výstavní území ohraničovaly tři ulice – Palackého, Tylova a dnešní Havlíčkova. Z Palackého ulice byla vytvořena hlavní světelná večerní promenáda a z Tylovy hlavní výstavní třída s hlavním vchodem, ke kterému přiléhalo čestné nádvoří se světelným pilonem se znaky zúčastněných měst. Odtud bylo možné postupovat hlavní výstavní třídou ke stálým budovám či přes hlavní výstavní náměstí ke stavbám provizorním. Obdélníkovému čestnému nádvoří dominovala restaurace pivovaru Hrubá skála, z jedné strany je uzavíralo boční křídlo hlavního pavilonu a z druhé bílá zeď, určená pro výstavní filmovou projekci.

Nyní zmíníme nejzajímavější provizorní stavby na výstavě.

Hlavní vchod: průchozí prostor krytý rovnou střechou, rozdělený středním klínovitým traktem na dvě části (v tomto traktu pracovaly správní kanceláře). V čele byly pokladny přístupné z obou stran.

⁸² Vyskytly se pouze drobné konflikty, většinou to byly slovní potyčky mezi generálním projektantem a hlavním stavebním dozorcem Josefem Kuželem, které musel velmi často řešit přípravný výstavní výbor. Ke konci příprav spolu tito pánové komunikovali pouze přes výstavní kancelář.

⁸³ Císařovský, Svrček i další uvádí, že Kroha přišel na nápad výstavu umístit na toto místo. Jak už bylo zmíněno, plocha „výstaviště“ byla určena jako nejvýhodnější na II. schůzi přípravného výstavního výboru.

Hlavní pavilon [obr. příloha č. 17, XVI] byl umístěn na ose výstaviště. Jde o nesymetrickou budovu poněkud zvýšenou nad okolní terén. Pavilon tvořila jednoduchá architektonická kompozice založená na kontrastu nižších horizontálních křídel a kubistického útvaru uprostřed. Kruhová a obdélníková okna se otvírala v maximálních velikostech (pozoruhodné bylo velké kruhové okno o průměru 9 metrů). Ve středním kubistickém útvaru se nacházela ústřední slavnostní dvorana (13 x 26 x 12 m). Ke stavbě pavilonu bylo použito převážně dřevo, okna byla vyztužena železnými rámy. Zajímavé bylo barevné členění pavilonu – hlavní pavilon Kroha zevně řešil ve žluté, bílé, šedé, schody byly modré, hlavní dvoranu oživila červená, bílá a žlutá s množstvím květin a velkou vlajkou republiky. Navíc stěny hlavní dvorany zdobily reklamy textilních závodů z barevných látek. Podlahu pokrývaly červené a žluté kokosové koberce (bohužel se nezachovaly barevné obrázky, které by mohly přiblížit fantastickou pestrost, která asi panovala v těchto prostorách). Vlastně tohle vše dohromady, velká okna, průběžné dekorativní pásy a barevné členění hmot dávaly hlavnímu pavilonu potřebný výrazný a slavnostní ráz, který umocňovala fontána s plastikou před pavilonem.

Pavilon pivovaru Hrubá Skála [obr. příloha č. 18], o rozměrech 10 x 10 x 10 m, byl pojat jako prosklená plocha hranolového tvaru s tanečním parketem, ochozem a galerií uvnitř. Pavilon nabízel zajímavé průhledy a výhledy přes celý výstavní areál.

Pavilon pivovaru Klášter – Dobrovice tato stavba zaujala tím, že zde Kroha u nás poprvé ve větším měřítku užil lamelovou konstrukci, v sálu restaurace o rozměrech 16 x 34 x 10,5 m, který půlkruhově zastřešil.⁸⁴ Uvnitř byly kombinovány barvy žlutá, bílá, zábradlí potaženo fialovou jutou, dřevěné obložení zůstalo přírodního vzhledu. Na tento pavilon navazoval pavilon československých vinařů v Bzenci, pavilon družstevních elektrických podniků v Dražicích a Radiopavilon, dále zaujaly pavilony pivovaru Podkovánského a města Pardubic [obr. příloha č. 19]. Jednalo se vesměs o prosklené, bohatě členěné pavilony s různě barevně zvýrazněnými konstrukcemi. Radiopavilon představil – poprvé v Československé republice – fungující i demonstrovající výstavní rozhlasové expozice. Také ostatní budovy byly zvukově dynamizovány rozhlasem, gramofonovými nahrávkami, různými projevy a reklamami. Po celé ploše se dále nacházely další menší speciální pavilony veřejných, správních a výrobních institucí včetně reklamních stánků [obr. příloha č. 20], hudební excedry a rekreačních sadových ploch. Pro mladší návštěvníky výstavy byl zřízen dětský koutek s působivým a milým vchodem. Vlastní výstavní expozice byly soustředěny do již vyjmenovaných budov (mimo některých instalovaných v hlavním pavilonu). Kroha tu prosadil zásadu přísného výběru předmětů a vynalézavým uspořádáním se snažil: „vyvolati v divákovi ideový zájem o věc a myšlenku.“⁸⁵ V expozicích kromě vlastních

⁸⁴ *Lamelová konstrukce*, In: Horizont 1, 1927, s. 109.

předmětů vystavovatelé použili různé tabulky, statistická data, diagramy, modely, fotografie; ke snadné orientaci přispěly velké nápisy s šipkami v živých barvách.

Denní živou barevnost nahradilo noční osvětlení, které zvyšovalo přitažlivost výstavy [obr. příloha č. XVII, 21]. Koncept osvětlení využíval světelného zvýraznění určitých ploch a kontur, a i ve využití osvětlených ploch vnitřních prostorů. Tak byl zužitkován protiklad temných zevních a zářivých vnitřních stěn. Kroha osvětlení vyprojektoval do nejmenšího detailu, např. ve stromech byly zavěšeny barevné žárovky aj. Došlo k vytvoření „světelného programu“ různě barevně osvětlující pavilony, který se po určité době měnil. Takto osvětlené umělé městečko získalo příděch snové, fantastické krajiny a není divu, že vzbudilo obdiv návštěvníků.

Protože výstava jako pomíjivá záležitost je těžko přibližitelná, nahrazují přímý dojem slova návštěvníků. Nejvýhodněji se nabízejí články z dobového tisku, alespoň částečně přibližující atmosféru, která tehdy panovala, a dojem, který výstava vyvolala: „... zahájí příští neděli svou dlouho a pečlivě připravovanou výstavu. Místní činitelé nechtějí uskutečnit obvyklé okresní trhy či veletrhy, chtějí opravdovou výstavu nejlepších prací a činností ...“, ⁸⁶ psalo České slovo týden před zahájením výstavy. Týž den Národní politika uveřejnila: „Výstavní objekty jsou řešeny v sytých barvách. Žlutá, syrová žlutá a příjemná červeně převládá ...“ ⁸⁷ O zahájení výstavy přinesly noviny obsáhlé komentáře, v nichž např. Lidové noviny konstatují: „Výstava severních Čech je výstavou, tj. nikoli snůškou všeho, nýbrž výběrem nejlepšího. ... Neviděli jsme dosud nikde zdařilou a současně konstrukcí polapenou myšlenku, odvahu a obraznost – takové hry se světlem, prostorem a barvou – tak při všem rozletu nejmenším detailem se obírající pečlivost. Podívejte se na hlavní pavilon, na reklamní stožár, výstavní skříňku – zavolá na vás jménem svého tvůrce. A při všech svých rozměrech je všechno lehké jako pěna a veselé jako úsměv, teplé a přátelské jako podaná ruka.“ ⁸⁸ Nebo Národní listy: „Ke slavnostnímu zahájení výstavy, jaké není rovno. Širokým schodištěm, jehož modř živě se odrážela od karmínového náhozu vysokých stěn pavilonu, ubírali se příchozí do síně, v jejímž čele byla vytvořena estráda s lesikem rostlin. Uprostřed bohaté dekorace květinové a v záplavě státních barev, v nichž ostatně tonulo celé město, vystaveno poprsí prezidentovo. Všichni musíme věru obdivovati originalitu myšlenek tvůrce.“ ⁸⁹ O dva dny později se v Právu lidu dočteme: „Architektonicky lze výstavu označit za skvělé dílo, jež je spjato se jménem svého tvůrce, mladého nadaného architekta Krohy, který tu vykouznil celé město roztomilých, směřjících se pavilonů, hýřících architektonickými myšlenkami a nápady.“ ⁹⁰ Ucelený popis výsta-

⁸⁵ J. KROHA, *Několik poznámek k výstavní architektuře*. In: Horizont 1, 1927, s. 99 – 101.

⁸⁶ České slovo, roč. 22, 12. června 1927, č. 104, s. 1.

⁸⁷ Národní politika, roč. 3, 12. června 1927, č. 150, s. 2.

⁸⁸ Lidové noviny, roč. 12, 19. června 1927, č. 180, s. 1.

⁸⁹ Národní listy, roč. 2, 21. června 1927, č. 41, s. 1.

⁹⁰ Právo lidu, roč. 6, 23. června 1927, č. 130, s. 2.

vy a zahájení přinesl Venkov: „*Po vnější stránce překvapuje výstaviště mladoboleslavské jednotností nálady a slohu. Její budovatel, arch. prof. Kroha, rodák boleslavský [pozn. jde o omyl redaktora], sevřel široký, čtvercový prostor výstavní jednotným rámcem, který přes to, že tvarem i živostí barev je poněkud nápadný, tvoří dojem stylové jednotnosti. Její barvitá živost ostatně se hodí dobře pro podnik, který sám bude rámcem pestrého proudu a střídavého přílivu a odlivu, které má každá výstava. ... Tak jako celý podnik výstavní bylo i slavnostní zahájení dokonale organizováno s péčí a zkušeností, jaké nebýváme často svědky ani při podnicích podobného rázu v Praze. ... Hlavní výstavní pavilon svou rozsáhlou a dobře k tomuto účelu řešenou centrální halou byl vhodným rámcem slavnostního aktu, k němuž se dostavili za vládu republiky ministři zemědělství profesor Dr. Otakar Srdínko a ministr obchodu Dr. Peroutka, za Zemský správní výbor český předseda Josef Crha, za Zemský správní výbor moravský předseda Dr. Pluhař a další činitelé. Slavnostní akt, při němž promluvalo 11 řečníků, byl zahájen fanfárami z Libuše, po něm zapěl mužský sbor Smetanova věno. ... Ministr obchodu Dr. Peroutka v obsáhlém projevu o současných poměrech hospodářských nastínil vývoj našeho průmyslu a zemědělství v poslední době, pravil, že výstava ukáže práci, píli a obětavost našeho lidu, sílu jeho národního a státního uvědomění, úctu a lásku k jeho minulosti a především naše cíle v pokroku kulturním, hospodářském a politickém. Zdůrazniv význam zemědělství v kraji mladoboleslavském zakončil projev díkem výstavnímu výboru a přáním zdaru celé výstavě. ... Nato zahájil ministr Srdínko výstavu symbolickým přestřižením stuhy v národních barvách.*“⁹¹ Ohlasy na probíhající výstavu se objevily i v odborných časopisech, v ReDu Krejcar píše: „*Nové Krohovy práce [pozn. výstavní architektury] mají velmi „moderní vzezření“.* Podobají se dosti architekturám Mendelsohnovým, svým forsírovaným kompozicím forem obětují často racionelní požadavky účelnosti. Jsou typickým a výrazným příkladem konstruktivistického romantismu a formalismu.“⁹² Na výstavu s obdivem vzpomínal i historik umění Antonín Matějček: „*Pamatuji se sám, jak působila Krohova mladoboleslavská výstava na nezaujatého návštěvníka hned svým půdorysem volným, jak očitě vystupovala myšlenka tvůrčí v koncepci celku, v řešení skupinových hodnot a v dílčích jednotkách stavebních. ... Elektrické světlo sloužící dosud laciným efektům světelných fontán, stalo se tu u nás poprvé tvárným pomocníkem architektonické koncepce, důmyslným zhodnocováním obrysu i plochy stavebních jednotek v rámci promyšlené siluety celkové. Byl to nečekaný, veliký umělecký úspěch, ... Kroha pronikl do problematiky výstavnictví tak, jako nikdo druhý...*“⁹³ Charakteristiku Krohovy výstavní architektury přinesl J. E. Koula: „*Krohovo uspořádání celé výstavy a jednotlivé výstavní architektury působí dojmem moderního ro-*

⁹¹ Venkov, roč. 27, 21. června 1927, č. 150, s. 1–2.

⁹² ReD 1, 1927, s. 43.

⁹³ Antonín MATĚJČEK, *Vzpomínka*. In: *Architektura ČSR 7, 1973* (přetištěno z roku 1948).

*mantismu. Modernost jest, žel, v případě Krohově velmi zevní, formalistická. ... Kroha jest rozený dekoratér, plný nápadů a vtípů, ale též chaosu ba zmatků. Na místě forem jasných, logických a jednoduchých volí vždy formy nejsložitější, na místě přirozené konstrukce hysterickou destrukci. ...*⁹⁴ A ještě slova samotného Krohy, kterými definuje poslání výstavních architektur: „*Výstavní pavilon, výstavní expozice, výstavní vitrina není architekturou moderního obchodního domu, moderního krámu, moderní vitriny. Manifestační tendence výstavních architektur vně i zevnitř činí z těchto architektur pokusy o realizaci moderních tendencí stavebních.*“⁹⁵

Při vlastním hodnocení výstavy je nutno myslet na to, že Kroha neměl k dispozici žádné domácí vzory, na které by mohl navázat a tedy veškerá inspirace pocházela ze zahraničí. Je velmi pravděpodobné, že během svých cest po západní Evropě navštívil Výstavu dekorativních umění v Paříži. Odtud si, kromě poučení jednotlivými pavilony, odnesl cenné zkušenosti o vlastní organizaci výstavy. Svědčí o tom i jeho důvodová zpráva k navrhovanému provedení výstavy, ve které, na rozdíl od ostatních oslovených architektů, pamatuje i na nejmenší detaily, jako jsou odpadkové koše nebo úkryty před deštěm. Do jaké míry byl jednotlivými pavilony z navštívených výstav tehdy ovlivněn, není jasné, ale když si uvědomíme situaci v architektuře v tehdejší Československu, pochopíme, že nejvíce na Krohu, kterému byl dalece vzdálen český dekorativismus a samotný purismus byl pro jeho výtvarné cítění příliš strohý, musel nejspíše zapůsobit ruský pavilon Melnikova.

Je těžké určit, do jakého směru by se měla výstava zařadit – kromě zřetelných znaků konstruktivismu nese i prvky expresionismu, pro některé své mašinstické formy i futurismu. František Šmejkal hovoří o nesporné citaci ruských vzorů, ale nehledá ji u Melnikova: „[Pozn. Pavilon družstevních závodů v Dražičích] *vizuální agresivita, důsledně obnažená prosklená konstrukce, komplikované proniky stereometrických útvarů připomene komplex administrativních budov v Charkově (Seramifov, Fleger, Kravec), jenž byl právě ve výstavbě.*“⁹⁶ Na tuto poznámku reagoval Rostislav Švácha v článku Ruský konstruktivismus a česká avantgarda: „...jelikož však zprávy o tomto díle pronikly do Prahy poměrně pozdě (asi až v roce 1929 – ReD II) a jeho výraz „domu s okny“ je od Krohových zasklených krabic přece jen dost odlišný, bude zřejmě lépe vidět předlohu Krohova výstavního souboru někde jinde.“⁹⁷

Ruský konstruktivismus u nás nebyl neznámý. Už ve sborníku Život II se o něm objevovaly články a od roku 1923 byla už česká avantgarda napojena přímo na sovětské zdroje.⁹⁸ Děvetsil organizoval přednášky významných architektů konstruktivisticky laděných (Ilja Erenburg aj.) a ve svých časopisech a sbornících publikoval četné

⁹⁴ JE [Jan E. KOULA], Stavba 7, s. 65.

⁹⁵ J. KROHA, *K realizaci*.

⁹⁶ F. ŠMEJKAL, *Český konstruktivismus*, s. 220.

⁹⁷ R. ŠVÁCHA, *Ruský konstruktivismus a česká avantgarda*. In: Umění 36, 1988, s. 15.

⁹⁸ F. ŠMEJKAL, *Český konstruktivismus*.

překlady statí ruských i evropských konstruktivistů (El Lisického, Mojseje Ginsburga). Velkým propagátorem konstruktivismu se stal Karel Teige, který vypracoval nový teoretický poeticko–konstruktivistický model Devětsilu. Při formulaci konstruktivistického programu se opíral téměř výhradně o sovětské zdroje.⁹⁹ Konstruktivismus podle něj měl negovat veškeré estetické zřetele, jediným kritériem měla být dokonalá funkčnost, hospodárnost a racionalita.¹⁰⁰ S Teigeho názory se v podstatě ztotožnil pražský Klub architektů, jehož manifestační prohlášení z roku 1925 „Náš názor na novou architekturu“¹⁰¹ se téměř krylo s programem konstruktivismu.

Tato poznámka o našem konstruktivismu měla naznačit, že když jel Kroha do Paříže, byl obeznámen o nových proudech v Rusku a západní Evropě. Jestliže zpočátku nevěnoval konstruktivismu takovou pozornost a jeho stavby čerpají z jiných zdrojů, nyní se pro něj stává velmi aktuální. A shodou okolností novinky shlédnuté na pařížské výstavě mohl uplatnit také na výstavě. Kroha na ní spojil nápady použité už na průmyslové škole (výrazné, do daleka vyčnívající římsy, různé hranoly, desky a oblouky trčící z nároží, konstrukce ze svařovacích trubek) s poučením konstruktivistickým. Kroha si byl vědom své nové konstruktivistické orientace, v některých svých článcích výstavu nazýval *manifestem konstruktivismu*. Melnikovův pavilon, (který získal zlatou medaili,) jehož znaky Krohovy stavby zřetelně nesou, byl také dřevěný, o základním hranolovém tvaru, do jehož středu bylo vloženo široké schodiště. Obdobných motivů schodiště a dřevěného stožáru v jeho pozadí (u Krohy ovšem nahrazeného opravdovým ocelovým sloupem nesoucím elektrické vedení) a mřížované prosklení budovy najdeme u Krohy spoustu.

Ale ať už byly zdroje Krohovy inspirace jakékoli, jisté je, že výstava splnila svůj úkol, totiž představit český sever v plném rozkvětu a vryla se do paměti snad všem, kteří ji navštívili, a přinesla nové impulsy do výstavnictví. Že výstava trvající od 18. června do 30. srpna 1927 měla opravdu obrovský úspěch, svědčí více než půl miliónu návštěvníků, mezi nimiž byl i prezident republiky Tomáš Garrigue Masaryk a předseda vlády Antonín Švehla.

III.

Druhým výstavním podnikem, kterého se Kroha zúčastnil, byla Výstava soudobé kultury v Československu. Výstava se konala u příležitosti desetiletého jubilea vzniku samostatné republiky a měla být manifestem mladého suverénního státu.

Uspořádání této výstavy bylo vyvrcholením snah města Brna o zřízení stálého výstaviště. Počátky těchto snah sahají až do roku 1833, k první větší výstavě ve Františkově (nyní Moravském) muzeu. Přestože tyto snahy trvaly stále, nikdy během Ra-

⁹⁹ Tamtéž, s. 217.

¹⁰⁰ Teige v této době také často kritizuje Krohovu práci, jeho mladoboleslavské stavby byly podle něj příliš výtvarné, vlastně nefunkční.

¹⁰¹ Stavba 3, 1925, s. 157.

kouska se je nepodařilo realizovat. Vznik samostatného státu znamenal i oživení nadějí na zbudování zemského výstaviště. 26. srpna 1921 došlo k I. schůzi širšího Přípravného výboru pro výstaviště a výstavu na rok 1922 (předsedou byl zvolen Bedřich Hruďa).¹⁰² Ještě v roce 1921 proběhla v Lužánkách zahradnická výstava a trh spolu s výstavou příslušných výrobků pro zahradnictví, která vynesla přes 40 tisíc Kč¹⁰³ a vytvořila tak nutný finanční základ pro pořádání dalších akcí. V následujícím roce došlo k uspořádání prvních Brněnských výstavních trhů, které probíhaly potom každoročně a které přinesly nepostradatelné hospodářské a organizační předpoklady pro vlastní realizaci stálého výstaviště. Jako nejvýhodnější byla pro výstaviště vybrána Bauerova rampa v Pisárkách. Přípravný výbor vypsal 10. listopadu 1923 soutěž na ideové řešení výstaviště a hlavního pavilonu, už v duchu připravované Výstavy soudobé kultury.¹⁰⁴ Soutěž obeslalo 31 architektů, z jejichž návrhů byl jako nejvhodnější vybrán projekt pražského architekta Josefa Kalouse. Pro realizaci výstaviště a hospodářské vedení prací se 25. listopadu 1927 ustavila Výstavní akciová společnost. Jejím úkolem podle stanov bylo: „*Vybudovat, udržovat a spravovat stálé výstaviště v Brně, zejména zřizovat a pronajímat výstavní budovy a jejich části vystavovatelům, spolupůsobit při zprostředkování obchodů, zřizovat, provozovat a pronajímat restaurace, kavárny, jakož i zábavní podniky všeho druhu a vůbec provozovat veškeré obchody a živnosti s účelem výstavním spojené.*“¹⁰⁵ Ve výstavní akciové společnosti se účastnili Československý stát, země Morava, město Brno, Brněnská obchodní a živnostenská komora, Brněnské výstavní trhy a další hospodářské organizace. Výstavní akciovou společností byl potvrzen navržený generální projektant výstaviště – arch. Emil Králík.¹⁰⁶

Samotná Výstava soudobé kultury se rozkládala na celkovém území 16 hektarů, bylo zde vybudováno 65 pavilonů a stánek. Se stavbou hlavního pavilonu se začalo v únoru 1927. Je to horizontálně rozložená budova, provedená podle půdorysných dispozic arch. Kalouse, smělá betonová konstrukce byla vztyčena podle návrhu dr. ing. Valenty. Dominantní je centrálně umístěná rotunda s lucernou na vrcholu. Boční křídla mají vysoké obloukové stropy a částečně svíslé stěny jsou prolomeny a zaskleny. Hlavní pavilon tvoří spojnici dvou hlavních promenádních tříd, které se u něj sbíhají v pravém úhlu. Pro výstavu soudobé kultury byly dále vybudovány: Pavilon

¹⁰² Moravský zemský archiv Brno, fond H 98 Výstavní akciová společnost, A/2.

¹⁰³ Tamtéž.

¹⁰⁴ Původně se počítalo se zástavbou výstaviště na etapy, budování mělo být pozvolné. Po úspěšných jednáních mezi Výstavní akciovou společností a výborem pro pořádání V.S.K. se zvedl nesmírný zájem vystavovatelů o umístění jednotlivých expozic. Brzy bylo jasné, že jeden, byl velký pavilon, nebude zdaleka stačit. Byla tedy změněna koncepce zástavby výstaviště.

¹⁰⁵ Moravský zemský archiv Brno, fond H 98 Výstavní akciová společnost, C/3.

¹⁰⁶ Původně členové výstavního výboru předpokládali, že generálním projektantem bude autor hlavního pavilonu arch. Kalous. Pro neshody mezi oběma stranami z toho sešlo a 25.4.1927 byl požádán Emil Králík, aby se ujal vedení architektonických prací na výstavišti.

města Brna (Bohuslav Fuchs) – jednoduchý kubus na úzkých betonových pilířcích, který je odlehčen obrovským oknem; Pavilon města Prahy (Kamil Roškot) – úzká protáhlá hmota se zajímavou vstupní halou; Pavilon země Moravy (Karel Chroust) – základní tvar je podobný Fuchsovu, vstup a okna jsou řešeny odlišně (nad vstupem je velké kruhové okno); Pavilon čs. stavitelů (Jaroslav Rössler) – lehká subtilní hmota s úzkým vchodem a mohutnou atikou vytvořenou z pilířů spojených architrávem; Pavilon Radiojournalu (Václav Pavelka, Karel Tausenau); budova Akademie umění (Josef Gočár) – hladká bílá budova s oblým závěrem, pásovými okny a v prvním patře se třemi mělkými plochými nikami se sochami; Dům uměleckoprůmyslové školy (Pavel Janák) – bohatě členěná stavba s loggií a terasou z červených cihel; Kino (Emil Králík) – lehká, elegantně působící budova s velkou terasou, a řada dalších. Velmi dobře byly hodnoceny menší pavilony, např. kiosk Lidových novin nebo budova Společenství pekařů.

Množství projektantů se poznamenalo na celkovém charakteru výstaviště, které postrádalo jednotnou koncepci, každý pavilon příliš odrážel orientaci a zkušenosti svého tvůrce. Jednotící charakter dodaly výstavě až závěrečné drobnosti jako stejné orientační tabule, zahradní úprava a také večerní osvětlení, které provedl ing. Prokop. Oldřich Starý píše: „*Večerní osvětlení výstavy barevnými reflektory bylo decentní a vkusné, ale aby výstava byla i večer tak živá, jak bychom si přáli, bylo by zapotřebí asi daleko výraznějšího, jasnějšího osvětlení, ve kterém by jistě bylo možno předvést i mnoho senzační krásy.*“¹⁰⁷

Program Výstavy soudobé kultury byl velmi rozmanitý, vlastně měla předvést všechny složky tvořící tehdejší život republiky. Už vyjmenované pavilony naznačují rozsah výstavy a také zájem o účast na ní. Téměř každé město, organizace, podnik se snažily představit výsledky svého snažení v prvních deseti letech trvání Československa ať v samostatném pavilonu či stánku, nebo na pronajaté ploše hlavního pavilonu nebo pavilonu Brněnských výstavních veletrhů.

Výstava, která po dobu svého trvání učinila z Brna kulturní centrum republiky, začala 26. května 1928 a trvala do 30. září a celkem ji navštívilo 2 698 000 návštěvníků, mezi nimiž byli také čelní představitelé Československého státu. Výstava byla manifestací kulturní a hmotné vyspělosti mladé republiky.¹⁰⁸

Jiří Kroha zasáhl jen do části příprav Výstavy soudobé kultury, jeho účast však nebyla zanedbatelná.

O tom, zda Kroha obeslal už soutěž o zástavbu výstaviště, prameny nehovoří. Pravděpodobně ne, protože v roce 1923, kdy soutěž probíhala, byl zaneprázdněn soudním sporem vedeným proti pořadatelům Nové Orestei, také v té době pracoval na projektu Zemské průmyslové školy a kosmonoských vil. Brno bylo v té době pro něj velmi

¹⁰⁷ O. STARÝ, *Výstava soudobé kultury v Brně*. In: Stavba 7, s. 42.

¹⁰⁸ Frank GREGOR, *U pramene dnešního věhlasu*. In: Zpravodaj NV města Brna, 1988, s. 35–36.

vzdálené, neměl vlastně důvod se o něj zajímat. Situace se změnila v roce 1926, kdy přišel do Brna přednášet na techniku a víceméně se zde rozhodl usadit natrvalo. A pravděpodobně poslední moment, který ho spojil s výstavou, byl velký úspěch Výstavy severních Čech. V Krohovi našli členové organizačního výboru tehdy nejdůležitějšího odboru „Věda, duchová a technická kultura a školství“ ideálního projektanta. Byl v tehdejší době poměrně známý (Výstavě severních Čech byla věnována velká pozornost), a také, což byl nesporný klad, měl praktické zkušenosti s výstavnictvím.

Předsedou organizačního výboru odboru „Věda, duchová a technická kultura a školství“ byl dr. Vladislav Úlehla, profesor Masarykovy univerzity v Brně, který také vytvořil ideovou koncepci výstavy tohoto odboru. Výstava se skládala asi ze 150 expozic, rozdělených do 4 oddílů: A. Člověk a příroda živá, B. Člověk a příroda neživá, C. Právo a stát, D. Duchovní život člověka, které byly potom zase rozvrženy na 21 skupin (např. expozice pojednávající o vzniku a rozvoji republiky, vývoji parlamentarismu, státní správy a práva, v sekci humanistických věd byly umístěny expozice dokumentující rozvoj sociologie, filozofie, psychologie, náboženství, filologie, historie a žurnalistiky. Na ně navazovaly expozice hudebního a dramatického umění spolu s expozicí vysokých škol.). Tento odbor byl umístěn do rotundy hlavního pavilonu a křídla „V hlinkách“. První skupina oddílu A – člověk a jeho rod – se do hlavního pavilonu nevešla a bylo rozhodnuto postavit pro ni samostatný pavilon, jehož autorem byl také Kroha. Krohova instalace byla nesmírně složitá, šlo vlastně o první pokus vystavovat vědeckou práci. Bylo zde příliš mnoho jednotlivostí, kterým bylo třeba dát celkový výraz. V expozicích se uplatňovaly různé grafy, tabulky, fotomontáže, obrázky, diagramy, to vše bylo potřeba sestavit v jasnou a hlavně zábavnou formu. Výškově naddimenzované obloukové železobetonové konstrukce středu i bočních křídel si vynutily vzhledem k rozsahu expozice novou, zcela samostatnou vnitřní konstrukci, umožňující vytvoření velkého množství nových prostorů, galerií, ochozů a komunikačních spojů. Do takto nově vzniklého interiéru byly umístěny exponáty [obr. příloha č. 22]. K přiblížení vlastní expozice vědy je možné citovat článek Reprezentace státu a vědy z revue Horizont: „... *Prostředí celé expozice ti autoritativně obnažuje ne každodenně dostupnou pravdu, že jen vnější tvářnost rozděljuje věci, které v podstatě jsou totéž. Tam, kde rychle dospíváš k názoru o vystavené věci, tam expoziční úprava stroze, ale tiše jeví se jako stěna, či plocha tvému vjemu sloužící, tam, kde s větší námahou poznáváš, úprava prostředí dynamicky napomáhá a jeví se sdílnější, hovornější a v některých místech i prostředí expozice vysvětluje ti důležitost nepatrného předmětu pro celkový mechanismus, důležitost buňky pro organismus, aniž by sis zvláště všiml předmětů. Tam, kde vystupuje věda reprezentativně a jako badatelka, tam, kde se mají uplatnit vysoké školy jakožto součást veřejného života, tam, kde se ukazuje péče o lidské zdraví mnohonásobným způsobem, jest prostor uvážen přesně, držen v černi a matné běli, jež působí abstraktně, těžce, působivě, uzavřeně a nepřístupně. ... Ony vědecké obory však, jež velmi zasahují do denního života, hojně nebo stále nás potkávají a nás se dotýkají, vyžadují jiné úpravy. Přistupují tedy barvy:*

*přísná žlutá, jež vedle černi, barvy velikých obrysů, tvoří a ovládá prostory a plochy, silná červeň, jež dává přízvuky, imunní modř, jež vytváří spojení. Na schodišti, ležící na ose křídla Hlinky, spojují se barvy v symbolicky mocné plnosti. ... V místnostech, jež jsou věnovány zemědělství, zemědělské produkci, těžšímu, vytrvalejšímu boji člověka s přírodou, jsou barvy klidnějších tónů. Jsou tlumené, modř má v sobě zeleň, černí obrysových linií ustupuje. Je nám, jako bychom zde potkávali pomalou, ale usilovnou práci sedlákovu, dlouhou tradici jeho práce. ... A tak má každá místnost svůj takt. ...*¹⁰⁹

Kroha byl též autorem už zmíněného pavilonu na Výstavě soudobé kultury nazvaný Člověk a jeho rod [obr. příloha č. 23]. Jde o konstruktivně přísný pavilon (25 x 8 m), skládající se ze dvou částí – haly klenuté lamelovou klenbou (vysokou 14 m) s prosklenou přední i zadní stěnou. K ní přiléhá přízemní stavba osvětlená shora. O vznik tohoto pavilonu se největší mírou zasloužil prof. Karel Absolon, který se už několik let snažil založit muzeum pravěkého člověka a uspěl až na Výstavě soudobé kultury. V první části expozice byl, pomocí sbírky originálů i odlitků, ukázán vývoj lidského pokolení a správné místo člověka ve vědecké soustavě. Dále na ploše 48 m² zde byla představena slavná moravská naleziště – např. věrná podoba části věstonických vykopávek. V následujícím oddílu vzniklo ohromné dioráma (10 x 4 m), ideální obraz sídliště lovců mamutů na Pálavských kopcích. V životní velikosti tu pobývala rodina pravěkého člověka – v jeskyni u ohně žena kojící dítě, zatímco dvěma mužům třetí oznamuje blízkost stáda mamutů. A jako vrchol byl ve třetí části na základě kostí nalezených na Moravě a jiných nálezů sestrojen model mamuta v životní velikosti (5 x 9 m).

Pavilon Člověk a jeho rod se od boleslavských liší. Je klidnější, netrčí z něj římsy ani trubkové zábradlí, na Boleslav upomínají jen velké prosklené stěny haly. Kroha se v této době stále víc přibližoval funkcionalistickému tvarosloví, také je možné, že se chtěl svým pavilonem přiblížit pavilonům již navrženým.

Opět je možné k výstižnější charakteristice výstavy a Krohově účasti na ní využít dobový tisk: „*Kroha ... z přihlášených předmětů staví prostor. Strídavě patra a scho-
dy, buduje uzavřené místnosti a laboratoře (chemickou, biologickou aj.). Vytvořil tím
nový, moderní vědecký labyrint, v němž k orientaci přispějí barevné pruhy, překvape-
ní to, které Kroha připravuje navštěvovatelům. Po celé expozici klade se důraz na
styk vědy s člověkem a na to, že věda, i ta nejabstraktnější, je zdrojem všeho pokroku
a že je tisíci nitkami spjata s praktickým životem a jeho kulturní úrovní a že jest ovšem
také nástrojem při organizaci státu.*“¹¹⁰ píše Lidové noviny. O týden později se potom
věnují instalaci některých expozic: „*Expozice živé vody – v paprsku v Hlinkách – jest
velmi dobrá. Jako vrchol je zde umístěn hydraulický žlab profesora české techniky
v Brně prof. Antonína Smrčka. Kroha tu použil zmenšených přístrojů k ukázce jejich*

¹⁰⁹ Walter BISOM, *Reprezentace státu a vědy*. In: Horizont 2, 1928, s. 64–70.

¹¹⁰ Lidové noviny, roč. 13, 10. března 1928, č. 95, s. 3.

práce ...¹¹¹ Po skončení výstavy se její výsledek snažil shrnout Oldřich Starý: „V poměrně krátké době vyrostla v Brně výstava, která jest pro návštěvníka překvapením. Kus nového světa, ... velké plochy stěn a skel, přísné tvary, elegance, jednodu- chost, – jaký opak romantické bizarnosti minulých výstav! [pozn. Starým je míněna pravděpodobně boleslavská výstava.] ... Vinu [pozn. na nesrozumitelnost expozice], vedle některých pochybných instalací, má i nepřehledný půdorys paláce, v němž ná- vštěvníku bylo nesnadno se orientovati; tím spíše, že na mnohých místech byl vytvo- řen nízký strop a tím zastřeny průhledy do bočních křídel, se kterými projektant počítal. ... Architekt Kroha ve křídle vědy pokusil se vyřešiti a využití celou prostoru, hlavní zřetel však věnoval pohříchu výtvarné stránce tohoto řešení, rozhodně přeestetizova- ného. ... Vnitřní instalace poprvé u nás byly řešeny ve velkém měřítku velkými nákla- dy. Instalační řešení rotundy nebylo šťastné, skrylo konstruktivní myšlenku a zatížilo optický dojem, místo vylehčení, které by bylo na místě.“¹¹²

Jak je vidět, ohlas na instalace byl různý, jejich úroveň a přehlednost asi nebyla stejná. Na místě závěrečného hodnocení lze použít článek Karla Teigehe ve Stavbě, který své dojmy popisuje velmi zajímavě: „Jde také a především – o umění vystavo- vati. A v tomto ohledu nutno říci hned předem, že Výstava soudobé kultury propadá na celé čáře. Toto umění, zdá se v Československu dosud nezdomácnělo. ... Logičnost a jasná orientace, přehlednost a markantní nápadnost je to, čeho se brněnským expo- zicím téměř nedostává. K nepřehlednosti výstavy přispěla patrně značnou měrou pro svůj účel málo uzpůsobená dispozice hlavního paláce. Konfusnost jednotlivých expo- zic pak dovršilo nelogické roztrídění a úplně nemožná instalace architekta Krohy. V hlavním paláci se především vystavuje věda. V hlavním průvodci pyšně nadepsaný článek Vladislava Úlehly: „Vystavujeme vědu!“ klade si tyto otázky:

1. Je to vůbec možné vystavovati vědu?

2. A když je to možné, je to zábavné?

3. A k čemu je to vlastně dobré vystavovat vědu? – a odpovídá na ně vesměs kladně. Veliká většina návštěvníků výstavy, znavena a znervózněna blouděním v záhadných prostorech paláce, odpoví však, vzhledem k brněnské výstavě, k těmto otázkám zápor- ně. Vystavovati vědu, právě tak jako leccos jiného, se na V.S.K. nepodařilo. Vědecké expozice v hlavním paláci jsou roztríděny podle několika generálních hesel: právo a stát, člověk a příroda živá a neživá, duchovní život člověka, to vše v hlavním paláci, a vedle toho je na výstavě zvláštní pavilon „Člověk a jeho rod“ s komickým a popu- lárním mamutem (Člověk a jeho rod? Nebo: Soudobá kultura?) ... Důsledkem bezplá- novitého a nesoustavného rozvržení věd jsou časté komické historky a mnohá nedoro- zumění, roztodivné překvapení nejsou vyloučena (rotundu, kde je expozice českoslo- venského státu obklopuje chodba kriminálního oddělení, což má pikantní pointu).

¹¹¹ Lidové noviny, roč. 13, 14. března 1928, č. 99, s. 1.

¹¹² O. STARÝ, *Výstava soudobé kultury*, s. 43.

... je instalace hlavního pavilonu, provedena architektem Krohou, podobna spíše skladišti kulis velkého divadla, než výstavnímu architektonickému řešení. ... Schůdky a konzoly, pilíře a desky, jež nic nenesou, jež činí exponáty za často náhledu nepřístupnými, galerie, kterou musíte do poloviny znovu obejít, abyste se dostali ke schodům, vedoucím dolů, to vše zajisté není výstavní architekturou, nýbrž formalistickou dekorací, která nerespektuje účelu a logiky. Omlouvá-li Kroha určitou nedůslednost své instalace tím, že „nebylo lze zásadně použítí materiálu, který by byl podle názoru projektantova nejvýhodnější a mimo to muselo při výstavbě těchto expozic být pamtováno na určité omezení finanční“ – ptá se divák, kterého a jak drahého materiálu hodlal projektant použítí a proč mu nemohl vyhovětí normálně vhodný, zde nedobrovolně použitý materiál. ... Pokud se týká expozic samotných, jsou většinou, včetně výstavy výtvarného umění, příliš nepoutavě instalovány. Vědecké expozice jsou převážně papírové, spousta diagramů, kaleidoskop obdélníčků, kroužků, dat a číslic, stejně nepřehledných, divák si nemůže nic zapamatovat. ... Od museálního výstavního slohu, na V. S. K. běžného, odlišuje se jen instalace elektrostatku, architektonicky zohaveného, ale vybaveného moderním mechanickým komfortem. ... je to všude museum a archiv, nikoli výstava. Výstava, to znamená cosi jako podívaná, cosi jako divadlo: plastičnost, dění, dynamiku. Výstava v Brně by měla být trochu zábavnější a hlavně výstavnější, soudobější a kulturnější. ...¹¹³

Výstava soudobé kultury v Československu byla obohacena o Výstavu moderního bydlení, která byla nazvána „Nový dům“. Zásluhou soukromých podnikatelů, stavitelů Františka Uherky a Čeňka Rullera z Brna, byla pod patronací Svazu československého díla postavena kolonie 16 rodinných domků, projektovaných brněnskými architekty Bohuslavem Fuchsem, Jaroslavem Gruntem, Jiřím Krohou, Hugem Foltýnem, Miroslavem Putnou, Janem Víškem, Jaroslavem Syřištěm, Arnoštem Wiesnerem a pražským Josefem Štěpánkem.¹¹⁴

Ve dvacátých letech byla problému bytu věnována značná pozornost. Volalo se po světle, slunci, vzduchu, spojení bytu s přírodou, jednoduchém uspořádání, praktické ekonomii, byt i dům měl být prostý, účelný i krásný. Těmto požadavkům se mohly těžko přizpůsobit tehdejší nájemné pavlačové domy s velmi špatnými životními podmínkami. Proto se zprvu začala pozornost soustřeďovat na malé rodinné domky spojené se zahradou, umístěné nejlépe na předměstí. Výstava „Nový dům“ zcela otevřeně navazovala na výstavu Werkbundu „Die Wohnung“, která se uskutečnila roku 1927 ve Stuttgartu. Vzniklo první experimentální sídliště Weissenhof, kde stavby navrhli různí němečtí a zahraniční architekti moderního zaměření. Budovy měly demonstrovat nové architektonické pojetí v dispozici i v konstrukci. Společným znakem domů

¹¹³ Karel TEIGE, *Výtvarné umění na Výstavě soudobé kultury*. In: Stavba 7, 1928, s. 44–47.

¹¹⁴ *Katalog k výstavě moderního bydlení, kolonie Nový dům*, Brno 1928.

je plochá střecha, kterou německý Werkbund přímo vyžadoval. K výstavě tohoto sídliště bylo přizváno 16 předních evropských architektů, mezi nimi Ludwig Mies van der Rohe, Jacobus Oud, Le Corbusier, Peter Behrens a další.¹¹⁵ Cílem brněnské výstavy bydlení bylo povznést a přimět nynější a budoucí obyvatele k novému bydlení a přezkoumat všechny reálné skutečnosti života.¹¹⁶ Architekti měli nalézt chyby starých domů, seznámit s nimi lidi a hlavně jim měli ukázat cestu k nápravě. V kontaktu architekta a obyvatel se měl dům vyvíjet dál.

Jako nejvhodnější místo pro kolonii byla zvolena prostora pod Wilsonovým lesem. Většina autorů navrhla vilky dost podobně; domy měly být pokusem o typ – v přízemí prádelna, sklep, ev. místnost pro služku, garáž, spíž, kotelna, sušárna, v prvním patře velký obytný pokoj s jídelním koutem, zcela malá kuchyň, toaleta, někde malá pracovna, v druhém patře samostatné ložnice; dvoupatrové provedení bylo uznáno jako nejvýhodnější. Všechny domy mají rovnou střechu, pozoruhodné je, že ji někteří projektanti nevyužili jako terasu (Fuchs, Wiesner, Kroha).¹¹⁷

Vila [obr. příloha č. 24] navržená Krohou, se nijak nevymyká z rámce ostatních patnácti. Jde o hladkou bílou stavbu s velkými okny, rovnou střechou a malou terasou v prvním patře, s barevně odlišeným přízemím. Vnitřní dispozice byla poněkud členitější než u ostatních vil. V horním patře je kromě tří ložnic i předpokoj, využitelný také jako snídaňový pokoj, velká oblékárna a šatna a lázeň. Prostoru zbývalo již méně, proto zde musel Kroha vložit úzké stlačené schodiště. „*Dispozičně dnešní tendence vychází přímo z omezení velikosti domu a důležitosti a váhy účele. Moderní rodinný dům vychází z minima bytového zařízení k provozu. Tak přicházíme k tomu, že model dispozice je poměrně uvnitř členitější, zevně jednodušší a rozvoj topných systémů a izolace umožňují otevření domu do zahrady. Reforma bydlení je i reformou lidského nazírání na dům, reformou života rodiny,*“ píše Kroha ve výstavním katalogu.¹¹⁸

Celému podniku nebyla věnována taková pozornost, jak původně organizátoři předpokládali. Jednak kolonie byla ještě během konání Výstavy soudobé kultury ve výstavbě a navíc dopravní spojení, které mělo z výstaviště být, často nefungovalo. Nakonec Výstava „Nový dům“ došla většího ohlasu u odborníků než u veřejnosti, které byla určena.

Tato studie se dotýká jen úzké životní cesty Jiřího Krohy. Kromě známých skutečností se snaží lépe pomocí pramenů doložit jeho mladoboleslavské období, komplexněji zhodnotit působení na brněnské technice a zvláště vlastně poprvé v literatuře představit velmi zajímavou a podnětnou Výstavu severních Čech (Mladá Boleslav, 1927), včetně podílu Jiřího Krohy na Výstavě soudobé kultury (Brno, 1928).

¹¹⁵ František HASS, *Architektura 20. století*, Praha 1969, s. 193.

¹¹⁶ *Katalog k výstavě moderního bydlení, kolonie Nový dům.*

¹¹⁷ Podrobný rozbor všech vilek i s popisem použitého materiálu najdeme v článku O. STARÉHO, *Kolonie „Nový dům“*. In: *Stavba* 7, s. 97–102.

¹¹⁸ *Katalog k výstavě moderního bydlení, kolonie Nový dům*, s. 31.

SEZNAM PŘÍLOH:

Textová příloha: Závěrečný list Výstavy severních Čech v Mladé Boleslavi 1927.

Příloha č. 1: Zemská průmyslová škola v Mladé Boleslavi - celkový pohled.

Příloha č. 2: Zemská průmyslová škola v Mladé Boleslavi - dílny.

Příloha č. 3: Úřednická vila I v Kosmonosích.

Příloha č. 4: Úřednická vila II v Kosmonosích.

Příloha č. 5: Okresní nemocenská pojišťovna v Mladé Boleslavi - přední pohled

Příloha č. 6: Obytné domy vojenských gážístů v Mladé Boleslavi - celkový pohled.

Příloha č. 7: Okresní dům v Nových Benátkách - návrh.

Příloha č. 8: Masarykův dům okresní sociální péče v Mladé Boleslavi - celkový pohled.

Příloha č. 9: Masarykův dům okresní sociální péče v Mladé Boleslavi - interiér dětských jeslí.

Příloha č. 10: Obchodní dům Pavla Gellnera v Mladé Boleslavi - zadní trakt.

Příloha č. 11: Grandhotel Věneč v Mladé Boleslavi - pohled z náměstí.

Příloha č. 12: Železobetonový most v Kralupech nad Vltavou - schodiště.

Příloha č. 13: Vila v Sedlákově ulici v Brně - pohled shora.

Příloha č. 14: Vila v Sedlákově ulici v Brně - interiér.

Příloha č. 15: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - plán výstaviště.

Příloha č. 16: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - celkový pohled na výstavní náměstí.

Příloha č. 17: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - hlavní pavilon.

Příloha č. 18: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - pavilon pivovaru Hrubá Skála.

Příloha č. 19: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - pavilon města Pardubic.

Příloha č. 20: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - stánek Živnostenské záložny v Mladé Boleslavi.

Příloha č. 21: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - iluminace výstaviště.

Příloha č. 22: V.S.K. v Brně - pohled do expozice biologie.

Příloha č. 23: V.S.K. v Brně - pavilon Člověk a jeho rod.

Příloha č. 24: V.S.K. v Brně - vila v kolonii „Nový dům“.

Barevná příloha č. XVI: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - návrh hlavního pavilonu.

Barevná příloha č. XVII: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - návrh světelného pylonu Škodových závodů.

Fotografie pocházejí z pozůstalosti JK.

Das Werk des Architekten Jiří Kroha im ersten Jahrzehnt der Tschechoslowakischen Republik

RESÜMEE

Das Ziel dieser Arbeit ist es, an die Persönlichkeit von Jiří Kroha zu erinnern – einem äußerst talentierten und vielseitigen Künstler mit einer breiten Übersicht und reichen Kenntnissen über die modernen Ansichten und Konzeptionen zur bildenden Kunst, mit großen schöpferischen Ambitionen, der zudem auch ein sehr energischer und tüchtiger Organisator war. Die Jahre 1922–1928 bildeten den künstlerischen Höhepunkt seines Schaffens. Es war eine Zeit, in der es ihm gelang, fast alles zu verwirklichen, was er sich vornahm. Beinahe alle realisierten Projekte stießen in dieser Zeit auf Anerkennung und eine Krönung der erfolgreichen Anfänge war seine Ernennung zum Professor an der Brünnener Technischen Hochschule. Diese Erfolge boten gemeinsam mit seiner Zufriedenheit im Privaten ein ausgezeichnetes Umfeld, aus dem Kroha weitere Inspiration schöpfen konnte. Egal welche Wege Kroha später in der sozialistischen Tschechoslowakei einschlug: Man muss sich bewusst werden, dass er ein bedeutender Repräsentant der Avantgarde während des ersten Jahrzehnts der Tschechoslowakischen Republik war.

Die gesellschaftliche Lage in den 20er Jahren des vorigen Jahrhunderts war für die Entwicklung der Architektur besonders günstig – die Entstehung des neuen Staates erforderte viele neue Verwaltungsgebäude, der Aufschwung der Städte regte zum Bau von Mietshäusern und vorstädtischen Einfamilienhäusern an, neue Fabriken und Werke wurden eröffnet. Tschechische Architekten knüpften damals an die außerordentlich hochwertige Produktion der Vorkriegszeit an – insbesondere an die realisierten Projekte von Jan Kotěra (dem eigentlichen Begründer der tschechischen modernen Architektur), an Werke Pavel Janáks und Josef Gočárs (Spitzenrepräsentanten der kubistischen Architektur) und an das gesamte kulturelle Milieu überhaupt, in dem viele interessante Veranstaltungen wie Ausstellungen neuer Kunstrichtungen und Vorträge ihrer Vertreter stattfanden. Die Ausrufung der selbstständigen Tschechoslowakischen Republik im Jahre 1918 brachte außerdem auch eine Änderung der künstlerischen Orientierung mit sich: Anstatt traditionell nach Wien wandte sich die tschechische Kunst nach dem Ersten Weltkrieg Frankreich (Le Corbusier), den Niederlanden (Amsterdam und die Gruppe De Stijl), Deutschland (Weimarer Bauhaus) und dem russischen Konstruktivismus zu. Darüber hinaus war für die tschechoslowakische Kultur dieser Zeit charakteristisch, dass viele junge Künstler und Intellektuelle in ihren An-

sichten stark zur Linken neigten und das Geschehen im sowjetischen Russland mit großem Interesse beobachteten.

In dieser Situation trat auch Jiří Kroha (1895 – 1974) auf die Bühne des gesellschaftlichen und künstlerischen Lebens. Das Leben von Jiří Kroha war sehr dramatisch, er weigerte sich nicht, seine Projekte, Ziele und Ansichten völlig umzukehren. In seinem Leben wechselten Anerkennung und Aburteilung, Ruhm und Verdammung, Freiheit und Gefängnis – das alles begleitet von vielen Konflikten. Ähnlich wie sein Leben war auch sein Werk extrem vielseitig, er widmete sich der Architektur, Malerei, Bildhauerei, bildenden Kunst, dem Theater; und über alle seine Tätigkeiten hielt er gern Vorträge und schrieb Artikel.

Nach dem Studium an der Tschechischen Technischen Hochschule und einer zweijährigen Praxis beim Architekten Adolf Liebscher trat Jiří Kroha als technischer Landeskommissar an, der die Aufsicht über die staatlichen Neubauten vor allem in der Region von Jung-Bunzlau hatte. In der Stadt selbst, dem damaligen Zentrum des tschechischsprachigen Teils Nordböhmens, entstand nach dem Ersten Weltkrieg – ähnlich wie in anderen Städten – ein dringender Bedarf, in kürzester Zeit viele neue Gebäude für Schulen, Ämter und Fachinstitutionen zu bauen. Dank Bürgermeister Karel Šerák, der modernen Tendenzen in der Architektur zugeneigt war, entwarf und realisierte Jiří Kroha in Jung-Bunzlau die Landes-Industrieschule, Häuser für Mitarbeiter der Heilanstalt für Geisteskranke in Kosmonosy, die Bezirkskrankenkasse und Wohnhäuser für Militärangestellte sowie das Bezirkshaus der Sozialfürsorge, zudem baute er das Geschäft von Pavel Gellner und das Hotel Věmec um. Außerhalb von Jung-Bunzlau arbeitete Kroha in Kuttentberg, Neu-Benatek und Kralup. Der Höhepunkt von Krohas Tätigkeit in Jung-Bunzlau war die Vorbereitung und Realisierung der „Ausstellung Nordböhmens“. Kroha entwarf hier alle Ausstellungsexpositionen und provisorischen Ausstellungshallen, die im Stil des Konstruktivismus mit Elementen des Expressionismus und Futurismus versehen wurden. Krohas Jung-Bunzlauer Bauten und vor allem seine Ausstellungshallen stießen auf eine sehr positive Resonanz. Auch deswegen wurde er zum Professor an der Brünner Technischen Hochschule ernannt, an der er Vorlesungen zur Renaissance- und neuzeitlichen Architektur hielt. Seine pädagogische Wirkung war nicht weniger erfolgreich, denn seine fast enzyklopädischen Kenntnisse konnte er zur Geltung bringen. Neben den Vorlesungen war er auch Hauptredakteur der Kulturzeitschrift „Horizont“. Auch in Brünn setzte er seine praktische architektonische Tätigkeit fort, in dem behandelten Zeitabschnitt entwarf er mehrere Expositionen für die „Ausstellung der zeitgenössischen Kultur in der Tschechoslowakei“ (die zum 10. Gründungstag der Republik veranstaltet wurde) und projektierte zwei Villen – eine eigene und eine Modellvilla für die Siedlung „Nový dům“ (Neues Haus).

Diese Studie will vor allem auf die Bedeutung der „Ausstellung Nordböhmens“ in Jung-Bunzlau und auf Krohas unkonventionelle Ausstellungsgebäude aufmerksam machen; eigentlich handelt es sich um die erste eingehende Bearbeitung dieser Pro-

blematik. Außerdem erscheinen im Artikel der größeren Authentizität wegen viele Zitate aus Zeitquellen – Zeitungen, Kunstkritiken u.ä. –, die damalige Meinungen über Kunst und Architektur sowie die allgemeine Situation vermitteln. Die Arbeit ist mit einem umfangreichen Anmerkungsapparat mit Literaturhinweisen und Verweisen auf Archive und andere Quellen versehen.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

Závěrečný list

Výstava severních Čech 1927 Mladé Boleslavi.

Výstavní výbor výstavy severních Čech 1927 v Mladé Boleslavi, jakožto stavebník svěřuje architektovi p. Jiřímu Krohovi, profesoru Vysoké školy technické v Brně vypracování plánů a návrhů s rozpočty a detailními plány, veškeré stavby, instalace výstavních předmětů, dekorace ve všech výstavních budovách a dekorativní úpravu celého výstaviště pro výstavu severních Čech 1927 v Mladé Boleslavi za paušální částku 80.000,- Kč, tj. slovy: osmdesát tisíc Kč, při provedení objednávky dle podrobností dále uvedených a po dodržení dále vyjmenovaných podmínek, zejména dodacích lhůt a za podmínek obsažených v ustanovení o honorářích za práce architektonické, na kterých se usnesl Spolek čsl. inženýrů a architektů v Čechách a ostatní odborné korporace roku 1919.

Architekt zavazuje se dostáti svědomitě a dle svých nejlepších odborných vědomostí všem povinnostem, jež mu vzházejí převzetím této zakázky. Zejména zavazuje se vykonati v rámci čl. 4. zmíněných ustanovení vše, čeho jest od něho jako projektanta potřebí, aby objednané práce mohly býti řádně prováděny a dohotoveny.

I. Veškerými stavbami na výstavišti míní se:

- a. Všeobecně: Stavby na výstavišti podniknuté na příkaz stavebníka.
- b. Zvláště: Hlavní výstavní vchod s cour d'honneur a nikou, hlavní výstavní pavilon se slavnostní dvoranou, restaurace, vinárny a kavárny podél Husovy a Tylovy třídy, stavby pro zemědělství u tov. „Excelsior“ neb na hřišti Aston Villy, druhá výstavní brána v Palackého třídě, úplné uzavření výstavního prostoru s kiosky, stánky neb dekorativními ploty.
- c. Dle potřeby: Stavba reklamní věže, pavilonu samosprávy a rádio pavilonu a jiných pavilonů.

II. Dekorací všech výstavních budov míní se:

- a. Všeobecně: Architektonická úprava vzhledu výstavních budov, úprava vzhledu chodeb, návrhy dekorací pro místnosti neb i jednotlivé typické expozice, návrhy hlavních nápisů neb emblémů pro jednotlivá výstavní oddělení.
- b. Zvláště: V budově reálky vyžaduje se rázovitá úprava vchodu s označením slovním i symbolickým expozic uvnitř, úprava centrální hally a návrh dekorace býv. auly. V budově měšťanské školy je úprava vchodu podobně jako u reálky. Při továrně „Excelsior“ úprava vchodu, úprava dvoru zejména zakrytí přístavku na straně severozá-

padní (u nynější výst. kanceláře) dekorace místností. Při budově býv. vojenské nemocnice úprava vchodů do zahrady a býv. márnice.

III. Dekorativní úpravou výstaviště míní se:

a. Všeobecně: Účelné a nutné srovnání terénu, návrh na úpravu hlavních promenád, provisorní zahradní dekorace, maskování nevzhledného okolí, návrhy na orientační tabule, dekoraci praporovou, květinovou, osvětlovací a pod. Též architektonickou úpravu a revisi umístění pavilonů cizích provede p. arch. Kroha.

b. Zvláště: Návrh na úpravu hlavní výstavní třídy v ulici Tylově a jejím prodloužení, návrh bazénu pro světelný podnik, úprava okolí zemské průmyslové školy, návrh na vstupní bránu a okolí zábavního parku (s pergolou), úprava prostranství mezi zemskou průmyslovou školou a továrnou „Excelsior“, úprava voliér a přístřešků pro rybářské oddělení v zahradě býv. nemocnice, maskování domu Bártova a nevzhledných přístavků v přední frontě továrny „Excelsior“ atd.

IV. V zájmu jednotného vedení stavby nebude stavebník bez vědomí architekta dávatí podnikatelům a živnostníkům příkazů týkajících se provádění stavebních prací a uvědomí je, že na stavbě mají pro ně platnost jenom nařízení, jež jim udělí architekt nebo stavby vedoucí tímto zmocněný po předběžném schválení předsednictva výstavního výboru. Návrhy, zadávací detailní plány a rozpočty jakož i všeobecné a zvláštní podmínky pro stavbu výstavního hlavního pavilonu a kavárny dle počtu uchazečů zavazuje se podati do 1. října 1926. Návrhy a rozpočty, detailní plány a výkazy prací ostatních staveb (jako výstavních vchodů event. pavilonů atd.) dodány musí býti nejpozději do 1. prosince 1926.

Veškeré návrhy pro úpravu výstaviště dodány budou nejpozději do 1. února 1927 a veškeré dekorativní návrhy nejpozději do 1. března 1927.

Architekt zavazuje se dodávatí práce své dle postupu stavby a obstarávatí dozor tak, aby provedení celé výstavy bez zdržení z jeho strany mohla býti dokončena do 15. června 1927.

V. Pan architekt Jiří Kroha zavazuje se, že prelimitovaná částka na veškeré stavby nepřekročí 1,000.000.– Kč a že bude se snažiti o docílení vhodných úspor.

Plány a rozpočty musí býti vypracovány tak pečlivě, aby jakékoliv vícepráce při provádění staveb a úprav byly vyloučeny.

VI. Stavebník zavazuje se vypláceti smluvený honorář architektovi v těchto lhůtách:
I. splátka 20.000.– Kč zaplacená bude po udělení stavebního povolení a po dodání veškerých rozpočtů, výkazů prací a detailů konstruktivních pro zadání prací potřebných pro stavbu výstavního hlavního pavilonu a budov restauračních (s kavárnou, vinárnou atd.) při dodržení lhůty (do 1. října 1926), nejpozději 1. listopadu 1926.

II. splátka 20.000.– Kč bude splatná po dodání veškerých plánů, rozpočtů, detailů a

popisů pro všechny ostatní stavby e expozice při dodržení lhůty do 1. prosince 1926, nejpozději do konce roku 1926.

III. splátka 20.0000.– Kč bude vyplacena první neděli po zahájení výstavy, budou-li do 15. června 1927 skončeny všechny práce architekta.

IV. splátka jako doplatek poukázána bude po ukončení výstavy, budou-li splněny všechny podmínky panem architektem převzaté.

Nebude-li některá z předu uvedených lhůt dodržena a vzniknou-li pořadatelstvu výstavy tím škody, bude výplata v té době splatné částky zadržena a škody dle ustanovení čl. 7. z ní hrazeny.

VII. Kdyby vyskytly se sporné otázky, zavazují se obě strany, stavebník i architekt, že spornou záležitost předloží k rozhodnutí smírčímu soudu, ve kterém zasedali by dva důvěrníci výstavního výboru a dva důvěrníci pana architekta, kteří by si společně zvolili předsedu. Kdyby se nemohli shodnouti, zvolí tohoto výstavní výbor. Obě strany podrobí se pak výroku tohoto soudu.

Toto ujednání jest pro projektanta závazným již ode dne jeho podpisu, pro pořadatelstvo výstavy však teprve schválením výstavního výboru.

Tento list jest potvrzen protilistem s ním totožným.

V Ml. Boleslavi, dne 1. července 1926.

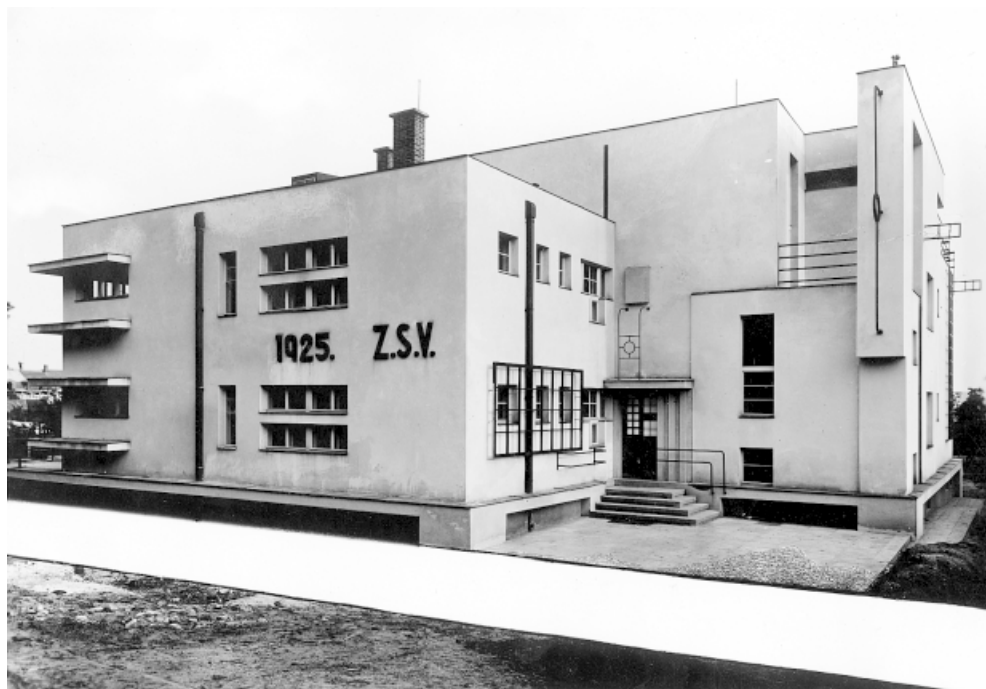
/opis/

Příloha č. 1: Zemská průmyslová škola v Mladé Boleslavi - celkový pohled.

Příloha č. 2: Zemská průmyslová škola v Mladé Boleslavi - dílny.

Příloha č. 3: Úřednická vila I v Kosmonosích.

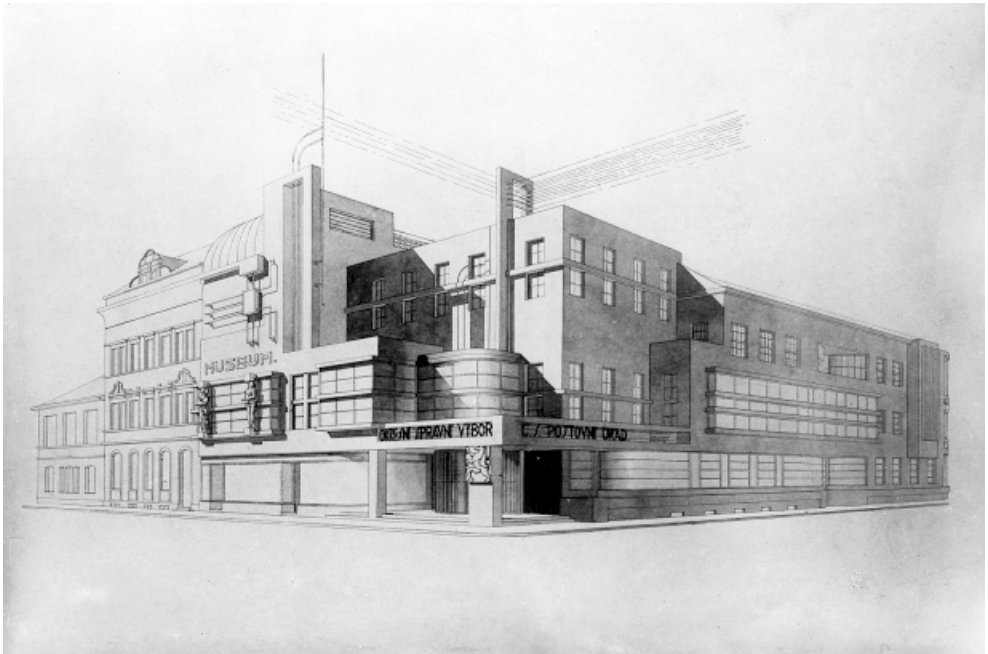
Příloha č. 4: Úřednická vila II v Kosmonosích.

Příloha č. 5: Okresní nemocenská pojišťovna v Mladé Boleslavi - přední pohled

Příloha č. 6: Obytné domy vojenských gážístů v Mladé Boleslavi - celkový pohled.

Příloha č. 7: Okresní dům v Nových Benátkách nad Jizerou - návrh.

Příloha č. 8: Masarykův dům okresní sociální péče v Mladé Boleslavi - celkový pohled.

Příloha č. 9: Masarykův dům okresní sociální péče v Mladé Boleslavi - interiér dětských jeslí.

Příloha č. 10: Obchodní dům Pavla Gellnera v Mladé Boleslavi - zadní trakt.

Příloha č. 11: Grandhotel Věneč v Mladé Boleslavi - pohled z náměstí.

Příloha č. 12: Železobetonový most v Kralupech nad Vltavou - schodiště.

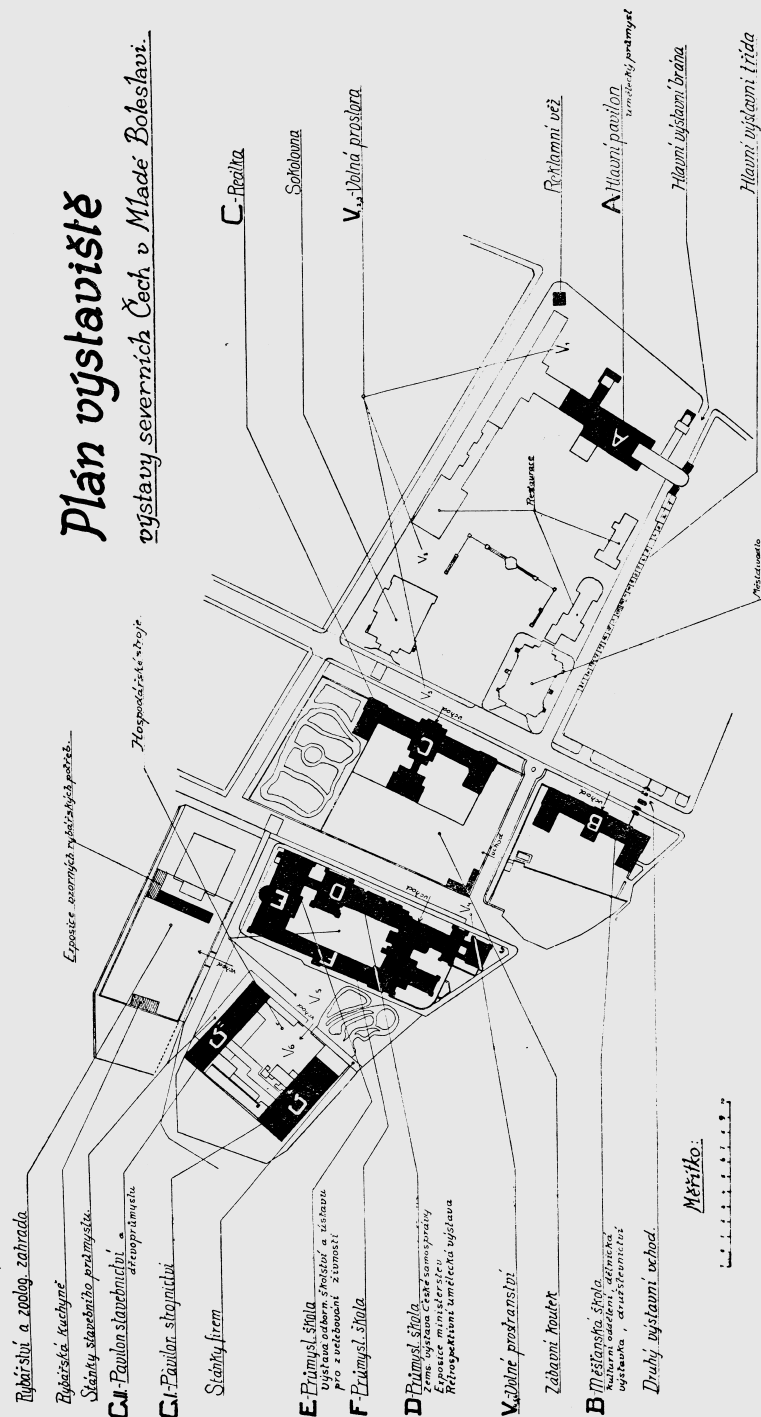
Příloha č. 13: Vila v Sedláčkově ulici v Brně - pohled shora.

Příloha č. 14: Vila v Sedláčkově ulici v Brně - interiér.

Plán výstaviště

výstavy severních Čech v Mladé Boleslavi.

Příloha č. 15: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - plán výstaviště.

Příloha č. 16: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - celkový pohled na výstavní náměstí.

Příloha č. 17: V.S.Č. v Mladé Boleslavi – hlavní pavilon.

Příloha č. 18: V.S.Č. v Mladé Boleslavi – pavilon pivovaru Hrubá Skála.

Příloha č. 19: V.S.Č. v Mladé Boleslavi – pavilon města Pardubic.

Příloha č. 20: V.S.Č. v Mladé Boleslavi – stánek Živnostenské záložny v Mladé Boleslavi.

Příloha č. 21: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - iluminace výstaviště.

Příloha č. 22: V.S.K. v Brně - pohled do expozice biologie.

Příloha č. 23: V.S.K. v Brně - pavilon Člověk a jeho rod.

Příloha č. 24: V.S.K. v Brně - vila v kolonii „Nový dům“.

BRNĚNSKÉ OBYTNÉ KOLONIE

Předmluva

Předkládaná studie vznikala na oddělení architektury Muzea města Brna v letech 1986 až 1988. Byla připravena s bohatou fotografickou a plánovou dokumentací k publikování v edici zaměřené na architekturu formou malé monografie vydávané muzeem. V následujícím roce proběhlo schvalovací řízení, avšak po podzimních událostech k vydání již nedošlo. Současné vydání práce ve sborníku zaměřeném na minulou i současnou podobu Brna má však i dnes své opodstatnění. Mnohé z popisovaných kolonií již neexistují, mnohé prošly v posledním desetiletí výraznou stavební změnou. Ta však zachycena není, neboť v dalším sledování osudů brněnských kolonií se na pracovišti architektury již nepokračovalo.

Úvod

Oddělení architektury Muzea města Brna se od svého počátku specializuje na dokumentaci architektury 19. a 20. století. Bohatý archiv plánové dokumentace poskytuje badatelům dostatek materiálu pro zpracování monografických prací o tvorbě architektů minulé i současné generace. V posledním období se značně zvýšil zájem především o meziválečnou generaci architektů a o meziválečné období vůbec. Proto bylo do výzkumu zahrnuto i téma o koloniích, jejichž existence se ve sledovaném období projevila velmi intenzivně. Termín „kolonie“ se v meziválečném období užíval poměrně často. Jeho vymezení v západoevropských zemích zahrnovalo soubory domů rodinných i nájemních. Mnohdy se pojem kolonie kryje s označením pro celou nově vybudovanou městskou čtvrť.

Uspokojení poptávky po vhodném bydlení mnoha dělnických rodin se neřešilo až v období, na které v této studii zaměřujeme svou pozornost. Myšlenkou komplexního bydlení se zabývali už utopičtí socialisté. Robert Owen nazval svůj návrh sídliště „Jednota“, François Fourier se zabýval falangami. Rozvoj průmyslu, provázený buržoazními revolucemi v jednotlivých zemích (v Anglii na přelomu 17. a 18. století, ve Francii v druhé polovině 18. století a v Německu v první polovině 19. století), dal další impulsy k řešení bytové otázky, neboť docházelo k soustředění dělníků do průmyslových center. V blízkosti továren a dolů a na okrajích měst vznikaly postupně dělnické kolonie, podobně jako vznikaly také u velkostatků kolonie zemědělských dělníků. V průmyslových oblastech Anglie se vytvářely celé dělnické čtvrtě s nedo-

statečným hygienickým vybavením. Východiskem z bytové nouze se měly stát typizované rodinné domy, z kterých byla navrhována typizovaná sídliště, typizovaná dělnická města.

Jedním z prvních podnikatelů, kteří si uvědomovali těsný vztah mezi výkonem dělníka a způsobem jeho bydlení, byl Titus Salt, majitel textilní továrny v Yorkshire v Anglii. V roce 1851 začal se stavbou sídliště Saltaire, ve kterém kromě rodinných domů (obývací pokoj, kuchyně, komora, sklep, tři ložnice pro oddělené spaní rodičů a dětí) byly i veřejné lázně, prádelna, kostel, knihovna, muzeum, přednáškový sál a na břehu řeky park. Zdaleka ne všechna sídliště stavěná průmyslníky pro vlastní zaměstnance však dosahovala takové úrovně řešení otázky bydlení. Většinou byla výstavba omezena jen na bytové objekty.¹

Pro Brno máme příklad už z let 1780 – 1786, kdy byla postavena tzv. Červená ulička. V prostoru mezi dnešními ulicemi Veveří a Kounicovou bylo Köffilerovou továrnou na jemná sukna postaveno 44 přízemních domků. Domky vytvářely dvě souběžné protilehlé řady vzdálené od sebe asi 35 metrů; prostor mezi nimi zabíraly zahrádky. Objekty byly postaveny z nepálených cihel, sedlová střecha (původně šindelová) byla nahrazena později dehtovou lepenkou. Kolonie neměla kanalizaci, vodovod, ani stojan na vodu. Jednotraktové domky byly stavěny podle jednotného plánu: všechny měly sňh s malou kuchyňkou a světnici. Na konci 18. století dostala kolonie po novém majiteli H. Schmalovi nové jméno – Šmálka. Domky postupně přecházely do majetku jejich obyvatel. Tato v podstatě „vesnická domkářská ulice“ byla v druhé polovině 19. století obestavěna novými obytnými objekty, které svojí výškou převyšovaly původní domky kolonie. Tím došlo ke zhoršení životních podmínek místních obyvatel.²

Oč příznivější byla myšlenka Ebenezera Howarda z roku 1898 o zahradním městě, ve kterém byly sloučeny výhody městského a venkovského bydlení. Avšak výstavba takových sídlišť nebyla pravidlem.

Velkým přínosem bylo pro stavebnictví použití nových progresivních stavebních metod. V roce 1909 se na příklad stavba rodinného domu prováděla montáží patnácti stavebních prvků. Během tří dnů byl sestaven dům, v jehož přízemí byl obývací pokoj, jídelna, kuchyně a v patře tři ložnice. V podstatě šlo o dispozici, která se ukázala vyhovující a byla využita i při navrhování domů ve dvacátých letech. Právě v těchto letech krystalizovala otázka nového bydlení v celé Evropě. Tříbení názorů postupovalo od návrhů rodinných domů se specializovanými místnostmi, přes minimální byty v domovních blocích s centrální prádelnou, až ke kolektivním domům pouze s obytnými buňkami, centralizovaným hospodářským provozem a kolektivizovaným společenským životem.

¹ Stanislav KLAUČO, *Architektúra a súčasnosť*, Bratislava 1977, s. 140–150.

² Karel FOJTÍK, *Tři typy dělnických obydli v Brně*. In: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 1, 1959, s. 24–27.

K vývoji architektonického řešení sociálně a ekonomicky vhodného bydlení

„ - Všade je větší počet bytových stran než počet samostatných bytů, tedy trvá a vzrůstá nekrytá bytová potřeba,
- ve všech městech je asi čtvrtina až třetina nezdravých, nedostatečných neb přelidněných bytů,
- v přelidněných bytech žijí asi dvě třetiny obyvatelstva,
- asi dvacetina obyvatelstva větších měst přebývá v barákových či vagónových koloniích na periferii nebo nocuje, kde to lze, nemajíc bytu,
- statistiky mezd a gáží ukazují, že přibližně tři čtvrtiny obyvatelstva žijí na úrovni tzv. existenčního minima a nebo pod touto úrovní, a při tom činže obnáší často přes polovinu mzdy těchto osob.“

Touto charakteristikou vymezil Karel Teige rozsah bytové nouze v západoevropských a středoevropských zemích začátkem třicátých let.³ Naše země nebyla v tomto směru výjimkou. Bytová nouze v městském prostředí jednak vzrostla už na počátku 19. století velkým přílivem venkovského obyvatelstva, nenacházejícího pracovní příležitosti v zemědělství, ale zároveň došlo k proletarizaci samotného městského obyvatelstva. Nedostatek vhodných bytových prostor pro rostoucí počet chudiny zvýšil poptávku po malých a levných bytech, a to na druhé straně vedlo ke zvýšení jejich cen; vznikla paradoxní situace: přibýlo volných bytů a zároveň vzrostl počet nebydlících.⁴ Nové sociální vztahy, nová sociální struktura obyvatel města, vyvolaly na začátku 20. století velký příliv špatně nebo úplně nebydlících městských rodin do okolních brněnských obcí zemědělského charakteru; zde bylo bydlení podstatně výhodnější, neboť bylo levnější.

Hned v prvním desetiletí 20. století zahájil v Brně svoji činnost „Spolek pro stavbu zdravých a laciných obydlí“, který byl ustanoven z popudu Josefa Hybeše.⁵ Spolek si kladl za cíl vybudovat kolonie domků pro své členy z řad dělníků, služebnictva a malých živnostníků. Členský podíl činil 200,- korun a mohl být splacen najednou nebo v měsíčních splátkách, nejméně však 40 haléřů týdně.

Pro realizaci stavby byly vybrány návrhy domků s verandou; v přízemí byla kuchyně s příslušenstvím, v suterénu prádelna a v mansardě ložnice s výklenky pro skříň. O využití půdního prostoru u těchto „proletářských vilek“ se vedly diskuse. Předpokládalo se, že městský dělník nepotřebuje půdu k hospodářským účelům, a proto je výhodnější přiřadit ji k dalším bytovým prostorám. Prvním místem, kde se měla zahájit stavba vzorné kolonie o 16 domcích a dvojdomech, byl Nový Lískovec (stavba reprezentovala 120.000,- Kč). Pro komplex 71 domků kolonie v Juliánově

³ Karel TEIGE, *Nejmenší byt*, Praha 1932, s. 16.

⁴ Tamtéž, s. 41. Jaroslav DRÍMAL - Václav PEŠA (red.) a kol., *Dějiny města Brna II*, Brno 1973, s. 96.

⁵ Josef PAVLÍK, *Hybešův spolek pro stavbu zdravých a laciných obydlí*. In: BMD 5, 1963, s. 238-244.

vypracoval architekt K. Mrázek návrh „proletářského města v zahradách.“ Domky byly sdruženy po dvou a po čtyřech; součástí projektu byla dvě hřiště a školka pro místní děti. Z velkolepého záměru bylo nakonec realizováno 40 domů. Kromě těchto míst zakoupil spolek pozemky ještě na Plotní ulici, v Králově poli „Na devadesátce“ i mimo Brno, např. v Babicích, Zbýšově a Rosicích.

Po úspěších Hybešova spolku vznikla pak stavební a bytová družstva různých zájmových a politických skupin. Do jejich horečných stavebních příprav zasáhly náhle události první světové války, které stavební činnost ukončily.

Tak jako můžeme do určité míry charakterizovat městské čtvrtě ze sociálního a profesního hlediska, tak byly pro období dvacátých a třicátých let 20. století charakteristické stavby tzv. kolonií nejrůznějšího typu (doposud převažovaly tovární kolonie). Soustřeďovaly obyvatele přibližně stejného sociálního postavení, případně se stejnými požadavky na způsob života a tedy i bydlení, což se projevovalo hlavně ve vyšší finančních prostředků vynaložených na stavbu nebo koupi domku v kolonii.

Po první světové válce se dostalo hnutí nové výstavby pro střední a nižší sociální vrstvy do popředí zájmu. Bylo nutno rychle a hlavně s co největším ekonomickým efektem zmírnit vleklou a stále se zostřující bytovou krizi, pokračující již od přelomu století. Tomuto úkolu se věnovali nejen stavitelé, ale i mnoho významných architektů (např. F. L. Wright, A. Perret, A. Loos, J. J. P. Oud, W. Gropius, Le Corbusier). Zabývali se problematikou rodinného domu i snahami o kolektivní útvary, např. nájemní domy se společnou kuchyní, strojní prádelnou apod. Navržené rodinné domy i domy nájemní seskupovali do větších celků a vytvářeli tak kolonie nebo přímo obytné čtvrti.

Stavební družstva jako hlavní stavebník, ale i soukromé stavební firmy, zakupovaly pozemky v různých částech Brna a stavěly na nich domky podle návrhů vypracovaných architekty. Do stavební činnosti mohli architekti zasahovat i přímo, protože někteří z nich zastávali funkci městského architekta stavebního úřadu města (Jindřich Kumpošt 1919 – 1925, Bohuslav Fuchs 1923 – 1929) nebo funkce v zemské politické správě (Jan Víšek 1924 – 1926, Jaroslav Grunt 1920 – 1928).⁶

Vznikaly tak celé uliční bloky obytných domů, situovaných nejvíce do druhého pásma kompaktní městské zástavby (za první pásmo je považováno vnitřní město), např. do Žabovřesk a Králova Pole; postupně se zastavovala i Jiráskova (Úřednická) čtvrť a Černá Pole, tedy pásma s městským charakterem. Architekti při hledání vhodného typu moderního městského domku vycházeli zprvu z venkovských staveb, jejichž vnitřní členění bylo plně funkční pro provoz venkovské domácnosti, avšak už mnohem méně vyhovovalo městskému prostředí. Z architektonického hlediska nebyly tyto projekty ve vývoji rodinného domu žádným velkým přínosem.⁷ Avšak byli

⁶ Zdeněk KUDĚLKA, *Brněnská architektura 1919 - 1928*, Brno 1970, s. 46, 74.

⁷ Tamtéž, s. 24.

uvedený typ umístěn do třetí zóny s předměstským charakterem a s venkovskou sídelní strukturou včetně vlastnictví pozemku, splnil plně svůj účel.

Takový soubor rodinných domků venkovského charakteru navrhli architekti Bohuslav Fuchs, Karel Kotas a Jindřich Kumpošt v letech 1923 – 1925 pro kolonii na ulici **Dolnopolní v Maloměřicích** [příloha č. 1]. Zde byly využity dva typy domků: volně stojící dvojdům se štítovou orientací (omítnutý) a čtyřdomek (ponecháno rezné zdivo); oba typy byly přízemní s podkrovím. Návrh byl vypracován pod vlivem holandské tradiční architektury, který byl u nás tehdy rozšířen.⁸

Při řešení obytného prostoru v městských čtvrtích byl však kladen důraz na velikost obestavěného prostoru. Pro úsporu stavebního pozemku bylo nutno změnit horizontální dispozici domu typickou pro venkovská stavení ve prospěch dispozice vertikální. Toto řešení však předpokládalo změnu v provozu domácnosti: v přízemí byly vyčleněny prostory k dennímu pobytu a provozu domácnosti, v patře plochy určené k odpočinku. Předkládaná reforma bydlení však probíhala velmi pomalu, proto projektanti ve svých studiích stále zdůrazňovali účelovost místností: kuchyně byla určena pouze k vaření, a proto její plocha mohla být zmenšena ve prospěch obytné plochy, obývací pokoj pro společné přebývání mohl současně sloužit jako jídelna. Dále navrhovali větší počet ložnic, byť malých, pro jednotlivé členy rodiny (oddělené spaní rodičů a dětí). Oddělili tedy prostory pro denní provoz od prostorů pro spaní. Za nutnost rovněž považovali koupelnu, která měla být součástí každého bytu.

V roce 1924 byly realizovány Stavební bytovou společností v Brně dvojdomy navrhované architektem Janem Vaňkem (**Alešova ulice**) [příloha č. 2]. Šlo o jednopatrové stavby s plochou střechou (v přízemí obytná kuchyně, spíž a sociální zařízení, v patře komora a ložnice) s vestavěným typovým nábytkem. Stavby byly hrázděné, hladce omítnuté, se zrcadlově řešenou půdorysnou dispozicí. Zmiňujeme se o nich proto, že šlo o první realizovaný pokus standartního sériového levného typu dvojdomy u nás.⁹ Architekti totiž začátkem dvacátých let volali po industrializaci a zjednodušení nejen částí, ale celých stavebních bytových celků. Důraz byl kladen na užití nových materiálů (železo, beton), konstrukcí, účelné členění vnitřní prostorové dispozice a zmechanizování pracovního provozu domácnosti.

Bezesporu největším stavebním přínosem a vyvrcholením snah a úsilí o typový rodinný dům byla realizace v rámci Výstavy soudobé kultury v Československu v roce 1928. Cílem této akce bylo „*povznést a přimět nynější a budoucí obyvatele k novému a lepšímu způsobu bydlení...*“. Součástí a vlastně exponátem byl na výstavišti i obytný nájemní dům Svazu československého díla, navržený Josefem Havlíčkem; v něm byl podle návrhu Karla Honzíka realizován minimální byt a podle Bohu-

⁸ Tamtéž, s. 35. Zuzana LEDEREROVÁ, *Architektonické dílo Jindřicha Kumpošta*. Rkp. diplomové práce na FF UJEP v Brně, 1973, s. 15-16, 40.

⁹ Z. KUDĚLKA, *Brněnská architektura*, s. 38-39.

míra Kupky nejmenší byt v jediném prostoru (50 m²). Z celistvého propojeného prostoru vyčlenili do uzavřených místností pouze sociální zařízení. Byty byly vybaveny jednoduchým nábytkem ze Svazu československého díla, jehož zásadní vlastností byla praktičnost. U vchodu do výstavy byl postaven ještě malý rodinný dům architekta O. Starého.

V rámci této výstavy byla vybudována též kolonie **Nový dům v Žabovřeskách** – ulice Šmejkalova, Petřvaldská, Bráfova, Drnovická [příloha č. 3]. Autoři staveb (H. Foltýn, B. Fuchs, J. Grunt, J. Kroha, M. Putna, J. Syříšřtř, J. Štěpánek, J. Víšek, A. Wiesner) si při navrhování domů uvědomovali svízelnou situaci současného stavu bydlení, ale zároveň i nelehkou situaci sociálně slabé vrstvy obyvatelstva. Proto se hlásili k novému stavebnímu programu, ve kterém potlačovali architektovu individualitu ve smyslu originality a do popředí kladli ekonomické otázky spojené s řešením staveb nových domů. Šestnáct rodinných domů kolonie reaguje v půdorysu na všechny dispoziční zásady vyplývající z nových životních potřeb obyvatel města: ve zvýšeném suterénu byl umístěn sklep, skladiště a prádelna, v přízemí kuchyně s jídelním a obývacím prostorem, v patře byly umístěny ložnice a koupelna. Střešní terasa (s květinami) měla sloužit k odpočinku. Progresivní bylo i barevné řešení stěn bytů (žlutá, terakota, šedá), bez linkování a bordur. Do interiérů byl navržen lehký, standardní a levný nábytek z kovových trubek a ohýbaného dřeva.

Přes všechny snahy autorů vytvořit úsporné malé byty odpovídající finančním možnostem nebydlících se nepodařilo záměr uskutečnit, nýbrž vznikla kolonie pro střední sociální vrstvu městského obyvatelstva.¹⁰

Výstavba kolonie Nový dům v rámci Výstavy soudobé kultury však nebyla ojedinělá; navazovala na velmi obsáhlou výstavu *Die Wohnung* ve Stuttgartu z roku 1927, řízenou Mies van der Rohem. Zde byly v kolonii Am Weissenhof, k jejíž stavbě bylo přizváno 17 vynikajících evropských architektů, realizovány stavby rodinných domů, vil, ale i činžovního domu. Výstava se zaměřila na základní problém nové architektury, kterým byla reforma obydlí. Celou akci provádělo spolu s Werkbundem město v rámci svého stavebního programu, na rozdíl od brněnské akce, na které se podílely pouze dvě stavební firmy (proto i její rozsah byl omezen pouze na rodinné domy a na brněnské architekty, s výjimkou J. Štěpánka). Rok po brněnské výstavě byla připravena výstava bydlení *Wohnung und Werkraum* ve Vratislavi (1929) a poté následovala výstava bydlení ve Vídni (1930).¹¹

¹⁰ Zdeněk ROSSMAN - Bedřich VÁCLAVEK (red.), *Nový dům*. Katalog výstavy moderního bydlení v rámci Výstavy soudobé kultury v Československu, Brno 1928; Alena ADLEROVÁ, *České užité umění 1918 - 1938*, Praha 1983, s. 145-147; K. TEIGE, *Nejmenší byt*, s. 178; Z. KUDĚLKA, *Brněnská architektura*, s. 55-57; Jana SVOBODOVÁ, *K podílu brněnských architektů na řešení bytové otázky ve 20. a 30. letech 20. století*. In: Slovenský národopis 35, 1987, s. 437-440.

¹¹ Oldřich STARÝ, *Výstava „Die Wohnung“ ve Stuttgartě*. In: Stavba 6, 1927 - 1928, s. 35-42; Ladislav ŽÁK, *Výstava „Wohnung und Werkraum“ ve Vratislavi*. In: Výtvarné snahy 11, 1929 - 1930, s. 25-29.

Po roce 1928 přestává být u nás rodinný dům středem zájmu architektů. Nové tendence směřují k řešení velkých obytných celků – nazývaných rovněž v některých případech koloniemi – s ekonomickým využitím malých bytů. Touto otázkou se v období třicátých let velmi intenzivně teoreticky zabývali Karel Teige a Jiří Kroha. Pro minimální byty požadovali maximální zjednodušení domácích prací a jejich zmechanizování. Půdorysné řešení malobytu vycházelo ze spotřeby lidské energie, což předpokládalo zkrácení komunikačních vzdáleností a přehlednou organizaci domácnosti. Dobrý půdorys je takový, „*jenž logicky seskupuje prostory, odděluje části obytné od hospodářských a po případě spací od ostatních funkcí obývacích, jenž odděluje spací kabiny rodičů, otce i matky, i dcer a synů, jenž umožňuje po případě měnitelné použití prostoru podle střídajícího se počtu osob a zaměstnání obyvatelů...malobyty jako uzavřená buňka, soběstačný celek*“.¹² Karel Teige i Jiří Kroha však později spatřovali budoucnost naopak v buňce otevřené, nesoběstačné, tedy v kolektivním bydlení podle sovětského vzoru, které ve své radikálnosti počítalo s definitivním rozpadem rodiny jako hospodářského svazku.

Konkrétní řešení bytových problémů (bytová výstavba a nouzové kolonie)

Přes veškeré úsilí, které věnovalo město Brno řešení bytové krize ve sledovaném období, se však nepodařilo zamezit vzniku nouzových kolonií v jeho okrajových částech, ale i v blízkosti centra. Živelně vznikaly nouzové kolonie, např. Divišova, Kamenná, kolonie V písečníku a jinde. Byly lokalizovány do míst nevhodných jak pro bytové, tak zemědělské či průmyslové využití a jejich velikost byla určena místními terénními podmínkami. Ve snaze zamezit tomuto trendu schválil a financoval městský magistrát výstavbu dvou kolonií, v Husovicích a v Komárově, které však zdaleka nepostačovaly. Mimo to zakoupilo město pro přechodné ubytování „deložovaných“, tj. rodin bez přístřeší, vyřazené železniční vagony a umísťovalo je do stávajících kolonií. Ovšem k tomuto řešení přistupovalo město velmi nerado a obyvatelům dávalo povolení pouze k dočasnému užívání. Přesto se zbytek jedné vagonové kolonie dočkal osmdesátých let. Stávala na obecním pozemku v rokli nad Husovicemi (dnešní **Kohoutova ulice**, příloha 4, 5) a tvořilo ji seskupení pěti domků, šestý stál opodál.¹³ Stěny vagonů byly pobité deskami s rákosovým pletivem a omítnuty. Pro lepší tepelnou izolaci se používal heraklit. Rovněž vnitřní stěny vagonů byly obloženy deskami a prostor rozdělen na kuchyni a pokoj. Sedlové střechy byly kryty taškami bobrovkami. Přístavby (další místnost, suchý záchod, kůlny pro uskladnění paliva) byly kryty

¹² K. TEIGE, *Nejmenší byt*, s. 237. Srov. Jiří KROHA, *Regenerační metoda k utváření strukturálně ekonomického nejmenšího bytu*. In: Stavba 13, 1936 - 1937, s. 45-48, 60-65, 154-155.

¹³ Plánová dokumentace uložena v Archivu města Brna (dále AMB), fond A 1/27 Město Brno - Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:500.

pultovými střechami. Okna byla dvojitá dvou a třídlílná. U jednoho z domků byl vyhlouben sklep. Malé dvorky byly od sebe odděleny hustým dřevěným plotem. Neobydlené domky kolonie byly postupně rozebrány lidmi z okolí; poslední zbytky byly odstraněny při stavbě nové komunikace.

Nejpodrobněji se zaměříme na **Husovice**, poněvadž jejich sociální charakter – největší počet dělníků a dělnických rodin zde žijících, „*republika proletářů sama pro sebe*“,¹⁴ byl základem pro vznik tří dělnických nouzových kolonií.

V minulosti byly Husovice samostatnou obcí zemědělského charakteru. Na konci 18. století zde byla z hamrů na měď zřízena soukenická valcha. Vlivem průmyslového rozvoje Brna byly valchy přeměněny v barvírnu a olejnu. Začátkem druhé poloviny 19. století zde postupně vznikala řada nových podniků. A tak přibývalo stále více dělnických profesí, prosperovali i živnostníci.

Počet obyvatel, stavějících si na začátku 20. století malý domek na předměstí, vzrostl v důsledku bytových potíží mnoha rodin ve městě. Karel Mrázek charakterizuje tento vliv Brna na „rolnickou vesničku“ jako nepříznivý, neboť se zde současně usazovala ta část obyvatelstva, „*kteří se představení města rádi zbavovali, čímž přirozený rozvoj těchto míst byl zdržován a dobrá pověst domácího obyvatelstva byla před světem ohrožována*“.¹⁵ Tento náhlý příliv dělnického obyvatelstva v důsledku levnějšího bydlení však postihl i jiné obce v okolí Brna.

Stavební ruch se v Husovicích rozvíjel směrem k Černým Polím až ke Královu Poli. V této době byly již stavěny na svahu husovického kopce v Lauziblich (**Lozibky**) domky dělnické kolonie. Přes nepříznivou situaci v přílivu obyvatelstva bylo první desetiletí 20. století charakterizováno ze stavebního hlediska celkově pozitivně a úsloví „*dostat se do husovských poměrů*“ ztrácelo opodstatnění.¹⁶

Zemědělský charakter obce poněkud ustupoval, avšak teprve po roce 1909 znamenal výrazný pokles. Po vyvlastnění šedesáti hektarů půdy vysoké bonity pro vojenské účely¹⁷ se stalo zemědělské hospodaření výhradním zdrojem obživy pouze pro devět rodin. Největší část obyvatelstva odcházela denně za prací do brněnských továren, část našla pracovní příležitost v dílnách domácích ručních tkalců.

V roce 1912 byly Husovice na žádost představenstva obce povýšeny na město. Jejich samostatnost však trvala jen krátce – v roce 1919 byly spolu s dalšími devatenácti obcemi připojeny k Brnu.

Vraťme se nyní k dělnickým koloniím. Kromě již zmíněné vagónové kolonie stávala v Husovicích kolonie na Novém hřbitově a ve zrušeném pískovém lomu dodnes stojí domky kolonie Písečník. Kolonie **Na novém hřbitově** [příloha č. 6] (užíval se

¹⁴ Ze vzpomínek Františka Halase st. Uloženo v archivu Moravského zemského muzea (dále MZM), fond V-149.

¹⁵ Karel MRÁZEK, *Město Husovice. Jeho minulost a přítomnost*, 1912, s. 1.

¹⁶ Týž, s. 5.

¹⁷ J. DŘÍMAL, V. PEŠA (red.), *Dějiny*, s. 277-280; K. MRÁZEK, *Město*, s. 26 uvádí 84 ha vyvlastněné půdy.

i název Na starém hřbitově) byla zřízena městem. V roce 1925 zde bylo postaveno na rozloze asi 10.000 m² obecní parcely deset dřevěných baráků se 144 byty nákladem 750.000 korun.¹⁸ Kolonie se skládala z nízkých dlouhých domů kasárenského typu řazených za sebou. Šest bloků mělo po šestnácti bytech. Po obvodu stály čtyři bloky. Dalších dvacet parcel bylo vyznačeno v plánové dokumentaci.¹⁹ Vstup do kolonie byl na užší straně - podle půdorysu byl patrně ponechán původní vstup hřbitovní. O kolonii se starali dva domovníci.

Při stavbě kolonie byla rovněž využita kaple, ve které byly stavebními úpravami získány jedenáct „bytů“: ve sklepě tři místnosti, z nichž každou obývala jedna žena (roční nájem 192,- a dvakrát po 96,- Kč); v přízemí obýval dělník dvě místnosti (pokoj a kuchyni za 360,- Kč), po jedné místnosti měli dělník a kolovrátkář (po 192,- Kč); tři místnosti zabírala policejní strážnice, tři místnosti byt policejního inspektora (300,-Kč). Půdní tři místnosti obývaly dvě ženy a jeden dělník (192,- Kč a dvakrát po 96,- Kč). Uvedené údaje se vztahují k roku 1932.²⁰

Kolonii Na novém hřbitově spravoval Městský hospodářský úřad v Brně. Ten rozhodoval o finančních přidělech na opravu „baráků“ a o stavbě nových domů. V polovině třicátých let dal místnímu výboru v Husovicích pouze na vědomí, že hodlá tuto kolonii rozšířit o stavbu dalších objektů. Členové místního výboru se rozšiřování velmi bránili, neboť kolonie byla již přeplněna a zdravotní závady ohrožovaly zdraví obyvatel. Proto požadovali, aby byly kolonie zakládány i v jiných částech Velkého Brna.²¹

Kolem kolonie Na novém hřbitově byl rozruch i v roce 1937. Tehdy šlo o úpravy nájemného a revizi výdělků místních obyvatel. Lidé si stěžovali, že v kolonii bydlí i rodiny, jejichž finanční příjem umožňoval platit nájemné v soukromých domech.²² Zatím ale zabíraly místo chudým rodinám, které nemohly vysoký nájem platit a musely žádat o příspěvek na nájemné u referátu sociální péče. Kontrolou se zjistilo, že několik rodin, jejichž týdenní výdělek se pohyboval v rozmezí 250 – 580 korun, je opravdu schopno zajistit si bydlení v nájemním domě a byla jim proto dána výpověď. Dokonce se zjistilo, že jedna rodina vlastnila v Líšni domek v hodnotě 20.000,- korun. Na uvolněné byty již čekaly další rodiny.²³

Úprava, respektive snížení nájemného však nebylo Radou zemského hlavního města Brna povoleno. Důvody byly samozřejmě finanční: dosavadní nájemné jen z malé části pokrývalo výdaje spojené s údržbou baráků kolonie (v roce 1935 byly obnoveny

¹⁸ Alois KOŽÍŠEK, *Zemské hlavní město Brno*, Brno 1928, s. 153.

¹⁹ Plánová dokumentace uložena v Muzeu města Brna (dále jen MuMB), inv.č. 245.516, situace 1:1000. AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:2880.

²⁰ AMB, fond A 13 Město Husovice, inv.č. 220, kart. 2. Přiznání k činžovní dani, 1932.

²¹ Tamtéž, inv.č. 201, kart. 2, 16.1.1935, přepis Městskému hospodářskému úřadu v Brně.

²² Tamtéž, inv.č. 201, kart. 2, 6.11.1937, Baráky v kolonii na Novém hřbitově – úprava nájemného.

²³ Tamtéž, inv.č. 201, kart. 2, vyplněné dotazníky z 13. a 26.11.1937.

lepenkové střechy na třech domech v hodnotě 43.000 korun, podobně v roce 1936 a 1937). Každý rok bylo také na tzv. nedobytném nájemném odepsáno několik tisíc korun (v roce 1933 to bylo 37.380,- Kč), které bylo nejhůře situovaným rodinám promíjeno.²⁴

Poměry v kolonii se takřka den ze dne zhoršovaly. Předseda místního výboru se proto v roce 1938 obrátil přímo na starostu města a druhého náměstka a žádal etapovité rušení celé kolonie. Baráky už v té době byly od spodu prohnílé a napadené hmyzem. Správa městských budov dělala jen nejnútnější opravy (v tomto roce v částce zhruba 74.000,- Kč), ale hojnému výskytu potkanů a nejrůznějšího hmyzu se jí nepodařilo zabránit. K neutěšenosti poměrů přispívaly prašné a blátivé cesty, suché záchody pro osm stovek obyvatel a nepřilíš časté odvozy odpadků.²⁵

Husovičtí chtěli bytovou situaci vyřešit stavbou domů s levnými byty pro chudé, neboť v kolonii žila již třetina obyvatel schopná zaplatit vyšší činži. Zbouráním kolonie by byla rovněž potlačena špatná pověst jejich obyvatel – dělníci z kolonie hledali nesnadno práci. Město pomohlo řešit situaci jen částečně. Už v letech 1926 – 1927 byly realizovány městské nájemní domy s malými byty na ulici Svatopluka Čecha (dnešní Nováčkova) a na Svitavském nábřeží. Obě stavby navrhl Bohuslav Fuchs jako tří a dvoupatrové dvojdomy v blokové zástavbě se čtyřmi dvoupokojovými byty v každém podlaží. Jejich kapacita – jak se ukázalo – však byla nedostačující. Činže se pohybovala v rozmezí 60 až 70 korun měsíčně.

V roce 1927 byla také dokončena stavba obytných bloků malobytové kolonie od Josefa Poláška mezi dnešními ulicemi Vranovskou, Jana Svobody, Trávníčkovou a Zubatého. Byla řešena jako soubor čtyř pětipatrových cihlových dvojdomů soustředěných kolem společného dvora s parkovou úpravou. Celý blok měl 204 jednopokojových bytů a 20 svobodáren. Domy byly vybaveny společnou strojní prádelnou.²⁶

Ve druhé polovině třicátých let však Husovice požadovaly ještě další takové domy. Opět se rozvinula čilá korespondence mezi představiteli Husovic a Brna. Husovičtí stále poukazovali na neudržitelné poměry v kolonii, ve které trpěly hlavně děti, na zvýšenou nezaměstnanost a na špatné zdravotní a požární poměry. Brno oponovalo nedostatkem financí a nutnými stavbami i v jiných částech města.²⁷

Podle návrhu Místního výboru v Husovicích by po zrušení kolonie, ke kterému došlo až v roce 1945 – mohly na této parcele stát čtyři nájemní domy pro chudé, ovšem jejich činže by nesměla překročit sto korun měsíčně. Město příliš ochoty neprojevovalo, protože už mělo v plánu stavbu šesti třípatrových činžovních domů scho-

²⁴ Tamtéž, inv.č. 202, kart. 2, 17.11.1937, dopis Rady zemského hlavního města Brna Místnímu výboru v Husovicích.

²⁵ Tamtéž, inv.č. 202, kart. 2, 8.2.1938, Postavení dalších domů pro chudé v Husovicích. 14.2.1938, odpověď Rady zemského hlavního města Brna Místnímu výboru v Husovicích.

²⁶ Z. KUDĚLKA, *Brněnská architektura*, s. 46-47, 53.

²⁷ AMB, fond A 13 Město Husovice, inv.č. 202, kart. 2, korespondence ke stavbě domů s malými byty pro chudé (od 17.11.1936 do 30.4.1938).

dišřového typu pro chudé ve Šteřánikově čtvrti, v ulici dr. Josefa Janouška (dnešní Janouškova), což bylo ovšem rovněž na katastru Husovic. Tím se mělo získat 96 jednopokojových bytů s nájmem 100,- Kč a 24 svobodáren s nájmem asi 60,- Kč měsíčně. Obytná plocha pokoje a kuchyně byla stanovena na 29 m², příslušenství (předsíň, záchod, umývárna) do 4,5 m². Celková plocha nesměla překročit 33,5 m² ve smyslu upraveného zákona o stavebním ruchu. Přesto, že šlo o zděné stavby, měly být prováděny jako nouzové.²⁸ Nakonec se ukázalo, že i zde stanovená výše nájmemného přesahovala o polovinu možnosti obyvatel nouzových kolonií. Proto se objevily návrhy (v roce 1937) na řešení situace postavením domů nikoliv z tvrdého materiálu, ale dřeva nebo jiných náhradních materiálů, situovaných však do obvodu města.²⁹ Nebyl to návrh nový a tak zcela bezpředmětný. V roce 1925 se už touto myšlenkou zabýval architekt Václav Roštlapil [příloha č. 7]. Využil výrobků továrny na vagóny ve Studénce u Moravské Ostravy, a to typových dřevěných domků, které svým charakterem nezapřely výrobce. Stavby však nebyly považovány za provizoria (i když původně byly jako nouzové chápány). Kolonie z těchto rodinných domků byla navrhována už na pozemky nového hřbitova v Husovicích. Aby celý prostor byl vzdušný, bylo navrženo i dětské hřiště, u každého domku samostatná zahrádka (asi 100 m²) a cesty lemovány ovocnými stromy. Čtyři domky byly upraveny k obchodním účelům: smíšené zboží, mléko, trafika a filiální kancelář obchodu s uhlím, která by se starala o řádné zásobování kolonie palivem v drobném prodeji za přiměřené ceny. Starou budovu na hřbitově navrhoval V. Roštlapil upravit pro mateřskou školku, byt správce kolonie, prádelnu a sprchy. Vlastní kolonie by se skládala jednak z 18 domků typu A (dvě místnosti, předsíň, záchod – 11.500,- Kč), z 62 domků typu B (pokoj, kuchyně, předsíň a spižírna, pod níž byla umístěna komůrka na uhlí – 11.500,- Kč) a ze 4 domků s obchodními místnostmi. (Výrobní typ C s jednou místností, předsíň, spižírnu a komůrkou za 8.100,- Kč nebyl v této kolonii využit). Domky prvního typu měly sloužit městu k přidělování přechodného nouzového ubytování; v každém z nich by se ubytovaly dvě rodiny, tj. celkem 36 rodin. Tyto domky by zůstaly vlastnictvím obce. Druhý typ domků měla obec rozprodat rodinám sociálně nejslabším (počítalo se splácením po dobu patnácti let), čímž by se opatřilo ubytování 62 rodinám. Obchodní domky by musely být novými majiteli zaplacený hotově. Všechny domky by bez rozdílu stály na pozemcích propůjčených obcí za uznávací poplatek. Pro stavby byly navrhovány betonové podezdívky, poněvadž se tím značně prodloužila jejich životnost. Záchod s odpadem do betonové žumpy byl doplněn litinovým trychtýřem. V domcích byla provedena nenákladná elektro a vodoinstalace. Do interiéru byl navržen skládací trojdílný stůl (90 x 200 cm), pod který bylo možno umístit koupací vanu, necky, škopky apod.

²⁸ Tamtéž, inv.č. 202, kart. 2, 13.1.1938, návrh finanční komise ke stavbě domů s byty pro chudé.

²⁹ AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, inv.č. 229, 18.11.1937, Zpráva k návrhu Klubu Čs. strany národně socialistické.

Další kolonie navrhované z uvedených typových domků byly plánovány na parcele mezi ulicemi Mánesovou (dnešní Lieberzeitova) a Musilovou v Husovicích (40 domků) a v Žabovřeskách (160 domků). Ani jeden z těchto návrhů však nebyl městskou radou schválen k realizaci.³⁰

Druhou význačnou kolonií na katastru Husovic byl tzv. **Písečník** [příloha č. 8-11], rozkládající se na dně pískového lomu.³¹ Část parcely byla obecní, část patřila staviteli Grimmovi. Oblast kolonie neměla možnost územního rozšiřování: od železniční trati Brno – Havlíčkův Brod je od let 1925 – 1928 oddělena asi šestimetrovým valem,³² písečné stěny lomu vytvářejí ze tří stran asi deset metrů vysokou hradbu. Objekty byly seřazeny do řady v těsné blízkosti jižní stěny lomu. Asi v polovině lomu se zástavba rozšiřovala a objekty byly uspořádány do tvaru kapky, kterou obcházela ulice. Kolem této ulice byly domky z obou stran. Zástavba byla původně velmi hustá; ve třicátých letech to byly 84 domy a zbývající plocha byla rozparcelována na dalších 32 míst. Dnes po mnohých sanacích působí zástavba chaoticky. Pokud jde o orientaci domků v kolonii, převažuje okapová nad štítovou. Mezi objekty bylo vyšetřeno i místo na malé zahrádky. U některých domků byly do pískové stěny vyhloubeny sklepy.

Kolonie vznikala těsně po I. světové válce, na počátku roku 1919, u silnice směřující do Králova Pole.³³ Postupně počet domků narůstal směrem do kotliny lomu. V jejím okraji stály vagonové příbytky. Mnohé vagony byly postupně přestavěny a na první pohled se nelišily od zděných domků: stěny byly zvenku obloženy rákosovým pletivem, na které se nanasla omítka; dřevěné stěny byly z vnitřku obíleny. Sedlová střecha byla nově postavena a kryta taškami. Vnitřní prostor vagonu byl většinou rozdělen na dvě místnosti – na menší kuchyň a větší pokoj, zpočátku jen s jednoduchými okny. Ani malá litinová kamna však nestačila v zimním období celý prostor dostatečně vytopit.

Vagóny, které byly po první světové válce prodávány soukromníky, stály 1.500,- Kč. Pro dělníka s rodinou, který pracoval v továrně pouze tři dny v týdnu za 150,- Kč měsíčně, nebyla tato koupě snadná. Přesto časem někteří majitelé nouzového obydlí byly schopni postavit si zděný domek a vagony postoupit chudším rodinám, podobně jako majitelé domků se byli schopni přestěhovat do činžovního domu. Do některých objektů se však přistěhovaly i osoby přicházející do konfliktu s právním řádem. Písečník byl proto hodnocen jako vykřičník lidské bídy.

Ve druhé polovině třicátých let už nechtěla městská rada povolovat postavení dalších vagonů v kolonii. Žádost jedné almužnice byla zamítnuta, neboť „*volných míst*

³⁰ Propagační tisk a plánová dokumentace uloženy v MuMB, inv.č. 241.470, 241.475, 242.658, 242.669.

³¹ Tamtéž, inv.č. 245.514, situace 1:500. AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

³² Při stavbě bylo nutno zbořit několik domků. Majitelé byli dráhou vyplaceni a dostali nedaleko nové pozemky na stavby domů v ulici Soběšické a Buchtově.

³³ J. NOVOTNÝ (ed.), *Husovice. Pamětní kniha*, 1948, s. 170.

*pro podobné účely není“.*³⁴ (Městská rada ovšem rozhodovala jen o objektech v koloniích postavených na obecních pozemcích).

Hygienické podmínky v kolonii byly i přes mnohá opatření svízelné. Byly vykopány poměrně hluboké studny na pitnou vodu a společná jáma pro odpadní stoky. V létě však pískové podloží – zvláště v době dešťů – propouštělo. Závady pitné vody byly městské správě známy, ale vodní a stokové oddělení považovalo ze spádových důvodů provedení kanalizace za nemožné (kanalizace zde byla zřízena až začátkem padesátých let).

V kolonii si stavěli zděné domky nejen kvalifikovaní dělníci, ale i státní zaměstnanci. Domek měl jeden nebo dva pokoje, kuchyň, záchod, někdy i koupelnu. Sedlové střechy byly kryty taškami, štítů domu pobité deskami, omítka světlá s tmavším průběžným soklem. Typy oken byly dvojité dvojdílné i čtyřdílné, dveře většinou jednokřídlé.

K základnímu půdorysu domu byly postupně přistavovány podle finančních možností a potřeb majitelů další místnosti, verandy, kůlny na dříví a uhlí, obvykle s pultovou střechou navazující na sedlovou. Všechny domy, o jejichž stavbu a schválení museli obyvatelé kolonie žádat, byly označeny jako provizoria a mohly být kdykoliv na základě přípisu z městské rady na náklady vlastníka odstraněny. Pro ilustraci uvádíme ještě další pokyny, které musel stavitel a obyvatel kolonie dodržovat:

- 1. Povolení stavební bylo by odvoláno, zejména, kdyby podmínkám stavebního povolení nebylo vyhověno nebo kdyby obyvatelé povoleného domku dávali podnět ke stížnostem z důvodů hygienických, bezpečnostních a mravnostních.*
- 2. Čištění průchodů mezi jednotlivými domky do 1/2 šířky jest povinností toho kterého majitele domku.*
- 3. Každý domek musí mít buď vlastní záchod se žumpou, nebo nejvýše 4 domky jeden společný záchod se žumpou. Při společných záchodech a žumpách jsou příslušní majitelé domků povinni střídavě čistiti záchody a žumpy. Event. obstará čištění společných žump městský stavební úřad, v kterémž případě budou náklady s tím spojené rovnoměrně rozvrženy na účastníky. Kde je možnost připojení na veřejnou stoku, buďtež záchody na ni připojeny. V tomto případě jsou všichni obyvatelé dřevěných domků povinni veškeré odpadní vody vylévati za účelem proplachování do záchodů a také dešťové vody musí býti do nich svedeny.*
- 4. Kolem topenišť zřízena budiž stěna z plného cihelného zdiva, a to ve směru vodorovném přesahující 30 cm přes rozměry sporáků, kamen, ve směru svislém od podlahy až ke stropu.*

³⁴ AMB, fond A 13 Město Husovice, inv.č. 208, kart. 2, 15.2.1935.

5. *Kamna a sporáky musí být podloženy plechem s podložkou z azbestové lepenky nebo ohnivzdornou podlahou. Izolace podlahy musí zabírat celou plochu kamen neb sporáků a kromě toho sahati 60 cm před dvířka topeniště.*
6. *Komín musí být zřízen dle předpisů § 88. stav. řádu, tj. zděný, sahající buď jeden metr přes hřeben střechy nebo 1,5 m nad svah střechy, počítáno na kratší straně. Rovněž předpisům § 90. stav. řádu musí být vyhověno.*
7. *Sláma, seno aj. ohněm nebezpečné látky nesmí se v blízkosti domků ukládati.*
8. *Zakazuje se přijímání podnájemníků.*
9. *Zakazuje se chov dobytka, králíků a drůbeže.*
10. *Do domku má být zavedeno elektrické světlo.*
11. *Stěny a stropy musí být uvnitř omítnuty, stěny také po straně venkovní.*
12. *Podlaha musí být izolována proti spodní vlhkosti.*
13. *Dveře vedoucí přímo z venku do obytných místností musí být dvojité.*
14. *Voda ze staveniště a stavby nesmí stékati na cizí pozemky.*
15. *Stavebník a jeho právní zástupci jsou povinni platiti městu Brnu za propůjčení staveniště roční uznatné, jež bylo stanoveno hospodářským úřadem města Brna a zaplatiti městu Brnu příspěvek na provedení nutných policejních opatření v nouzové kolonii částkou, jež určí rada města Brna dodatečně.*

Uvedme ještě částky poplatků, které musel stavebník zaplatit: stavební sazba byla 15,- Kč, komisionální poplatek činil 30, 40,- Kč stejně jako za kolaudační komisi. Tyto podmínky byly platné i pro stavebníky v jiných nouzových koloniích na území Brna, lišily se jen menšími místními obměnami.³⁵

Při stavbě domků bylo většinou jako stavební materiál použito dřevo, a protože zástavba byla velmi hustá, byl v roce 1937 na popud ředitelství hasičského sboru v Brně zřízen v kolonii požární automat.³⁶

Po druhé světové válce se někteří obyvatelé přestěhovali do přidělených bytů v Černých Polích nebo později, začátkem padesátých let, do novostavby nájemního domu na Purkyňově ulici v Králově Poli. V mnoha domcích žili ještě v osmdesátých letech starousedlíci, jiné sloužily jako opravárenské dílny s garážemi nebo jako víkendové chaty střední a mladé generace, která domek zdědila nebo koupila. Na domcích byly prováděny stavební úpravy (výměny oken, dveří, zděné přístavby), dvorky sloužily k chovu králíků a slepic, v zahrádkách se pěstovala zelenina a ovoce.

Na závěr výkladu o husovických koloniích se zmíníme ještě o jednom zařízení. Byl jím chudobinec na Smetanově (dnešní Hálkova) ulici 6. Šlo o přízemní budovu s naturálním bytem ošetřovatelky. Chovanky chudobince obývaly šest místností. Budova byla v roce 1932 ve velmi špatném stavu, podlahy pod kamny byly úplně pro-

³⁵ AMB, fond A 13 Město Husovice, inv.č. 208, kart. 2, 6.12.1934, Stavební povolení k postavení nouzového domku.

³⁶ Tamtéž, inv.č. 222, kart. 2, 30.11.1937, zřízení požárního automatu v kolonii Písečník.

hnilé, omítky opadané, suché záchody až ve dvoře. V srpnu 1939 byl chudobinec zrušen. Jedna žena byla převezena do chorobince U Alžbětinek, ostatních třináct bylo odesláno do městského chudobince na Bratislavské ulici.³⁷

Královo Pole bylo jedním z brněnských předměstí, které již v roce 1913 pořídilo pro svou potřebu polohový a regulační plán, poměrně dobře vyhovující tehdy moderním požadavkům.

Ještě v roce 1840 se zabývali zdejší obyvatelé výhradně zemědělstvím, avšak industrializace ke konci 19. století způsobila nárůst obyvatelstva a současně i zásadní změny v jeho sociálním složení. Ze zemědělského městečka se stalo na začátku 20. století živnostensko-průmyslové a obchodní město. Na jeho rozvoj mělo rovněž vliv zřízení městské dráhy, která umožňovala výhodné spojení s Brnem. V Králově Poli se začalo usazovat úřednictvo a příslušníci jiných stavů zaměstnáni v Brně. Rovněž z venkova přicházelo mnoho soukromníků. Příliv nových obyvatel se výrazně projevil především ve východní části, z toho úřednictvo se stěhovalo do západní části Králova Pole. Další sociální skupinu tvořili „*penzionovaní všech stavů a povolání, jichž tu nyní [v roce 1905] již žije asi na 130, aby užívali u nás radostí a pohodlí venkova i výhod města zároveň*“.³⁸

V důsledku všeobecného hospodářského rozmachu, podporovaného průmyslníky a obchodníky, vznikly v Králově poli nový pivovar, sladovna, barvírna, cukrovar, byly zřízeny průmyslové závody. K největším patřila Brno-Královopolská továrna na stroje Lederer a Porges (zaměstnávala 130 úředníků a 1.150 dělníků). Z celkového počtu 3.086 továrních dělníků bydlících v Králově Poli, pracovala v roce 1925 v 18 tamějších továrnách asi polovina, ostatní dojížděli do Brna. Mezi dělnickými profesemi převládali kovodělníci a dělníci dřevařského průmyslu. Textilních dělníků bylo v Králově Poli poměrně málo.

Rychlému nárůstu obyvatelstva odpovídá i počátek velikého stavebního ruchu. Dostávají se jednak mezery ve staré zástavbě, nová se rozrůstala dále do okrajů. Bytové poměry dělnictva žijícího v Králově Poli jsou příznivější ve srovnání s předměstími jiných měst i samotného Brna. Mnohá dělnická rodina vlastnila domek a kousek pole. K zemědělství přibyl pravidelný výdělek z továrny a tím se podstatně zvýšila životní úroveň obyvatel. Královopolské dělnictvo patřilo vždy k nejlépe situovanému dělnictvu brněnských předměstí. Bylo zapojeno také v četných odborových organizacích. Politicky příslušelo převážně ke straně sociálnědemokratické, menší procento k národněsociální. Po vzniku samostatné republiky vstoupilo mnoho dělníků do komunistické strany, která měla v roce 1921 v Králově Poli sedm základních organizací.

³⁷ Tamtéž, inv.č. 203, kart. 2.

³⁸ *Město Královo Pole*, 1905, s. 18; J. DŘÍMAL - V. PEŠA (red.), *Dějiny*, s. 287-291; Augustin PRACHAŘ - F. TÁL-SKÝ - J. NOHÁČEK, *Královo Pole. Nástin vývoje do roku 1925, Královo Pole 1928; Popis města Brna, 1926; Popis města Brna, 1928.*

Bytová situace dělnických rodin nebyla však tak dobrá, jak by se na první pohled zdálo. V Královopolské továrně byla proto ustanovena dělnická rada, která si vzala mimo jiné za úkol provést revizi nadměrných bytů. Určení soudruzi obdrželi legiti- mace dělnické rady, které byly potvrzeny místním obecním výborem a opravňovaly k prohlídkám nadměrných bytů.³⁹ Počet bytů však ani v Králově Poli nekryl poptáv- ku. Bytovou situaci pomáhalo řešit i založené „*Obecně prospěšné stavební a bytové družstvo pro Královo Pole a okolí*“. Pozemky, které od města koupilo a na kterých stavělo, byly v západní části Králova Pole. V letech 1920 – 1921 postavilo družstvo na Purkyňově ulici pět nájemních domů s 32 byty. Kromě nájemních domů (další např. na rohu dnešního Slovanského náměstí a Husitské) se družstvo zaměřilo i na stavbu kolonie dvaceti rodinných domů. Vznikla v letech 1923 – 1924 mezi ulicemi Charvatskou, Vodovou, Dobrovského a Vackovou. Autor Karel Láník zvolil nikoliv typické stavby, ale naopak dal přednost rozmanitosti, která se projevila jak v dispo- zičním řešení, tak ve formální kvalitě, aby tak lépe vyhovovaly nestejným požadav- kům a finančním možnostem zájemců.

Do Králova Pole soustředilo byty pro své zaměstnance také ředitelství Českoslo- venských drah v Brně. V letech 1919 – 1920 vyprojektoval Antonín Dvořák skupinu pěti dvou a třípatrových domů v ulici Dobrovského, v roce 1922 byl postaven kom- plex šesti dvojdomů v ulici Na čtvrtkách (dnešní Mečřírova).⁴⁰

V následujících letech pokračovala výstavba jak nájemních, tak i rodinných dom- ků. Za sedm let činnosti družstva bylo v Králově Poli postaveno celkem jedenáct nájemních domů s 97 byty pro 387 osob a 45 rodinných domů s 50 byty pro 234 osob. Samozřejmě, že tento počet bytů neodstranil bytovou nouzi, která postihla v polovině dvacátých let celé město, ale podstatně přispěl k jejímu zmírnění.

Nové byty v nájemních i rodinných domech odpovídaly tehdejšími moderním by- tovým předpisům. Hůře vypadala situace ve starších královopolských bytech, o je- jichž úrovni a stavu máme hodnocení z roku 1925: „*Největší procento rodin obývá byty nedostačující již svými rozměry. Zdravý byt musí však být nejen prostorný, nýbrž i suchý, vzdušný a slunný. Chceme-li poznati pravý opak toho, zajdeme např. do sklep- ních bytů na Palackého nebo Poděbradově třídě (východní strana), nebo do někte- rých rodinných domků v ulici Barákové nebo Divišově, do brlohů činžovních kasáren, jichž celá řada v různých částech města, zejména na Mojžírově náměstí, je němým obžalobcem dnešních sociálních poměrů. Zde nepomůže výmluva na bytovou krizi. Před válkou jí nebylo a tato semeniště chorob a neřestí zhoubně podlamovala mravní sílu a tělesné zdraví nejširších vrstev obyvatelstva. A připočteme-li k tomu i jinak slušné byty, v nichž se z nouze tísní v jedné místnosti 10 a více osob, dětí i dospělých, máme zde hrozný obraz nejtemnějších barev*“.⁴¹

³⁹ Z kroniky dělnického domu v Králově Poli, 1918. MZM, fond V-602.

⁴⁰ Z. KUDĚLKA, *Brněnská architektura*, s. 26.

⁴¹ A. PRACHAŘ - F. TÁLSKÝ - J. NOHÁČEK, *Královo Pole*, s. 75-76.

Bytová výstavba pokračovala i v roce 1925, ovšem za ztížených podmínek. Nedalo se totiž vůbec počítat se státní podporou. Proto se velmi úzkostlivě sledoval pracovní náklad připadající na jeden byt, neboť jeho výše určovala výši nájemného. Převážná většina bytů vznikajících v této době byla jednopokojová a řešena tak, že vedle prostorného pokoje byla velká kuchyně, ve které se poměrně jednoduchým způsobem dala oddělit část pro koupelnu. Ke každému bytu patřila malá předsíň, spižárna, samostatný záchod a balkon.

První léta hospodářské krize neznamena žádný podstatný pokles stavebního ruchu. V letech 1931 – 1932 vznikla městská obytná kolonie od Josefa Poláška mezi dnešními ulicemi Vodovou, Skácelovou a Purkyňovou. Sestávala ze skupiny pětipodlažních domů uzavřených napříč patrovou řadou, obsahovala 190 jednopokojových bytů, 40 jednopokojových bytů s kabinetem a 8 dvoupokojových bytů. Soubor domů byl vybaven centrální strojovou prádelnou a čtyřmi obchody. V roce 1932 došlo k prudkému zlomu a stavební podnikání v Brně téměř ustalo. Znovu se začalo stavět v roce 1936, avšak nový stavební rozmach byl přerušeno okupací a válkou.

Zaměříme se nyní na nouzové obytné kolonie vzniklé na katastru Králova Pole.⁴² Ve skalnaté úžlabině na levém břehu Ponávky vznikla v období panování Marie Terezie na bezcenných klášterních pozemcích pravděpodobně nejstarší kolonie – shluk domků postavených chudými lidmi.⁴³ Kolonie v ulici **Hálkově** (dnešní **Fibichova**) [příloha č. 12, 13] je tedy mnohem starší, než pozdější kolonie v ulici **Resslově** (dnešní **Myslínova**) [příloha č. 14, 15]. Ta je tvořena naopak ulicí s domy řazenými pouze po jedné straně, a to podélnou orientací (s jedním, dvěma a čtyřmi okny). Domky mají předzahrádky a vzadu malé dvorky využité k postavení přístaveb, navazující pultovými střechami na sedlovou střechu domu. Za těmito domy jsou kolmo (štíťová orientace) postaveny další domky. Obě kolonie dnes na sebe navazují a v obou se setkáme s oběma typy uliční orientace.⁴⁴ Těsnost shluků domků je podpořena zastavěním dvorků kůlnami. Po modernizaci a úpravách v osmdesátých letech sloužily některé dvorky jako zákoutí k odpočinku, pěstování květin apod. Touha po rozšíření zelené plochy vedla některé stavebníky k realizování střešní terásky. Domky prošly modernizací v interiéru i exteriéru, změny na fasádě se týkaly výměny oken a dveří. V době, kdy se prováděl výzkum, bylo vidět v Myslínově i Fibichově ulici domy s původními malými dvojitými i trojitými okny, s původními dveřmi a v uličce vydlážděný odpad pro odtok použité vody. U některých domků, kde to prostorové možnosti dovozovaly, byly zřízeny garáže.

V roce 1977 se kolektiv studentů filosofické fakulty brněnské univerzity (etnogra-

⁴² Fond Králova Pole nebyl dosud v AMB zpracován a proto jsme z něj nemohli čerpat materiál pro tuto studii.

⁴³ A. PRACHAŘ - F. TÁLSKÝ - J. NOHÁČEK, *Královo Pole*, s. 39-41.

⁴⁴ Plánová dokumentace uložena v AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

fů a historiků) zaměřil na výzkum **Divišovy kolonie** [příloha č. 16, 17].⁴⁵ Při zpracování komplexního pohledu na život v dělnické kolonii vycházely autorky z písemných pramenů, plánové dokumentace, statistických údajů, ale především z vlastních terénních výzkumů.

Divišova čtvrť vznikla ve druhé polovině dvacátých let. Založili ji převážně dělníci z nedaleké Královopolské strojírny, kteří z nedostatku jiných vhodných příležitostí zakupovali levné pozemky kolem bývalé pískovny. Kolonie vznikla na soukromých parcelách.⁴⁶ Dolní část byla ohraničena valem železniční tratě, horní část je od šedesátých let ohraničena sídlištěm Lesná. Kolonii tvoří dvě části: v první jsou ulice rovné a směřují po spádnici svahu a domky na sebe těsně navazují (podélná okapová orientace), druhá část je soustředěna kolem „náměstí“. Svým uspořádáním připomíná osadu žebříčkového typu.⁴⁷ Od vzniku kolonie byly stavby prováděny jako několika prostorové, zděné. Skutečně nouzových objektů zde bylo jen několik (včetně jednoho vagonového obydlí). V roce 1929 stálo v kolonii asi 154 domků. Další parcely byly začátkem třicátých let vyměřeny, ale zatím nezastavěny (zhruba 42 parcel). Ke konci třicátých let (1938) zde žilo ve 192 (197) domcích asi 1.500 obyvatel.⁴⁸ Stavební vývoj této jedné z největších kolonií na území Brna byl ukončen na začátku druhé světové války. Po druhé světové válce zasáhla do půdorysu kolonie (podobně jako v Písečníku) přestavba železniční tratě. I zde bylo strženo několik krajních domků v jihovýchodním cípu kolonie. Nový stavební ruch však již neprobíhal, ale omezil se na přestavby a modernizaci stávajících domků (nástavby pater, přístavby garáží, zavedení etážového topení, zřízení sociálních zařízení a koupelen apod.)

Po válce se rovněž odstěhovala většina podnájemníků, kteří tvořili značné procento obyvatel kolonie. Geografická izolovanost čtvrti způsobila, že uvnitř kolonie postupně vznikalo velmi specifické kulturní dění, na němž se podílela většina obyvatel. Svépomocí vybudovaný kulturní dům se stal centrem života čtvrti během padesátých let. Po jeho uzavření a spolu s rozvojem sdělovacích prostředků, zejména televize, společenský život kolonie počátkem sedmdesátých let zvolna ustával. Přispěla k tomu i poměrně velká migrace – vedle starousedlíků zde žila velmi početná skupina nových obyvatel, ale zůstávali i mladí, kteří se tu narodili. Kromě kulturního domu a restaurace „U Antoníčka“ zde byla vybudována samoobsluha a dvě sportovní hřiště.

Nedaleko Divišovy kolonie bývala ještě menší kolonie v údolí U sv. Antoníčka. Ta byla již zrušena, stejně jako malá lokalita několika domů v **Dalimilově ulici** [příloha

⁴⁵ *Brněnská dělnická kolonie*. Rkp. studentské vědecké práce FF UJEP, Brno 1978, kolektiv autorů Zuzana JAKUBÍČKOVÁ - Jana HAVLÍKOVÁ - Marie KADLČÍKOVÁ - Anna KOCOURKOVÁ - Ludmila KOHÚTOVÁ - Miroslava KRUPKOVÁ - Věra ŠEPLÁKOVÁ; Z. JAKUBÍČKOVÁ, *Brněnská dělnická kolonie*. In: Universitas 79, č. 1, s. 39-41.

⁴⁶ Plánová dokumentace uložena v MuMB, inv.č. 245.517, situace 1:1000; AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

⁴⁷ K. FOJTÍK, *Tři typy*, s. 36.

⁴⁸ J. DŘÍMAL, V. PEŠA (red.), *Dějiny*, s. 95-96.

č. 18],⁴⁹ která stávala na tzv. veřejném statku a byla likvidována v souvislosti s výstavbou sídliště Královo Pole a ubytovacích objektů Královopolské strojírný.

Jako ostatní brněnská předměstí byly i **Židenice** původně zemědělskou vsí. Nejstarším jádrem byla Stará osada (Na návsi) s mlýnem. Od osmdesátých let 19. století se rozrůstal počet živností, řemeslníků a obchodů. Přibyly také nové průmyslové podniky: textilní, kovodělný, kožedělný a dřevozpracující. Postupně převažovaly dělnické profese – dělníci pracovali jednak ve zdejších továrnách (do I. světové války jich bylo zřízeno 24), jednak dojížděli do Brna. Židenice měly i výhodnou polohu při železniční trati; osobní a hlavně nákladní nádraží s velkou přepravou zboží podporovalo vznik dalších nových závodů. Zemědělství ustupovalo do pozadí; v roce 1914 zde zůstalo pouze 19 rolnických usedlostí a dvůr, tj. přibližně jedno procento z celkového počtu domů. V této době se tu usazovali i příslušníci středních vrstev (učitelé, úředníci apod.).

Už v devadesátých letech 19. století s rychlým růstem brněnského průmyslu, zejména textilního, sílila vlna nespokojenosti. Židenice a blízký Juliánov se působením Josefa Hybeše staly nositeli sociálních myšlenek a brněnským předměstím s významným střediskem dělnického hnutí.⁵⁰ Dělníci zde zakládali odborové a politické spolky; od roku 1894 působila v Židenicích první organizace sociálnědemokratické strany. Hospodářský a politický rozmach učinil ze Židenic před rokem 1918 jednu z nejvýznamnějších obcí v okolí Brna a současně i největší (i před Královým Polem).⁵¹ Díky zástavbě a hlavní komunikaci splývaly s vnitřním městem, ale pro vytrvalý odpor německých členů městské rady nebyly k němu připojeny (až v roce 1919).⁵² Židenice byly zároveň největší moravskou vesnicí a těsně před vypuknutím první světové války (20. července 1914) žádaly o povýšení na město, avšak neúspěšně.⁵³

Židenice nebyly nikdy bohatou vsí. Zvláště po přelomu století nacházíme mezi archivními prameny mnohé žádosti o podporu. Už v roce 1904 o ni obec žádala moravský zemský výbor, protože se z Brna začali do Židenic stěhovat chudí dělníci, kteří nemohli platit činži v nájemních domech a zvyšovali tak počet nemajetných osob, na něž obec doplácela ve školství, zdravotnictví apod.⁵⁴ Jak jsme již viděli, postihla tato vlna „vystěhovalectví“ i jiná brněnská předměstí. To se neblaze odráželo i na stavu a vzhledu obce a na kvalitě bytového fondu. V roce 1921 byly Židenice označeny za druhé největší předměstí (14.155 obyvatel), ale současně za nejchudší. Více než třetina obce ležela v inundačním terénu řeky Svitavy. Domy byly v této části položeny velmi nízko a po celý rok byla ve sklepech voda. Obvodové zdivo bylo mnohdy vlhké

⁴⁹ Plánová dokumentace uložena v AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

⁵⁰ *Z historie Židenic*, uloženo v archivu MZM, fond V-148.

⁵¹ František ČADA, *Brněnská předměstí*. Rkp. uložen v MuMB, Brno 1953, s. 51-52.

⁵² J. DRÍMAL - V. PEŠA (red.), *Dějiny*, s. 308 - 310.

⁵³ AMB, fond A 30 Obec Židenice, inv.č. 94, kart. 1, 20.7.1914, Žádost obce Židenice o povýšení na město.

⁵⁴ Tamtéž, inv.č. 197, kart. 3, 1904, žádost obce Židenické na vysokém zemském výboru o podporu obci.

až ke stropu. Malé, většinou šestimetrové domky (uliční šíře) nebyly pro obec výnosné, naopak ji zatěžovaly nejrůznějšími vydáními. Proto se představenstvo obce obrátilo o finanční výpomoc při budování kanalizace na ministerstvo zdravotnictví v Praze.⁵⁵

Představenstvo židenické obce vidělo řešení bytové situace, která se i zde projevila nouzí o byty a jejich přepřehování, ve dvojím postupu: jednak ve stavbě nouzových obydlí a jednak ve stavbě domů s lacinými a zdravými byty. Už v roce 1908 představitelé Juliánova spolu s židenickými chtěli postavit dělnické zdravé a laciné domky v trati **Pod písky** (dnešní **Podpísečná**).⁵⁶ Situace nebyla lepší ani na přelomu dvacátých a třicátých let. Místní výbor žádal městskou radu v Brně, aby realizovala svoje usnesení a co nejdříve přikročila ke stavbě obytných domů s levnými byty, odpovídajícími tehdejšímu příjmu dělnictva. V další žádosti se objevil návrh postavit tyto domy na obecním pozemku v ulici Kuldově a Krokově (dnešní katastr Zábřovice).⁵⁷ Žideničtí se zmiňovali o kritickém stavu bydlení dělnických a nižších úřednických rodin, které jsou nuceny obývat sklepní místnosti, vlhké a nezdravé, mnohdy ani k obývání neschválené.⁵⁸ Nezaměstnanost nedovolila mnohým rodinám platit nájem, a proto vznikala čtvrt nouzových domů, která se v té době značně rozšiřovala. Obyvatelé stavěli nouzové domky často bez úředního povolení, mnozí bydleli ve vyřazených železničních vagónech. Čtvrt nouzových domků byla vybudována ve vzdálenosti asi dva kilometry od obce. Ale ani tyto návrhy a důvody uvedené v žádosti rada neschválila a trvala na tom, že už staví navrhovaný typ domů na Vranovské ulici a v Králově Poli v ulici Masarykově (dnešní Skácelova). To samozřejmě situaci nevyřešilo. Ke kolonii v ulici Nezamyslově přibýly nedaleko další, Kostivárna (dnešní Černovičky, katastr Slatina a Podstránská (dnešní katastr Slatina).

Problematiky dalších kolonií na území města Brna se dotkneme pouze okrajově.

V roce 1929 bylo dodatečně schváleno stavební povolení Arnoštu Zemanovi, majiteli realit v Brně, k postavení 22 nouzových obydlí v **Nezamyslově** ulici [příloha č. 19], za podmínek zhruba stejných, jaké platily i pro ostatní kolonie, povolované městem.⁵⁹ Povolení ke zřízení obydlí bylo uděleno nejdéle do konce roku 1932, ale pak musela být jeho platnost do odvolání prodloužena. Rozšiřování kolonie postavením nových vagónů nebo obydlí bylo nutné nahlásit předem písemně městské radě ke schválení. Protože šlo o pozemky v blízkosti železniční tratě, nesměly být bez povolení železniční správy zřízeny ve směru ke dráze žádné východy.

⁵⁵ Tamtéž, inv.č. 197, kart. 3, 1921, dopis Vysokému čs. ministerstvu zdravotnictví v Praze.

⁵⁶ Tamtéž, inv.č. 193, kart. 3, 13.4.1908, přípis Obecnímu představenstvu v Židenicích.

⁵⁷ Tamtéž, inv.č. 193, kart. 3, 2.2.1931, z jednání místního výboru o kritickém stavu dělnictva a jeho nezaměstnanosti; 12.2.1931, odpověď Zemského hlavního města Brna na žádost Židenických o stavbě domů s levnými byty.

⁵⁸ Tamtéž, inv.č. 193, kart. 3, 6.11.1929, přípis Městské radě v Brně.

⁵⁹ Tamtéž, inv.č. 194, kart. 3, 1.10.1929, schválení 22 nouzových dřevěných staveb; plánová dokumentace uložena v AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:2880.

Další kolonie **Podstránská** [příloha č. 20 - 22] vznikala v těsné blízkosti Stránské skály.⁶⁰ Na obecním pozemku byly domky stavěny podél elektrické dráhy do Líšně; za ústím do kolonie se cesta rozšiřovala, takže střed byl tvořen dvěma přibližnými obdélníky s domy po jejich obvodu, dvorní trakty byly uvnitř. Dostatek prostoru zde umožnil vytvořit dlouhé ulice, podobné vesnickým s malými předzahrádkami.⁶¹ Někteří stavebníci se snažili přizpůsobit vzhled svého domku městskému prostředí. K. Fojtík uvádí ve své studii příklady řemeslníků – specialistů: fasádník svůj dům vyzdobil bohatým sgrafitem, sklenář vyplnil okenní tabule barevnými skly.

V roce 1933 bylo v kolonii 62 domů stojících po obvodě vymezeného území, parcely ve středu byly pouze vytýčeny. I zde se platilo roční nájemné odstupňované až do výše dvaceti korun.

Život v této kolonii pokračuje dodnes. Stavební úpravy (přistavěná patra, garáže) a modernizace udělaly z dřívější nouzové kolonie příjemné bydlení s těsnými sousedskými vztahy, které byly ostatně charakteristické pro všechny nouzové kolonie.

Nedaleko kolonie Podstránské – už ale na dnešním katastru Slatiny – stála **kolonie U kostivárny (Černovičky)** [příloha č. 23, 24].⁶² Ta byla z jedné strany ohraničena objektem kostivárny firmy Giec, z druhé strany silnicí vedoucí do Olomouce. V první polovině dvacátých let zde stálo na obecním pozemku osm domků s hospodářskými přístavky. Postupně i tato kolonie narůstala. Domky vznikaly po obou stranách vytvářející se ulice, v dolní části se kolonie trojúhelníkově rozšiřovala. Do kolonie přicházeli lidé z různých částí Brna, někteří se sem přistěhovali z kolonie Na rybníčku nebo Kamenné, jiní ze špatných bytů na Křenové, Pekařské, Vídeňce, ze Židenic i Husovic.⁶³ V roce 1933 měla kolonie přibližně 65 popisných čísel. Některé objekty byly velmi malé. Proto i nájemné bylo odstupňováno, a to v rozmezí od 20 do 60 korun ročně.

Tato kolonie byla známá tím, že zde bydlely v maringotkách také cikánské rodiny. Na začátku třicátých let měla Městská správa realit v Brně v úmyslu přestěhovat kočovné cikány z černovického katastru a soustředit je na obecním pozemku v trati Streuberk k Růženinu dvoru. Místní výbor v Židenicích se proti zamýšlenému přesídlení bránil. Jako důvod udával, že cikáni bydlící v kolonii jsou pod dohledem obyvatel nouzových domků a nemohou provádět polní pých, jak by jim bylo umožněno u vzdáleného dvora.⁶⁴

⁶⁰ Plánová dokumentace uložena v MuMB, inv.č. 245.518, situace 1:1000; AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

⁶¹ K. FOJTÍK, *Tři typy*, s. 23 - 40.

⁶² Plánová dokumentace viz. pozn. 59.

⁶³ AMB, fond A 10 Obec Černovice, inv.č. 20, kart. 1, žádosti o přidělení místa pro postavení nouzového domku (1929 - 1934).

⁶⁴ AMB, fond A 30 Obec Židenice, inv.č. 195, kart. 3, 1931, návrhy na řešení problému s kočovnými rodinami cikánů.

Jednou z kolonií s pozoruhodným osudem je **Kamenná kolonie** (dnešní katastr Štýřice) [příloha č. 26, 27], která vznikla na území městské šterkovny na Červeném kopci, na pozemcích obecních, ale i soukromých.⁶⁵ Rozkládala se na pravém břehu Svatky, v prostoru mezi Starým Brnem a Pisárkami. Terénní nerovnosti rozdělily kolonii na dvě části: nejnižší položené části starého lomu se říkalo Dolní skála; nad ní se vypínala červená lomová stěna, která se postupně snižovala nad prostorem Horní skály.

Výstavba nouzových objektů se od roku 1925 prováděla nejprve v prostoru dolní části a byla městem povolena. Stavební činnost se v průběhu roku 1928 přesunula do horní části, kde se však stavělo bez povolení. Začátkem třicátých let se kolonie značně rozrůstala, neboť se sem začaly stěhovat rodiny z kolonie Polní,⁶⁶ která se v té době rušila. Materiál na stavbu domku převážně o dvou místnostech měli noví obyvatelé z vlastního zbouraného domku a z bouraček z kolonie Na Rybníčku. Navíc se zde rušila cihelna, takže se stavebníkům naskytl výhodný nákup cihel z bouračky (za 130 Kč/100 kusů). Domky o dvou místnostech (pokoj, kuchyně) si obyvatelé stavěli sami a podle možností je rozšiřovali o obytné i hospodářské přístavby.

V kolonii vedle sebe žily rodiny dělnické i státních zaměstnanců. Nebylo výjimkou, že se některé dělnické rodiny stěhovaly do kolonie z nových městských bytů. Nájem na příklad v městských bytech na Vranovské ulici v roce 1930 byl 220 korun. Nezaměstnanost živitele rodiny nedovolila udržet tento pěkný byt a donutila nájemníky ke stěhování.⁶⁷

Domky v Kamenné kolonii byly udržovány v pořádku a čistotě a při zlepšených rodinných poměrech byly stále vylepšovány.

V osmdesátých letech byla kolonii věnována značná pozornost. Pracovníci tehdejšího Krajského střediska státní památkové péče a ochrany přírody navrhovali zachovat kolonii jako ukázkou bydlení dělnických rodin v meziválečném období. Byl také vypracován návrh na přestavbu kolonie a její využití jako hotelového zázemí především v období konání mezinárodních veletrhů. Dnes je kolonie památkově chráněná.

Stavební kontinuita nebyla dosud přerušena. Pro mnohou mladou rodinu byl domek řešením nepříznivé bytové situace, přestože inženýrské sítě kolonie neodpovídají současným požadavkům kladeným na moderní bydlení. Avšak elán a stavební invence mnohých majitelů zde vytvořily malebná zákoutí, jejichž specifikum by už dnes mnozí nevyměnili za bydlení v uniformitě sídlišť v jiných částech Brna.⁶⁸ Na štýřickém katastru v blízkosti dřívější Kohnovy cihelny byl pro zaměstnance po-

⁶⁵ T. BOCHOŘÁK, *Způsob života dělnických rodin v brněnské Kamenné čtvrti*. Rkp. diplomové práce, FF UJEP, Brno 1979.

⁶⁶ *Brněnské kolonie*, zkratka jr. In: Lidové noviny, 9.6.1932, s. 3.

⁶⁷ Ze vzpomínek Josefy Vojtkové, uloženo v archívu MZM, fond V-157.

⁶⁸ Irena VELKOVÁ, *Kamenná kolonie v Brně*. In: Bydlení 1, 1986, s. 11-19; Jiří POVOLNÝ, *Kamenka pořád čeká*. In: Brněnský večerník, 14.1.1998, příloha č. 5.

staven jednopatrový pavlačový dům. Malé rodinné domky byly nakupeny ve strži pod cihelnou (dnešní **Stráň - Strž**) [příloha č. 28].

Také v **Medlánkách** měl městský výbor problémy se stavbou nouzových domků. Městská rada přislíbila realizovat stavbu nouzových domků v roce 1926, avšak nechtěla stavět nakonec pro ty, kteří měli na hotovosti jenom 6.000,- Kč, ale pouze pro ty, kteří disponovali částkou 15.000 - 20.000,- Kč.⁶⁹

Kolonie nouzových domků přesto na obecním pozemku v ulici **Za zahradou** (dnešní **Hujíčkova**) [příloha č. 29] postavena byla, ale byla poměrně malá.⁷⁰ V roce 1930 však již nové žádosti o stavební povolení nebyly na základě usnesení městského zastupitelstva kladně vyřizovány. Nabízena byla náhradní místa v kolonii U kostivárny.⁷¹ Za dva roky, v roce 1932, se situace natolik zhoršila, že stavby nouzových domků musely být povoleny i zde, a to s ročním uznatným 20 korun a s podmínkami platnými jako pro ostatní nouzové kolonie.

Poměrně malá byla **kolonie U olší**, dnešní **Olší v Maloměřicích** [příloha č. 30, 31].⁷² Podle zachycené situace na začátku třicátých let zde stálo na obecním pozemku přibližně 45 nouzových domků. Kolonie měla dvě části: v jedné byly objekty řazeny samostatně vedle sebe štítem do uličky (blokové řešení s 8 a 12 domy, šířka jednotlivých domů přibližně 4 metry, hloubka 8 – 9 metrů). Půdorysy neměly jednotný charakter. K těmto domkům patřily tři bloky se společnými záchody. Druhá část kolonie byla tvořena bloky domů s příčnými uličkami. Zde společné záchody již nebyly. Půdorysy domků byly složitější a zabíraly rovněž větší parcely (šířka okolo 7 metrů, hloubka až 12 – 14 metrů). Šířka ulice mezi objekty byla 4 metry. Kolonie dodnes stojí na břehu Svitavy, od které ji dělí malé dvorky a zahrádky.

Kolonie **Na ulehkách** ležela v katastru **Řečkovice** na obecním pozemku [příloha č. 32].⁷³ Měla přibližně 26 popisných čísel. Domky byly situovány po vnějším obvodu ve tvaru obráceného písmene L. Obývané objekty byly již v roce 1999 zrušeny a prostor využit pro novou výstavbu občanské vybavenosti.

V katastru **Komína** byly na obecní parcele zbudovány dvě kolonie; s řadovou zástavbou kolonie **V chaloupkách** (dnešní **Chaloupky**) [příloha č. 33, 34],⁷⁴ která byla

⁶⁹ AMB, fond A 23 Obec Medlánky, inv.č. 23, kart. 1, 6.9.1926, Sdělení městské radě.

⁷⁰ Plánová dokumentace uložena v AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933-1939, kart. 69, situace 1:1000.

⁷¹ AMB, fond A 23 Obec Medlánky, inv.č. 23, kart. 1, 16.8.1930, žádost o pronajmutí stavebního místa na postavení nouzového rodinného domku.

⁷² Plánová dokumentace uložena v MuMB, inv.č. 245.515, situace 1:500, AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

⁷³ Plánová dokumentace uložena v MuMB, inv.č. 245.516, situace 1:500, AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

⁷⁴ Plánová dokumentace uložena v AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, situace 1:1000.

likvidována v rámci přestavby staré zástavby Komína, a do oblouku stočená řadová výstavba kolonie **Na Hausberku** (dnešní **Ruský vrch**) [příloha č. 35, 36].⁷⁵ Malé dělnické domky svou přestavbou už nouzovou kolonii nepřipomínají.

Na území Brna byly ještě dvě vyhlášené kolonie, které byly začátkem třicátých let zrušeny. V katastru **Štýřic** to byla kolonie v **Polní** ulici [příloha č. 37],⁷⁶ která byla zrušena v roce 1932 a jejíž obyvatelé se povětšinou odstěhovali do Kamenné kolonie, a kolonie na katastrálním území **Ponávky – Na Rybníčku**, zvaná v tehdejší brněnské hantýrce **Planýrka** [příloha č. 38, 39]. Tato kolonie byla považována za jednu z nejubožejších: jednoduché domky byly postaveny z nejrůznějšího materiálu (desek, ale i cihel, pobité dehtovou lepenkou, ale i omítnuté) s vyústěním komínové roury na pultové střeše nebo přímo ze zdi. Na drobných kouscích půdy pěstovali obyvatelé zeleninu.

Bytová krize nebyla řešena jenom stavbou nouzových obydlí soustředěných v koloniích. Během druhé poloviny dvacátých a první poloviny třicátých let vznikly i samostatné nouzové objekty v různých částech Brna. Technický popis jednoho takového domku, postaveného na parcele vlastníka, máme z ulice **Na nivkách** (dnešní **Křížkovského**) z roku 1928: „... *půdorys domku 4x5 metrů, střecha spočívá na 4 sloupcích v rozích zazděných. Novostavba bude opatřena betonovou podezdívkou a vyzděna z cihelného zdiva o tloušťce 30 cm. Novostavba je situována asi uprostřed shora vyznačené parcely a je celkem dosti solidně provedena*“.⁷⁷ Stavba byla povolena pouze na pět let a musela odpovídat těmto stavebním podmínkám: podlaha byla vyvýšena aspoň 30 cm nad okolním terénem, zdivo muselo být izolováno proti spodní vlhkosti, topeniště zřízeno podle předpisů, v blízkosti domu bylo požadováno zřídit záchod a žumpu. Stavební sazba a komisionelní poplatky činily 46,85,- Kč.

Jednotlivě stojící nouzové domky dávaly mnohde podnět k zakládání nových kolonií. Z toho však měli představitelé města obavy, a proto byli stíháni majitelé všech nouzových domků postavených bez stavebního povolení.⁷⁸

Zmíníme se ještě o dvou netypických nouzových koloniích. První byla před Českou vysokou školou technickou na Veverí ulici. Na začátku třicátých let zde stálo šest dřevěných baráků (bývalá kovárna, benzínové skladiště, tzv. civilní baráky).⁷⁹ V nich žilo 109 rodin nemajících jiné přístřeší a byla zde zřízena i noclehárna úřadu sociální péče s dvaceti lůžky. Tyto baráky byly zrušeny v souvislosti s projektováním Akademického náměstí, k jehož realizaci však nedošlo.

Druhou kolonií je kolonie v **Komárově**. Už jsme se zmiňovali o tom, že v mnohé nouzové kolonii byly nuceny bydlet i rodiny státních zaměstnanců. Právě pro ně po-

⁷⁵ Tamtéž, situace 1:500.

⁷⁶ Tamtéž, situace 1:500.

⁷⁷ AMB, fond A 15 Obec Jundrov, inv.č. 67, kart. 2, 1928, nouzové domky.

⁷⁸ Např. na dnešní Veslařské ulici byl v roce 1933 stíhán stavebník, který měl na parcele svého otce postaven nouzový domek (5x5,30 m), a to už vedle stojícího nájemního nouzového domku. Viz. AMB, fond A 15 Obec Jundrov, inv.č. 67, kart. 2, 1933, nouzové domky.

⁷⁹ Lidové noviny, 18.3.1932, s. 7.

stavilo město v roce 1925 podle návrhu architekta B. Fuchse⁸⁰ kolonii bytů na **Körnerově ulici** (dnešní **Hněvkovského**) v Komárově [příloha č. 40]. Kolonie byla situována na konci kompaktní zástavby, od které byla oddělena železničním náspem. Domy, jejichž užívání bylo plánováno pouze na deset let, tvořily nejprve čtyři obytné bloky a samostatně stojící společná prádelna a dřevníky.⁸¹

Domovní bloky byly řazeny za sebou, štítovou stranou ke komunikaci (šířka průčelí jednotlivých bloků 12,20 metrů, délka bloků 56 metrů). V každém z nich bylo po obou stranách zřízeno devět bytů (tj. celkem 18 bytů v jednom bloku) sestávajících z obytné kuchyně o rozměrech 570x550 cm (plocha 30,25 m²) a malé předsínky (150x115 cm), výška stropu byla 2,80 m.

Vstupní dveře do bytu byly na téže straně jako okno. V rohu místnosti byl umístěn kachlový sporák tak, že komíny čtyř bytů (dva z pravé a dva z levé strany domovního bloku) byly svedeny do jednoho společného. Vodovod byl zaveden do každého bytu. Sociální zařízení bylo společné vždy pro dva byty; pouze rohový (devátý) byt měl záchod vlastní, ale i do něj byl vstup zvenku. Pro vybavení záchodů bylo použito anglické splachovací zařízení (zn. Mikado), což bylo přímo uvedeno v podmínkách stavby.⁸² Do všech bytů byla zavedena elektřina.

Většina nájemníků si však nedlouho po převzetí bytu provedla na vlastní náklady menší vnitřní úpravu: část s kamny a vodovodem oddělili přepážkou zhotovenou z dřevěných desek, které natřeli barvou, potáhly jutou nebo opatřili omítkou, popř. vyzdili. Vznikly tak dva prostory: pokoj s jedním oknem a kuchyně, která však ztratila přímé osvětlení. Pro osvětlení kuchyně byly někdy přepážky kombinované se sklem a prosklenými dveřmi do pokoje. Postupně byly (opět na vlastní náklady) vyměňovány kachlové sporáky za stolové. Mezi pátým a šestým bytem (počítáno zleva doprava) bylo schodiště na půdu a malá spižárna. Domy nebyly podsklepeny. Na ukládání uhlí, dřeva, brambor apod. sloužil blok dřevníků, který navazoval z levé i z pravé strany na společnou prádelnu. V prádelně o výměře asi 160 m² bylo uprostřed osm kotlů na vyvařování prádla a osm van, umístěných po obvodu prádelny. K prádelně patřila i sušárna, sprchový kout se třemi sprchami a záchod.

Chodníky kolem jednotlivých bloků byly nejprve pískové, později dlážděné; v posledních letech vybetonovány. Prostory mezi jednotlivými bloky využívali nájemníci ke zřizování malých zahrádek, vysázení ovocných stromků, sušení prádla apod. Od hluku a prašnosti silnice byla kolonie oddělena alejí stromů, která však musela ustoupit pozdějšímu rozšíření výpadevé komunikace.

Stavba nouzové kolonie postupovala poměrně rychle. Plány s celkovou situací mají

⁸⁰ Z. KUDĚLKA, *Brněnská architektura*, s. 53.

⁸¹ Plánová dokumentace uložena v podnikovém archívu Jihomoravských vodovodů a kanalizací; J. SVOBODOVÁ, *V Komárově roku 1925*. In: příloha *Rovnosti*, 13.5.1985; podrobněji viz. J. SVOBODOVÁ, *Dělnická kolonie v Brně - Komárově*. In: *Vlastivědný věstník moravský* 51, 1989, č.3, s. 305-319.

⁸² Stavební podmínky uloženy v podnikovém archívu Jihomoravských vodovodů a kanalizací.

datum květen 1925 a povolení k používání prvních čtyř domovních bloků (včetně prádelny) bylo uděleno zemskému hlavnímu městu Brnu počínaje dnem 10. října 1925. Kolaudace novostavby však proběhla až o měsíc později (13. listopadu 1925).

Tím byla uzavřena první etapa výstavby, při které byly získány 72 nové byty. Avšak během let 1926 – 1927 přibyly další čtyři bloky, které nebyly již stejně velké. Z pravé strany se jednalo o blok s 22 byty, z levé se 14 byty. Kolonii z obou stran nakonec uzavíral krátký blok pouze se čtyřmi byty. V roce 1927 se dokonce uvažovalo o nadstavbách prvního patra na všechny domy.⁸³

Po druhé světové válce převzal péči o kolonii Podnik bytového hospodářství. Stav domů ani bytů však již nebyl uspokojivý. Postupem doby vzniká prostorová náročnost nájemníků. Obyvatelé kolonie měli možnost podat žádost o přidělení sousedního bytu (pokud nájemník zemřel nebo se vystěhoval) a provést stavební úpravy, které vedly k prostorovému zvětšení stávajícího jednopokojového bytu. Všechny úpravy prováděli nájemníci s doporučením Podniku bytového hospodářství, ovšem na vlastní náklady. Tak vznikly nejčastěji dvoupokojové byty (celkem 15) s vlastním záchodem a některé i s vlastní koupelnou. Došlo tím i ke zvýšení kategorie bytů ze čtvrté na třetí (14 bytů), popřípadě na druhou kategorii (tři byty). Úpravy byly prováděny spojením i dvou podélně sousedících bytů navazujících na sebe z druhé strany domovního bloku. Výjimkou nebyly ani byty třípokojové (čtyři byty). Největší počet však zůstal jednopokojových (61). Tím ovšem klesl v kolonii celkový počet na 80 bytů. K dalším rozsáhlejšími stavebními úpravám nedocházelo, neboť mnohé jednopokojové byty byly napadeny dřevomorkou, a proto vyčleněny z bytového fondu. Obyvatelům byly postupně přidělovány náhradní byty. V současné době je kolonie již zbourána.

Nouzové kolonie byly pro město nepříjemnou záležitostí. Řešilo-li situaci jejich zbořením, rozšířil se následně počet objektů v některé ze stávajících kolonií. K největším patřily rozlohou i počtem obyvatel Divišova a Podstránská kolonie, pro které žádala v roce 1934 komunální frakce členů městského zastupitelstva komunistické strany postavení samostatných škol pro místní děti. Návrh v městské radě – přes uváděné důvody, především velkou vzdálenost od škol v Juliánově a Králově Poli – neprošel.⁸⁴

Nelze říci, že by město pro zlepšení života v koloniích nic nedělalo, na druhé straně však nemůžeme několik málo akcí, které podniklo, přeceňovat. K nim patřilo odepisování některých položek, např. placení tak zvaného uznatného a placení za práce prováděné obcí (např. čištění žump).⁸⁵

⁸³ AMB, Zápis o 121. schůzi městské rady, 30.8.1927.

⁸⁴ AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, inv.č. 229, kart. 69, 18.12.1934, Návrh komunální frakce členů městského zastupitelstva KSČ.

⁸⁵ Tamtéž, 14.3.1933, Návrh komunální frakce členů městského zastupitelstva KSČ se týkal Kamenné kolonie a kolonie Olší.

Těžko odhadnout, zda by rada zemského hlavního města Brna sama vyšla obyvatelům kolonií vstříc a pomohla při veřejných úpravách, kdyby nepřicházely stížnosti, které byly následně projednávány ve schůzích městského zastupitelstva. Proto byla nakonec vypsána komisionelní jednání, při kterých byly ověřovány stížnosti a zjišťovány nedostatky v sedmnácti nouzových koloniích.⁸⁶ K nejčastějším nedostatkům patřila prašnost komunikací, nedostatek vodovodních sítí a stojanů na vodu, chybějící kanalizace, neprovedené nebo nedostačující veřejné osvětlení. Při odstraňování nedostatků byly mnohde navrhovány i sadové úpravy (vysázení stromů a keřů). Realizace oprav byly postupně prováděny podle naléhavosti a hlavně podle finančních možností; v mnoha případech k jejich uskutečnění vůbec nedošlo.

Na podzim roku 1936 prováděl hospodářský referát revizi bytových poměrů v nouzových koloniích, postavených na obecních pozemcích.⁸⁷ Zjistilo se, že většina majitelů domků nepatří už mezi nezaměstnané, a že dokonce někteří občané s využíváním svých domů spekulují: vlastní totiž domky dva – v jednom, postaveném na obecním pozemku, bydlí, druhý na soukromé parcele pronajímají a snaží se tak vyhnout dodržování předpisů. Mezi další porušování ustanovení bylo uváděno poskytování noclehu nebydlícím. Obyvatelé se k překračování přiznávali, protože i tento drobný výdělek jim pomáhal. Hospodářský referát však na tuto situaci reagoval zvýšením uznatného – novým vyměřením poplatku za užívání obecního pozemku více osobami.

Po druhé světové válce byla většina nouzových kolonií postupně likvidována, jiné prokázaly svoji životaschopnost a přizpůsobivost novým podmínkám. Týká se to především v současnosti tří největších kolonií – Podstránské, Divišovy a Kamenné, které leží mimo intenzivně přestavovaná území města. Objekty v nich byly stavěny z pevných materiálů (kámen, cihla), postupně vylepšovány a modernizovány. Vzhledem k jejich trvalému charakteru byly proto kolonie vybavovány postupně technickou infrastrukturou. Změna funkcí při zachování kolonie nebo jejich likvidace je však závislá na nové bytové výstavbě. Proto podle výhledových plánů zůstane část lokalit dělnických kolonií i nadále využita pro bydlení. Na závěr si uvedme ještě přehled stávajících kolonií a jejich výhledové využití tak, jak bylo navrženo v roce 1982 Městským projektovým ústavem pro potřeby Odboru územního plánování a architektury Národního výboru města Brna:⁸⁸

⁸⁶ AMB, fond A 13 Město Husovice, inv.č. 231, kart. 2, 13.5.1936, zadání úprav komunikačních, stokových, zdravotních, sadových, vodovodních a veřejného osvětlení v nouzových koloniích, inv.č. 229, kart. 69, 4.9.1936, zpráva ve věci úprav a prací v nouzových koloniích.

⁸⁷ AMB, fond A 1/27 Presidiální spisovna 1933 - 1939, kart. 69, 14.12.1936 a 9.2.1936, zprávy o revizi nouzových domků v koloniích vzniklých na obecních pozemcích.

⁸⁸ Cit. podle *Dělnické a nouzové kolonie v Brně*. Základní charakteristika a výhledové využití dle ÚPNmB. Zpracoval kolektiv ateliéru 010 Městského projektového ústavu v Brně pro potřeby Odboru územního plánování a architektury NV města Brna, Brno 1982, s. 4.

Divišova kolonie

Kamenná kolonie

Na Hausberku

Na území těchto tří lokalit se výhledově počítá s rekonstrukcí vhodných objektů pro speciální formy bydlení a úpravou ostatních objektů pro jinou funkční náplň – např. občanskou vybavenost.

Černovičky – Podstránská

Objekty budou výhledově likvidovány v souvislosti s výstavbou záchytného parkoviště a rampy východního dálničního přivaděče.

Písečnick

Objekty budou výhledově likvidovány v souvislosti s dobudování sítě základního komunikačního systému města.

Myslínova

Výhledově bude toto území po částečné demolici nebo rekonstrukci nevyhovujících objektů využito pro zařízení občanské vybavenosti a služeb.

Olší

Nachází se v oblasti maloměřického obvodu, který se výhledově rozšíří až na území této lokality.

SEZNAM PŘÍLOH

- Příloha č. 1: Kolonie v ulici Dolnopolní v Maloměřicích, 1988. Foto Leopold Svoboda.
- Příloha č. 2: Kolonie v ulici Alešově v Černých Polích, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 3: Kolonie Nový dům v Žabovřeskách, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 4: Kolonie v ulici Kohoutově v Husovicích. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 5: Kolonie v ulici Kohoutově v Husovicích, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 6: Kolonie Na novém hřbitově v Husovicích. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 7: Nerealizovaný návrh kolonie dřevěných domků v Husovicích, 1925. MuMB, odd. architektury.
- Příloha č. 8: Kolonie Písečník v Husovicích. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 9: Kolonie Písečník v Husovicích. Pohled na domek Alžběty Rozprýmové ze 27. 1. 1936. Archiv MuMB.
- Příloha č. 10: Kolonie Písečník v Husovicích, 1958. Archiv Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR, Brno.
- Příloha č. 11: Kolonie Písečník v Husovicích, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 12: Kolonie v ulici Hálkově (dnešní Fibichova) v Králově Poli. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 13: Kolonie v ulici Hálkově (dnešní Fibichova) v Králově Poli, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 14: Kolonie v ulici Resslerův (dnešní Myslínova) v Králově Poli. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 15: Kolonie v ulici Resslerův (dnešní Myslínova) v Králově Poli, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 16: Kolonie Divišova v Lesné. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 17: Kolonie Divišova v Lesné, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 18: Kolonie v ulici Dalimilově v Králově Poli. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 19: Kolonie v Nezamyslově ulici v Židenicích. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 20: Kolonie Podstránská ve Slatině. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 21: Kolonie Podstránská ve Slatině, 1958. Archiv Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR, Brno.
- Příloha č. 22: Kolonie Podstránská ve Slatině, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 23: Kolonie U kostivárny (dnešní Černovičky) ve Slatině. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.

- Příloha č. 24: Kolonie U kostivárny (dnešní Černovičky) ve Slatině, 1958.
Archiv Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR, Brno.
- Příloha č. 25: Kolonie U kostivárny (dnešní Černovičky) ve Slatině, 1988.
Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 26: Kolonie Kamenná ve Štýřicích, 1958. Archiv Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR, Brno.
- Příloha č. 27: Kolonie Kamenná ve Štýřicích, 1988. Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 28: Kolonie Na stráni, Ve strži (dnešní Stráň, Strž) ve Štýřicích, 1988.
Foto Vítězslav Švalbach.
- Příloha č. 29: Kolonie Za zahradou (dnešní Hujíčková) v Medlánkách.
Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 30: Kolonie U olší (dnešní Olší) v Maloměřicích. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 31: Kolonie U olší (dnešní Olší) v Maloměřicích, 1988.
Foto Leopold Svoboda.
- Příloha č. 32: Kolonie Na úlehlách v Řečkovících. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 33: Kolonie V chaloupkách (dnešní Chaloupky) v Komíně. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 34: Kolonie V chaloupkách (dnešní Chaloupky) v Komíně, 1988.
Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 35: Kolonie Na Hausberku (dnešní Ruský vrch) v Komíně.
Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 36: Kolonie Na Hausberku (dnešní Ruský vrch) v Komíně, 1988.
Foto Karel Šabata.
- Příloha č. 37: Kolonie v ulici Polní ve Štýřicích. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 38: Kolonie Na Rybníčku na Ponavě. Situační plán. AMB, fond A 1/27 Město Brno – Presidiální spisovna 1933 - 1939.
- Příloha č. 39: Kolonie Na Rybníčku na Ponavě, b.d. Archiv MuMB.
- Příloha č. 40: Kolonie na ulici Hněvkovského v Komárově, 1988. Foto Karel Šabata.

Die Brüner Wohnkolonien

RESÜMEE

Die Bezeichnung „Kolonie“ wurde in der Zwischenkriegszeit sehr häufig verwendet. Der Ausdruck umfasste in den west- und mitteleuropäischen Ländern Komplexe von Einfamilien- und Mietshäusern. Manchmal deckt sich der Begriff der Kolonie mit der Bezeichnung eines ganzen neu gebauten Stadtviertels.

Bereits im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts begann der „Verein für den Bau gesunder und billiger Behausungen“, der auf Anregung von Josef Hybeš gegründet wurde, in Brünn seine Tätigkeit. Das Ziel des Vereins war es, für seine Mitglieder aus den Reihen der Arbeiter, des Hauspersonals und kleiner Gewerbetreibender Häuserkolonien zu bauen. Nach dem Erfolg des Vereins von Hybeš entstanden Bau- und Wohngenossenschaften verschiedener Interessen- und politischen Gruppen. Ihre fieberhaften Bauvorbereitungen wurden von den Ereignissen des Ersten Weltkrieges unterbrochen.

Nach dem Ersten Weltkrieg rückte die Bewegung zur Unterstützung des Wohnungsbaus für die mittleren und unteren sozialen Schichten in den Vordergrund. Es war notwendig, der anhaltenden und sich ständig verschärfenden Wohnungskrise schnell und vor allem möglichst wirtschaftlich zu begegnen. Dieser Aufgabe widmeten sich nicht nur zahlreiche Baumeister, sondern auch viele bedeutende Architekten. Sie befassten sich sowohl mit der Problematik des Einfamilienhauses als auch mit den Bemühungen um kollektive Wohnformen, z.B. Mietshäuser mit einer gemeinsamen Küche, maschinellen Wäscherei u.ä. Die entworfenen Einfamilien- und Mietshäuser wurden in größere Einheiten zusammengestellt, sodass Kolonien oder gleich ganze Wohnviertel entstanden.

Die Architekten konnten die Bautätigkeit auch direkt beeinflussen, da einige von ihnen das Amt des Stadtarchitekten im städtischen Bauamt (Jindřich Kumpošt 1919-1925, Bohuslav Fuchs 1923-1929) oder Funktionen in der politischen Landesverwaltung (Jan Víšek 1924-1926, Jaroslav Grunt 1920-1928) ausübten.

Trotz aller Bemühungen, die die Stadt Brünn zur Lösung der Wohnungskrise im untersuchten Zeitraum unternahm, konnte die Bildung von Notkolonien nicht verhindert werden. Diese entstanden nicht nur in den Randgebieten, sondern auch in der Nähe des Stadtzentrums. Sie befanden sich an Orten, die weder für Wohnzwecke noch für eine landwirtschaftliche oder industrielle Nutzung geeignet waren. Ihre Größe wurde von den Terrainbedingungen vor Ort bestimmt (z.B. Klüfte und alte Kies- und Sandgruben). In der Bestrebung, diesem Trend entgegenzuwirken, genehmigte und

finanzierte der Magistrat der Stadt den Bau von zwei Kolonien in Husovice und in Komárov, deren Kapazität jedoch bei weitem nicht ausreichte. Außerdem kaufte die Stadt außer Betrieb gesetzte Eisenbahnwagen als provisorische Unterkunft für obdachlose Familien und platzierte sie in den bestehenden Kolonien.

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurden die meisten Notkolonien schrittweise liquidiert, andere erwiesen jedoch unter den neuen Bedingungen ihre Lebens- und Anpassungsfähigkeit. Das gilt vor allem für die drei größten der heutigen Kolonien – Podstránská, Divišova und Kamenná, die außerhalb der stark umgebauten Stadtgebiete liegen. Sie wurden aus festen Baustoffen (Stein, Ziegel) erbaut und werden bis heute verbessert und modernisiert.

Příloha č. 1: Kolonie v ulici Dolnopolní v Maloměřicích, 1988.

Příloha č. 2: Kolonie v ulici Alešova v Černých Polích, 1988.

Příloha č. 3: Kolonie Nový dům v Žabovřeskách, 1988.

Příloha č. 3: Kolonie Nový dům v Žabovřeskách, 1988.

Příloha č. 4: Kolonie v ulici Kohoutově v Husovicích.

Příloha č. 5: Kolonie v ulici Kohoutově v Husovících, 1988.

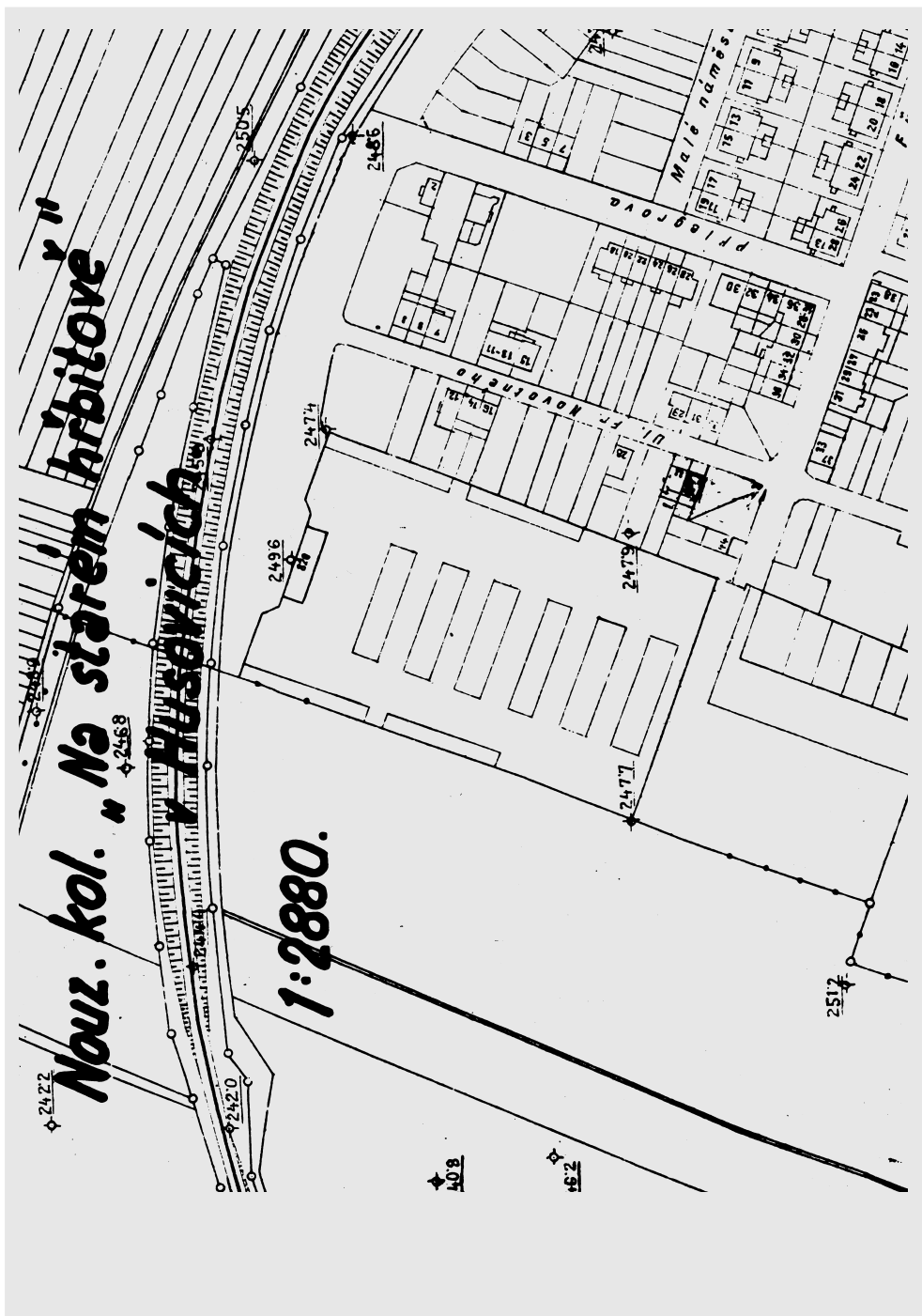
Příloha č. 5: Kolonie v ulici Kohoutově v Husovicích, 1988.

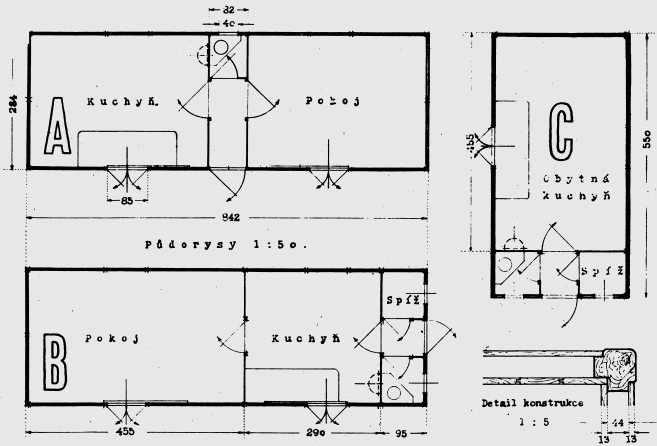
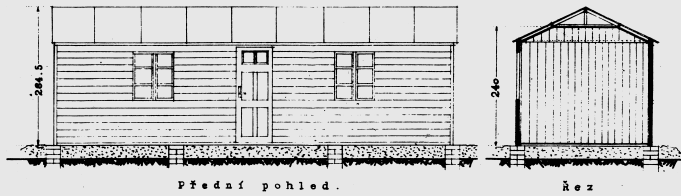
Příloha č. 5: Kolonie v ulici Kohoutova v Husovicích, 1988.

Příloha č. 5: Kolonie v ulici Kohoutova v Husovicích, 1988.

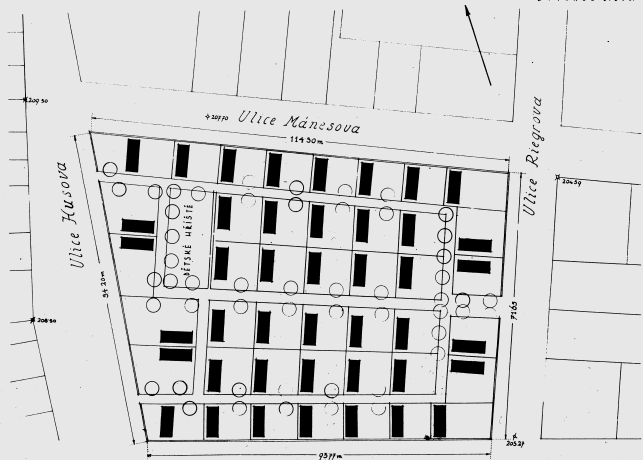
Příloha č. 6: Kolonie Na novém hřbitově v Husovících.

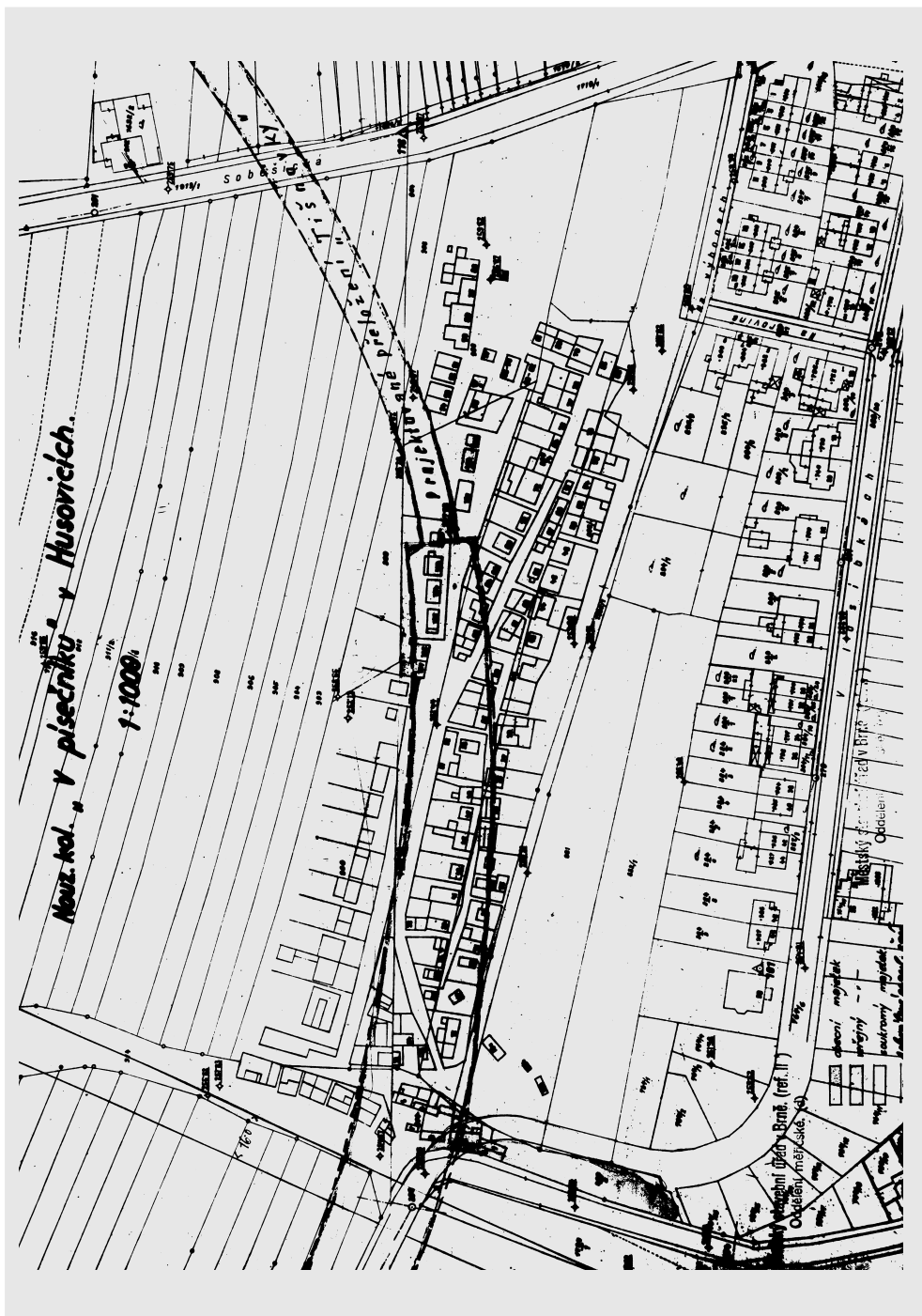
Ing. V. Růžička
 DOKUMENTACE

NÁVRH KOLONIE DŘEVĚNÝCH ROBINÝCH DOMKŮ V HUSOVICÍCH - 1925.

SITUACE 1:500

Příloha č. 7: Nerealizovaný návrh kolonie dřevěných domků v Husovicích, 1925.

Příloha č. 8: Kolonie Písečnick v Husovicích. Situační plán.

Příloha č. 9: Kolonie Písečník v Husovicích. Pohled na domek Alžběty Rozprýmové ze 27. 1. 1936.

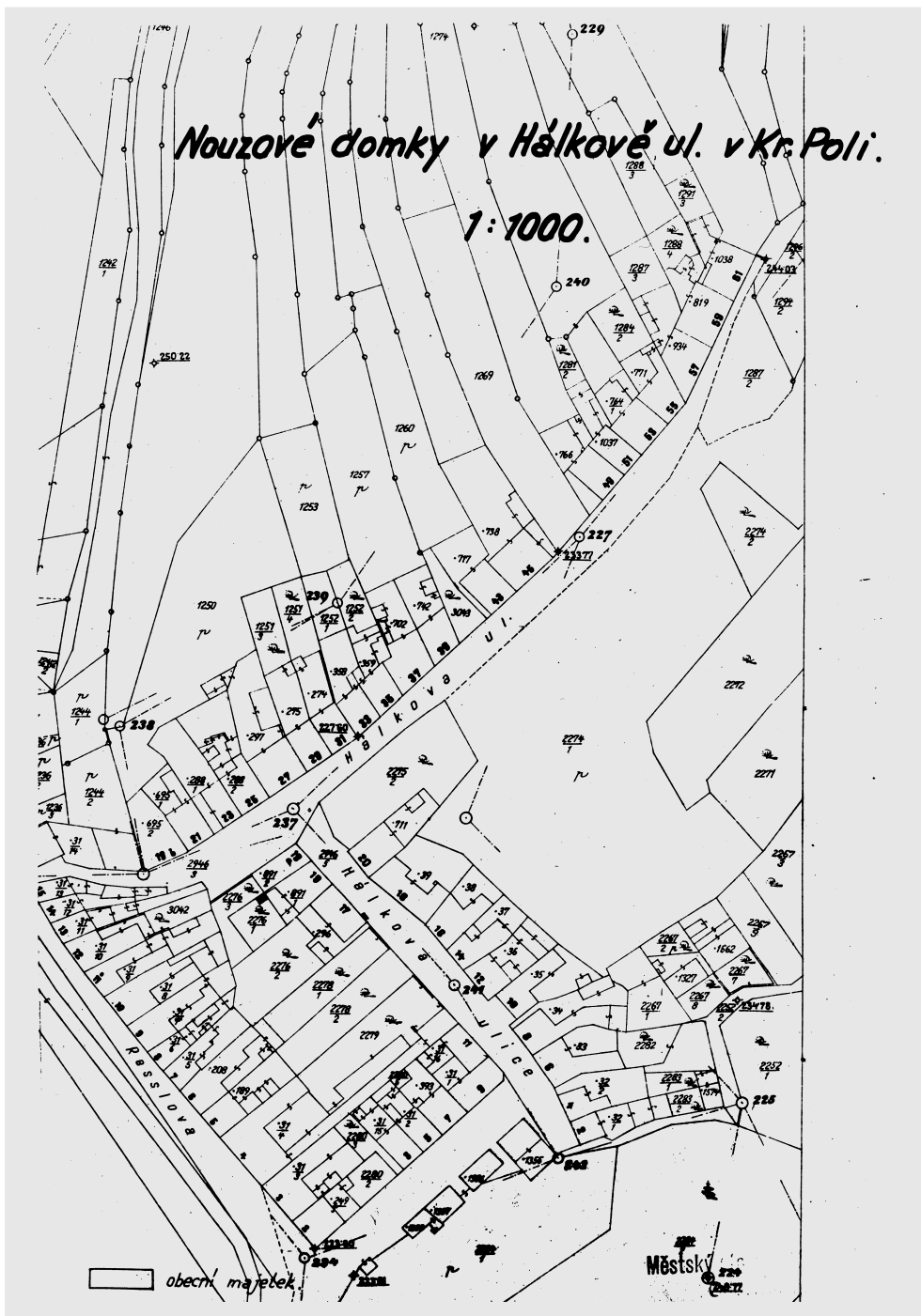
Příloha č. 10: Kolonie Písečník v Husovicích, 1958.

Příloha č. 11: Kolonie Písečník v Husovicích, 1988.

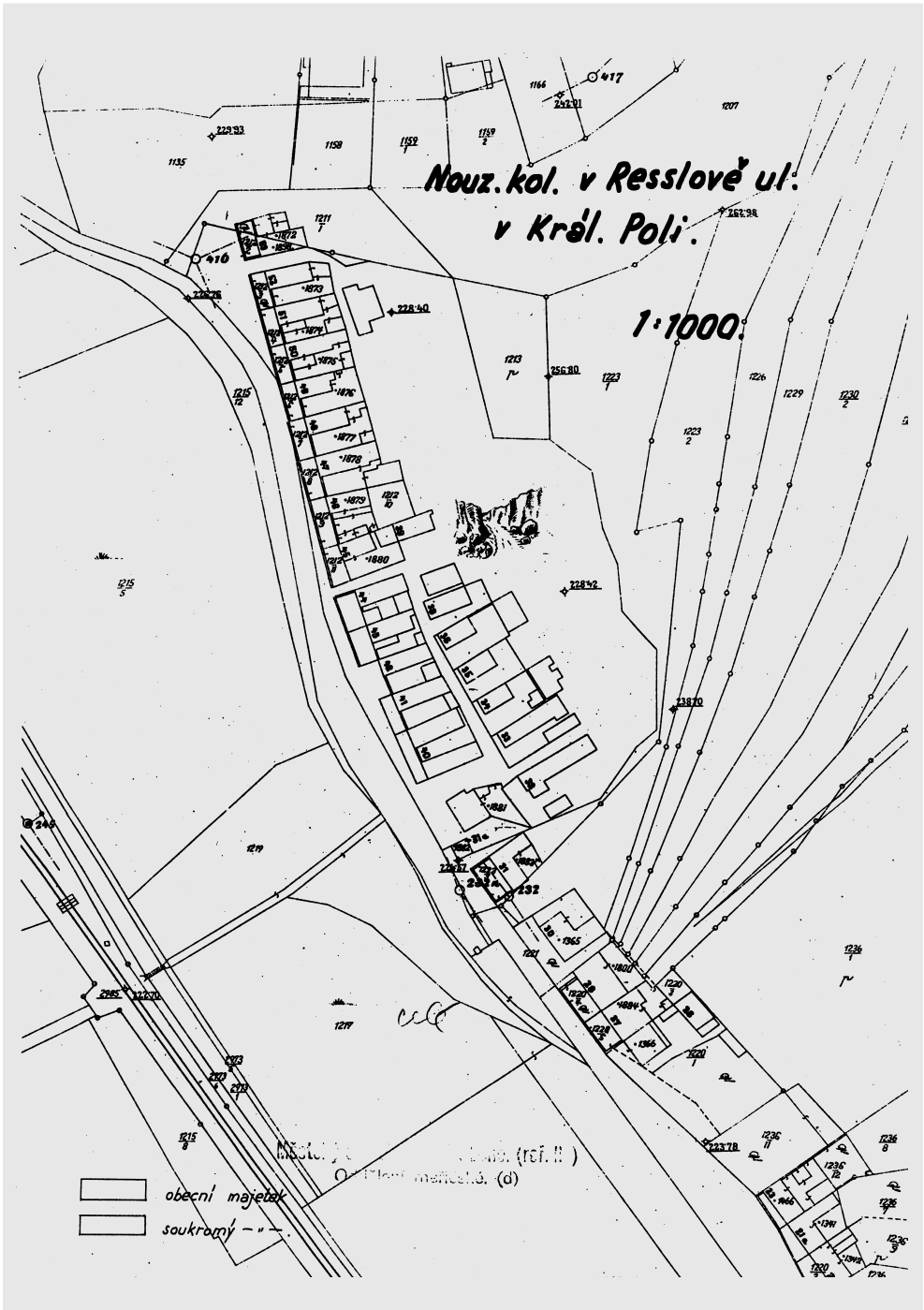
Příloha č. 11: Kolonie Písečník v Husovicích, 1988.

Příloha č. 12: Kolonie v ulici Hálkově (dnešní Fibichova) v Králové Poli. Situační plán.

Příloha č. 13: Kolonie v ulici Hálkové (dnešní Fibichova) v Králově Poli, 1988.

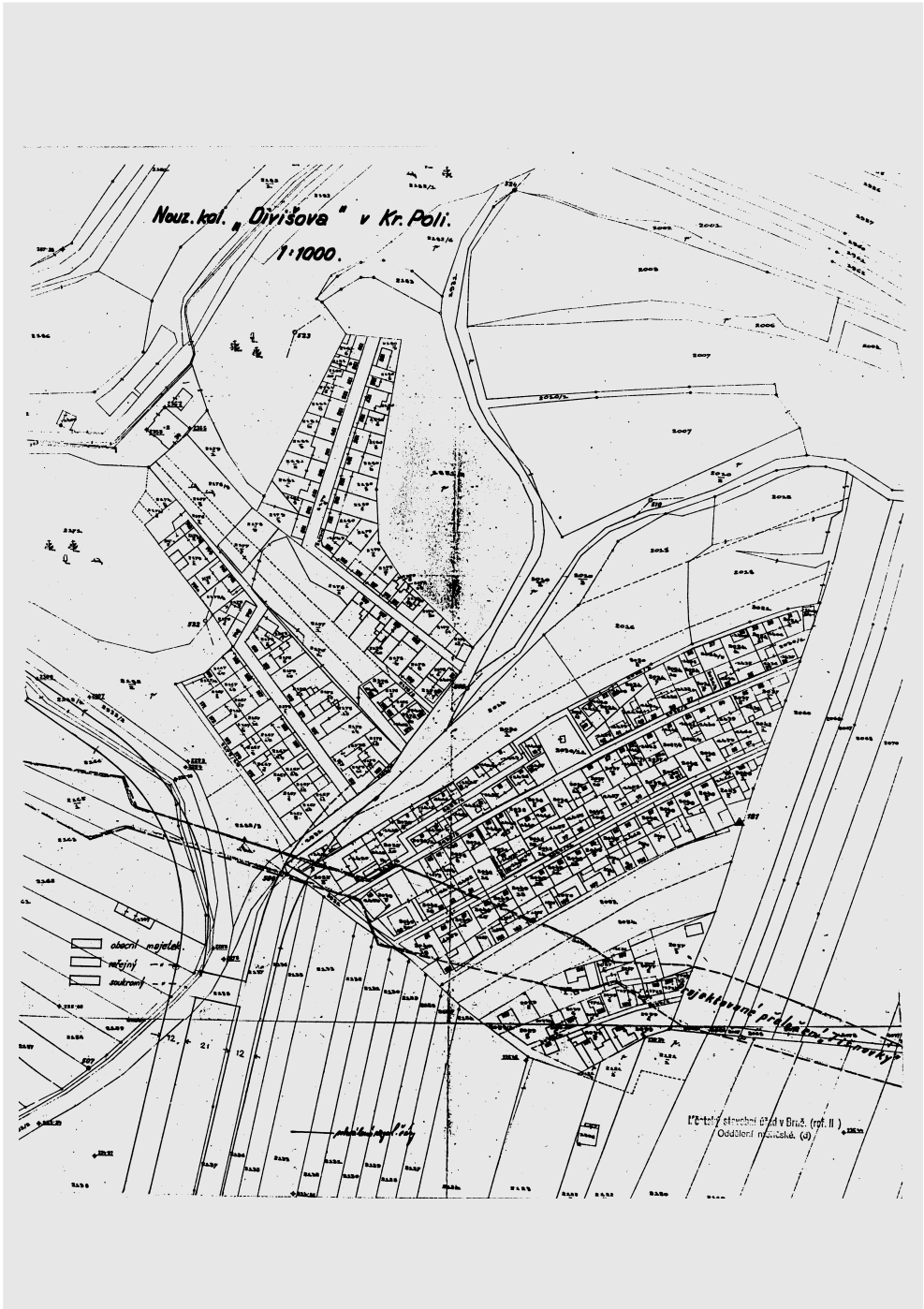
Příloha č. 14: Kolonie v ulici Resslerův (dnešní Myslívova) v Králové Poli. Situační plán.

Příloha č. 15: Kolonie v ulici Resslerův (dnešní Myslínova) v Králově Poli, 1988.

Příloha č. 15: Kolonie v ulici Resslerův (dnešní Myslínova) v Králově Poli, 1988.

Příloha č. 16: Kolonie Divišova v Lesné.

Příloha č. 17: Kolonie Divišova v Lesné, 1988.

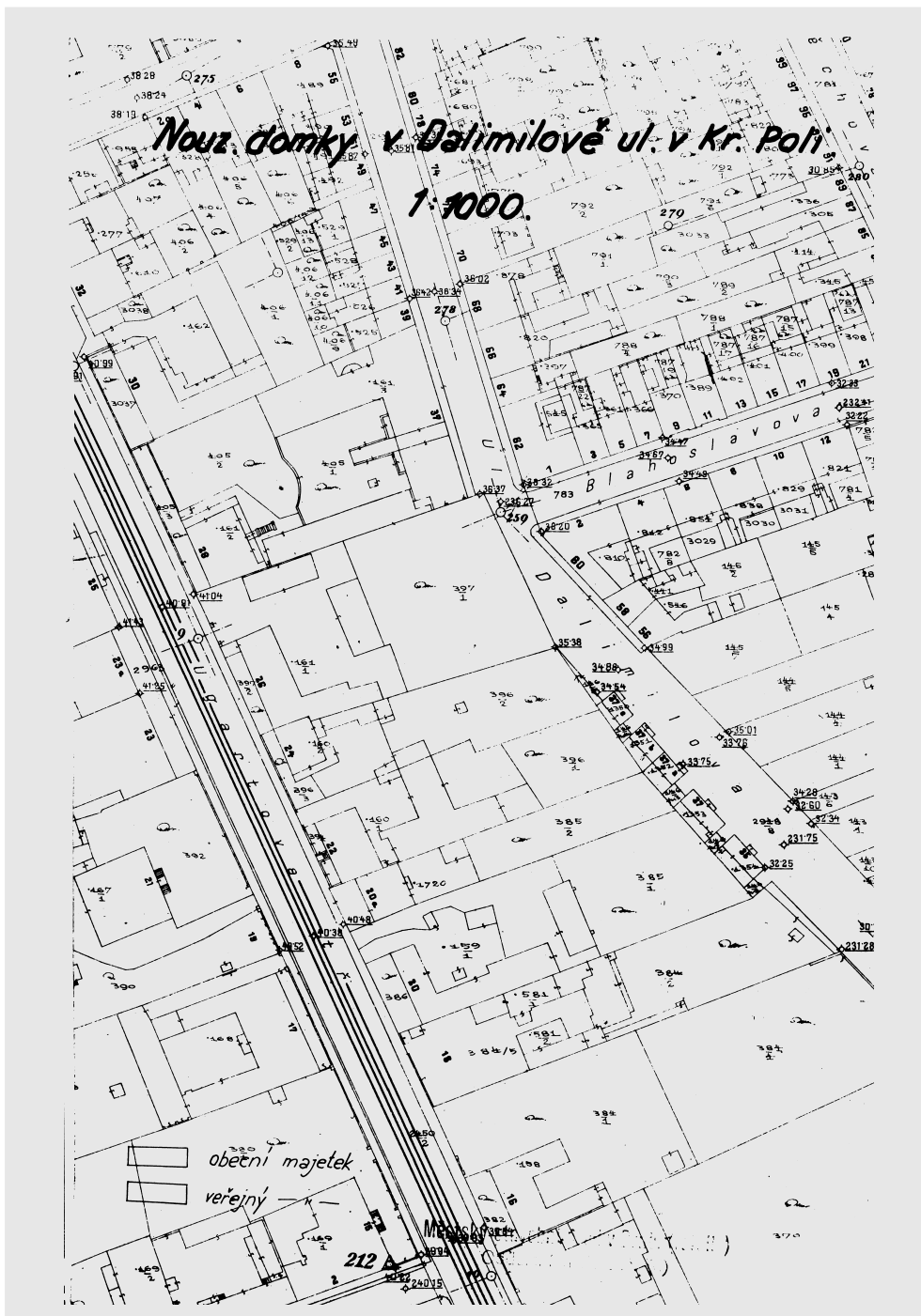
Příloha č. 17: Kolonie Divišova v Lesné, 1988.

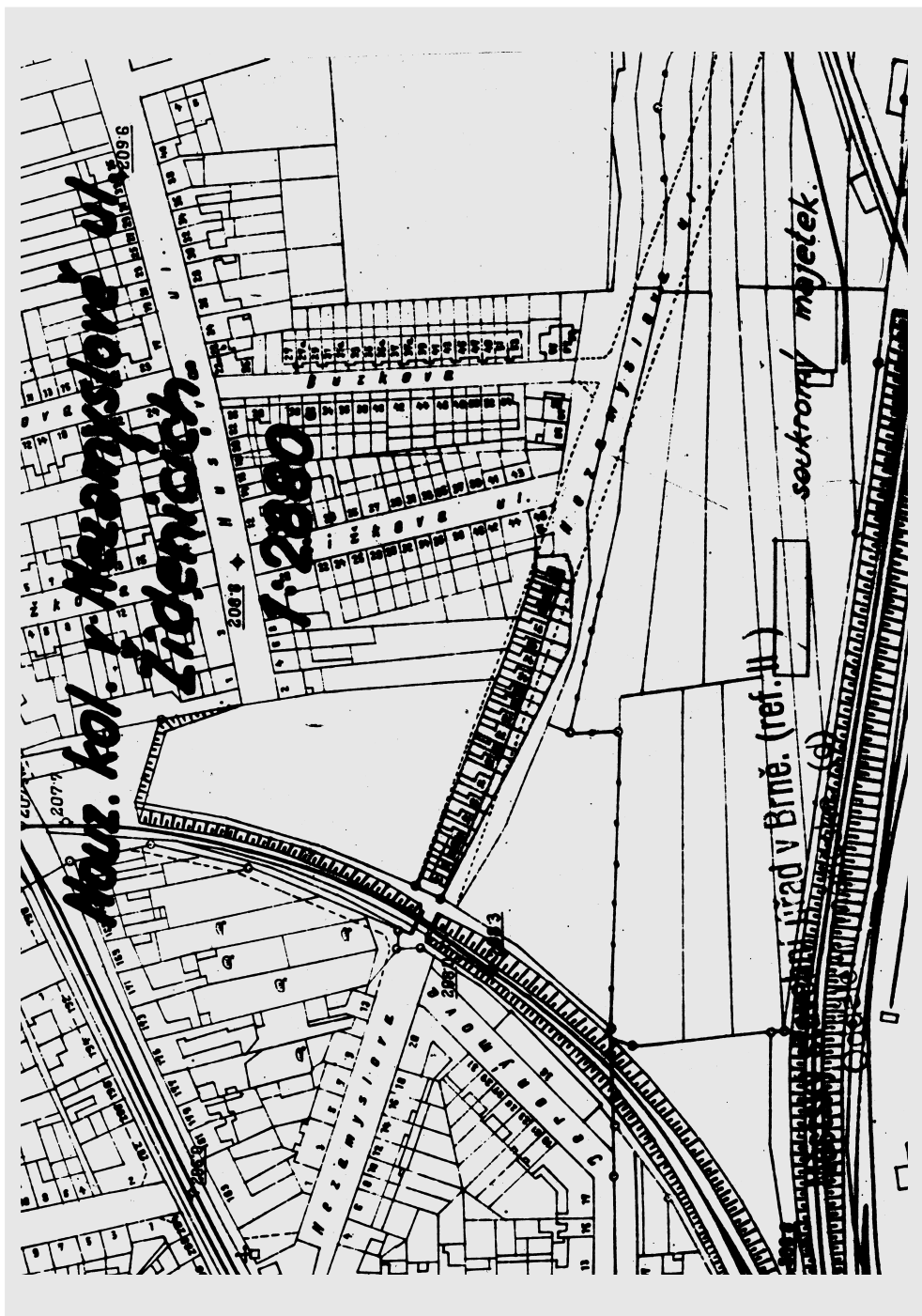
Příloha č. 17: Kolonie Divišova v Lesné, 1988.

Příloha č. 17: Kolonie Divišova v Lesné, 1988.

Příloha č. 18: Kolonie v ulici Dalimilově v Králově Poli.

Příloha č. 19: Kolonie v Nezamyslově ulici v Židenicích. Situační plán.

Příloha č. 20: Kolonie Podstránská ve Slatiň. Situační plán.

Příloha č. 21: Kolonie Podstránská ve Slatiň, 1958.

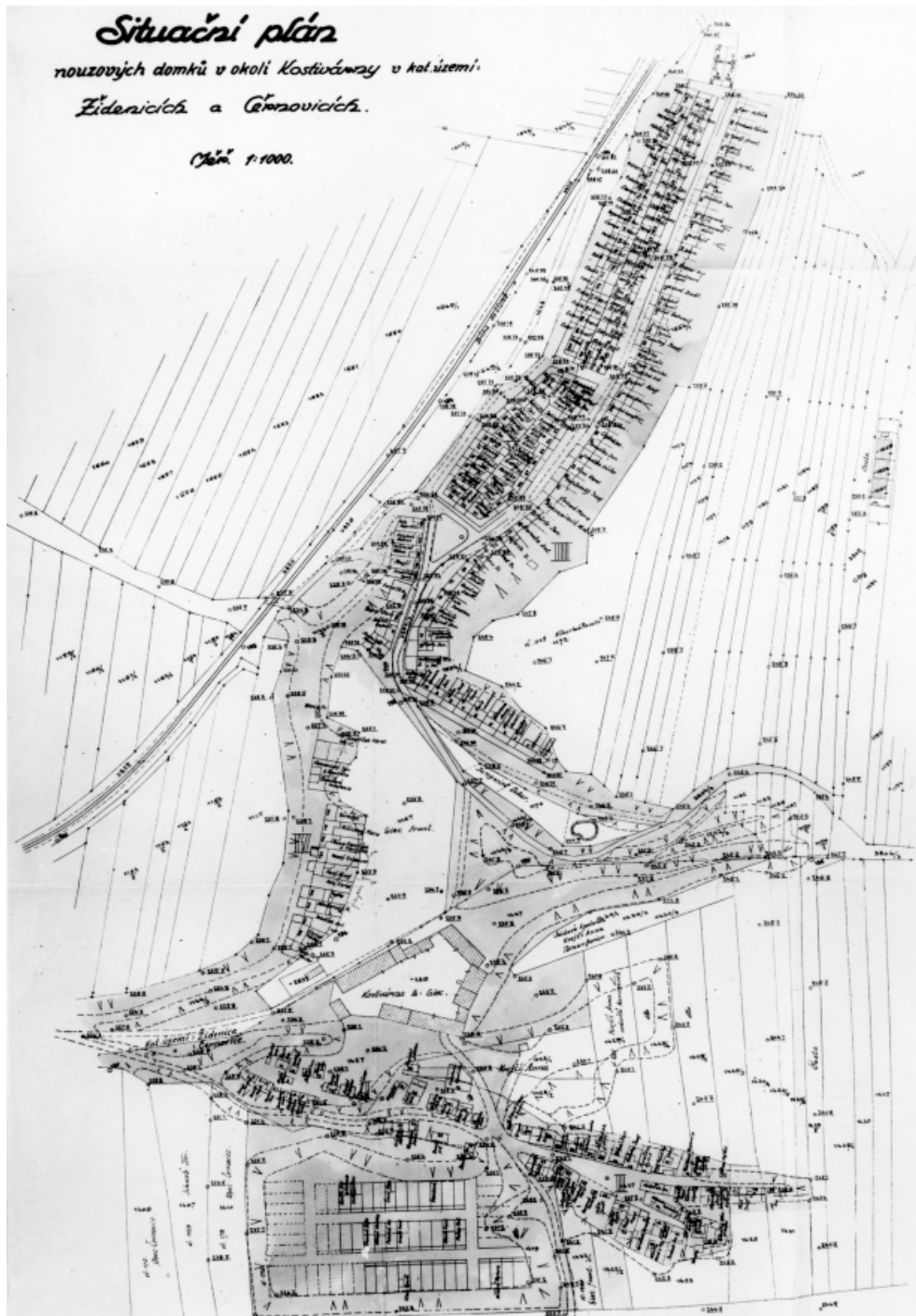
Příloha č. 22: Kolonie Podstránská ve Slatiň, 1988.

Situační plán

nouzových domků v okolí Kostivčarovy v katastru

Zidenicích a Černovicích.

Číslo 1:1000.

Příloha č. 23: Kolonie U kostivčarvy (dnešní Černovičky) ve Slatině. Situační plán.

Příloha č. 24: Kolonie U kostivárny (dnešní Černovičky) ve Slatině, 1958.

Příloha č. 25: Kolonie U kostivárny (dnešní Černovičky) ve Slatiň, 1958.

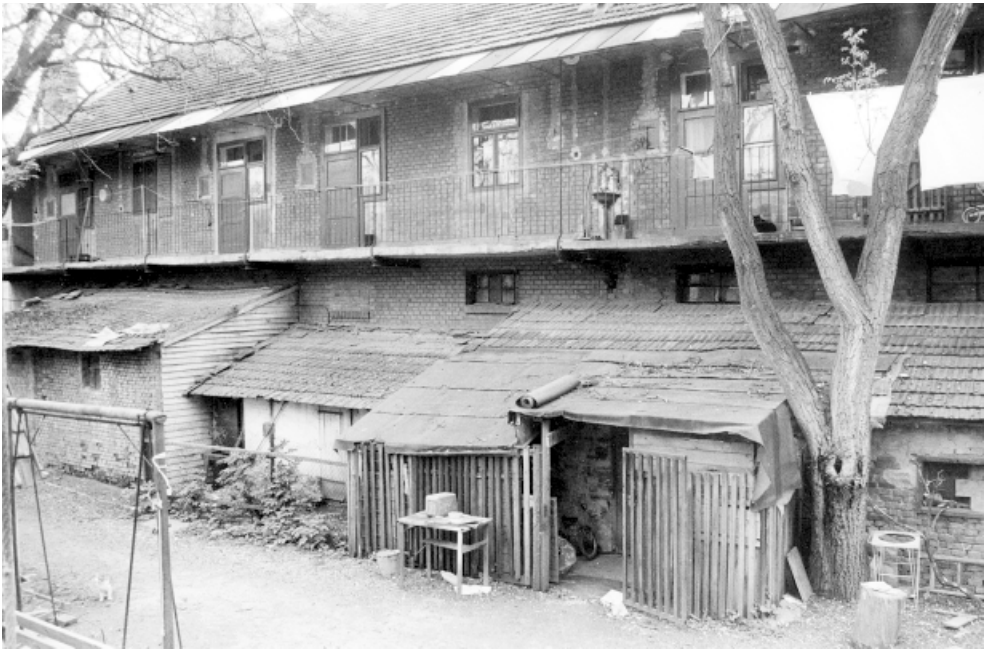
Příloha č. 26: Kolonie Kamenná ve Štýřicích, 1958.

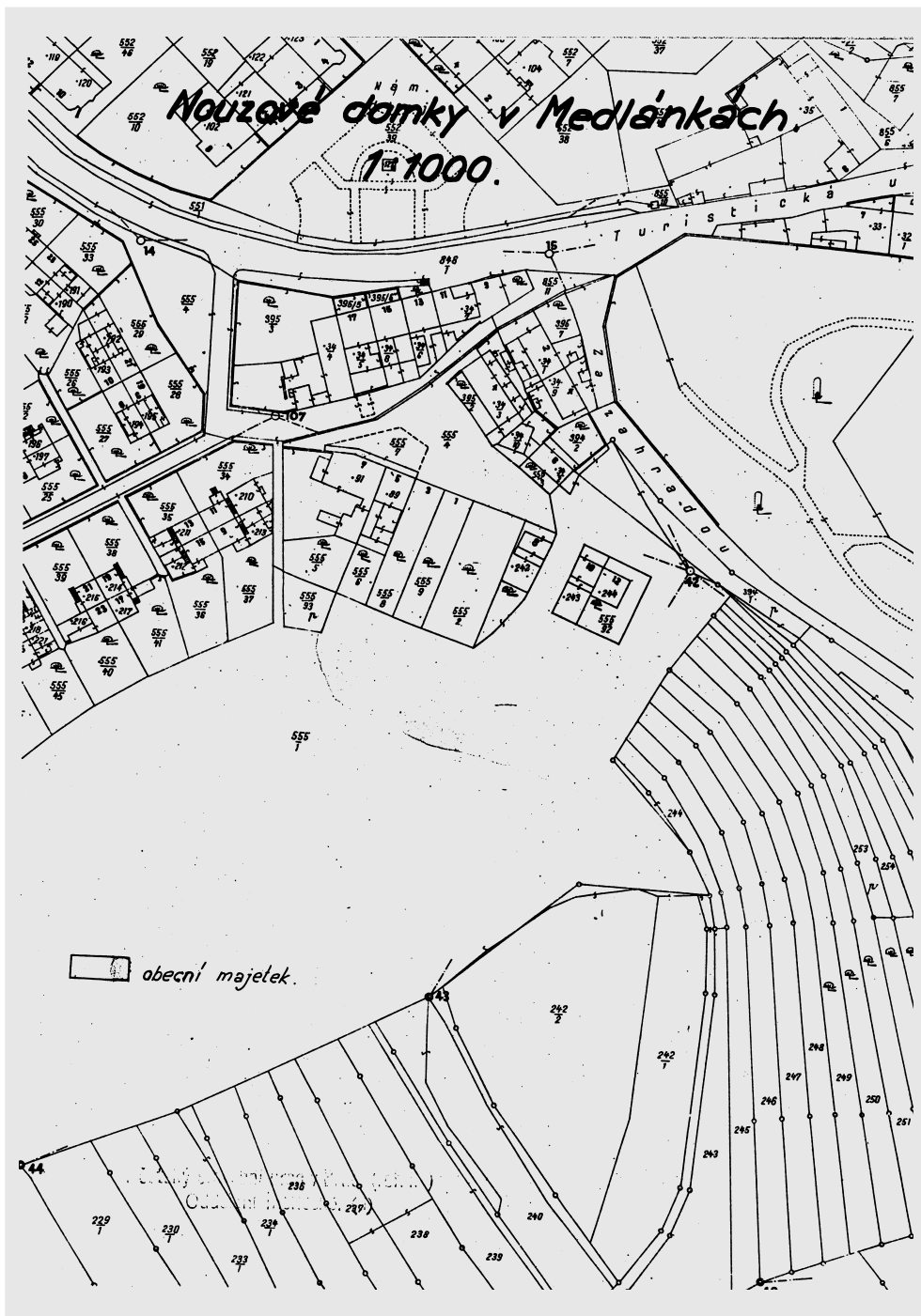
Příloha č. 27: Kolonie Kamenná ve Štýřicích, 1988.

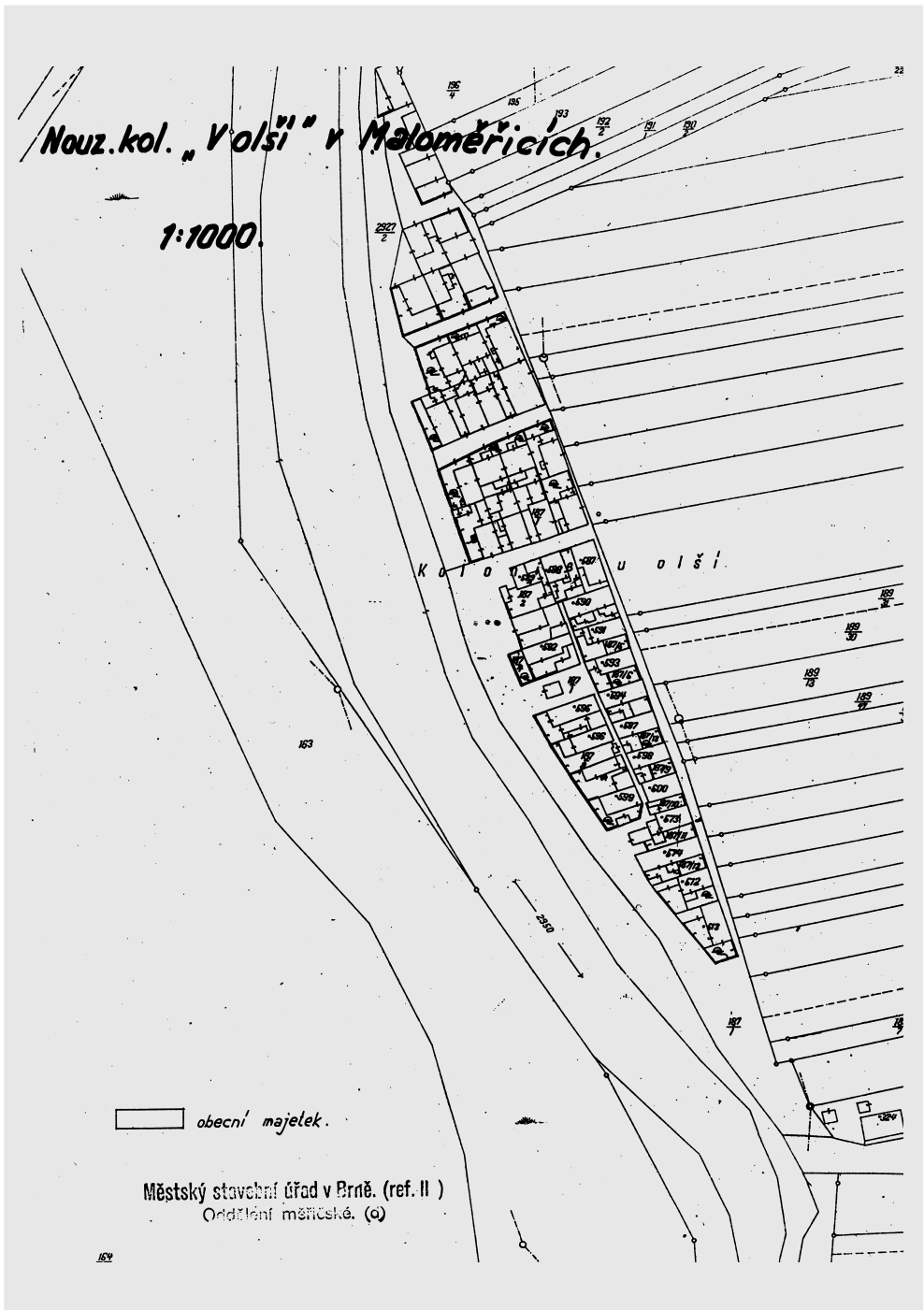
Příloha č. 27: Kolonie Kamenná ve Štýřicích, 1989.

Příloha č. 28: Kolonie Na stráni – Ve strži (dnešní Stráň, Strž) ve Štýřčích, 1988.

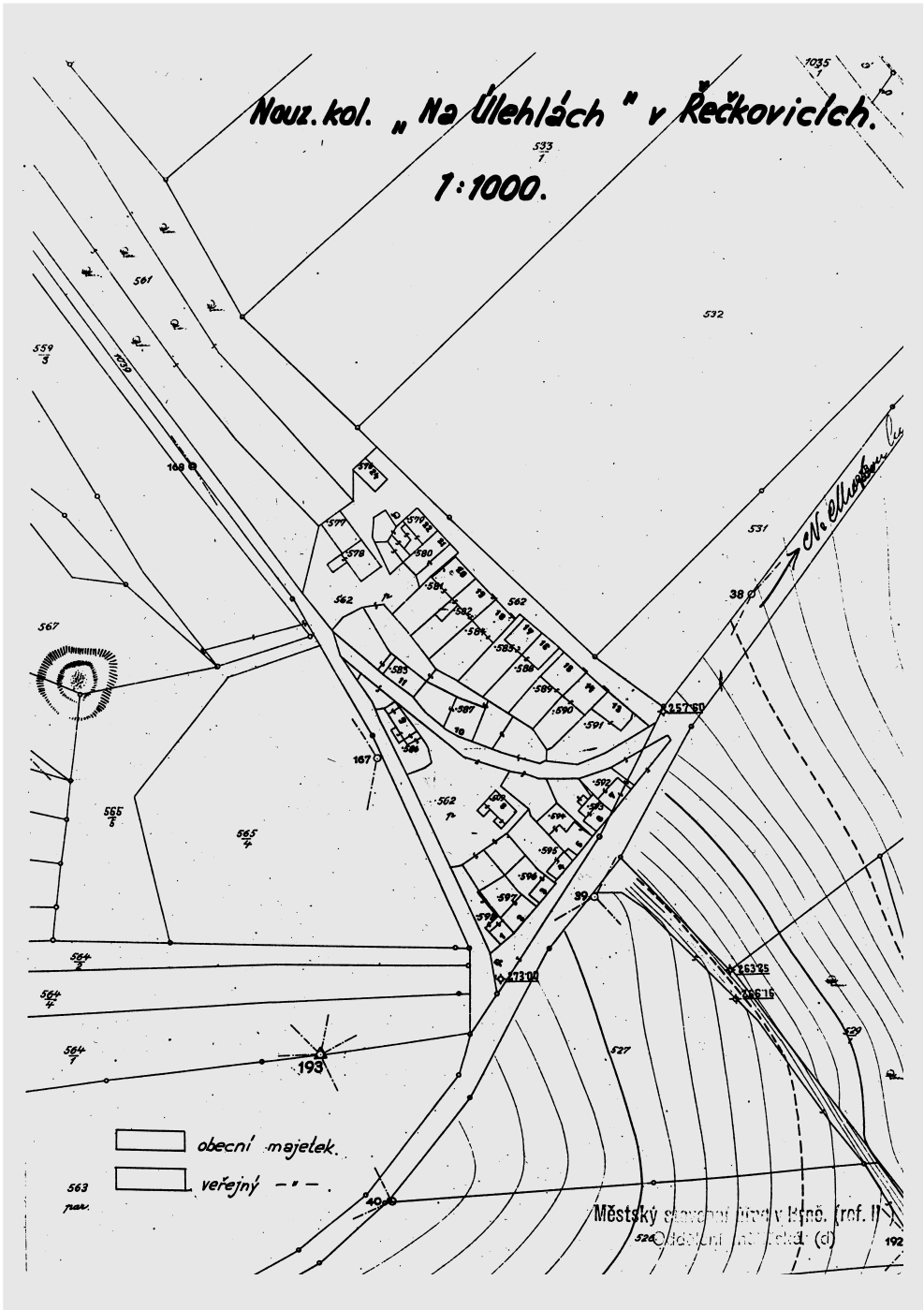
Příloha č. 29: Kolonie Za zahradou (dnešní Hujíčkova) v Medláncích. Situační plán.

Příloha č. 30: Kolonie U olší (dnešní Olší) v Maloměřicích. Situační plán.

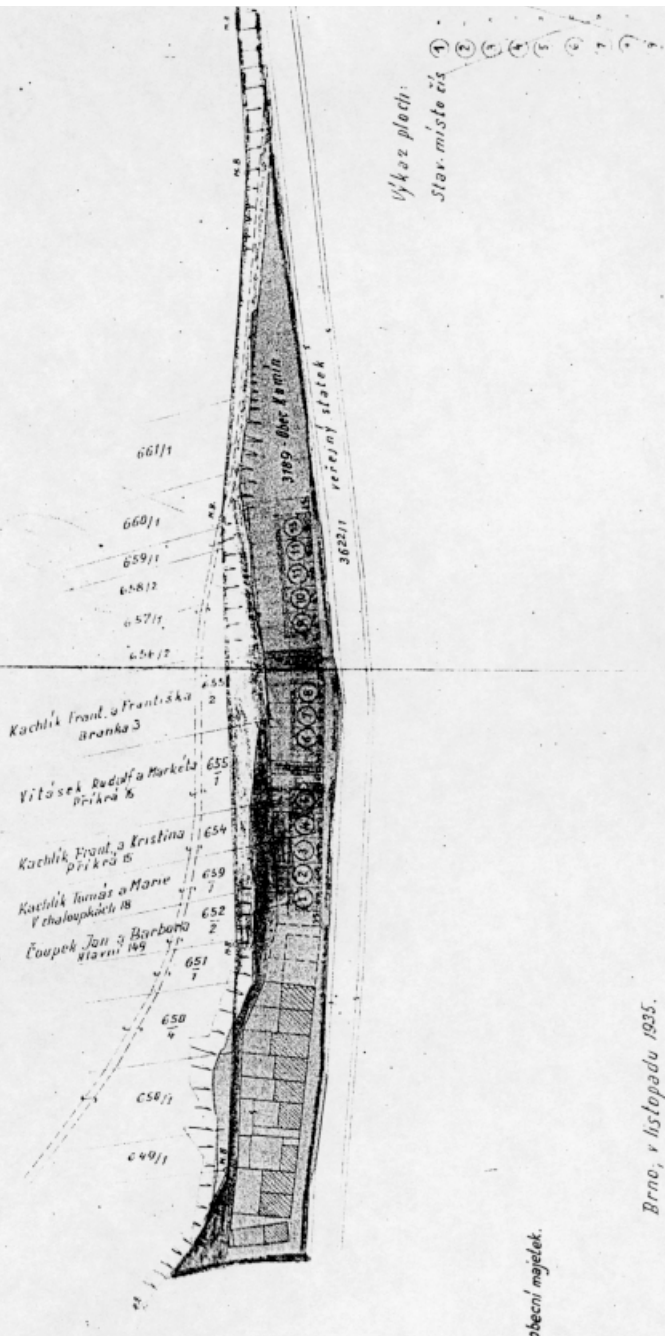
Příloha č. 31: Kolonie U olší (dnešní Olší) v Maloměřicích, 1988.

Příloha č. 32: Kolonie Na úlehlách v Řečkovicích.

*Kolonie nouzových domků v Komíně
V chaloupkách.*

Měřítko 1:1000.

obecní majetek.

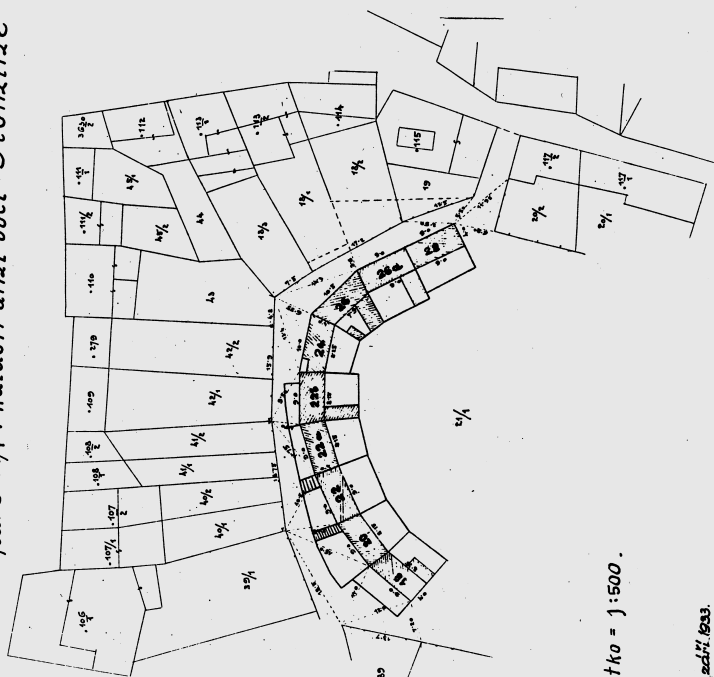
Brno, v listopadu 1935.

Příloha č. 33: Kolonie V chaloupkách (dnešní Chaloupky) v Komíně. Situační plán.

Příloha č. 34: Kolonie v chaloupkách (dnešní Chaloupky) v Komině, 1988.

Situační náčrt na postavení rozuzlových domků na obecní pozemek.
 parc: 21/1, v katastrální obci: Komině

Měřítko = 1:500.

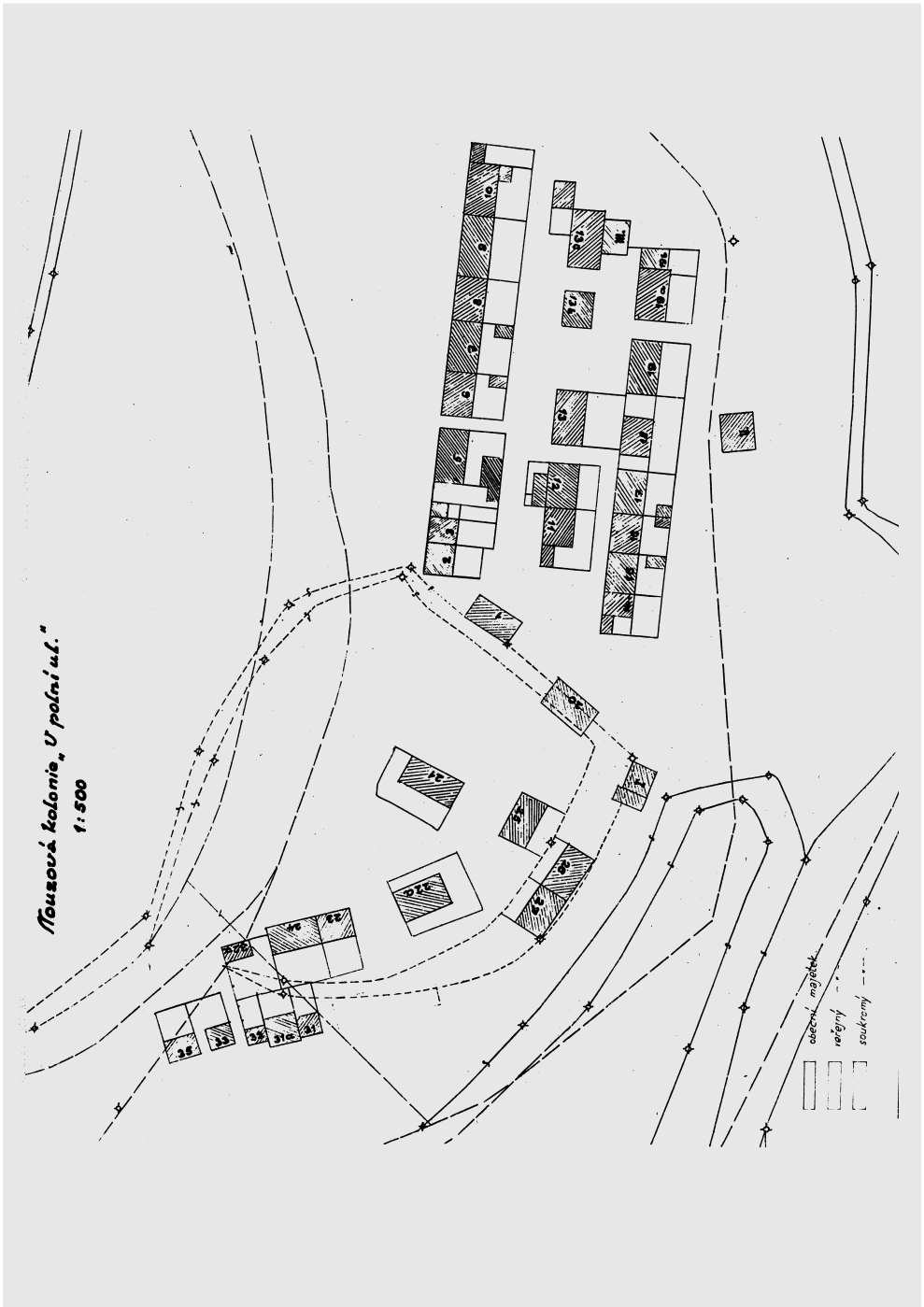
V Brně, 25. srpna 1933.

- obecní majetek.
- veřejný
- soukromý

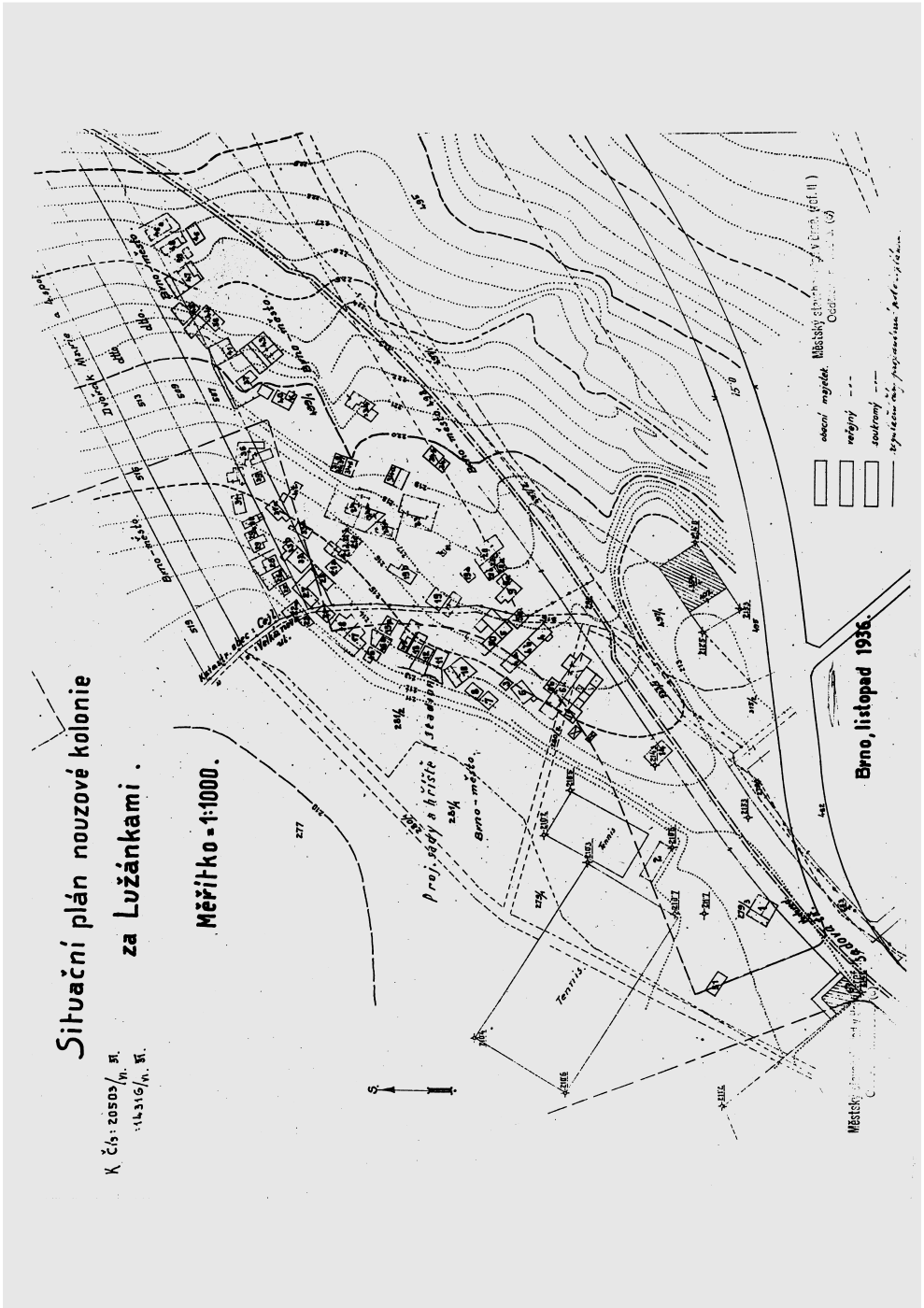
Příloha č. 35: Kolonie Na Hausberku (dnešní Ruský vrch) v Komině. Situační plán.

Příloha č. 36: Kolonie Na Hausberku (dnešní Ruský vrch) v Komíně, 1988.

Příloha č. 37: Kolonie v ulici Polní ve Štýřicích. Situační plán.

Příloha č. 38: Kolonie Na Rybníčku na Ponavě. Situační plán.

Příloha č. 39: Kolonie Na Rybníčku na Ponavě, b.d.

Příloha č. 40: Kolonie na ulici Hněvkovského v Komárově, 1988.

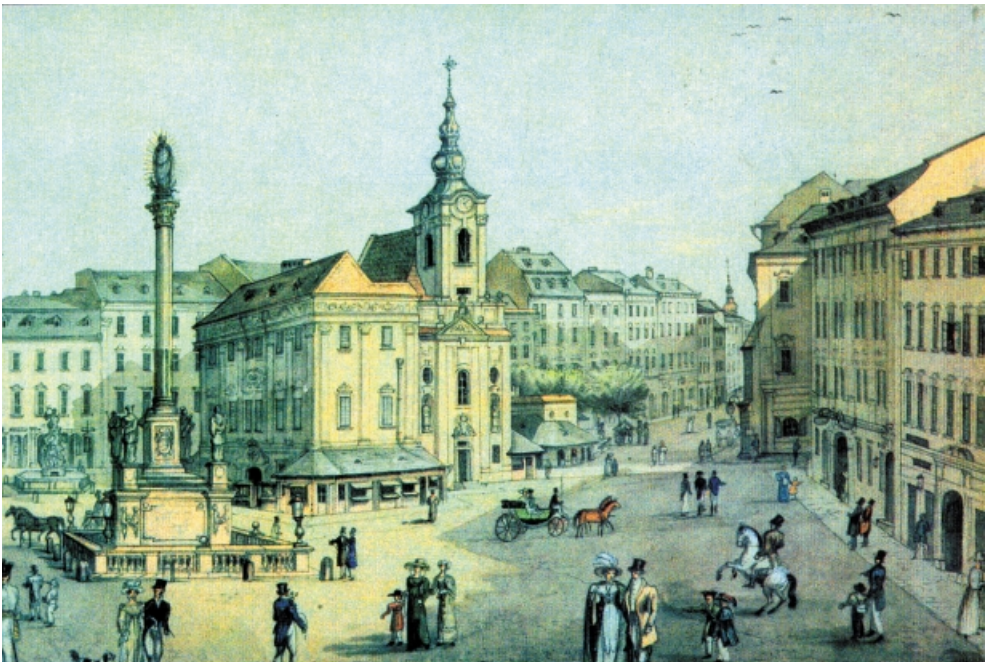

Příloha č. 40: Kolonie na ulici Hněvkovského v Komárově, 1988.

**BAREVNÁ
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA**

Příloha č. I: Korompay F. L., Slavnost Božího těla na Petrově 13. června 1748, konaná za účasti císaře. Františka I. a císařovny Marie Terezie, 1750. (K článku Kostel sv. Mikuláše...)

Příloha č. II: Richter F., Pohled na kostel sv. Mikuláše, 1829. (K článku Kostel sv. Mikuláše...)

Příloha č. III: Letecký pohled na náměstí Svobody s odkrytými základy kostela sv. Mikuláše. (K článku Kostel sv. Mikuláše...)

Příloha č. IV: Pohled na odkryté základy kostela sv. Mikuláše od severu. (K článku Kostel sv. Mikuláše...)

Příloha č. V: Sonda 2, pohled od západu na začištěný povrch šterkového zpevnění terénu při severním základu lodi z období výstavby kostela. (K článku Kostel sv. Mikuláše...)

Příloha č. VI: Sonda 4, pohled od jihu na vypreparované jámy z počátku 13. století. (K článku Kostel sv. Mikuláše...)

Příloha č. VII: Pohled na Schratzenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, portál (K článku T. Jeřábka)

Příloha č. VII: Pohled na Schrattenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, štuková výzdoba interiéru. (K článku T. Jeřábka)

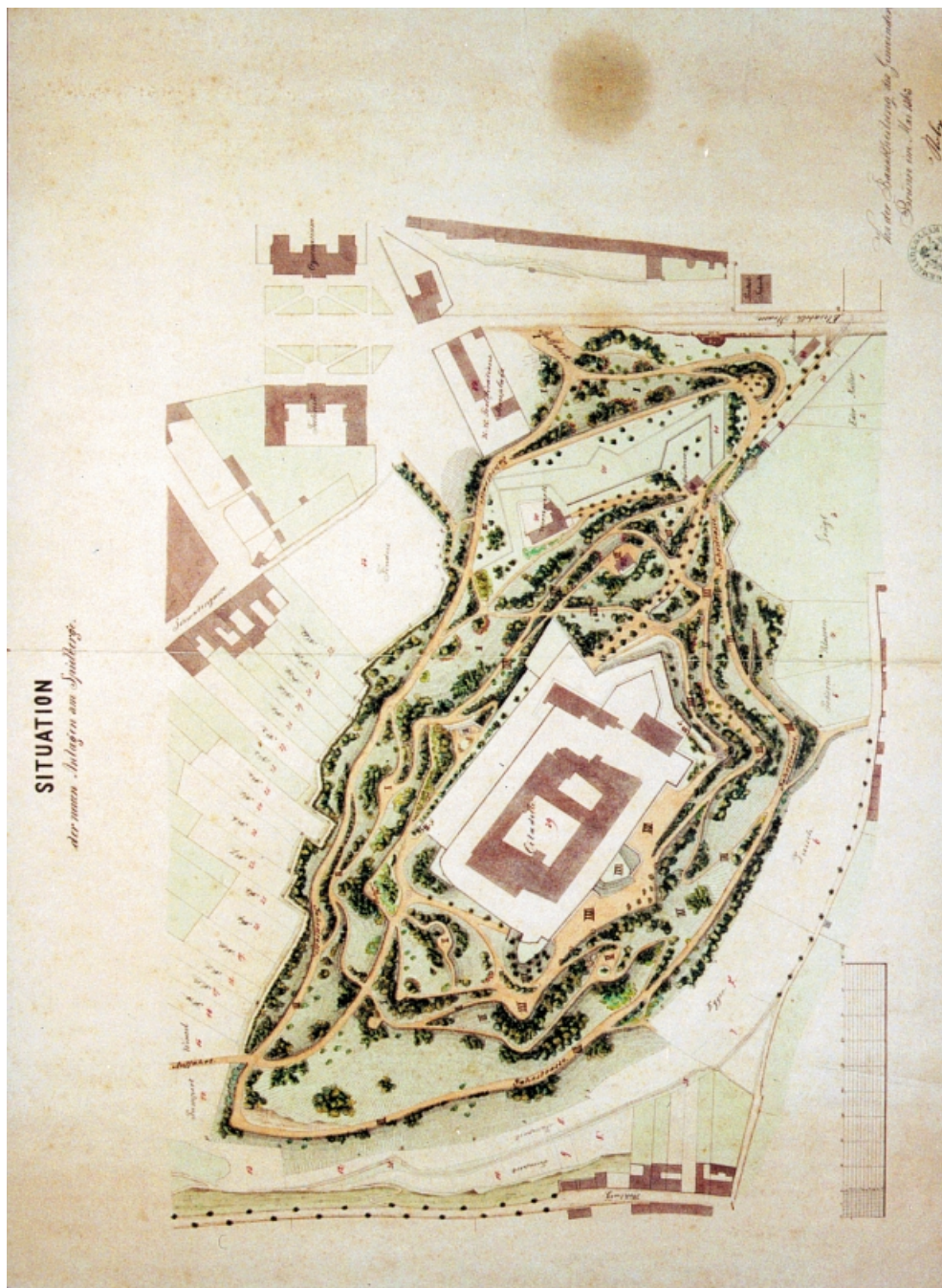
Příloha č. IX: Pohled na Schrattenbachův palác po rekonstrukci roku 2001, freska v interiéru. (K článku T. Jeřábka)

Příloha č. X: Situační plán brněnského hradu s okolím po r. 1813 včetně Velké Pekařské, Úvozu, Šváby (Údolní) a městských hradeb (Husova). (K článku Park na Špilberku)

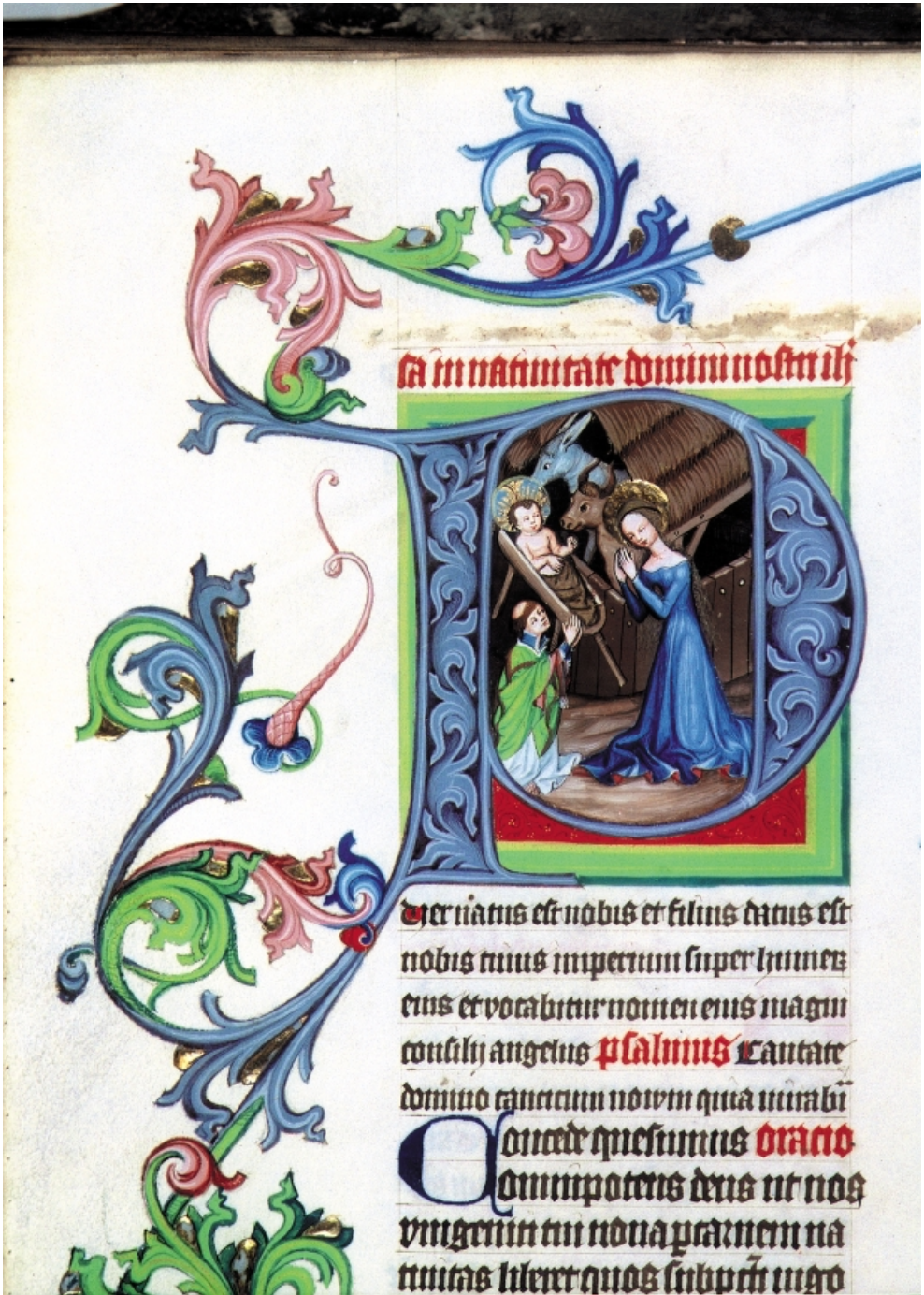
Příloha č. XI: Situační plán Špilberku s projektovanými sady na úbočích. Návrh zemského zahradníka Antonína Šebánka (A. Schebanek), červenec 1861. (K článku Park na Špilberku)

Příloha č. XII: Situace nových sadů na Špilberku, květen 1868. (K článku Park na Špilberku)

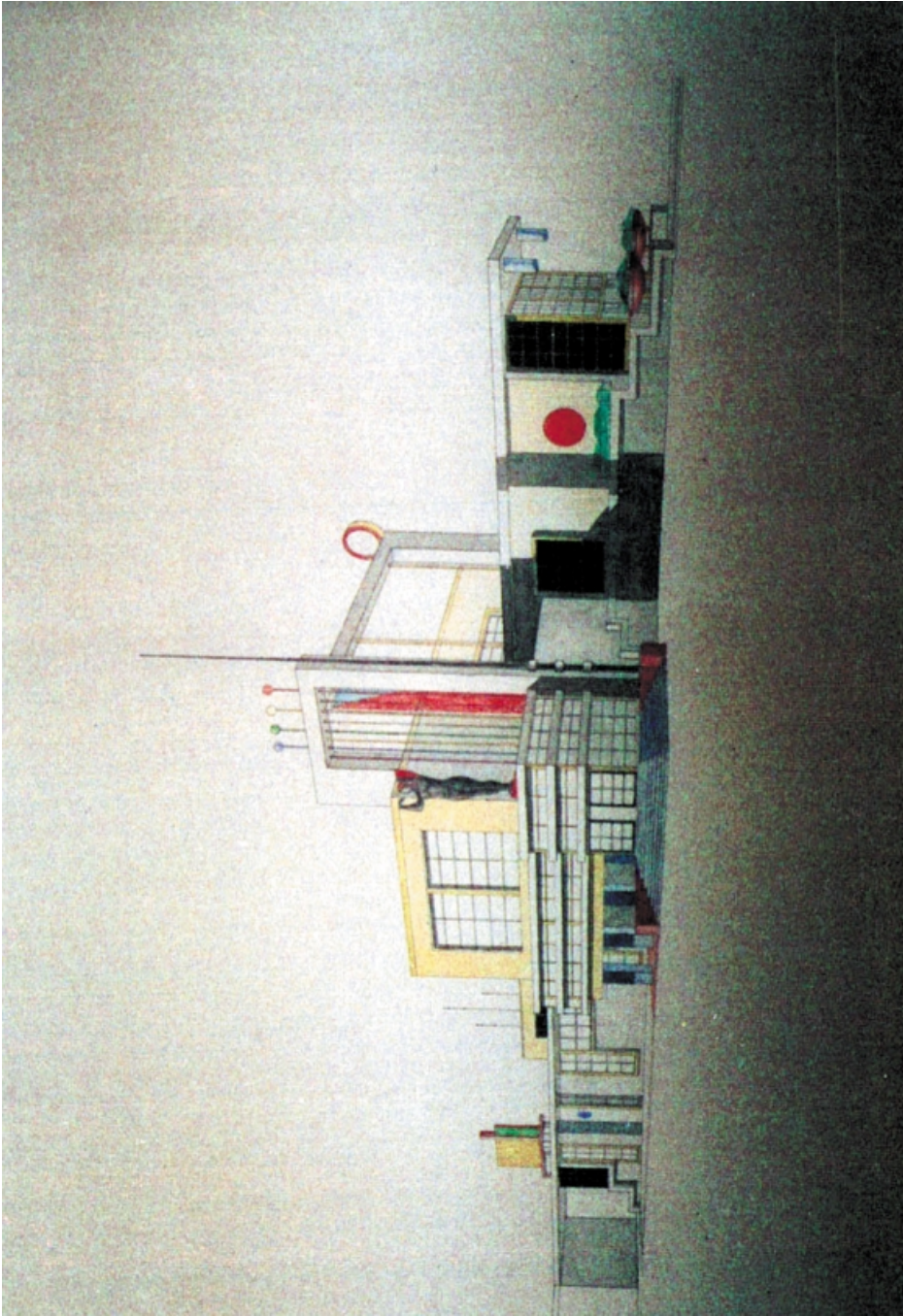
Příloha č. XIII: Hradní kopec se Špilberkem na situačním plánu Brna, 1890. (K článku Park na Špilberku)

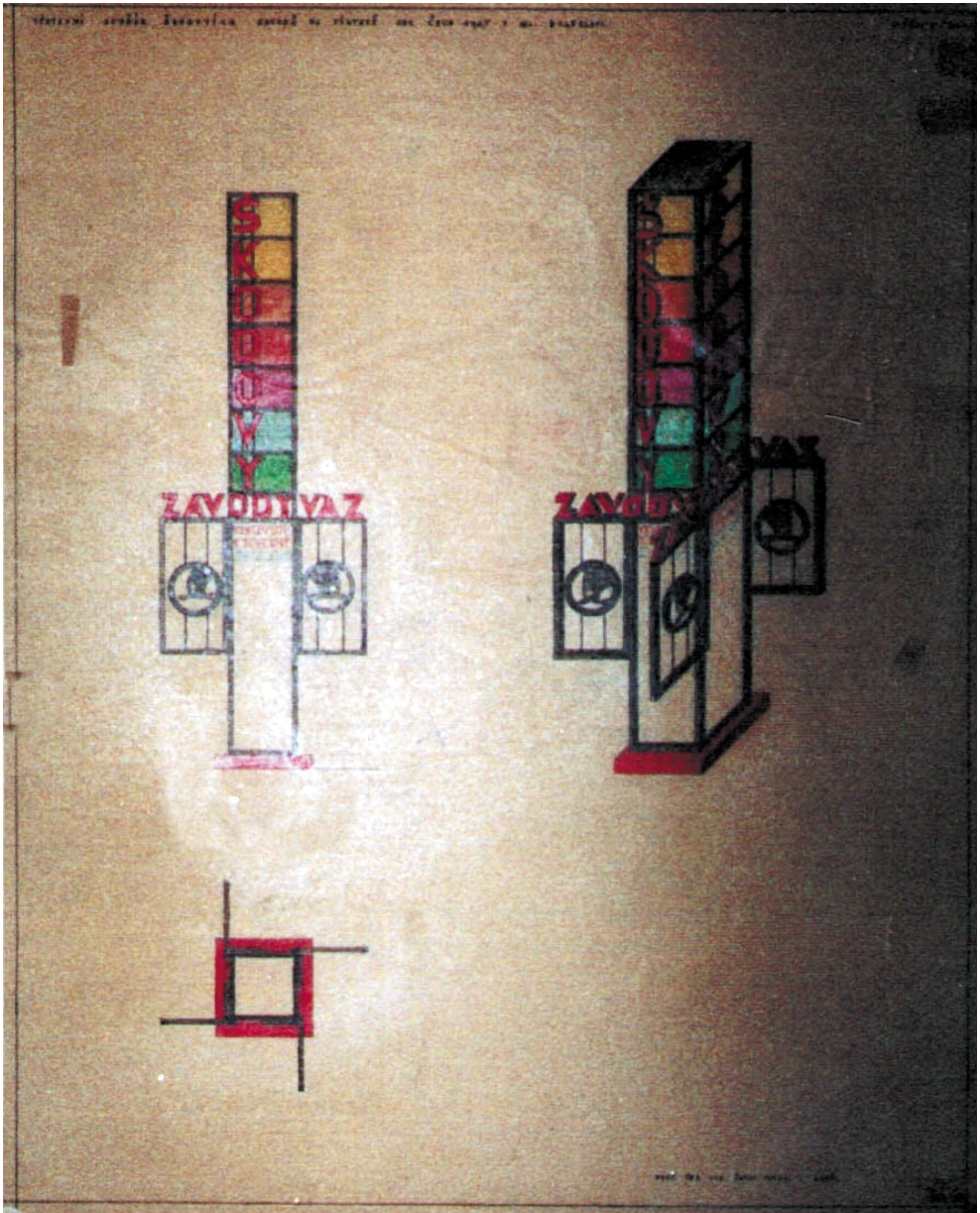
Příloha č. XIV: Illuminace z misálu Oldřicha z Krumlova s postavou donátora. (K článku T. Borovského)

Příloha č. XV: Iluminace z misálu Jakuba Schiema z Vyškova, v dolní části strany postava donátora s erbem (1491). (K článku T. Borovského).

Příloha č. XVI: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - návrh hlavního pavilonu. (Ke studii H. Rišímkové)

Příloha č. XVII: V.S.Č. v Mladé Boleslavi - návrh světelného pilonu Škodových závodů. (Ke studii H. Rišlinkové)

Brno v minulosti a dnes, XV

Archiv města Brna

Odpovědný redaktor PhDr. František Novák

Výkonný redaktor: Mgr. Jana Čihalíková

Sazba a tisk: Reprocentrum a.s., Bezručova 29, Blansko